ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XIII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

Revista „Studii şi materiale de istorie medie" apare o dată pe an. În ţară, abonamentele se primesc la: RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O. Box 33—57, Fax 401-2226407, tel. 401-6185103; 401-2224126, Bucureşti, România; ORION PRESS INTERNATIONAL SRL, Şos. Olteniţei 35—37, sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-3122425; 401-6347145, tel. 401-6346345, Bucureşti, România, AMCO PRESS SRL, Bd. Nicolae Grigorescu 29 A, ap. 66, sector 3, P.O. Box 57—88, Fax 401-3125109, tel. 401-6439390; 401-3125109, Bucureşti, România.
La revue „Studii şi materiale de istorie medie" paraît une fois par an. Toute commande à l'étranger pour les travaux parus aux Editions de l'Academie Roumaine sera adressée à RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-2226407, tel. 401-6185103; 401-2224126, Bucureşti, România; ORION PRESS INTERNATIONAL, Şos. Olteniţei 35-37, sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-3122425; 401-6347145, tel: 401-6346345, Bucureşti, România.

Adresa redacţiei:

B-dul Aviatorilor nr. 1

71261, Bucureşti, tel. 6509045

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

Vol. XIII, 1995

SUMAR

† Paul Mihail, un preot savant basarabean (acad. ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU) 5

ECONOMIE ȘI SOCIETATE

OCTAVIAN ILIESCU, Evoluția valorii bunurilor funciare în țările române. A. Țara Românească (1454–1521) (II) 7

BOGDAN MURGESCU, Formarea sistemului mondial modern și decalajele est-vest în secolul al XVI-lea 31

COSTIN FENEȘAN, Mineritul și metalurgia din Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Date statistice din arhivele de la Viena 45

INDIVID ȘI SOCIETATE

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Marii logofeți ai Moldovei lui Petru Rareș (I) 73

IOLANDA ȚIGHILIU, Omul fizic și omul psihic în societatea românească (secolele XV–XVII) 103

PAUL CERNOVODEANU, Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea 131

★

VALENTIN AL. GEORGESCU, Organizarea judecătorească în Țara Românească și Moldova (jumătatea secolului al XIV-lea – sfârșitul secolului al XV-lea) . . . 157

ILEANA CĂZAN, Rivalități politice și luptă pentru suprematia la linia Dunării (1506–1526) 173

NOTE

ŞTEFAN ANDREESCU, Un „memoriu" al lui Mihai Viteazul puţin cunoscut . . . 195
† Pr. ION SPIRU (Alexandria), Satul Nanov şi crucile sale 201

RECENZII

* * * *Korai magyar történeti lexikon (9.—14. század)* (Lexiconul istoriei maghiare timpurii. Secolele 9—14). Redactor principal: Gyula Kristó, redactori Pál Engel şi Ferenc Makk, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 756 p. *(L. Demény)* . . 205
PAVEL CHIHAIA, *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească*, Edit. Sf. Arhiepiscopii a Bucureştilor, 1993, 262 p. *(Constantin Rezachevici)* 207
IOAN CIUTA, *Apicultura, străveche îndeletnicire românească. Referiri speciale la Moldova evului mediu*, Edit. Diacon Coresi, Bucureşti, 1994 [176 p. + 1 hartă], *(Constantin Bălan)* 211
IOAN AUREL POP, *Instituţii medievale româneşti, adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV—XVI*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1991 [256 p. + 19 foto], *(C. Bălan)* 212
MIGUEL ÁNGEL LADERO QUESADA, *Castilla y la conquista del reino de Granada*, Granada, 1993, 456 p. *(Eugen Denize)* 213

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

Volumul XIII, 1995

CONTENTS

† Paul Mihail, a Bessarabian Scholar Priest (acad. ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU). . . 5

ECONOMY AND SOCIETY

OCTAVIAN ILIESCU, The Evolution of the Value of the Landed Property in the Romanian Principalities. A. Wallachia (1454–1521) (II) 7

BOGDAN MURGESCU, The Coming Into Being of the Modern World System and the Discrepancies Between the East and the West in the 16th Century 31

COSTIN FENEŞAN, Mining and Metallurgy in the Banat by the End of the 18th Century. Statistic Data from the Archives in Vienna 45

MAN AND SOCIETY

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Grand Chancellors of Moldavia in the Time of Petru Rareş (I) 73

IOLANDA ŢIGHILIU, The Man's Physical and Mental Dimensions in the Romanian Society (the 15th –17th Centuries) 103

PAUL CERNOVODEANU, Social and Medical Data From a Romanian Source Dating Back to the 18th Century 131

★

VALENTIN AL. GEORGESCU, Judicial Organization in Wallachia and Moldavia (the Second Half of the 14th Century – the End of the 15th Century) 157

ILEANA CĂZAN, Political Rivalry and the Struggle for Supremacy on the Line of the Danube (1506–1526) 173

„Studii şi materiale de istorie veche", vol. XIII, p. 1–214, 1995

NOTES

ŞTEFAN ANDREESCU, A Little Known "Memorial" of Michael the Brave 195
† Priest ION SPIRU, The Village of Nanov and Its Crosses 201

REVIEWS

* * * *Korai magyar történeti lexikon (9.—14. szazad)* (Lexicon of Early Hungarian History: 9th —14th Centuries). Editor in chief: Gyula Kristó, Editors: Pál Engel and Ferenc Makk, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 756 p. *(L. Demény)* 205
PAVEL CHIHAIA, *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească* (Eastern Traditions and the Western Influence in Wallachia), Edit. Sf. Arhiepiscopii a Bucureştilor, 1993, 262 p. *(Constantin Rezachevici)* 207
IOAN CIUTA, *Apicultura, străveche îndeletnicire românească, Referiri speciale la Moldova evului mediu* (Bee Keeping, an Age-old Romanian Occupation. A Special Reference to Medieval Moldavia), Edit. Diacon Coresi, Bucharest, 1994 [176 p. + 1 map], *(Constantin Bălan)* 211
IOAN AUREL POP, *Instituţii medievale româneşti, adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV-XVI* (Romanian Medieval Institutions, Princely and Nobiliary Assemblies in Transylvania in the 14th — 16th Centuries), Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1991 [256 p. + 19 pictures], *(Constantin Balan)* 212
MIGUEL ÁNGEL LADERO QUESADA, *Castilla y la conquista del reino de Granada*, Granada, 1993, 456 p. *(Eugen Denize)* 213

† Pr. dr. PAUL MIHAIL
(1905—1994)

† PAUL MIHAIL, UN PREOT SAVANT BASARABEAN

La 11 octombrie 1994 s-a stins din viaţă, frumos, aşa cum i-a fost sufletul, părintele Paul Mihail. Nume de rezonanţă în cultura românească, duhovnicul savant a continuat, ca forţă şi mesaj al creaţiei sale, seria iluştrilor cărturari români originari din Basarabia.

Fiu de preot, născut la Cornova (29 iunie 1905), în ţinutul Orhei, s-a remarcat, ca elev la Seminarul teologic din Chişinău şi ca student la facultăţile de teologie din Chişinău şi de istorie din Iaşi, printr-o comportare şi sete de cunoaştere exemplare. Beneficiar al unei burse de studii, a petrecut mai multe luni de zile la Sf. Munte Athos, la Locurile Sfinte, la Constantinopol, Rila, Bacicovo, Karloviţ, Delos şi Atena. Pregătirea sa ştiinţifică şi stăruinţa de mucenic în luminarea istoriei ţării i-au înlesnit descoperirea a numeroase documente româneşti sau referitoare la ţările române (cca 1 000), care au îmbogăţit patrimoniul cultural naţional. Devenit preot prin legat părintesc, Paul Mihail, paralel cu slujirea Bisericii, a continuat să slujească cu aceeaşi devoţiune Ştiinţa, mai mulţi ani în calitate de profesor universitar.

Opera sa ştiinţifică este impresionantă ca dimensiune (peste 450 de titluri: tratate, monografii, studii, articole, recenzii etc.) şi ca noutate în informaţie şi metodă. Puţini oameni de cultură români au avut bucuria atâtor descoperiri importante ca cele ale prof. dr. Paul Mihail, privind monumente ale culturii noastre vechi şi circulaţia cărţilor româneşti, cu rol însemnat în forjarea unităţii culturale a poporului român. În 1939, Academia Română, preţuindu-i activitatea, i-a acordat „Premiul Năsturel" pentru lucrarea *Tipărituri româneşti în Basarabia de la 1812 până la 1918*.

Preţioase contribuţii a adus părintele savant Paul Mihail la cunoaşterea activităţii şi operei lui Petru Movilă, Ion Neculce, Antim Ivireanu, Paisie Velicicovschi, proiectând noi lumini pentru mai buna înţelegere a acestor personalităţi culturale complexe.

O fericită coincidenţă a făcut ca în 1993 să vadă lumina tiparului, la Chişinău şi Bucureşti, două lucrări de referinţă ale lui Paul Mihail: *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia* (Chişinău, Editura „Ştiinţa", 1993, 408 p.) şi *Acte în limba română tipărite în Basarabia* (I), *1812 — 1830* (Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993, 412 p.); aceasta din urmă, care deschide un important corpus de acte tipărite în Basarabia, a fost realizată în colaborare cu fiica sa, dr. Zamfira Mihail.

În cartea tipărită la Chişinău sunt evocate, cu talent literar şi cu scrupulul exactităţii informaţiei — atribute ale omului de ştiinţă autentic —, numeroase mărturii ale vieţii spirituale şi ale trecutului românesc din Basarabia; este reliefat

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 5 — 6, 1995

rolul bisericii şi al slujitorilor ei în menţinerea legăturilor dintre fraţii din România şi cei din Basarabia, în cultivarea conştiinţei apartenenţei la aceeaşi familie românească.

Lucrarea publicată la Bucureşti, prin datele istorice şi lingvistice pe care le cuprinde, se dovedeşte a fi un izvor de cea mai mare importanţă pentru istoria românilor. Este atestată tradiţia românească în organizarea instituţiilor din Basarabia după 1812, în drepturile ţăranilor, existenţa aceloraşi instrucţiuni de supraveghere medicală în timpul epidemiilor ca în Principate, precum şi a unor formulare identice pentru şcolile lancasteriene în limba română etc.

Tipăriturile româneşti din Basarabia sunt şi ele o dovadă a românităţii Basarabiei.

Cu puţin timp înainte de a închide definitiv ochii, părintele Paul Mihail a încredinţat tiparului o ediţie comentată a unui preţios document despre obştea Mănăstirii Neamţ în perioada paisiană, care urmează să apară în volumul pregătit de acad. Virgil Cândea şi prilejuit de comemorarea bicentenarului morţii sfântului.

Valoros colaborator al institutelor de istorie „A. D. Xenopol'' de la Iaşi şi „N. Iorga'' de la Bucureşti, preţuit de comunitatea academică, părintele Paul Mihail era propus, înainte ca moartea lui să survină, să fie ales membru de onoare al Academiei Române. Ar fi fost, poate, cea mai mare satisfacţie pe care o încerca, cinstirea lui onorând obştea preoţilor savanţi, pe care cu strălucire o reprezenta.

Pentru cei care l-au cunoscut — şi am avut privilegiul să fiu printre aceştia —, ca şi pentru cei care se apropie de opera lui, avva Pavel oferă modelul unei vieţi consacrate efortului de cunoaştere şi de a pune ştiinţa şi credinţa în slujba patriei, a binelui, a înnobilării spiritului uman.

Acad. ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU

EVOLUŢIA VALORII BUNURILOR FUNCIARE ÎN ŢĂRILE ROMÂNE.

A. ŢARA ROMÂNEASCĂ (1454—1521)

OCTAVIAN ILIESCU

(II)*

Continuăm să examinăm în studiul de faţă evoluţia valorii bunurilor funciare în Ţara Românească, păstrând mai departe limitele cronologice indicate în titlul de mai sus.

2. OCINI (MOŞII), PĂRŢI DE OCINI ŞI LOCURI

Aşa cum s-a anticipat mai sus, merită a fi subliniat faptul că avem atestarea unei vânzări de ocină încă de la începutul domniei lui Mircea cel Bătrân. Actul de înzestrare a mânăstirii Cozia, noua şi principala ctitorie a marelui voievod, emis la data de 20 mai 1388 [127], enumeră, între alte danii, şi pe cea care are următorul conţinut: „A dăruit şi alt boier al domniei mele, Stanciul al lui Bulco, o bucată ⟨de ocină⟩ pe Arghiş *(i. e.* Argeş), pe care a cumpărat-o de la Ştef, cum şi cu vii" [128]. Cunoaştem deci numele vânzătorului, cel al cumpărătorului, precum şi obiectul vânzării: o bucată de ocină pe Argeş, cu vii. Nu ni se spune însă care a fost preţul de cumpărare, pentru a avea toate elementele ce definesc din punct de vedere juridic un act de vânzare. Această omisiune este cu atât mai regretabilă, cu cât specificarea elementului trecut sub tăcere — în speţă, preţul vânzării — ar fi adus o contribuţie deosebit de preţioasă la cunoaşterea stadiului economiei monetare în Ţara Românească, la sfârşitul secolului al XIV-lea. În orice caz, ni se pare logic să presupunem că această vânzare de moşie a fost şi ea consemnată într-un act emis de cancelaria Ţării Româneşti, poate anterior venirii la domnie a lui Mircea cel Bătrân [129].

* Partea I a acestui studiu (inclusiv Anexele I şi II) a apărut în *SMIM*, XII, 1993, p. 121–150.

[127] *DRH* B, I, nr. 9, p. 25–28, copie a unui original slav şi traducere.

[128] *Ibidem*, p. 27.

[129] Acelaşi hrisov al lui Mircea cel Bătrân mai menţionează următoarele danii făcute anterior mânăstirii Cozia: vie la Râmnic, „dăruită de jupan Budu după voia părintelui domniei mele Radul voievod"; loc pe Argeş „pe care l-a dăruit Dude după voia lui Dan voievod"; „moară pe Râmnic pe care a dăruit-o Dan voievod", *ibidem*. Aceste danii au fost cu siguranţă consemnate în cuprinsul unor acte emise de Radu I respectiv Dan I, acte care însă nu s-au mai păstrat.

În fapt, cel mai vechi document care înregistrează o vânzare de ocină, cunoscut astăzi, a fost emis abia de către Vladislav al II-lea, la 30 septembrie ⟨1454—1455⟩, în oraşul Gherghiţa, act prin care voievodul citat întăreşte lui Dragomir şi altor patru persoane, cu fiii lor, ocina de la Negoeşti, pe care au cumpărat-o de la Tudor şi alţii pentru 680 aspri[130], la acea dată, echivalentul a 17 florini de aur. Ultimul document din perioada cercetată, consemnând o vânzare de ocină, a fost emis de Neagoe Basarab la 13 noiembrie 1520, în Târgovişte, act ce întăreşte mânăstirii Nucet (jud. Dâmboviţa) ocina Găleşeşti, cumpărată de călugării acelui locaş de la jupan Dragomir, pentru suma de 3 500 aspri[131], ceea ce echivala pe atunci cu 63,5 florini de aur. Între aceste limite cronologice, se înşiruie un număr apreciabil de documente cu un asemenea conţinut. Reluăm procedeul la care am recurs în capitolul precedent şi prezentăm, în cele ce urmează, o trecere în revistă a acestor documente.

⟨1454—1455⟩.9.30	Negoeşti (jud. Prahova)[132]	17 fl.	(1)
⟨ante 1462.11⟩[133]	Ciofrângeni (jud. Vâlcea)[134]	87,5 „	(78)
1473.9.16	Cucuteni (jud. Buzău)[135]	22 „	(12)
1476.7.4	Bărcăneşti (jud. Prahova)[136]	11 „	(15)
1478.4.3	Străhaeţ (jud. Olt)[137]	10 „	(16)
1488.2.4	Hinţa (jud. Vâlcea)[137A]	30 „	(33)
1489.9.11	Mirileşti (jud. Vâlcea)[138]	14 „	(38)
1492.9.1 1493.8.31	Groşeni (jud. Gorj)[139]	27 „	(43)
⟨ante 1495.9.9⟩[140]	Stoeneşti (jud. Muscel)	20 „	(72)
⟨ante 1495.9.9⟩[141]	Văselaţi (jud. Gorj)[142]	27 „	(74)
1498.12.7	Ueşti (jud. Vlaşca)	4 „	(60)
1499.10.6	Valea Tătărai (jud. Ilfov)[143]	40 „	(63)
1502.5.3	Preuteşti (jud. Vâlcea)	15 „	(70)
1502.5.3	Nănăşeşti (jud. Argeş)[144]	7,5 „	(70)
1502.5.3	Urşi (jud. Vâlcea)	15 „	(70)
1504.9.3	Finteşti (jud. Dâmboviţa)	19 „	(75)
⟨ante 1508.4⟩[145]	Păroşi (jud. Olt)	9 „	(87)

[130] *Ibidem*, nr. 112, p. 195—196, original slav şi traducere.
[131] *DRH* B, II, nr. 202, p. 391—392 (traducere).
[132] Sat dispărut; *DRH* B, I, Indice, s. v.
[133] Vânzare încheiată sub Vlad Ţepeş şi menţionată în actul din 21 ianuarie ⟨1506⟩, emis de Radu cel Mare, *DRH* B, II, nr. 41, p. 92—93, original slav şi traducere.
[134] Identificat cu Gătejeşti (jud. Vâlcea); *ibidem*, s. v.
[135] Sat dispărut, localizat lângă Balta Plopului, oraşul Buzău; *DRH* B, I, Indice, s. v.
[136] Înglobat probabil în oraşul Ploieşti; *ibidem*, s. v.
[137] Înglobat în oraşul Slatina; *ibidem*, s. v.
[137A] Sat dispărut, azi Băile Govora, *ibidem*, s. v.
[138] Sat dispărut, localizat lângă Ioneştii Govorei (jud. Vâlcea); *ibidem*, s. v.
[139] Groşani sau Groşeni, identificat cu Vânăta (jud. Gorj); *ibidem*, s. v.
[140] Vânzare încheiată sub Vlad Călugărul şi menţionată în actul din 19 iunie 1502, emis la Târgovişte de Radu cel Mare; *DRH* B, II, nr. 17, p. 50—51, original slav şi traducere.
[141] Menţiune similară în actul din 25 iunie 1504, emis de acelaşi la Târgovişte; *ibidem*, nr. 25, p. 62—63 (original slav şi traducere).
[142] Sat dispărut, localizat probabil lângă Dăneşti (jud. Gorj); *ibidem*, Indice, s. v.
[143] Sat dispărut, identificat probabil cu Tătărăi, lângă Stroeşti (jud. Ilfov); *DRH* B, I, Iadice, s. v.
[144] V. mai sus, nota 4.
[145] Vânzare încheiată sub Radu cel Mare şi menţionată în actul din 9 iulie 1509, emis la Bucureşti de Mihnea cel Rău; *DRH* B, II, nr. 63, p. 134—137, original slav şi traducere.

1509.11.3	Mirceşti (jud. Mehedinţi)[146]	4 „	(88)
1512.3.15	Cocorăşti (jud. Prahova)	50 „	(101)
1515.6.26	Negoteşti (jud. Mehedinţi)[147]	10 „	(111)
1517.9.	Necşeşti (jud. Mehedinţi)[148]	10 „	(118)
1518.1.28	Doiceşti (jud. Romanaţi)[149]	27,5 „	(121)
1518.4.28	Voinigeşti (jud. Argeş)[150]	27,5 „	(123)
1519.1.13	Şuşiţa (jud. Mehedinţi)	11 „	(126)
1519.1.28	Studena (jud. Romanaţi)	11 „	(139)
1519.7.9	Ruptura Poenii (jud. Râmnicu Sărat)[151]	11 „	(128)
1519.7.9	Urlandaşi (jud. Râmnicu Sărat)[152]	9 „	(128)
1519.9.5	Băjeşti (jud. Muscel)	7,5 „	(129)
1519.9.16	Muşeteşti (jud. Olt)[153]	15 „	(130)
	„	9„	
	„	5,5 „	
	„	5,5 „	
	„	27,5 „	
1519 9 16	Vaideei (jud. Olt)[154]	92,5 „	(130)
1520.11.13	Găleşeşti (jud. Dâmboviţa)[155]	63,5 „	(133)

Mult mai puţin numeroase sunt în această perioadă vânzările de părţi de moşii; redăm aici şi lista lor:

1459.9.30	Ponor (jud. Mehedinţi)[156]	1/3: 12 fl.	(3)
<ante 1482.3.22>[157]	Bunila (jud. Gorj)[158]	1/2: 2 „	(85)
<1492.9.1–1496.8.31>	Groşani (jud. Gorj)[159]	p.: 20 „	(43)
	„	p.: 26,5 „	
	„	p.: 35 „	
1495.9.8	Cârbeşti (jud. Gorj)	p. 16 „	(52)
	„	p. 30 „	
1500.12.13	Pleşoni (jud. Vâlcea)[160]	1/2: 94 „	(65)
1502.3.9	Roşia (jud. Gorj)	1/2: 23 „	(69)
1510.5.27	Frânceşti (jud. Vâlcea)	1/4:3,5 „	(89)

[146] Sat dispărut, localizat lângă Cireşu (jud. Mehedinţi); *ibidem*, Indice, s. v.
[147] Sat dispărut, localizat probabil în jud. Mehedinţi; *ibidem*, s. v.
[148] Sat dispărut, localizat în jud. Mehedinţi; *ibidem*, s. v.
[149] Sat dispărut, localizat în jud. Romanaţi; *ibidem*, s. v.
[150] Înglobat azi oraşului Râmnicu Vâlcea; *ibidem*, s. v.
[151] Sat dispărut, identificat cu Mănceşti, (jud. Râmnicu Sărat); *ibidem*, s. v.
[152] Sat dispărut, localizat lângă Mănceşti (jud. Râmnicu Sărat); *ibidem*, s. v.
[153] Sat dispărut, identificat cu Seaca (jud. Olt); *ibidem*, s. v.
[154] Identificat cu Seaca (jud. Olt); *ibidem*, s. v.
[155] Sat dispărut, localizat lângă Nucet (jud. Dâmboviţa); *ibidem*, s. v.
[156] Identificat cu Ponoare (jud. Mehedinţi); *DRH* B, I, Indice, s. v.
[157] Vânzare încheiată sub Basarab cel Tânăr menţionată în actul din 11 noiembrie 1508, emis în Bucureşti de Mihnea cel Rău; *DRH* B, II, nr. 61, p. 131–132, original slav şi traducere.
[158] Bunilă, partea lui Bunilă, probabil în Văselaţi (jud. Gorj); *ibidem*, Indice, s. v.
[159] V. mai sus, nota 139.
[160] Pleşoi sau Pleşoni, sat dispărut, localizat lângă Bârseşti (jud.Vâlcea); *DRH* B, I, Indice, s. v.

Am inclus în această categorie şi locurile, fără altă specificare, dar destinate, probabil, stabilirii unei viitoare gospodării în mediul rural; cunoaştem doar cazurile următoare:

⟨1492.9.1—1493.8.31⟩	Groşani (jud. Gorj)	loc: 1 fl.	(43)
	„	„ 5 „	
	„	„ 20 „	

Din datele prezentate mai sus, putem reconstitui următoarele:

a. Din perioada ⟨1454—1455⟩—1520, ni s-au păstrat informaţii cu privire la un număr de 35 vânzări de ocini (moşii) întregi, iar din anii 1459—1510, cunoaştem numai zece vânzări de părţi de moşii, unele delimitate prin raportarea la fracţii ordinare, altele nedeterminate ca mărime. Preţul obţinut la vânzare pentru moşii întregi oscilează între echivalentul a 4 până la 92,5 florini, iar pentru părţi de moşii, între 2 şi 94 florini. Cu numai 4 florini, în echivalent, s-au vândut moşiile Ueşti (jud. Vlaşca), în 1498 [161], şi Mirceşti (jud. Mehedinţi), în 1509 [162]. În acelaşi timp, moşia Ciofrângeni (jud. Vâlcea) s-a vândut sub domnia lui Vlad Ţepeş cu echivalentul a 87,5 florini [163], iar ocina Vaideei (jud. Olt) obţine la vânzare în 1519 o sumă în aspri echivalentă cu 92,5 florini [164]. Dacă evaluarea din ultimul caz poate fi considerată ca normală pentru epoca respectivă, ni se pare surprinzător preţul de 3 500 aspri, plătit în primul caz pentru o moşie, când, până la domnia lui Radu cel Frumos, preţul obţinut la vânzarea unui sat întreg nu a depăşit suma de 50 florini [165].

b. Ca şi în cazul satelor întregi, făcând o medie a preţurilor plătite pentru ocini vândute în această perioadă, putem distinge trei categorii, după cum urmează:

Ocini mici:	preţuri între	4 şi 30 florini	media:	14 florini
Ocini mijlocii:	„ „	40 şi 63,5 florini	„	51 „
Ocini mari:	„ „	87,5 şi 92,5 florini	„	90 „

c. În cazul vânzării unor părţi de ocini, preţurile obţinute oscilează între 100 aspri (2 florini) [166] şi 35 florini [167], cu un vârf singuratic de 5 000 aspri (94 florini), preţ plătit pentru jumătate din ocina Pleşoni [168], ceea ce ar putea reprezenta, la data vânzării, valoarea unei jumătăţi de sat. Neavând date suficiente, nu putem calcula o medie a preţurilor obţinute la vânzarea unor părţi de ocini.

161 Act din 7 decembrie 1498, emis de Radu cel Mare la Târgovişte, *ibidem*, nr. 288, p. 368—370, original slav şi traducere.

162 Act din 3 noiembrie 1509, emis la Borăşti de Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău, *DRH* B, II, nr. 65, p. 138—140, original slav şi traducere.

163 V. mai sus, nota 133.

164 Act din 16 septembrie 1519, emis de Neagoe Basarab la Târgovişte, *DRH* B, II, nr. 189, p. 358—365, original slav şi traducere.

165 Satul Troieneşti (jud. Vâlcea), în 1457; v. mai sus, nota 51.

166 V. mai sus, nota 157.

167 Act din ⟨1 sept. 1492 — 31 aug. 1493⟩ parte de ocină în Groşani (jud.Gorj), vândută pentru 1 800 aspri (35 florini), *DRH* B, I, nr. 232, p. 372 (Anexa, nr. 43).

168 Act din 13 decembrie 1500, Târgovişte, *ibidem*, nr. 303, p. 494—496 (Anexa, nr. 65); v. şi nota 160 de mai sus.

d. Aceeaşi observaţie şi în cazul vânzării unor locuri, fără precizarea destinaţiei, unicul document care se referă la astfel de vânzări înregistrează preţuri modice, echivalând cu 1,5 şi 20 florini.

e. Ca şi în paragraful precedent, nu am luat în considerare vânzările de ocini cu preţ global[169] sau plătit în natură[170].

f. Un caz particular îl prezintă vânzarea ocinii Hinţa în timpul domniei lui Vlad Călugărul, deoarece actele ulterioare de confirmare aduc unele modificări cu privire la elementele constitutive ale acestei vânzări. Pentru acest motiv, îi vom dedica un comentariu mai amplu.

Prin „porunca" din 4 februarie 1488, dată din Bucureşti, Vlad Călugărul declară că dăruieşte mânăstirii Govora „ocina numită Hinţa cu tot hotarul, pentru că a cumpărat domnia mea acea ocină de la Stanciul, fiul lui Voinea de la Ocne şi de la Dan şi Vâlcul din Glod, pentru 1 500 aspri şi am dat-o domnia mea sfintei mănăstiri:"[171]. Analizând elementele vânzării care a precedat donaţia către mânăstire, obţinem următoarele date:

Data vânzării: ante 4 februarie 1488
Vânzători: Stanciul, fiul lui Voinea din Ocne şi Dan şi Vâlcul din Glod
Cumpărător: Vlad Călugărul
Obiectul vânzării: ocina Hinţa, cu tot hotarul (deci în întregime)
Preţul plătit: 1 500 aspri (echivalent: 30 florini)[172]

La 8 septembrie 1492, în Târgovişte, Radu cel Mare, în calitate de domn asociat al lui Vlad Călugărul, dă şi el o poruncă pentru mânăstirea Govora, declarând că îi întăreşte „Hinţea toată, pentru că jumătate a cumpărat-o domnia mea de la Stanciul, fiul lui Voinea, pentru 700 aspri, iar cealaltă jumătate a cumpărat-o jupan Staico logofăt de la Dan şi de la Cârstea din Glod, pentru 700 aspri. Astfel am dăruit-o sfintei mănăstiri..."[173]. Din analiza acestui text, reiese că avem de-a face cu două vânzări distincte, fiecare având ca obiect câte o jumătate din Hinţea (nu se precizează dacă e o ocină sau sat); iată schema acestor acte juridice:

Vânzarea I	*Vânzarea a II-a*
Data vânzării: ante 8 septembrie 1492	Data vânzării: ante 8 septembrie 1492
Vânzător: Stanciul, fiul lui Voinea	Vânzători: Dan şi Cârstea din Glod
Cumpărător: Radu cel Mare	Cumpărător: Staico logofăt
Obiectul vânzării: 1/2-a Hinţea	Obiectul vânzării: 1/2-a Hinţea
Preţul vânzării: 700 aspri (echivalent: 14 florini)	Preţul vânzării: 700 aspri (echivalent: 14 florini).

Deoarece Radu cel Mare întăreşte mânăstirii Govora Hinţea *toată*, se iveşte în mod firesc întrebarea: cum a ajuns cea de-a doua jumătate din Hinţea în proprietatea mânăstirii Govora? I-a dăruit-o însuşi Staico logofăt, iar Radu cel Mare întăreşte această donaţie? A cumpărat-o Radu cel Mare de la Staico

[169] Exemple: ocini din Ghegheu şi Ungheani, vândute cu 1 000 aspri, act din 25 ianuarie 1471, Gherghiţa, *ibidem*, nr. 138 (Anexa, nr. 9); act din 23 aprilie 1489, Bucureşti, *ibidem*, nr. 216 (Anexa, nr. 34), ocini din Dvorsca şi Polovinele, vândute pentru 400 aspri.

[170] Exemplu: 1/2—a din Roşia vândută pentru 230 oi; act din 9 martie 1502, Bucureşti, *DRH* B, II, nr. 13 (Anexa, nr. 69).

[171] *DRH* B, I, nr. 210, p. 236 (Anexa, nr. 33).

[172] Pentru echivalenţe aspri/florin, v. mai sus, nota 42.

[173] *DRH* B, I, nr. 233, p. 373.

logofăt şi a dăruit-o el, emitentul actului, mânăstirii Govora, împreună cu cealaltă jumătate? Redactat defectuos, documentul în cauză nu ne dă nici o lămurire.

Pe de altă parte, confruntarea acestui act cu cel emis de Vlad Călugărul la 4 februarie 1488 ne arată că şi la acea dată, s-au vândut două fracţiuni din ocina Hinţa, jumătate de către Stanciul, fiul lui Voinea, iar cealaltă jumătate de către Dan şi Vâlcul din Glod; nici un cuvânt despre o eventuală participare la act a unui alt cumpărător — Radu cel Mare sau Staico logofăt —, iar preţul diferă puţin: 1 500 aspri, în loc de 700 + 700 = 1400 aspri, aşa cum se menţionează în porunca lui Radu cel Mare din 8 septembrie 1492, tot în timpul domniei lui Vlad Călugărul.

La aproape un an după moartea tatălui său, Radu cel Mare emite un hrisov pentru mânăstirea Govora, întărindu-i toate proprietăţile; în acest act, dat din Târgovişte, la 1 august 1496, emitentul enumeră şi „Hinţea toată, pentru că a cumpărat domnia mea jumătate de la Dan şi de la Cârstea şi de la fiii lui Vâlcu, pentru 700 de aspri, iar cealaltă jumătate a cumpărat-o jupan Staico logofăt de la fiii Voineasei, pentru 800 de aspri..."[174]. Schematic, transferul proprietăţii ocinii Hinţea (sau Hinţa) se prezintă astfel:

Vânzarea I	*Vânzarea a II-a*
Data vânzării: ante 1 august 1496	Data vânzării: ante 1 august 1496
Vânzători: Dan, Cârstea şi fiii lui Vâlcul	Vânzători: fiii Voineasei
Cumpărător: Radu cel Mare	Cumpărător: Staico logofăt
Obiectul vânzării: 1/2-a Hinţea	Obiectul vânzării: 1/2-a Hinţea
Preţul vânzării: 700 aspri	Preţul vânzării: 800 aspri.

Comparând datele de mai sus cu cele extrase din actul anterior, emis în 1492 tot de către Radu cel Mare, atunci domn asociat, constatăm din nou prezenţa unor însemnate nepotriviri. Astfel, dacă în 1492, Radu cel Mare cumpără jumătate din Hinţea de la Stanciul, fiul lui Voinea, tot el declară în 1496 că a cumpărat aceeaşi parte din Hinţea de la Dan şi Cârstea, fiii lui Vâlcul. La rândul lui, Staico logofăt cumpără cealaltă jumătate din Hinţea în 1492 de la Dan şi Cârstea din Glod — cei care în 1496 apar ca vânzători, alături de fiii lui Vâlcul, ai părţii cumpărate de Radu cel Mare —, în vreme ce, în 1496, acelaşi Staico logofăt e declarat cumpărător al jumătăţii din Hinţea vândută de fiii Voineasei, între care se număra desigur şi Stanciul, fiul lui Voinea. Acesta din urmă figurează însă în 1492 ca vânzător al părţii cumpărate de Radu cel Mare! În plus, preţul plătit de Staico logofăt în 1496 este de 800 aspri şi nu de 700 aspri, cum se menţionează în actul din 1492. Pe de altă parte, adăugând la această sumă cei 700 aspri, plătiţi de Radu cel Mare pentru cealaltă jumătate a moşiei Hinţea, obţinem suma de 1 500 aspri, cât declară Vlad Călugărul în 1488 că a plătit pentru toată Hinţa.

Urmărind mai departe seria confirmărilor acordate mânăstirii Govora pentru stăpânirea Hinţei, vom observa că privitor la acest caz, în actele ulterioare apar mereu neconcordanţe, deşi din cele trei întăriri datând din perioada de care ne ocupăm, cea dintâi emană tot de la Radu cel Mare. Astfel, în hrisovul din 3 mai 1502, dat în Târgovişte, Radu cel Mare întăreşte susmenţionatei mânăstiri, între altele, „ocina Hinţei, toată, pentru că jumătate am cumpărat domnia mea de la Cârstea şi de la nepoţii lui, pentru 700 aspri, iar altă jumătate a cumpărat-o

[174] Act din 1 august 1496, Târgovişte, *ibidem*, nr. 268, p. 436.

jupan Staico logofăt de la fiii lui Voinea de la Ocne, pentru 700 aspri"[175]. Noua schemă are următorul cuprins:

Vânzarea I	*Vânzarea a II-a*
Data vânzării: ante 3 mai 1502	Data vânzării: ante 3 mai 1502
Vânzători: Cârstea și nepoții lui	Vânzători: fiii lui Voinea
Cumpărător: Radu cel Mare	Cumpărător: Staico logofăt
Obiectul vânzării: 1/2-a Hințea	Obiectul vânzării: 1/2-a Hințea
Prețul vânzării: 700 aspri	Prețul vânzării: 700 aspri.

De data aceasta, părțile contractante sunt, în linii mari, aceleași ca în actul din 1496 (la vânzarea I, acolo apar ca vânzători Cârstea și fiii lui, iar în 1502, Cârstea și nepoții lui); în schimb, prețul specificat pentru jumătatea cumpărată de Staico logofăt este de 700 aspri, ca în 1492, nu de 800 aspri, cum era în hrisovul din 1496.

Abia urcat pe tron, Mihnea cel Rău dă o poruncă la 6 iunie 1508, în Pitești, prin care întărește mânăstirii Govora „satul Glodul tot, cu ocina și cu hotarul și Hințe"[176]. Din cuprins, rezultă că între călugării de la Govora și Cârstea a avut loc un proces în fața noului domn, pentru satul Glodul; emitentul actului declară că a văzut cartea lui Radu voievod (Radu cel Mare)[177], din care a aflat că acest sat a fost cumpărat de Radu cel Mare de la Cârstea și nepoții lui, pentru 5 000 aspri[178] și deci, încă de mai înainte a aparținut mânăstirii Govora; despre Hințe (Hințea, Hința), al doilea obiect al acestei întăriri, nu ni se dau amănunte, deci ea nu a fost subiect de discuție în cadrul acestui litigiu.

Ultimul act din această perioadă menționând Hințea este marele hrisov acordat de Neagoe Basarab mânăstirii Govora, la 30 octombrie 1517, în Curtea de Argeș, în cuprinsul căruia putem citi: „Și iar să le fie toată seliștea ce se cheamă Hințea, pentru că jumătate din Hințea a cumpărat-o Vlad voievod Călugărul de la Dan și de la Vâlcul și de la Cârstea, pentru 700 aspri, iar cealaltă jumătate din Hințea, pe aceasta a cumpărat-o Staico lofogăt de la fiii lui Voinea, pentru 800 aspri, în zilele lui Vlad voievod, de a dăruit-o sfintei mănăstiri"[179]. Ultima schemă se prezintă astfel:

Vânzarea I	*Vânzarea a II-a*
Data vânzării: sub domnia lui Vlad Călugărul	Data vânzării: sub domnia lui Vlad Călugărul
Vânzători: Dan Vâlcul și Cârstea	Vânzători: fiii lui Voinea
Cumpărător: Vlad Călugărul	Cumpărător: Staico logofăt
Obiectul vânzării: 1/2-a Hințea	Obiectul vânzării: 1/2-a Hințea
Prețul vânzării: 700 aspri	Prețul vânzării: 800 aspri.

După cum se vede, ultimul hrisov ne oferă o combinație de elemente, culese din actele emise în 1488, 1496 și 1502, nu însă și din cel datat din 1492, cu un cuprins complet diferit. Se pare deci că, la fiecare confirmare ulterioară, datele pri-

[175] *DRH* B, II, nr. 15, p. 46.
[176] *Ibidem*, nr. 54, p. 116.
[177] E vorba de hrisovul lui Radu cel Mare din 3 mai 1502 (v. nota 175) primul care menționează, alături de Hința, satul Glodul.
[178] Satul Glodul a fost cumpărat de Radu cel Mare și dăruit apoi tot de el mânăstirii Govora; act din 25 ianuarie 1499, Târgoviște, *DRH* B, I, nr. 290 (Anexa, nr. 61).
[179] *DRH* B, II, nr. 163, p. 316 (Anexa, nr. 120).

vitoare la transferul inițial al proprietății unui bun funciar erau cele mai adesea culese din declarațiile părții interesate, fiind actualizate (exemplu: vânzători Cârstea și fiii lui la 1496, Cârstea și nepoții lui, la 1502), ceea ce, bineînțeles, putea crea confuzii. Este posibil ca și în cazul în care aceste date au fost extrase dintr-un act anterior, transcrierea lor să se fi făcut neglijent de grămătic și de aici, posibilitatea strecurării unor inadvertențe și confuzii ce ne dau atâta bătaie de cap.

Oricum ar fi, din confruntarea acestor acte, putem desprinde următoarele certitudini:

A. În toate, este vorba de unul și același domeniu: Hința sau Hințea, ocină la 1488, devenită ulterior sat și apoi seliște în timpul lui Neagoe Basarab, care o desemnează ca atare în hrisovul din 1517;

B. Hințea a fost împărțită până în anul 1488 în două părți, una în proprietatea indiviză a lui Dan, Vâlcul și Cârstea din Glodul, cealaltă a lui Voinea din Ocne. În 1488, prima jumătate a fost cumpărată de Vlad Călugărul prin fiul său, Radu cel Mare, iar a doua jumătate de către Staico logofăt.

C. Pentru prima jumătate, s-au plătit 700 aspri, pentru a doua 800 aspri, deci în total, 1 500 aspri, echivalând cu 30 florini.

D. Ambii cumpărători au dăruit fiecare partea lui mânăstirii Govora, care obține întărirea dreptului său de proprietate asupra ocinii Hința (Hințea) în temeiul actului emis de Vlad Călugărul la 4 februarie 1488.

Am arătat mai sus care au fost cauzele care au putut genera diferențele de redactare de la un act la altul, mergând până la completa inversare a părților contractante, și, consecutiv, confuzia totală din actul emis de Radu cel Mare, încă voievod asociat al lui Vlad Călugărul, la 8 decembrie 1492.

3. TEREN ARABIL: OGOARE, ȚARINI

Am inclus în această categorie terenurile fără așezări, destinate exclusiv agriculturii. În acte, ele sunt desemnate prin termenii: ogor, țarină, într-un singur caz bucată de pământ. De regulă, nu li se specifică suprafața. Alte ori, delimitarea lor se face prin recurgerea la măsurarea cu funia sau prin folosirea unor măsuri de suprafață cum era falcea. Lista ce urmează enumeră, în ordine cronologică, vânzări de terenuri arabile de mărimi nedeterminate[180].

1483.12.3	Ermonești (jud. Mehedinți)[181]	2 b.:	8 fl.	(23)
1483.12.3	Certejii (jud. Mehedinți)[182]	1 b.:	1 „	(23)
1505.6.15	Suseani (jud. Argeș)[183]	4 og.:	4 „	(76)
	„	8 „ :	6 „	
	„	13 „	16 „	
1506.4.12	Voinigești (jud. Argeș)[184]	9 „ :	7,5 „	(79)

180 Abrevieri: b.: bucată, bucăți; og.: ogor, ogoare.

181 Identificat cu Iormănești (jud. Mehedinți); *DRH* B, I, Indice, s. v.

182 Sat dispărut, localizat probabil lângă Jirov (jud. Mehedinți); *ibidem*, s. v.

183 Sat dispărut, localizat probabil lângă Fedeleșoiu (jud. Argeș, azi jud. Vâlcea); *DRH* B, II, Indice, s. v.

184 Sat dispărut, localizat lângă Fețeni (jud. Argeș, azi jud. Vâlcea); *ibidem*, s. v.

1508.12.23	Urseți (jud. Gorj)[185]	1 „	:	7 „	(86)
⟨1514.9–1515.8.8.⟩	Corbi (jud. Gorj)[186]	9 „	:	10 „	(109)
	„	2 „	:	2 „	
1518.4.21	Corcolați (jud. Gorj)[187]	1 ț.	:	9 „	(122)
1519.5.6	Milcoveni (jud. Vlașca)[188]	2 og.	:	2 „	(127)
	„	1 „	:	1 „	
	„	1 „	:	1 „	
1520.7.14	Trestenic (jud. Vlașca)	1 „	:	1,5 „	(132)
	„	1 „	:	1,5 „	
	„	1 „	:	3,5 „	
	„	1 „	:	1 „	
1520.7.14	Bărbulești (jud. Vlașca)[189]	1 „	:	1 „	(132)
	„	1 „	:	1 „	
1521.4.30	Necătura (Corcolați) (jud. Gorj)	1 „	:	1 „	(137)
	Corcolați (jud. Gorj)	2 „	:	2 „	
	Coasta Glogului (Corcolați) (jud. Gorj)	1 „		1 „	

OGOR DE GRĂDINĂ

1508.12.23	Urseți (jud. Gorj)	1 „	:	1 „	(86)

Următoarea listă cuprinde vânzările de ogoare a căror mărime este determinată, astfel:

1521.4.30	Corcolați (jud. Gorj)	1/2 falce din ogor	3 fl.	(137)
1519.5.6	Micoveni (jud. Vlașca)	6 funii	11 fl.	(127)
	„	4 „ :	7,5 „	
	„	4 „ :	6 „	
	„	6 „ :	11 „	.
	„	2 „ :	3,5 „	
1521.7.4.	Poeni (Poenari, jud. Gorj)	1/2 funie:	25,5 „	(138)

Din examinarea acestei scheme, rezultă că o bucată de pământ, de mărime nedeterminată, era vândută în 1483 pentru un preț de unul până la patru florini[190]. Despre vânzarea de ogoare, avem date precise abia începând din anul 1505; prețul unui ogor, de asemenea de mărime nedefinită, oscilează între 40 aspri[191], echivalentul a 0,75 florini, și 370 aspri[192], echivalentul a 7 florini. De regulă însă, prețul unui ogor nu trecea de 50—60 aspri, deci echivalentul unui florin. În schimb, o țarină a costat în 1518 nu mai puțin de 9 florini, cum ne arată un act din acel 1508[193]; am putea deduce de aici că o țarină avea o suprafață mai mare decât aceea

[185] Ursați, azi Ursăței (jud. Gorj); *ibidem*, s. v.
[186] Sat dispărut, localizat lângă Cartiu (jud. Gorj); *ibidem*, s. v.
[187] Sat dispărut, localizat lângă Stăncești (jud. Gorj); *ibidem*, s. v.
[188] Sat dispărut, localizat lângă Lețca (jud. Vlașca); *ibidem*, s. v.
[189] Sat dispărut, localizat probabil lângă Uiești (jud. Vlașca); *ibidem*, s. v.
[190] Ermonești (jud. Mehedinți); *DRH* B, I, nr. 189, p. 307 (Anexa, nr. 23).
[191] Opt ogoare în Suseani (jud. Argeș), vândute pentru 320 aspri, deci prețul unui ogor revine la 40 aspri; *DRH* B, II, nr. 35, p. 80 (Anexa, nr. 76).
[192] Un ogor în Urseți (jud. Gorj), vândut pentru 370 aspri; *ibidem*, nr. 62, p. 133 (Anexa, nr. 86).
[193] O țarină în Corcolați (jud. Gorj), vândută pentru 9 florini; act din 21 aprilie 1508, București, *ibidem*, nr. 169, p. 326 (Anexa, nr. 122).

a unui ogor. Pentru un ogor de grădină, cultivabil desigur cu legume şi zarzavat, s-a plătit în 1508 suma de 60 aspri[194], deci ceva mai mult decât echivalentul unui florin.

După cum am văzut, cazurile în care se poate stabili valoarea unui teren arabil, în funcţie de unitatea de măsură a suprafeţei sale, sunt destul de puţine. La 1521, la Corcolaţi (jud. Gorj), a 12-a falce de ogor s-a vândut cu 150 aspri[195], aproximativ echivalentul a 3 florini. De aici, ar urma ca o falce de ogor să valoreze 300 aspri sau în jur de 6 florini. Cum o falce măsura aproximativ 3 pogoane[196], rezultă că pe la începutul secolului al XVI-lea, un pogon de pământ arabil valora 2 florini.

În ce priveşte preţul unei funii, a cărei echivalenţă în sistemul metric este greu de stabilit[197], el era în 1519 de 100 aspri[198], echivalent cu 1,75 florini. În mod cu totul surprinzător, porunca lui Neagoe Basarab din 4 iulie 1521, dată la Târgovişte, întăreşte lui Mircea şi rudelor sale, între altele, „... la Poeni... dintr-o funie, jumătate... Pentru că a cumpărat-o Mircea... pentru 1 400 aspri"[199]. Această sumă, echivalentă cu 25,5 florini, ni se pare a fi mai degrabă preţul unei ocini şi nu al unei anumite suprafeţe de teren arabil.

4. MORI ŞI VADURI DE MOARĂ

Morile sunt strâns legate de exploatările agricole şi pentru acest motiv, aşa cum s-a arătat mai sus, am considerat că îşi găsesc locul în acest paragraf. Ca şi terenurile arabile, atât morile, cât şi vadurile propice instalării unor mori hidraulice pot face obiectul unor transferuri de proprietate pe bază de vânzare. Actele de acest gen sunt însă foarte puţine la număr. Cel mai vechi, după cunoştinţele noastre, este hrisovul din 1 august 1496, dat în Târgovişte, prin care Radu cel Mare întăreşte mânăstirii Govora un vad de moară pe Topolog, cumpărat de Vlad Călugărul pentru suma de 600 aspri[200], ceea ce echivalează cu 12 florini. Al doilea act datează din 1 septembrie 1517 şi este o poruncă a lui Neagoe Basarab, dată în Argeş, prin care emitentul întăreşte lui Stanciul logofăt jumătate de moară pe Olt, dinspre Râmnic, în faţa Voinigeştilor, cumpărată de acesta pentru suma de 500 aspri[201], echivalentă cu 9 florini. Fiind vorba de vânzarea unei părţi indivize, rezultă că moara de la Voinigeşti valora la data încheierii tranzacţiei în cauză 1 000 aspri, adică echivalentul unei sume de numai 18 florini. Cu 20 de ani înainte, vadul de moară de pe Topolog costase, comparativ, două treimi din acest preţ convertit în florini; s-ar părea că vadul avea ca valoare o pondere mai mare decât moara propriu-zisă.

194 Ogor de grădină în Urseţi (jud. Gorj); act din 23 decembrie 1508, Bucureşti (v. nota 192).

195 Act din 30 aprilie 1521, Târgovişte; *DRH* B, II, nr. 207, p. 399 (Anexa, nr. 137).

196 V. mai sus, nota 33.

197 *Instituţii feudale...*, p., 202, s. v. funie (Alexandru Constantinescu).

198 Funii în Milcoveni (jud. Vlaşca), vândute cu câte 100 aspri pe unitate; act din 6 mai 1519, Piteşti; *DRH* B, II, nr. 182, p. 348 (Anexa, nr. 127).

199 *Ibidem*, nr. 210, p. 404 (Anexa, nr. 138).

200 *DRH* B, I, nr. 268, p. 435 (Anexa, nr. 54).

201 *DRH* B, II, nr. 161, p. 307 (Anexa, nr. 118).

5. LIVEZI, POMETURI ŞI VII

Livada, în vorbirea curentă, poate desemna fie un teren plantat cu pomi fructiferi, fie o întindere cu iarbă, destinată păşunatului vitelor. În prima accepţiune, livada intră în perimetrul unei aşezări, ca anexă a unei gospodării. În cea de-a doua accepţiune, ea se situează în afara unei aşezări, în lunci sau la liziera unei păduri. Într-un singur caz şi anume, în porunca lui Vlad Călugărul dată în iunie 1495, la Târgovişte, prin care i se întăresc lui Stanciul şi fiilor săi două vii şi un *pomet*, avem de-a face în mod sigur cu o livadă plantată cu pomi fructiferi [202]; celelalte documente nu fac precizări cu privire la natura livezilor în cauză. Iată lista izvoarelor referitoare la această categorie de bunuri funciare:

1498.4.15	livadă la Govora	preţul plătit:	30 fl.	(59)
1514.7.14	„ „ Groşetul[203]	„ „ :	3,5 „	(107)
1521.4.30	„ „ Stăneşti[204]	„ „ :	2 „	(137)[205]

Pentru um pomet, nelocalizat, preţul de vânzare, consemnat într-un act din iunie 1495, emis în Târgovişte, a fost de 4 florini şi 15 aspri [206]. Tot în acest loc vom mai menţiona vânzarea în 1509 a două locuri de stupină, destinate deci creşterii albinelor: unul la Seaca (pârâu în jud. Olt), pentru care s-au plătit 400 aspri (echivalent: 7,5 florini), celălalt în Piscul lui Steaiotă, vândut pentru 300 aspri (echivalent: 5,5 florini) [207].

Menţionăm în fine că în actul din 14 iulie 1514, înregistrat în schema de mai sus, la o altă vânzare de livadă de la Groşetul, s-a plătit preţul de 400 aspri şi un bou [208]; dacă suma de 400 aspri era echivalentă cu 7,5 florini nu putem determina valoarea animalului dat în completarea preţului de vânzare al acestei livezi.

Viile ocupă un loc mai însemnat în dinamica vânzărilor de bunuri funciare, după cum rezultă din cercetarea documentelor datând din perioada de care ne ocupăm. Distingem două categorii: vii propriu-zise, categorie în care intră viile pe rod, adică cele în curs de exploatare, şi locurile de vie, pe care a fost cândva plantată viţa de vie sau care sunt destinate unui asemenea scop. Schematic, evoluţia vânzărilor care au ca obiect bunuri funciare se prezintă în modul următor:

VII PROPRIU-ZISE

1489.9.11	vie în Arghiş[209]	preţul plătit:	14 fl.	(38)
	via lui Stepan	„ „ :	8 „	
1493.9.10	vie în Târgovişte—2 pogoane	„ „ :	8 „	(48)
1495.6.	vie nelocalizată	„ „ :	12 „	(51)
	altă vie nelocalizată	„ „ :	4 „	

[202] V. mai jos, nota 206.

[203] Sat dispărut, identificat probabil cu Groşani, lângă Dângeşti (jud. Argeş): *DRH* B, II, Indice, s. v.

[204] Stăneşti în jud. Gorj; *ibidem*, s. v.

[205] Livadă obţinută după un schimb cu un plai de vie, plătit cu 125 aspri; *ibidem*, nr. 207, p. 399.

[206] *DRH* B, I, nr. 254, p. 413 (Anexa, nr. 51).

[207] Act din 9 iulie 1509, Bucureşti, *DRH* B, II, nr. 63, M. 135—136 (Anexa, nr. 87).

[208] *Ibidem*, nr. L24, p. 250 (numai traducere).

[209] Curtea de Argeş ; *DRH* B, I, nr. 220 şi Indice, s. v. Argeş.

ante 1495.9.9[210]	vie în Topoloveni	„ „	:	105	„	(83)
	altă vie în Topoloveni	„ „	:	60	„	
	altă vie în Topoloveni	„ „	:	36	„	
	altă vie în Topoloveni	„ „	:	50	„	
1496.4.14	vie în Copăcel[211]	„ „	:	60	„	(53)
1496.8.1	vie în Copăcel	„ „	:	12	„	(54)
1502.5.3	vie în Râmnic	„ „	:	56	„	(70)
1502.5.3	vie nelocalizată 7 pogoane	„ „	:	113	„	(71)
1514.8.3	vie nelocalizată	„ „	:	4	„	(108)
locuri (plaiuri) de vie						
⟨ante 1508.4⟩[212]	loc vie în Titiriceşti[213]	„ „	:	7,5	„	(114)
1510.9.8	loc vie în Voinigeşti[214]	„ „	:	1,5	„	(92)
1516.11.3	loc vie în Titiriceşti	„ „	:	3	„	(114)
1517.7.14	loc de vie la Titireci[215]	„ „	:	2,5	„	(116)
	alt loc de vie la Titireci	„ „	:	2	„	
1517.0.29	loc vie în Cornet[216]	„ „	:	1	„	(119)
1521.4.30	plai de vie la Corcolaţi	„ „	:	5,5	„	(137)
	loc de vie la Corcolaţi	„ „	:	1	„	
	alt loc de vie la Corcolaţi	„ „	:	1,5	„	

Examinând cele două liste prezentate mai sus, putem desprinde următoarele constatări:

a. Preţul obţinut la vânzările de vii, între anii 1489—1517, oscilează între un minimum reprezentând echivalentul unui florin [217] şi un maximum echivalent cu suma de 113 florini [218]. Ca şi în cazul satelor şi al ocinilor, putem stabili şi aici, pe baza preţurilor obţinute la vânzare, trei grupe de vii, după cum urmează:

Vii de valoare modestă:	preţuri obţinute:	între	4 şi 14 fl.; media: 9,5 fl.
Vii de valoare mijlocie:	„ „	„	36 şi 60 fl.; media: 52,5 fl.
Vii de valoare deosebită:	„ „	„	105 şi 113 fl.; media: 109 fl.

b. Pentru locurile sau plaiurile de vii, neplantate, dar destinate a fi plantate cu viţă de vie, preţurile obţinute la vânzare sunt mult mai coborâte, variind

[210] Vânzări înregistrate în actul emis la 20 iunie 1507, în Târgovişte, *DRH* B, II, nr. 53, p. 115, cumpărătorul fiind Vlad Călugărul.

[211] Sat în jud. Vâlcea, azi oraşul Ocnele Mari; *ibidem*, Indice, s. v.

[212] Act din 3 noiembrie 1516, Piteşti, *ibidem*, nr. 146, p. 287, cu menţiunea că vânzarea a avut loc în domnia lui Radu cel Mare.

[213] Titireci sau Titiriceşti (jud. Vâlcea); *ibidem*, Indice, s.v.

[214] Sat dispărut, localizat lângă Feţeni, jud. Argeş (azi Vâlcea); *ibidem*, s. v.

[215] V. mai sus, nota 214.

[216] Mânăstirea Cornet, lângă Voinigeşti, jud. Argeş; *ibidem*, s. v.

[217] Act din 29 octombrie 1517, Mânăstirea Argeş, *DRH* B, II, nr. 162, p. 309 (Anexa nr. 119) (loc de vie în Cornet).

[218] Act din 3 mai 1502, Târgovişte, *ibidem*, nr. 16, p. 49 (Anexa, nr. 71); 7 pogoane de vie, vândute cu 6 000 aspri.

de la 1 florin[219] până la 7,5 florini[220] (în echivalent), cu o medie echivalând cu suma de 3 florini.

c. Nu au fost incluse în listele de mai sus vânzările care au avut ca obiect vii şi livezi[221] sau vie cu grădină şi livezi[222], pentru care s-au plătit preţuri globale.

6. MUNŢI ŞI BĂLŢI

Vânzările de aceste genuri de bunuri imobiliare sunt foarte rare, deşi atât munţii, cât şi bălţile au avut un rol de seamă în economia evului mediu românesc. Dar munţii, ca şi bălţile, au aparţinut *ab initio* aproape în mod exclusiv domeniului domnesc, de unde au trecut, uneori, prin danii, în stăpânirea unor mânăstiri. De aceea, cazurile în care munţii sau bălţile erau proprietăţi private se întâlnesc foarte rar.

Astfel, la 8 mai 1466, în Bucureşti, Radu cel Frumos întăreşte unui anume Dălban şi fiilor lui jumătate din muntele Andrian[223], cumpărat de acesta de la Jitian, pentru 330 aspri[224], ceea ce, la data respectivă, echivala cu 8 florini şi 1/4-a. În 1493, acest bun se găsea foarte probabil în proprietatea moştenitorilor lui Dălban, căci în actul de întărire acordat lui Dan, Drăgoi, Neagoe şi Dobromir, Vlad Călugărul menţionează vânzarea acestui munte de către Jitian, pentru suma de 330 aspri[225].

Al doilea caz ne este înfăţişat de Radu cel Mare, care, în actul din 4 iunie 1506, dat în Târgovişte, consemnează vânzarea unei jumătăţi din muntele Florile Albe[226], pentru suma de 680 aspri[227], deci în jur de 13 florini.

Până azi cunoaştem un singur caz de vânzare a unei bălţi; această vânzare e menţionată în porunca lui Radu cel Mare, dată la 27 ianuarie 1499, în Bucureşti şi a avut ca obiect Balta Cârjeu cu gârlele Bahova şi Crăpătoarele, pentru care s-a plătit un preţ de 20 florini[228]. Între vânzători figurează şi Cârjeu, al cărui nume desemnează şi balta ce face obiectul transferului de proprietate; era deci un personaj însemnat din ierarhia feudală a acelei epoci, după cum rezultă din alte documente[229].

Din lipsă de izvoare, nu ne putem da seama de evoluţia valorii acestor bunuri, mutaţiile de proprietate pe bază de vânzare, care le-au avut ca obiect, fiind cu totul excepţionale.

[219] Act din 30 aprilie 1521, Târgovişte, *ibidem*, nr. 207, p. 399 (Anexa, nr. 137) plai de vie în Cercolaţi, vândut pentru 50 aspri.

[220] V. nota 213 (loc de vie în Titiriceşti, pentru 400 aspri).

[221] Act din 16 august 1506, Mânăstirea Bistriţa, *ibidem*, nr. 47, p. 103 (Anexa, nr. 81); vie şi livadă pentru 4 000 aspri.

[222] Act din 14 iulie 1517, *ibidem*, nr. 157, p. 302 (Anexa, nr. 116), numai traducere; vie cu grădină, livezi şi fântână în Titireci, pentru 1 200 aspri.

[223] Andreianu, identificat cu muntele Dâlbanu (jud. Gorj); *DRH* B, I, Indice, s. v.

[224] Act din 18 mai 1468, Bucureşti, *ibidem*, nr. 132, p. 225 (Anexa, nr. 7).

[225] Act din 30 mai 1493, *ibidem*, nr. 238, p. 383—384 (numai traducere).

[226] Munte la Baia de Fier (jud. Gorj): *DRH* B, II, Indice, s. v.

[227] *Ibidem*, nr. 210, p. 404 (Anexa, nr. 80).

[228] *DRH* B, I, nr. 291, p. 475 (Anexa, nr. 62).

[229] Cf. *ibidem*, nr. 156, p. 259, cu data 1473.

7. IMOBILE ÎN PERIMETRUL URBAN

Am arătat în introducerea acestei lucrări puţinătatea actelor de vânzare privitoare la acest gen de bunuri. În fapt, cunoaştem numai trei cazuri. Cel dintâi este menţionat într-o însemnare a egumenului Iosif Govoreanul datată 26 septembrie 1485, la mânăstirea Govora; cel numit declară că a cumpărat un loc de casă în oraş (Râmnicu Vâlcea), pentru suma de 2 110 aspri[230], echivalând cu 46 florini.

Al doilea document datează din 10 septembrie 1493, a fost emis în Bucureşti de către Vlad Călugărul şi întăreşte lui Neagu gramatic, între altele, un loc în Târgovişte, cumpărat pentru suma de 6 florini[231]. Cum acest loc era în rând cu altul, deţinut de cumpărător ca *dedină* (moştenire), putem deduce că Neagu gramatic a făcut această achiziţie pentru extinderea proprietăţii, în vederea zidirii unei case.

Ultimul act a fost emis de Toma judeţul şi cei 12 pârgari ai oraşului Târgovişte, nu poartă dată, fiind plasat de editori în domnia lui Neagoe Basarab (1512 februarie — 1521 septembrie); reprezentanţii oraşului întăresc lui Ratea postelnic o casă cu loc şi pivniţă în Târgovişte, cumpărată pentru suma de 5 000 aspri[232], ceea ce echivalează cu 92,5 florini, la cursul din acea vreme. Preţul a fost destul de ridicat prezentând analogii cu media preţurilor obţinute la vânzarea de sate sau de moşii mari.

8. ŢIGANI ŞI SĂLAŞE DE ŢIGANI

Ţiganii robi apar destul de timpuriu, în daniile domneşti pentru unele din cele mai vechi mânăstiri din Ţara Românească[233]. Vor constitui însă obiect al unor acte de vânzare cu caracter privat abia începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea, cel puţin după cum rezultă din izvoarele ce ne stau la îndemână. Redăm în cele ce urmează lista acestor vânzări:

〈1469〉.8.25	?	sălaşe ţigani	preţul plătit:	1 200 fl.[234]	
1496.6.18	1	„ „	„ „ :	30 „.[235]	
1504.9.3	1	ţigan cu copii	„ „ :	19 „.	(75)
1514.5. după 8	1	„ „ „	„ „ :	11 „.	(106)
	1	„ „ „	„ „ :	9 „	
1518.1.28	1	sălaş ţigani	„ „ :	27,5 „	(121)
1520.11.26	1	„ „	„ „ :	5,5 „	(134)

Sintagma *sălaş de ţigani* pare a avea, în documentele de mai sus, înţelesul de familie compusă din bărbat, femeie şi copiii lor, spre deosebire de formulare: un ţigan cu copii, care, după părerea noastră, desemnează o familie din care lip-

[230] *Ibidem*, nr. 196, p. 316 (numai traducere) (Anexa, nr. 28).
[231] *Ibidem*, nr. 244, p. 397 (Anexa, nr. 48).
[232] *DRH* B, II, nr. 94, p. 193 (Anexa, nr. 100).
[233] Cel mai vechi document este hrisovul lui Dan I din 3 octombrie 1385, dat în Argeş, pentru mânăstirile Tismana şi Vodiţa (*DRH* B, I, nr. 7), unde, înşirând daniile făcute mânăstirii Sfântului Antonie (Vodiţa), în scris, de unchiul său, Vladislav voievod (Vlaicu Vodă), emitentul menţionează la sfârşit şi „ţigani 40 de sălaşe" (p. 21). În actul de danie acordat de Vlaicu acestei mânăstiri, nedatat (*ibidem*, nr. 6), nu e nici o menţiune privitoare la ţigani.
[234] *Ibidem*, nr. 135, p. 228—229 (numai traducere).
[235] *Ibidem*, nr. 267, p. 432.

seşte, în momentul încheierii actului, femeia ţiganului. Acest aspect are, după câte ne dăm seama, o oarecare influenţă asupra preţului de vânzare, un sălaş obţinând un preţ mai ridicat decât un ţigan cu copii. Astfel, din tabloul de mai sus, rezultă că pentru un sălaş de ţigani, s-a plătit un preţ al cărui echivalent variază între 5,5 şi 30 florini, cu o medie de 21 florini, în vreme ce pentru un ţigan cu copii, preţul respectiv a oscilat între 9 şi 19 florini, cu o medie de 13 florini. Este însă posibil ca preţul de vânzare obţinut pentru un ţigan rob să fi fost influenţat şi de meseria la care avea aplicaţie cel în cauză.

În calculul de mai sus, nu am inclus şi preţul realizat la vânzarea unui număr de ţigani, înregistrată în documentul din capul listei de mai sus. Actul în cauză este un hrisov emis de Radu cel Frumos în Bucureşti, dar cunoscut numai într-o traducere veche[236], datată astfel: „méseţa august 25 dni tecuşti vă leat 6974 ⟨1466⟩, indiction 2"[237]. Editorii succesivi au observat că data e greşită, în loc de 6974, cum s-a transcris greşit de traducătorul anonim, urmând a se citi 6977 ⟨1469⟩, an care corespunde cu componenţa sfatului domnesc şi cu indictionul din textul original[238]. Prin acest hrisov, Radu cel Frumos întăreşte lui Mihail din Ruşi[239], fiului său, Stan şi bătrânului Chirtop mai multe sate şi un mare număr de ţigani, după numele capilor de familie menţionându-se uneori: „cu tot sălaşul", alte ori „cu feciorii"[240]. E greu deci de făcut deosebirea între sălaş şi ţigan cu copii. Apoi, se afirmă în traducere că aceşti ţigani au fost cumpăraţi (nu se precizează de cine) de la „jupâneasa Voica Pârciulovoaia drept dousprézece sute de florinţi ungureşti", după care sunt menţionate numele a încă trei ţigani, fiecare cu tot sălaşul lui, despre a căror provenienţă nu se face nici o precizare[241]. În aceste condiţii, nu putem stabili componenţa exactă a lotului de ţigani care a făcut obiectul vânzării. Pe de altă parte, preţul vânzării, indicat în traducere într-un mod neobişnuit: douăsprezece sute florinţi ungureşti, pare enorm, când ne gândim că între anii 1496—1520, cel mai ridicat preţ, obţinut la vânzarea unui sălaş de ţigani, nu a depăşit echivalentul sumei de 30 florini[242]. Pentru aceste motive, ne exprimăm îndoiala cu privire la corectitudinea versiunii româneşti a acestui izvor. Nu a fost inclus în lista de mai sus marele hrisov acordat mânăstirii Govora de Neagoe Basarab, la 30 octombrie 1517, în oraşul Curtea de Argeş[243], act prin care îi întăreşte sate, venituri, scutiri şi un mare număr de ţigani, între care „Boia ţiganul cu copiii săi, pentru că l-a cumpărat domnia mea de la Athanasie egumen de la Cozia şi de la toţi fraţii, pentru 500 aspri şi un cal bun..."[244]. Nu putem şti la cât a fost evaluat acel „cal bun", astfel încât nu putem determina preţul real, plătit de Neagoe Basarab pentru acel ţigan cu copiii săi. Despre cai, va fi vorba în paragraful următor.

[236] V. mai sus, nota 234.

[237] *DRH* B I, nr. 135, p. 229.

[238] *Ibidem.*

[239] Sat dispărut, localizat lângă Lazuri (jud. Dâmboviţa); *ibidem*, Indice, s. v.

[240] *Ibidem*, p. 228.

[241] *Ibidem*, p. 228—229.

[242] Act din 18 iunie 1496, Mănăstirea Govora, *ibidem*, nr. 267, p. 432: un ţigan cu copiii lui, cumpărat pentru 1 500 aspri.

[243] *DRH* B II, nr. 163, p. 310—319.

[244] *Ibidem*, p. 317—318.

9. CAI, VITE ŞI OI

Caii, vitele şi oile apar uneori în vânzările de bunuri funciare încheiate în această perioadă, fie substituindu-se banilor, în formarea preţurilor, fie servind drept completare a unui preţ plătit în numerar. Spre deosebire de vite sau oi, calul figurează, cel puţin într-un caz, şi ca obiect al unei vânzări, cu un preţ în numerar bine determinat. În plus, calul face obiectul unei dări specifice Ţării Româneşti, *darea calului*[245], pe care o întâlnim încă din timpul domniei lui Mircea cel Bătrân[246]; cu prilejul împlinirii acestei dări, emitentul actului proceda de regulă la o evaluare în aspri otomani a calului primit cu titlul mai susmenţionat, ceea ce ne îngăduie să urmărim pe o durată mai lungă evoluţia valorii atribuite acestui animal. Evident, având în vedere problema ce face obiectul acestei cercetări, ne vom îndrepta atenţia numai asupra izvoarelor care înregistrează evaluări ale acestor animale — de fapt, e vorba numai de cai — , nepreocupându-ne de cazurile în care cai, vite sau oi constituie sau completează preţul unei vânzări, fără nici o evaluare.

Unicul act care are exclusiv drept obiect vânzarea unui cal poartă data de 28 martie 1412 şi este un înscris privat, redactat în limba greacă, dar cu un rând iniţial în limba slavă[247]. Un oarecare Constantin declară că a cumpărat de la protopopul Hariton un cal, pentru care a plătit 30 iperperi, o şea pentru 2 iperperi şi o pătură pentru alţi 2 iperperi, deci în total 34 iperperi; cu acest prilej, s-au mai plătit 11 iperperi pentru găleţi şi 2 iperperi pentru băutură, probabil pentru aldămaşul cutumiar. La încheierea actului, au fost de faţă patru martori, toţi nominalizaţi, dintre care cel puţin unul din Caliacra, iar altul din satul lui Baldovin logofătul; al cincilea martor este menţionat în laconica însemnare slavă din capul actului[248]. Limba greacă a textului ca şi referirea la Caliacra ne arată că acest act s-a încheiat undeva în Dobrogea.

Pentru a şti cât a costat în realitate calul vândut de protopopul Hariton, este necesar să stabilim mai întâi ce reprezenta de fapt suma de 30 iperperi, plătită drept preţ de către cumpărător. La data încheierii acestei vânzări, în 1412, hiperperul sau perperul, moneta bizantină de aur creată în anii 1092/1093 de împăratul Alexis I Comnenul[249], îşi încetase de mult existenţa. Prin reforma monetară întreprinsă de împăratul Andronic al IV-lea (1376—1379), valuta tradiţională a imperiului bizantin a fost înlocuită cu un hiperper teoretic de argint, divizat în monete efective de acelaşi metal: două piese mari a circa 8 g fiecare, patru a câte 4 g fiecare şi 16 monete mărunte a câte 1 g fiecare[250]. Astfel de monete s-au emis în continuare la Constantinopol, până la sfârşitul domniei lui Ioan

[245] *Instituţii feudale*..., *cit. supra*, p. 142, s. v. (autor: Dan Amedeu Lăzărescu).

[246] Pentru prima oară, darea calului este atestată în hrisovul lui Mircea cel Bătrân, dat la 10 iunie 1415 în Argeş, prin care emitentul întăreşte unor boiernaşi ai săi satul Bea'a din judeţul Motrului; se menţionează beneficiarii au dat domnului un cal şi o cupă; *DRH* B I, nr. 38, p. 80—82 (original slav şi traducere).

[247] *Ibidem*, nr. 36, p. 77—78.

[248] *Ibidem*, p. 77.

[249] Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire* 1081—1261, Dumbarton Oaks Studies, XII, Washington D, C., 1969, p. 39—49.

[250] V. mai ales Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, edit. de Cécile Morrisson, Wetteren, 1978, p. 40, 70—71 şi nota 2, unde Cécile Morrisson, pe baza unor cercetări recente, fixează data reformei între 1367—1376, sub Ioan al V-lea; p. 86—87, 110.

al VIII-lea (1425—1448), unele din ele pătrunzând şi în Ţara Românească, aşa cum o atestă tezaurul descoperit la mânăstirea Glavacioc[251].

Examinând în acest context istoric şi numismatic înscrisul dobrogean din 1412, va trebui să admitem că iperperii menţionaţi în acest izvor reprezintă hiperperul teoretic de argint din ultimele decenii ale imperiului bizantin. Preţurile exprimate în iperperi erau plătite în monete efective de argint, după cum ne arată un document contemporan şi anume, privilegiul vamal acordat în 1413 de Mircea cel Bătrân negustorilor saşi din Braşov. După cum se ştie, acest privilegiu s-a păstrat în două versiuni: una slavă, reprezentând textul original şi datată 6 august, 1413, Câmpulung, cealaltă latină, datată 25 agust 1413, Câmpulung[252]. În textul slav, se prevede ca pentru un vilar (catifea, din *velours*) de Louvain, negustorii braşoveni să plătească o taxă vamală de un perper[253]; în versiunea latină, aceeaşi taxă, pentru acelaşi articol, este stabilită la suma de 18 ducaţi[254], ceea ce înseamnă că un perper, ca monetă de calcul, era echivalent la 1413 în Ţara Românească cu 18 ducaţi. Aceşti *ducaţi* erau monete de argint, emise de Ţara Românească încă de la adoptarea unui sistem monetar propriu[255]; în 1413, erau în circulaţie ducaţii cu efigie, emişi de Mircea cel Bătrân după înlăturarea lui Vlad I[256], deci începând din 1397, monete cu o greuate medie de 0,48 g[257] şi titlul variind între 859 şi 941/1 000[258]. Aceşti ducaţi circulau, bineînţeles, şi în Dobrogea, după cum atestă tezaurul descoperit în 1938 pe malul mării, la Constanţa[259]. Cu astfel de ducaţi, ca monetă efectivă, a făcut Constantin din Dobrogea plăţile prilejuite de cumpărarea unui cal, exprimate in iperperi în actul din 1412, iar raportul nu putea fi decât cel din 1413: un iperper = 18 ducaţi. Calul vândut de protopoul Hariton a costat deci 30 iperperi × 18 = 540 ducaţi de argint, în moneta Ţării Româneşti. Şi cum ducatul muntean era la acea dată foarte probabil aliniat dinarului unguresc, iar 100 dinari ungureşti echivalau cu 1 florin de aur[260], rezultă că preţul de vânzare pentru un cal a fost în 1412 echivalent cu 5,5 florini.

A doua categorie de izvoare cuprinde vânzări de bunuri funciare pentru cai sau pentru o sumă de bani, plus un cal, în completarea preţului; de regulă, la aceste vânzări, se procedează la o evaluare în aspri a animalului dat în preţ. Astfel, la 3 iunie 1478, Argeş, Basarab cel Tânăr vinde 1/2-a din satul Zăvideani

251 Despre acest tezaur, v. Romeo Maschio şi Spiridon Cîrstocea, *Tezaurul de monede medievale feudale româneşti şi bizantine din sec. XV descoperit la ansamblul feudal Glavacioc, jud. Argeş*, în *Cercetări numismatice*, V, 1983, p. 69—81.

252 *DRH* D I, nr. 120, p. 197—198 (original slav şi traducere) şi nr. 121, p. 198—201 (original latin şi traducere), ambele cu bibliografia anterioară.

253 *Ibidem*, p. 197 (slav)—198 (traducere).

254 *Ibidem*, p. 199 (latin)—200 (traducere).

255 V. în acest sens Const. Moisil, *Consideraţiuni asupra monetelor lui Mircea cel Bătrân*, *BSNR*, 10, 1913, p. 40—42; mai recent, Octavian Iliescu, *Ducaţii Ţării Româneşti cu numele lui Basarab voievod*, *SCN*, VI, 1975, p. 142—143.

256 Cu privire la Vlad I şi problemele suscitate de domnia lui, v. Octavian Iliescu, *Vlad Ier, voïvode de Valachie: le règne, le sceau et les monnaies*, *RRH*, 27, 1—2, 1988, p. 73—105.

257 Un tablou sinoptic, înfăţişând cronologia şi datele metrologice ale emisiunilor monetare regulate ale Ţării Româneşti (1365—1481), a fost elaborat şi publicat de Octavian Iliescu, *Ducaţi necunoscuţi emişi de doi voievozi ai Ţării Româneşti în secolul al XV-lea*, *BSNR* 67—89, 1983—1985, p. 279.

258 Date publicate de Constanţa Ştirbu şi Paraschiva Stancu, *Observaţii asupra emisiunilor monetare ale Ţării Româneşti (1365—1418) pe baza analizelor nucleare*, *Cercetări numismatice*, IV, 1982, p. 88—89.

259 Octavian Iliescu, *Monedele Ţării Româneşti şi ale Moldovei la Marea Neagră (secolele XIV—XV)*, „Revista istorică”, 1, 6, 1990, p. 655, nr. 26.

260 Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979, p. 12—13.

(jud. Vâlcea), ocină domnească, pentru un cal bun de 800 aspri [261], ceea ce, la acea dată, echivalează cu 18 florini. Un alt act, din 7 septembrie 1485, Bucureşti, înregistrează vânzarea unei jumătăţi din satul Mihoveni, pentru 600 aspri şi un cal bun de 300 aspri [262], sumă echivalentă cu 6,5 florini.

În sfârşit, aşa cum am arătat, caii mai apar şi în plata unei dări specifice, darea calului, percepută de domnie la întărirea unor mutaţii de propietate sau la acordarea unor imunităţi. La 27 noiembrie 1487, în Bucureşti, Vlad Călugărul, întărind lui Ştefan şi altora 1/7-a din satul Lăleşti (jud. Gorj) şi 1/7-a din muntele Coarnele, cumpărate cu doi cai buni de 600 aspri, menţionează că i s-a dat de cumpărători un cal bun de 300 aspri [263], deci echivalentul a 6,5 florini.

Ţinând seama de precizările de mai sus, am elaborat schema de mai jos:

1412.3.28	vânzare	1 cal: 30 iperperi	=5,5 fl.[264]
1478.6.3	dare în preţ	1 cal bun: 800 aspri	= 18 „[265]
1485.9.7	dare în preţ	1 cal bun: 300 „	=6,5 „[266]
1487.11.27	dare în preţ	2 cai buni: 600 „	= 13 „[267]
	darea calului	1 cal bun: 300 „	= 6,5 „
1505.12.9	darea calului	2 cai buni: 2 000 „	= 36 „[268]
1507.6.9	darea calului	1 cal bun: 300 „	=5,5 „[269]
1510.5.27	darea calului	2 cai buni pruşi: 2 000 „	= 36 „[270]
⟨1511⟩.7.10	darea calului	1 cal bun: 300 „	=5,5 „[271]
1511.8.30	darea calului	1 cal murg bidiviu turcesc: 3 000 aspri	= 55,5 fl.[272]
1516.1.11	darea calului	1 cal bun: 300 aspri	=5,5 fl.[273]
1517.6.9	dare în preţ	1 cal bun: 400 „	= 7 „[274]

Dacă lăsăm deocamdată la o parte documentul din 30 august 1511, observăm că valoarea unui cal a oscilat de la 1412 la 1517 între 5,5 şi 18 florini, valori ce se ridică la nivelul celor ale unor proprietăţi funciare. Cu totul excepţional apare cazul prezentat de porunca lui Vlad cel Tânăr, dată la 30 august 1511, în Gherghiţa, atât pentru evaluarea unui cal la suma considerabilă de 3 000 aspri turceşti, cât şi prin ciudăţenia naturii juridice a obiectului său. Emitentul întăreşte lui Vârjoghe, sluger din Voevodeşti satul Zemnicele (jud. Teleorman), cu tot hotarul, seliştele şi bălţile ce ţin de hotarul acestui sat, hotar descris cât se poate de amănunţit, după care se afirmă că toate acestea „sunt ale jupanului Vârjoghe slugerul de dedină de la părinţii şi bunicii lui" [275]. Mai departe, Vlad cel Tânăr arată că Vârjoghe a adus înaintea lui 24 boieri, care au jurat că acest sat îi este lui Vârjoghe veche şi dreaptă ocină. E vorba deci de o proprietate funciară do-

[261] *DRH* B I, nr. 160, p. 264.
[262] *Ibidem*, nr. 195, p. 315.
[263] *Ibidem*, nr. 209, p. 334.
[264] *Ibidem*, nr. 36, p. 77—78
[265] V. nota 261.
[266] V. nota 262.
[267] V. nota 263.
[268] *DRH* B II, nr. 39, p. 86
[269] *Ibidem*, nr. 52, p. 112.
[270] *Ibidem*, nr. 74, p. 162.
[271] *Ibidem*, nr. 88, p. 84.
[272] *Ibidem*, nr. 90, p. 187.
[273] *Ibidem*, nr. 142, p. 281.
[274] *Ibidem*, nr. 152, p. 294.
[275] V. nota 272.

bândită de Vârjoghe prin succesiune. Până aici, totul e clar, dar urmează această clauză; „Apoi a cumpărat de la domnia mea pentru un cal murg bidiviu turcesc pentru 3 000 aspri, să-i fie ocină de nimeni neatinsă"[276]. Contrariu formulării categorice din text, nu avem de-a face în speță cu o vânzare, în adevăratul sens al acestui act juridic, ci cu aplicarea principiului domeniului eminent din dreptul feudal[277].

Mai sunt și alte documente în care caii fac obiectul unor plăți, fie în prețul unei vânzări de bunuri funciare, fie pentru împlinirea obligației de dare a calului, dar lipsind o evaluare a lor, aceste izvoare nu au fost luate în considerație, având în vedere scopul acestei cercetări. Pentru același motiv, am lăsat pe dinafară actele în care sunt consemnate vânzări de bunuri funciare pentru vite sau oi, în exclusivitate sau în completarea unui preț în numerar.

10. ALDĂMAȘUL

Pentru a încheia această cercetare, vom aminti manifestarea în cadrul mutațiilor de proprietate de care ne-am ocupat a unui străvechi obicei românesc, anume *aldămașul*. În vremurile străvechi, când nu se redactau înscrisuri cu caracter privat și nici nu era o autoritate care să elibereze un act constator oficial, la orice înțelegere ce implica o mutație de proprietate, părțile solicitau prezența unor persoane din afară, pentru a asista la tocmeală și a servi ulterior ca martori, în cazul unui eventual litigiu. Pentru a le compensa osteneala și mai ales, pentru a le întipări în memorie prezența la încheierea actului respectiv, părțile — de obicei însă beneficiarul — dădeau acestor persoane de mâncare și de băut, cheltuielile prilejuite adăugându-se la prețul plătit, în cazul unei vânzări. Această formă de participare la încheierea unui act juridic se numea *aldămaș*, iar persoanele invitate în acest scop se numeau *aldămășari*[278].

Cel mai vechi act în care descoperim cheltuieli făcute pentru un aldămaș, deși acest termen nu este menționat ca atare, este înscrisul dobrogean din 28 martie 1412, privitor la vânzarea unui cal, de care ne-am ocupat mai sus. Din acest act, rezultă că numitul Constantin a cumpărat un cal pentru 30 iperperi, o șea pentru 2 iperperi și o pătură pentru 2 iperperi; în total, aceste cumpărături l-au costat 34 iperperi. Sunt menționate apoi chetluielile prilejuite de încheierea vânzării: 11 iperperi pentru două gălеți de grâu și 2 iperperi pentru băutură, în total 13 iperperi, sumă la care s-a ridicat aldămașul. La încheierea vânzării, au fost prezente cinci persoane, aldămașarii ale căror nume sunt menționate cu grijă în înscris[279]. Aplicând modul de convertire expus în paragraful precedent, deducem că suma de 13 iperperi, reprezentând cheltuieli pentru aldămaș, era echivalentă, în monete efective, cu 234 ducați de argint ai Țării Românești, deci cu aproximativ 2,5 florini; era destul de mult, în raport cu prețul de vânzare obținut pentru un cal, preț ce s-a ridicat la echivalentul a 5,5 florini.

Abia la începutul secolului al XVI-lea, sub domnia lui Radu cel Mare, vom mai întâlni acte de vânzare cu înregistrarea cheltuielilor prilejuite de aldămaș. Astfel, la 15 iunie 1505, în București, Radu cel Mare întărește popii Fráncul și

[276] *Ibidem*.
[277] V. nota 245.
[278] *Instituții feudale...*, s. v. aldămaș, p. 11—12 (autori: Ovidiu Sachelarie—Valeriu Șotropa).
[279] V. nota 247.

fiilor săi mai multe cumpărături în Suseani [280]: partea Sibişenilor, pentru 1 320 aspri; jumătate din partea lui Petrea, pentru 650 aspri; 4 ogoare în câmp, pentru 230 aspri; 1/4-a din partea lui Dimitru şi a lui Radul, pentru 1 400 aspri; 8 ogoare la câmp, pentru 320 aspri şi alte 13 ogoare la câmp, pentru 850 aspri, după care urmează clauza: „Şi a dat popa Frâncul aldămaş în faţa pârgarilor din Râmnic aspri 250..." [281]. La un total de 4 770 aspri (echivalent: 89 florini), la cât s-a ridicat preţul cumpărăturilor, un aldămaş de 250 aspri (echivalent: 4,5 florini) reprezenta în jur de 5%.

Al doilea izvor care ne interesează aici este un act emis tot de Radu cel Mare, la 12 aprilie 1506, în Târgovişte. Domnul întăreşte aceluiaşi popa Frâncu şi fiilor săi alte cumpărături, de data aceasta părţi nedeterminate ca suprafaţă în Voinigeşti: partea lui Petre, pentru 1 400 aspri; partea lui Sibiştean, pentru 1 400 aspri; 1 4-a din partea lui Dumitru şi a lui Radul, pentru 1 400 aspri; 9 ogoare pentru 400 aspri şi alte 4 ogoare pentru... (loc rupt în original), apoi urmează clauza: „Şi iarăşi a dat popa Frâncu şi fiii lui la cârciumă 350 aspri în faţa pârgarilor din Râmnic" [282]. Nu ştim cu cât au fost plătite ultimele patru ogoare, deoarece documentul este rupt în acest loc, dar credem că el nu a putut depăşi suma de 200 aspri, ţinând seama de valoarea medie a unui ogor. Prin urmare, noile cumpărături ale popii Frâncu şi ale fiilor lui au costat în total 4 800 aspri (echivalent: 91 florini), iar aldămaşul dat cu acest prilej s-a ridicat la 350 aspri (echivalent: 6,5 florini), deci aproximativ 7% faţă de suma totală plătită de cumpărători pentru bunurile de mai sus. Este interesant de remarcat că atât în acest act, cât şi în cel precedent, avem de-a face cu aceleaşi părţi contractante; diferă însă obiectul ca şi preţul vânzării.

Alte documente care să mai consemneze plata aldămaşului, datând din perioada de care ne ocupăm, nu am mai întâlnit. Cele semnalate mai sus aruncă totuşi un mănunchi de lumină asupra persistenţei şi a formelor de manifestare acestui vechi obicei românesc.

Ajungând la capătul acestei cercetări, e locul să formulăm acum o apreciere generală a rezultatelor obţinute. Fireşte, nu vom repeta concluziile expuse la încheierea fiecărui paragraf în parte; ele pot fi regăsite cu uşurinţă oricând la locul cuvenit. Mai degrabă ne gândim să desprindem câteva repere care, în opinia noastră, vor putea servi ca punct de plecare pentru noi investigaţii în direcţii diverse.

Am afirmat, încă din rândurile introductive, că unul din aspectele cele mai însemnate ale instaurării şi evoluţiei economiei monetare în Ţara Românească, de pe la mijlocul secolului al XV-lea şi până la sfârşitul domniei lui Neagoe Basarab, e reprezentat de transmiterea dreptului de proprietate asupra bunurilor funciare, pe temeiul unui act de vânzare. Valoarea întotdeauna ridicată a acestor bunuri şi necesitatea evitării unui eventual litigiu cu privire la obiectul unui asemenea act au impus de timpuriu, poate chiar de la sfârşitul secolului al XIV-lea, recurgerea la eliberarea de către cancelaria domnească a unui înscris oficial, hrisov sau poruncă, în care erau înregistrate clauzele esenţiale ale vânzării unor astfel de bunuri: părţile contractante, obiectul vânzării, uneori descris mai amplu, spre a fi uşor

[280] Sat dispărut, localizat probabil lângă Fedeleşoiu (jud. Argeş); *DRH* B II, Indice, s. v.

[281] *Ibidem*, nr. 35, p. 80.

[282] *Ibidem*, nr. 42, p. 95.

identificabil, precum şi preţul în numerar, plătit de cumpărător. Datorită acestei necesităţi de ordin practic, impusă de viaţă cotidiană, cancelaria domnească a Ţării Româneşti a putut emite, în perioada citată mai sus, un număr apreciabil de acte scrise pe pergament trainic şi întărite cu pecetea de stat, acte din care, de bună seamă, numai o parte au ajuns să fie păstrate până în zilele noastre. Mult mai rare sunt actele emise de autorităţi municipale, judeţul şi cei doisprezece pârgari ai unui oraş, iar ele înregistrează exclusiv vânzări de bunuri imobile intravilane, situate în perimetrul oraşului respectiv [283]. Foarte rare au fost cu siguranţă şi înscrisurile cu caracter privat, aşa numitele zapise [284], ce consemnau uneori vânzări de bunuri funciare [285].

Cercetarea acestor documente ne-a îngăduit să conturăm rezultatele expuse la sfârşitul fiecăruia din cele zece paragrafe precedente. Dar pentru a ajunge la aceste rezultate, a fost nevoie ca mai întâi, să delimităm un cadrul adecvat. Acest cadru cuprinde trei categorii: bunuri comparabile, mărimi comparabile şi preţuri comparabile; numai operând cu astfel de categorii, putem urmări evoluţia procesului ce se manifestă în acest segment al economiei monetare, pe durata celor câteva decenii ale perioadei de care ne-am ocupat aici.

În ce priveşte prima categorie, clasificarea întreprinsă a avut în vedere, cum era şi firesc, natura bunurilor. Alături de bunurile imobile, am inclus şi bunuri mobile strâns legate de exploatarea celor dintâi, cum au fost ţiganii robi sau caii. Am inclus de asemenea un accesoriu al contractului de vânzare, obiceiul aldămaşului, implicând diverse cheltuieli de sume de bani. Ajungem astfel la următoarea schemă de clasificare:

Vânzări cu plata în bani

I. Bunuri imobile
- A. În secotorul rural
  1. Sate întregi, părţi de sate, selişti;
  2. Ocini (moşii) şi părţi de ocini, locuri;
  3. Teren arabil: ogoare, ţarini;
  4. Mori şi vaduri de moară;
  5. Livezi, pometuri, vii şi locuri de vie;
  6. Munţi şi bălţi;
- B. În perimetrul urban
  7. Case şi locuri de casă;

II. Bunuri mobile
  8, Ţigani şi sălaşe de ţigani;
  9. Cai

III. Accesoriu al unui act de vânzare
  10. Aldămaşul.

Clasificarea de mai sus prezintă totuşi unele repere mai puţin precise. Astfel, există oricând riscul unei confuzii între părţi de sate, fără nici o determinare în afară de referirea la deţinător, şi ocini. De asemenea, nu reiese clar din documente

[283] V. nota 232.
[284] Despre zapis, v. *Instituţii feudale*..., s. v. înscris, p. 248 (autori: Ovid Sachelarie şi Valeriu Şotropa).
[285] V. nota 230.

dacă există o deosebire între ogor şi ţarină, între care ar exista totuşi, după cât se pare, o diferenţă de valoare. Mai departe, aşa cum am arătat, nu putem şti dacă livada este un teren acoperit cu iarbă ori fân, dar ar putea fi şi un teren pe care cresc pomi fructiferi, caz în care ar avea ca sinonim termenul *pomet*. Se înţelege că livada cu iarbă are o anumită valoare, dar cea cu pomi fructiferi poate valora cu mult mai mult.

După elaborarea clasificării de mai sus, următorul pas a constat din stabilirea de mărimi comparabile pentru bunuri de aceeaşi natură. Izvoarele cercetate nu ne oferă aproape deloc indicaţii precise cu privire la mărimea bunurilor funciare ce fac obiectul unei vânzări, cum ar fi numărul de case în cazul satelor sau măsurarea suprafeţei, când e vorba de moşii sau de terenuri cultivate sau cultivabile, în sectorul rural, ori de terenuri construibile, în perimetrul unei aşezări. Rar de tot, se recurge la falce, pentru măsurarea suprafeţei unui ogor şi la pogon, în cazul unei vii. În lipsa unor astfel de date, am luat în considerare preţul de vânzare a bunurilor în discuţie, ca reper sigur nu numai al valorii, ci şi al mărimii acestor bunuri. Am observat că în cazurile în care avem de-a face cu bunuri de mărimi diferite — sate, ocini, vii — şi în care, pe de altă parte, dispunem şi de o documentare mai bogată, preţurile de vânzare se grupează pe două sau trei trepte valorice, ce corespund implicit, în mod logic, cu două sau trei grupe de mărimi. Aplicând acest criteriu, am reuşit să obţinem o clasificare după mărime a bunurilor funciare care au făcut obiectul unor acte de vânzare: sate, ocini, vii, de valoare şi întindere mică, mijlocie şi mare, reprezentând deci mărimi comparabile. Am arătat la locul cuvenit că acelaşi reper al preţului obţinut la vânzarea unui sat poate servi cu folos şi cercetărilor de demografie istorică, atunci când ele îşi propun să stabilească mărimea satelor româneşti în evul mediu şi să urmărească evoluţia lor în timp.

Evident, în multe cazuri, preţul obţinut la vânzarea unui bun era determinat nu numai de mărime, ci şi — iar uneori mai ales — de calitate; dar acest factor n-are cum să transpară din textul sec al înscrisului ce consemnează vânzarea bunului respectiv, şi deci, ne rămâne cu totul necunoscut.

După ce am stabilit primele două categorii — bunuri comparabile şi mărimi comparabile —, pentru a duce mai departe această cercetare spre obţinerea unor rezultate concludente, era necesar să găsim o metodă care să permită stabilirea unor preţuri comparabile. Am văzut că în perioara 1412—1521, preţurile în numerar, obţinute la vânzarea bunurilor ce fac obiectul acestei cercetări, sunt exprimate în cinci feluri de monete: o monetă de calcul, iperperul (1412, la vânzarea unui cal); monete de aur: florinul (între 1457, la vânzarea satului Troeneşti şi 1518, vânzarea unei ocini în Corcolaţi) şi florinul unguresc (între 1469, vânzarea unei părţi din satul Stroeşti şi 1516, vânzarea unor părţi din satul Făgeţeanu); monete de argint: asprul otoman, preponderent folosit în vânzări de la ⟨1454—1455⟩ până la 1521; banul, la vânzarea unor ţarini în Corcolaţi (1518). Pentru a obţine preţuri comparabile, era necesar să convertim toate aceste diferite monete în echivalentul lor exprimat în una şi aceeaşi monetă, cu o valoare relativ constantă pe întreaga durată a perioadei investigate. Am ales în acest scop florinul de aur, cu o valoare foarte apropiată de aceea a florinului unguresc şi a

cărui paritate în aspri otomani este bine cunoscută pentru această vreme, datorită unor cercetări recente despre care s-a făcut menţiune la locul cuvenit. Desigur, este posibil ca paritatea florinului de aur în aspri, aşa cum era practicată în Ţara Românească, să nu se potrivească întocmai cu cea înregistrată la Constantinopol sau la băncile din Florenţa; deosebirile pot marca însă doar un plus sau minus 5%, în orice caz, sub 10%, ceea ce nu ar putea influenţa în mod semnificativ echivalenţele obţinute prin operaţia de convertire, aşa cum s-a arătat mai sus.

Rezultatele la care am ajuns, aplicând aceste metode, oglindesc în mod fidel evoluţia unui întreg segment al economiei monetare în Ţara Românească, de la a doua parte a domniei lui Mircea cel Bătrân şi până la sfârşitul celei a lui Neagoe Basarab. Este acel segment economic care nu a fost deloc influenţat de încetarea emiterii de monetă proprie, în zilele lui Basarab Ţepeluş [286]. Într-adevăr, ca şi în Moldova, moneta naţională a servit în Ţara Românească numai pentru cumpărături mărunte, de toate zilele, ori la plata taxelor vamale de către negustorii străini care obţineau privilegii de comerţ din partea domnilor români. După cum am văzut, preţurile de vânzare pentru bunuri funciare erau stabilite în Ţara Românească fie în florini de aur, fie, mult mai frecvent, în aspri otomani de argint; de altfel, după încetarea emisiunilor naţionale sub Basarab Ţepeluş, aspru otoman va deveni o monetă cvasi legală a Ţării Româneşti.

Urmărind evoluţia preţurilor obţinute la vânzarea bunurilor funciare, am putut constata creşterea lor substanţială începând din domnia lui Vlad Călugărul. Aşa cum am arătat şi cu alt prilej [287], această creştere nu este efectul unei devalorizări a asprului otoman, deoarece în acelaşi timp, cresc în mod spectaculos şi preţurile exprimate în florini de aur; de altfel, în această perioadă, devalorizarea asprului otoman, în raport cu florinul de aur, este nesemnificativă, trecând de la paritatea 45: 1 în 1477 la cea de 53—55: 1 la 1 500 [288]. Pe de altă parte, vânzările de bunuri funciare se înmulţesc considerabil. Alături de marii cumpărători de astfel de bunuri: domnul ţării, ca Vlad Călugărul şi Radu cel Mare, marii boieri, ca de exemplu fraţii Craioveşti, apar şi alţii mai modeşti, mici proprietari rurali, care cumpără cu bani puţini îndeosebi terenuri arabile; în astfel de cazuri, mai mulţi cumpărători obţin laolaltă un singur act de întărire din partea domniei [289]. Vom mai observa că atât Vlad Călugărul şi Radu cel Mare, cât şi unii boieri cumpără bunuri funciare nu pentru a le adăuga propriilor lor domenii, ci pentru a le dărui unor mânăstiri, cumpărările respective fiind menţionate ca atare în actul de întărire acordat aşezământului monastic beneficiar.

Toate aceste aspecte diverse, îmbinate unele cu altele, recompun modul în care a funcţionat, decenii de-a rîndul, mecanismul unui însemnat sector al vieţii economice: sectorul vânzărilor de bunuri funciare. Chiar dacă, din când în când,

[286] Octavian Iliescu, *Ducaţii Ţării Româneşti...*, *loc. cit.*, p. 149; idem, *Ducatul de argint emis de Basarab al II-lea*, *SCN*, VII, 1980, p. 115.

[287] V. în acest sens Octavian Iliescu *op. cit*, supra, nota 59.

[288] V. Anexa II.

[289] Acte din: 6 mai 1519, Piteşti, *DRH* B II, nr. 182, p. 342—350 şi 14 iulie 1520, Târgovişte, *ibidem*, nr. 196, p. 381—384 (ambele original slav şi traducere).

întâlnim încă vânzări de astfel de bunuri pentru produse, îndeosebi pentru animale, iar uneori pentru obiecte de preţ, constatăm că în imensa lor majoritate, operaţiile încheiate în acest sector economic au la baza lor un preţ stabilit în numerar, în bani. Iar creşterea constantă a numărului acestor vânzări, ca şi cea a preţurilor obţinute pentru bunurile vândute, în perioada 1480—1521, ne dezvăluie funcţionarea bine reglată a unei economii monetare în plin avânt.

În ce priveşte evoluţia aceluiaşi sector economic în Moldova, pe durata aceleiaşi perioade, ea urmează a face obiectul unei cercetări viitoare.

ABREVIERI

BSNR = *Buletinul Societăţii numismatice române*
NK = *Numizmatikai Közlöny*, Budapesta
NSb = *Numismatický Sborník*, Praga
RRH = *Revue roumaine d'histoire*
SCN = *Studii şi cercetări de numismatică*

FORMAREA SISTEMULUI MONDIAL MODERN ŞI DECALAJELE EST-VEST ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

BOGDAN MURGESCU

Apariţia traducerii româneşti[1] a primului volum din marea sinteză dedicată de Immanuel Wallerstein evoluţiei sistemului mondial modern şi a economiei capitaliste[2] constituie, în ciuda unor imperfecţiuni tehnice[3], un eveniment editorial şi ştiinţific, concepţia lui Wallerstein influenţând considerabil cercetările de istorie şi din celelalte ştiinţe sociale din ultimele două decenii. Fapt semnificativ, această înrâurire s-a exercitat chiar şi asupra acelor specialişti care nu au aderat la paradigma conceptuală propusă de sociologul american, dar care au simţit nevoia să se pronunţe, fie şi negativ, asupra problemelor ridicate de aceasta. Discuţiile suscitate de cartea lui Wallerstein au stimulat atât cercetările concrete, cât mai ales reflecţiile secunde asupra mecanismelor şi sensului evoluţiei lumii moderne, şi nu numai a acesteia, împingând realmente înainte cunoaşterea istorică. De aceea credem că nu ar fi lipsită de interes prezentarea dezbaterilor ştiinţifice ce au urmat apariţiei cărţii lui Wallerstein şi a aspectelor în care opiniile lui au întrunit sau nu adeziunea istoricilor. Cum însă multitudinea temelor şi a punctelor de vedere exclude o prezentare exhaustivă, în cele ce urmează ne vom opri numai asupra unei probleme care este de un interes deosebit de actual: rolul sistemului mondial modern şi al economiei capitaliste din secolul al XVI-lea în geneza şi consolidarea decalajelor de dezvoltare dintre diferitele părţi ale Europei, *grosso modo* dintre Europa occidentală şi Europa răsăriteană şi sud-estică.

[1] Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă şi originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, traducere de Dorel Abraham, Ilie Bădescu şi Marcel Ghibernea, 2 vol., Edit. Meridiane, Bucureşti, 1992. După încheierea redactării acestui studiu (ianuarie 1993), a apărut şi traducerea românească a volumului al doilea al monografiei lui Wallerstein (*Ibidem*, vol. 3–4, Bucureşti, 1994).

[2] Până acum au apărut primele trei volume: *The Modern World-System*. I. *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* ; II, *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy. 1600–1750* şi III, *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy. 1730 – 1840s*, New York – San Diego, 1974, 1980, 1989.

[3] Aceste imperfecţiuni cuprind atât numeroase greşeli de tipar şi neglijenţe de redactare — de exemplu „căutarea lui Prester John" (!) în loc de „căutarea preotului Ioan" (*Sistemul*..., II, p. 233) — cât şi opţiuni terminologice defectuoase pentru concepte de bază, cum ar fi „muncă aservită în sistem fiscal-comercial" pentru „coerced cashcrop labor" (*ibidem*, I, p. 125–126; mai potrivit ar fi fost „muncă aservită pentru recolte comerciale") şi în special „economie mondială" pentru „world-economy" în locul termenului deja propus în limba română de „economie-univers" (pentru diferenţa dintre cei doi termeni vezi Fernand Braudel, *Timpul lumii*, I, Bucureşti, 1989, p. 14 şi Bogdan Murgescu, Florin Bonciu, *Consideraţii asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*, sub tipar). Pledoaria traducătorilor pentru termenul ales de ei (*Sistemul*..., I, p. 23, nota) nu este convingătoare, cu atât mai mult cu cât în limbile în care cele două concepte nu sunt omonime Wallerstein foloseşte şi el braudelianul „économie-monde" (cf. ediţia franceză *Le système du monde du XVe siècle à nos jours*, 1, *Capitalisme et économie-monde. 1450–1640*, Paris, 1980).

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 31–43, 1995

Pentru Immanuel Wallerstein secolul al XVI-lea, înțeles într-un sens cronologic foarte larg, braudelian, mergând de pe la 1450 până către 1620—1640, marchează integrarea unei mari părți a Europei și a unor teritorii extraeuropene într-un sistem economic unitar, numit de el economia-univers europeană. Nu intrăm aici în discuția spinoasă asupra originalității acestei economii-univers europene, respectiv asupra existenței sau nonexistenței unor sisteme similare înainte de aceasta și în alte spații geografice, aspect asupra căruia vom reveni mai jos. Mai importantă pentru subiectul nostru este teza lui Wallerstein că această integrare într-un sistem economic unitar guvernat de o logică capitalistă a condus la o divergență de dezvoltare între centru și periferie: „în funcționarea sa o economie mondială ⟨corect: economie-univers — B.M.⟩ tinde să adâncească, chiar în procesul său de dezvoltare, decalajele economice și sociale dintre diferitele sale arii" [4]. Concepția sa fundamentală despre caracterul inechitabil al relațiilor din cadrul economiei-univers capitaliste este aplicată explicit evoluției Europei răsăritene, definită însă geografic destul de imprecis, adică incluzând Polonia, Cehia și Ungaria, dar lăsând în afara sistemului Rusia și Imperiul otoman [5]. Astfel, Wallerstein explică dezvoltarea simultană a capitalismului în Occident și a „celei de-a doua iobăgii" în Europa răsăriteană prin faptul că „din motive anterior explicate, cele două arii au devenit părți complementare ale unui sistem unitar mai complex, economia mondială ⟨corect: economia-univers⟩ europeană, înlăuntrul căruia Europa răsăriteană a jucat rolul unui producător de materii prime pentru Occidentul în curs de industrializare, întâmplându-se astfel să avem, folosind expresia lui Malowist, „o economie care, la bază, a fost foarte apropiată de modelul colonial clasic" [6]. Consecințele integrării Europei răsăritene ca periferie într-un sistem economic dominat de un centru localizat în principal în Europa de nord-vest au fost multiple, afectând într-o formă sau alta toate aspectele vieții sociale: controlul indirect al producției din periferie de către agenții economici din centru și prelevarea de plusprodus din periferie către centru, întărirea în periferie a puterii colaboratorilor locali ai centrului, în primul rând a puterii magnaților care produceau cereale pentru export, întărire care s-a făcut în dauna statului (în periferie statul este de regulă slab, pentru a nu putea să împieteze asupra fluxurilor comerciale favorabile centrului), în dauna țăranilor (supuși la „a doua iobăgie" și la o severă exploatare sub forma rentei în muncă pentru asigurarea unor exporturi ieftine) și în dauna orașelor, împiedicate de magnați să-și exercite funcția de intermediere comercială în cazul exporturilor și concurate de produsele manufacturate în centru pe piața internă [7]. Desigur, aceasta nu însemnă că periferiei, în acest caz Europei răsăritene, îi sunt blocate toate șansele de progres, ci doar că acestea îi sunt acum condiționate de evoluțiile de la scara întregului sistem, și în primul rând din centrul economiei capitaliste. Sistemul nu exclude posibilitatea ca părțile să-și schimbe statutul, de exemplu de la periferie la semiperiferie și invers, numai că tinde să-și reproducă structura ierarhică, ceea ce înseamnă: „câștigul într-o regiune este complementar pierderilor din altă regiune" [8]. Sau, după cum se exprimă Wallerstein într-un alt loc, «dacă obiectul analizei este reprezentat de sistemul mondial, și în special în cazul economiei capitaliste, atunci existența unor modele divergente de evoluție istorică nu constituie o anomalie,

[4] Immanuel Wallerstein, *Sistemul...*, II, p. 283.
[5] Discuția în acest sens în *ibidem*, p. 211—232.
[6] *Ibidem*, I, p. 129.
[7] *Ibidem*, p. 120—249 și II, p. 212—232.
[8] *Ibidem*, II, p. 292.

ci chiar esenţa sistemului [...]. Faptul că anumite state îşi schimbă poziţia în economia-univers, de exemplu de la semiperiferie la centru sau invers, nu schimbă prin el însuşi natura sistemului. Aceste mutaţii vor fi înregistrate de statele respective ca „dezvoltare" sau „regres". Fundamental este să reţinem că într-o economie-univers capitalistă, prin definiţie, nu se pot „dezvolta" simultan toate statele, deoarece sistemul funcţionează pe baza existenţei inegalităţii dintre regiuni»[9].

Teoria lui Wallerstein nu a apărut pe un teren virgin. Dacă în ceea ce priveşte concepţia sa generală, aceasta a fost influenţată de evoluţiile economice postbelice şi de discuţiile din anii '60 cu privire la situaţia „lumii a treia", în ceea ce priveşte Europa răsăriteană în secolul al XVI-lea ideile sale au apărut pe fondul dezbaterii generate de conceptul lui Engels referitor la „a doua iobăgie". Această dezbatere, deosebit de aprigă la cumpăna deceniilor 6 şi 7 ale secolului nostru în majoritatea ţărilor foste socialiste, s-a purtat atât asupra unor aspecte teoretice generale, respectiv asupra raporturilor dintre prima şi a doua iobăgie, asupra genezei endogene sau exogene a acesteia din urmă şi asupra faptului dacă ea reprezintă sau nu o formă a trecerii de la feudalism la capitalism, cât şi asupra modului concret în care a apărut şi a funcţionat acest sistem. După cum recunoaşte chiar Wallerstein[10], ideile sale asupra evoluţiilor din Europa răsăriteană au fost influenţate în cea mai mare măsură de studiile istoricului polonez Marian Malowist despre comerţul din Marea Baltică şi impactul acestuia asupra dezvoltării ţărilor din regiune[11]; întâlnirea spirituală dintre cei doi savanţi a fost facilitată fără îndoială de preocupările lor comune din deceniul 7 pentru structurile economico-sociale din Africa occidentală, unde Immanuel Wallerstein cerceta evoluţiile postcoloniale, iar Marian Malowist comerţul medieval târziu cu aur şi sclavi şi implicaţiile acestuia asupra comunităţilor locale. În acest context, concepţia lui Wallerstein despre evoluţiile din Europa răsăriteană a fost influenţată într-o măsură sensibil mai redusă de lucrarea fundamentală a lui Witold Kula cu privire la economia domanială poloneză orientată spre export[12].

Europa sud-estică, aflată în secolul al XVI-lea în cea mai mare parte sub dominaţia Imperiului otoman, este rareori avută în vedere în analiza lui Wallerstein. Cu toate acestea, aproape în acelaşi timp cu apariţia primului volum al sintezei lui Wallerstein, cel mai important istoric economist turc al momentului, Ömer Lütfi Barkan, a lansat o teză similară opiniilor lui Wallerstein cu privire la Europa răsăriteană. Astfel, într-un studiu dedicat revoluţiei preţurilor, Barkan a susţinut că fenomenele de criză economică şi socială vizibile în Imperiul otoman către sfârşitul secolului al XVI-lea s-au datorat tot impactului economiei capitaliste europene: «Declinul ordinii sociale şi economice otomane a început ca rezultat al unor evoluţii complet exterioare zonei dominate de Poartă, şi în particular ca o consecinţă a instaurării în Europa apuseană a unei „economii atlantice" de o formidabilă vitalitate şi forţă»[13]. Articolul lui Barkan, care a de-

[9] Idem, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge, 1979, p. 60–61.

[10] Cf. mărturisirea din debutul volumului: „Fernand Braudel şi Marian Malowist au fost cei doi autori ale căror voluminoase scrieri m-au inspirat în modul cel mai direct în privinţa drumului pe care m-am hotărât să merg" (*Sistemul...*, I, p. 6).

[11] Cele mai importante studii ale lui Marian Malowist pe această temă au fost reunite în culegerea *Croissance et régression en Europe XIVe–XVIIe siècles*, Paris, 1972.

[12] Witold Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise. 16e–18e siècles*, Paris, 1970 (ediţia poloneză datează din 1962).

[13] Ömer Lütfi Barkan, *The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East*, în „The International Journal of Middle East Studies", 6, 1975, nr. 1, p. 5.

clanşat considerabile dezbateri între istorici cu privire la cauzele precumpănitor interne sau externe ale crizei, la amploarea acesteia şi la faptul dacă ea a avut sau nu ca efect încorporarea Imperiului otoman în economia-univers europeană încă de pe la 1600, nu vine totuşi în prelungirea concepţiei lui Wallerstein. De altfel, Wallerstein refuzase categoric să accepte că în secolul al XVI-lea Imperiul otoman ar fi făcut parte din economia-univers europeană, considerându-l o zonă exterioară acesteia, un sistem aparte[14]. De fapt, teoria lui Barkan, dincolo de ipotetice preluări conceptuale din lucrările lui François Perroux[15], îşi are rădăcinile pe de o parte în concepţia comună multor istorici (mai ales turci) cu privire la perfecţiunea sistemului otoman clasic[16] şi pe de altă parte în influenţa operei lui Braudel. Astfel, în *Mediterana*... Braudel privilegiase legăturile dintre diferitele părţi ale lumii mediteraneene, sugerând chiar că aceasta reprezenta o economie-univers[17]. Opera lui Braudel a exercitat o puternică influenţă asupra studiilor de istorie otomană, Barkan fiind interlocutorul privilegiat al istoricului francez pentru acest spaţiu[18] şi cel care a încercat cel mai mult să dezvolte prin cercetări asupra izvoarelor otomane deschiderile tematice braudeliene[19]. Contactul dintre istoricii Imperiului otoman şi concepţia lui Wallerstein este ceva mai târziu şi se va concretiza într-o serie de studii care se despart într-o oarecare măsură de direcţia de cercetare şi de concluziile propuse de Barkan. Astfel, majoritatea istoricilor care s-au inspirat din concepţia lui Wallerstein, unii dintre ei colaborând chiar cu acesta în cadrul unui grup de studii *The Ottoman Empire and the World-Economy* de pe lângă Centrul Fernand Braudel (institutul condus de Wallerstein), au considerat că încorporarea periferică a Imperiului otoman în economia europeană a avut loc abia în secolul al XIX-lea şi şi-au concentrat atenţia mai ales asupra acestei perioade[20].

Revenind însă la problema Europei răsăritene, sau mai bine spus a părţilor acesteia care — potrivit lui Wallerstein — au intrat în compunerea economiei-univers europene în secolul al XVI-lea, trebuie spus că mulţi istorici din această regiune au acceptat, fie şi cu unele nuanţe, validitatea modelului propus de socio-

[14] Immanuel Wallerstein, *Sistemul*..., II, p. 212 şi 232.

[15] Cf. Holm Sundhaussen, *Die „Preisrevolution" im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. „Importierte" oder intern verursachte Inflation? (Zu einer These Ö. L. Barkans)*, în „Südostforschungen", XLII, 1983, p. 172, nota 19.

[16] O critică a acestei concepţii la Huri Islamoğlu, Çağlar Keyder, *Agenda for Ottoman History*, în „Review", I, 1977, nr. 1, p 32—35.

[17] Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, II, Bucureşti, 1985, p. 237; ulterior Braudel a postulat, fără a simţi nevoia unei dezbateri mai largi, faptul că Imperiul otoman reprezenta o economie-univers distinctă de cea europeană (idem, *Timpul lumii*, Bucureşti, 1989, II, p. 123—146).

[18] Cf. idem, *Mediterana*..., passim.

[19] Cf. Halil Inalcik *Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings*, în „Review", I, 1978, nr. 3/4, p. 69—96.

[20] Reprezentative sunt în acest sens studiile: Immanuel Wallerstein, Reşat Kasaba, *Incorporation into the World-Economy; Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750—1839*, în *Économie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Paris, 1983, p. 335—354; Murat Çizakça, *Incorporation of the Middle East into the European World-Economy*, în „Review", VIII, 1985, nr. 3, p. 353—377; Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism (1820—1913). Trade, Investment and Production*, Cambridge, 1987; Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World-Economy. The Nineteenth Century*, New York, 1988 şi grupajul de articole din „Review", XI, 1988, nr. 2. Pentru o încorporare mai timpurie, începută la sfârşitul secolului al XVI-lea, s-a pronunţat Ilkay Sunar, *Anthropologie politique et économique: l'Empire ottoman et sa transformation*, în „Annales. Economies. Sociétés. Civilisations", 1980, nr. 3—4, p. 551—579.

logul american şi au apreciat că aceasta explică într-un mod convingător mărirea decalajelor de dezvoltare dintre cele două părţi ale Europei. În acelaşi timp însă, majoritatea istoricilor est-europeni au simţit nevoia să insiste pentru o sporită atenţie faţă de diferenţierile regionale, artătând că noţiuni largi precum „Europa răsăriteană" acoperă o considerabilă diversitate de situaţii locale. Astfel, doi reputaţi istorici economişti polonezi observau: «Referitor la zona „periferică", trebuie spus că aceasta apare uniformă numai dacă este văzută foarte în mare. În mod evident, istoricul care îşi concentrează atenţia asupra acestor ţări observă diferenţe mai mari între acestea decât colegul său care studiază sintetic întreaga Europă; dar atunci rămâne nerezolvată importanta problemă a scalei care ar fi mai potrivită în fiecare caz. De exemplu, din punctul de vedere al Ţărilor de Jos este suficient să spui că au fost legate într-un mod special cu Polonia şi Lituania, dar cercetătorul acestora din urmă va sesiza enormele diferenţe în intensificarea relaţiilor comerciale dintre diferitele regiuni şi „Occident" (concept geografic care este şi el adesea interpretat într-o manieră mult prea generală). Pentru a înţelege mecanismul schimburilor terestre şi maritime ca şi funcţionarea Europei central-răsăritene ca un întreg, trebuie să ne concentrăm îndeosebi asupra diferenţelor regionale din secolele XVI şi XVII»[21].

Ca atare, o mare parte din observaţiile care s-au adus analizei lui Wallerstein au vizat modul în care acesta a clasificat diferitele regiuni ale Europei răsăritene: semiperiferii, periferii sau zone exterioare economiei-univers europene. Discuţiile pe această temă nu erau nicidecum ezoterice, deoarece pentru cei care acceptau validitatea modelului lui Wallerstein poziţia în cadrul sau în afara sistemului este elementul decisiv în explicarea evoluţiei diferitelor regiuni. O primă observaţie în această direcţie a venit de la Hermann Kellenbenz, în acel moment cel mai reputat istoric german al economiei europene de la sfârşitul evului mediu şi de la începuturile epocii moderne. Astfel, într-o recenzie în general favorabilă la primul volum al lui Wallerstein, după unele observaţii asupra neglijării aspectelor tehnologice în structurarea ierarhică a economiei europene şi asupra valorificării insuficiente a bibliografiei germane, Kellenbenz critică opinia acestuia că Rusia şi Imperiul otoman nu făceau parte din economia-univers europeană, arătând că cel puţin anumite regiuni ale acestora (zona Arhanghelsk, faţada baltică a Rusiei, ţările române şi mari părţi ale Balcanilor) aveau legături deosebit de strânse cu Europa centrală şi apuseană[22]. Încă şi mai radicală este revizuirea pe care o propune Hans-Heinrich Nolte cu privire la poziţia Rusiei: recunoscând că în cazul acesteia exporturile de cereale au fost relativ modeste, el insistă asupra amplorii comerţului cu blănuri, ceară, textile, sare şi metale preţioase şi asupra însemnătăţii acestuia pentru asigurarea masei monetare din imperiul ţarilor, conchizând că Rusia ar trebui catalogată mai degrabă ca o semiperiferie în cadrul sistemului decât ca o zonă exterioară acestuia[23].

[21] Henryk Samsonowicz, Antoni Maczak, *Feudalism and Capitalism: a Balance of Changes in East-Central Europe*, în Antoni Maczak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke (eds.), *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century*, Cambridge, 1985, p. 13.

[22] Hermann Kellenbenz, în „The Journal of Modern History", 48, 1976, nr. 4, p. 690—691.

[23] Hans-Heinrich Nolte, *Zur Stellung Osteuropas im internationalen System der frühen Neuzeit. Aussenhandel und Sozialgeschichte bei der Bestimmung der Regionen*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", 28, 1980, H. 2, p. 161—197; pentru descrierea concretă a legăturilor comerciale ale Rusiei cu Occidentul rămân fundamentale monografia lui Artur Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade, 1500—1650*, Göteborg, 1973 şi culegerea

Asemenea corecţii locale nu afectează însă nucleul dur al concepţiei lui Wallerstein, respectiv ideea că evoluţia divergentă a Europei răsăritene şi occidentale s-a datorat esenţei inegalitare a sistemului capitalist. Încărcătura ideologică evidentă a acestei idei explică poate şi îndârjirea cu care unii cercetători au respins paradigma conceptuală a lui Wallerstein. Dintre numeroasele critici vehemente care vizează esenţa modelului economiei-univers ne vom opri în cele ce urmează numai la câteva care tratează specific problemele secolului al XVI-lea. În general, criticii lui Wallerstein tind pe de o parte să minimalizeze însemnătatea legăturilor economice interregionale anterioare secolului al XIX-lea, şi pe de altă parte să afirme că aceste legături, atâtea câte au fost, au avut un caracter benefic pentru toţi partenerii. Concluzia lor este limpede: dacă Occidentul a progresat mai rapid, aceasta se datorează aproape în întregime dezvoltării forţelor endogene, exploatarea periferiilor (dacă eventual periferiile au fost exploatate) având în cel mai bun caz un rol minor [24]; totodată, dacă Europa răsăriteană a cunoscut un regres, mai ales în secolul al XVII-lea, acesta nu s-a datorat legăturilor economice cu Occidentul, ci piedicilor interne în calea dezvoltării. Acest punct de vedere este dezvoltat îndeosebi de Holm Sundhaussen, care poate fi considerat criticul cel mai sistematic al lui Wallerstein în ceea ce priveşte evoluţia Europei răsăritene în secolul al XVI-lea. Într-un studiu polemic publicat în 1983 [25], Sundhaussen acceptă că în secolele XV—XVIII Europa răsăriteană cunoaşte o perioadă de stagnare economică şi de regres social, a cărei principală caracteristică ar fi generalizarea „celei de a doua iobăgii''. El arată însă că acest sistem s-a impus şi în regiuni care nu au fost legate comercial de Occident. Ca atare, «cererea externă de cereale a fost o premisă posibilă, dar nicidecum necesară sau suficientă pentru introducerea sistemului „celei de-a doua iobăgii'' sau pentru retardarea economică a Europei răsăritene» [26]. Observând că legarea de glie a ţăranilor precede în multe ţări *boom*-ul exporturilor de cereale (astfel, în Polonia primele măsuri în acest sens se iau la mijlocul secolului al XIV-lea, iar progresele decisive în instaurarea „celei de-a doua iobăgii'' datează de la mijlocul secolului al XV-lea [27]), Sundhaussen consideră că Wallerstein şi ceilalţi partizani ai „teoriei coloniale'' neglijează rolul pieţelor interne şi în general rolul factorilor interni [28]. Ulterior, într-un studiu de mari dimensiuni Sundhaussen se străduie să explice pe bază internă apariţia „celei de-a doua iobăgii'', considerând că factorii decisivi în această direcţie au fost penuria forţei de muncă, ponderea redusă a oraşelor şi raportul concret de forţe pe plan local care a permis nobilimii să evite jocul forţelor

de studii ale lui Walther Kirchner, *Commercial Relations between Russia and Europe 1400 to 1800*, Bloomington, 1966.

[24] O argumentaţie exemplară în acest sens, chiar dacă aducând puţine referiri la aportul Europei răsăritene în secolul al XVI-lea, la Patrick O'Brien, *European Economic Development: The Contribution of the Periphery*, în „Economic History Review'', XXXV, 1982, nr. 1, p. 1—18; a se vedea şi pledoaria pasionată a lui Peter W. Klein că succesul Olandei în secolele XVI—XVII s-a datorat inovaţiilor şi bunei organizări, putând fi explicat mai bine prin teoria lui Ricardo despre avantajele comparative decât prin modelul lui Wallerstein [*Dutch capitalism and the European world-economy*, în Maurice Aymard (ed.), *Dutch capitalism and world capitalism*, Cambridge, 1982, p. 75—91].

[25] Holm Sundhaussen, *Zur Wechselbeziehung zwischen frühneuzeitlichem Aussenhandel und ökonomischer Rückständigkeit in Osteuropa: Eine Auseinandersetzung mit der „Kolonialthese''*, în „Geschichte und Gesellschaft'', 9, 1983, H. 4, p. 544—563.

[26] *Ibidem*, p. 552.

[27] *Ibidem*, p. 554—555.

[28] *Ibidem*, p. 553.

pieţei prin constrângerea extraeconomică a ţăranilor[29]. Pe de altă parte, Sundhaussen observă că în secolul al XVI-lea preţurile la cereale au crescut mult mai rapid decât cele la produsele manufacturate, termenii de schimb evoluând deci favorabil producătorilor agricoli, adică periferiei, iar balanţa comercială a Europei răsăritene cu Occidentul a fost puternic activă în întregul secol al XVI-lea, ceea ce — în concepţia sa — contrazice teza lui Wallerstein că Europa răsăriteană ar fi fost exploatată şi blocată în dezvoltarea ei de către Occident. Dimpotrivă, «raporturile reale de schimb ofereau regiunii Europei răsăritene o şansă de dezvoltare aşa cum nu avusese în evul mediu târziu [...] şi cum nici nu avea să se mai repete vreodată în această formă[...]. Că nu s-a ajuns la o acumulare de capital în Europa răsăriteană în epoca modernă timpurie nu are nimic a face cu comerţul exterior şi cu presupusa „determinare străină". Dacă mai dorim în acest context să vorbim de „colonialism", atunci ar trebui să vorbim de un colonialism *intern* (oricât de problematic ar fi acest termen) [...]. Cauzele acestui colonialism intern sunt de găsit mai ales în următoarele: a) raporturile sociale de forţe, adică existenţa unei pături influente de mari proprietari agrari concomitent cu o burghezie slabă; b) densitatea redusă a populaţiei, respectiv penuria de forţă de muncă *(land/labour ratio)* şi c) nivelul scăzut al tehnologiei agrare. Ca factori imediaţi au acţionat criza evului mediu târziu şi nevoia crescândă de bani a nobilimii şi a statului la începutul epocii moderne. Diviziunea internaţională a muncii s-a adăugat în unele cazuri ca o forţă acceleratoare, dar ea *nu* a „produs" înapoierea Europei răsăritene, care mai degrabă s-a „reprodus" ea însăşi»[30].

Primatul factorilor endogeni în specificul dezvoltării diverselor părţi ale Europei este susţinut şi de Robert Brenner, care schimbă însă perspectiva afirmând cu destulă îndreptăţire: „Problema înapoierii Europei răsăritene este o problemă greşit pusă [...] istoriceşte vorbind, non-dezvoltarea este mai degrabă regula decât excepţia. Din acest punct de vedere, dacă este ceva care să necesite o explicaţie specială, atunci acesta este mai degrabă străpungerea fără precedent către dezvoltare economică susţinută realizată în anumite părţi ale Europei apusene la începutul epocii moderne decât un presupus eşec al dezvoltării în Europa răsăriteană"[31]. Schimbarea de perspectivă nu este însă suficientă pentru a contrazice pe Wallerstein, care şi el insistă pe caracterul excepţional al ascensiunii Occidentului şi al formării sistemului mondial modern în secolul al XVI-lea[32].

Robert Brenner este reprezentativ şi pentru o altă tendinţă a istoriografiei ultimilor ani, şi anume investigarea originilor medievale ale decalajelor dintre

[29] Idem, *Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklungswege von Ost- und Westeuropa* în „Südostforschungen", L, 1990, p. 15—56; o argumentaţie similară despre geneza celei de-a doua iobăgii, dar fără încărcătura ideologică vizibilă la Sundhaussen, dezvoltase anterior Perry Anderson, *Les passages de l'antiquité au féodalisme*, Paris, 1977, p. 274—286.

[30] Holm Sundhaussen, *Zur Wechselbeziehung...*, p. 562—563; în mod similar combate Sundhaussen şi tezele lui Barkan despre originile crizei economice otomane de la sfârşitul secolului al XVI-lea, insistând pe cauzele interne ale acesteia şi pe faptul că şi în acest caz este vorba despre o periferializare din interior, de o irosire a posibilităţilor de dezvoltare deschise de un comerţ exterior excedentar realizat în condiţiile unor termeni de schimb favorabili *(Die „Preisrevolution"...)*.

[31] Robert Brenner, *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West* în Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley, 1989, p. 15.

[32] Immanuel Wallerstein, *Sistemul...*, îndeosebi II, p. 293; idem, *L'Occident, le capitalisme et le système-monde moderne*, în „Sociologie et sociétés", XXII, 1990, nr. 1, p. 15—52.

diferitele părţi ale Europei. Dar dacă Brenner — în tradiţie marxistă clasică — insistă mai mult pe diferenţele în structura relaţiilor de proprietate[33], majoritatea cercetătorilor pun accentul pe diferenţele de productivitate agricolă, de urbanizare şi de tehnici comerciale, domenii în care avansul semnificativ al Occidentului se conturase încă din secolele XII—XIII sau chiar mai devreme[34]. Cercetările de acest tip tind să minimalizeze rolul sistemului capitalist arătând fie că acesta nu a adus nimic esenţialmente nou în această privinţă, întrucât decalajele sunt endogene şi mai vechi, fie că dezvoltarea Europei răsăritene era dependentă de Occident din punct de vedere politic, demografic şi tehnologic încă din secolele X—XIII[35]. În ceea ce priveşte criza secolului al XIV-lea, există un anume consens că aceasta fie a ocolit, fie a lovit Europa răsăriteană mai târziu şi mai puţin devastator decât Occidentul[36], în ambele variante având loc o anume reducere a decalajelor cantitative între cele două părţi ale Europei. Insistenţa pe originile precapitaliste ale decalajelor est-vest este desigur divergentă faţă de concepţia lui Wallerstein, dar nu în întregime incompatibilă cu aceasta. Astfel, Wallerstein nu a susţinut nicăieri că Europa răsăriteană şi cea occidentală se găseau la o deplină egalitate înaintea secolului al XVI-lea, ci doar faptul că «dacă la un moment dat, datorită unor serii de factori care au acţionat într-o perioadă anterioară, o regiune are un *uşor* avantaj asupra alteia în privinţa unui factor-cheie, *şi* dacă există o *conjunctură* de evenimente care conferă acestui *uşor* avantaj o poziţie centrală în ceea ce priveşte determinarea acţiunii sociale, atunci acel discret avantaj este convertit într-o mare disparitate menţinându-se chiar şi după ce respectiva conjunctură a trecut. Aşa s-au petrecut lucrurile în secolele al XV-lea şi al XVI-lea în Europa. În condiţiile unei mari expansiuni a orizontului geografic şi demografic, a lumii comerţului şi industriei, câteva arii ale Europei au reuşit să concentreze profiturile acestei creşteri şi aceasta cu atât mai mult cu cât ele s-au putut şi specializa în activităţi orientate esenţialmente spre însuşirea acestor profituri, În felul acesta ele şi-au putut îngădui să consume mai puţin din timpul lor, din mâna de lucru, din terenuri şi alte resurse naturale pentru a-şi satisface necesităţile de bază. Ori Europa răsăriteană urma să devină „grânarul" Europei occidentale ori viceversa. Oricare dintre cele două soluţii ar fi slujit „necesităţilor situaţiei" în respectiva conjunctură. *Uşorul* avantaj a hotărât însă care dintre cele două alternative va precumpăni. Din acest moment *uşorul* avantaj al secolului al XV-lea a devenit mare disparitate a secolului al XVII-lea şi monumentala diferenţă din secolul al XIX-lea»[37].

Dincolo de argumentaţia persuasivă a lui Wallerstein, rămâne totuşi o problemă: este oare secolul al XVI-lea momentul trecerii de la diferenţe uşoare şi

[33] Robert Brenner, *op. cit.*, p. 18—37.

[34] Perry Anderson susţine că decalajele erau deja semnificative din secolele VI—VII (*op. cit.*, p. 249—250). A se vedea şi studiile reunite de Antoni Maczak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke (eds.), *East-Central Europe*... şi Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness*...

[35] Perry Anderson, *op. cit.*, p. 251—264; semnificative observaţii pentru rămânerea în urmă a Europei răsăritene în edificarea unor state puternice la Claude Michaud, *L'Europe Centrale et le cas hongrois*, în Noël Coulet, Jean-Philippe Genet (eds.), *L'État moderne: le droit l'espace et les formes de l'État*, Paris, 1990, p. 189—207 şi la Jean Berenger, Daniel Tollet, *La genèse de l'État moderne en Europe Orientale: synthèse et bilan*, în Jean-Philippe Genet (ed.), *Genèse de l'État moderne. Bilans et perspectives*, Paris, 1990, p. 43—63.

[36] A se vedea recenta analiză a lui Marian Dygo, *Was There an Economic Crisis in Late Medieval Poland*?, în „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", 77, 1990, H. 3, p. 305—322.

[37] Immanuel Wallerstein, *Sistemul*..., I, p. 131—132.

autogenerate la „marea disparitate" generată şi întreţinută de participarea comună la sistemul capitalist? Cu alte cuvinte, marchează secolul al XVI-lea un salt semnificativ în raporturile economice dintre Europa răsăriteană şi cea apuseană? Sau, altfel spus, care este pragul de la care se poate considera că diversele regiuni sau economii locale sunt integrate într-o economie-univers capitalistă?

Răspunsul la aceste întrebări nu este uşor de dat, cu atât mai mult cu cât el poate fi diferit de la o regiune la alta. Ne vom mulţumi numai să menţionăm câteva date cu privire la Polonia şi la comerţul baltic. Cunoscătorii acestei regiuni afirmă categoric că negoţul cu cereale a cunoscut o creştere semnificativă doar în secolul al XVI-lea [38]. Cu toate acestea, chiar şi în Polonia, care era un caz extrem din acest punct de vedere, exporturile de cereale către Occident reprezentau numai o mică parte din producţia totală, adică 5—6% din producţia de cereale a Poloniei regale (excluzând Lituania şi Ucraina). La secară, care constituia 86% din exporturi, exporturile reprezentau ceva mai mult, aproximativ 10% din producţia internă [39]. Această pondere relativ modestă nu înseamnă însă că numai 6 sau 10% din economia poloneză era supusă impactului legăturilor economice cu Occidentul. După cum a arătat Witold Kula, „aceasta nu înseamnă că locul ocupat de Polonia în schimburile internaţionale nu condiţiona, într-o oarecare măsură, situaţia economică a tuturor păturilor sociale" [40]. Astfel, corelaţia dintre preţurile de pe piaţa internă şi cele de la Gdansk sau Amsterdam arată clar că până şi ţăranul care nici nu vindea pentru export şi nici nu cumpăra mărfuri de import era afectat de fluctuaţiile economice generale. Argumentaţia lui Kula ne conduce direct spre opinia lui Henri H. Stahl că deseori penetraţia capitalismului occidental în ţările rămase în urmă s-a realizat pe o cale indirectă, prin intermediul pieţelor locale [41].

Măsurarea sau măcar evaluarea interdependenţelor este însă dificil de realizat din cauza multitudinii şi multiformităţii medierilor. Opinăm totuşi că metodologic ar trebui urmărită mai întâi distribuţia şi difuzarea veniturilor rezultate din comerţul cu zonele dezvoltate. Sunt aceste venituri convertite în avantaje majore în competiţia social-politică internă? Respectiv în cazul Poloniei secolului al XVI-lea, servesc aceste venituri la privilegierea nobililor faţă de celelalte clase sociale, şi în interiorul clasei nobiliare la impunerea supremaţiei magnaţilor exportatori faţă de cei care din diferite motive, îndeosebi din cauza unei aşezări neavantajoase a latifundiilor lor, nu iau parte la comerţul cu centrul economiei-univers? Deşi nu a fost dat încă un răspuns exhaustiv la aceste întrebări, cercetările recente par să sugereze un răspuns afirmativ. Astfel, Jan Malecki observă că la începutul secolului al XVII-lea cele mai dinamice latifundii din Polonia

[38] Pierre Jeannin, *Les interdépendances économiques dans le champ d'action européen des Hollandais (XVIe—XVIIIe siècle)*, în Maurice Aymard (ed.), *Dutch capitalism...*, p. 155.

[39] Andrzej Wyczański, *La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în Ingomar Bog (ed.), *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln, 1971, p. 260—263; Jerzy Topolski, *Commerce des denrées agricoles et croissance économique de la zone baltique aux XVIe et XVIIe siècles* în „Annales. E. S. C.", 29, 1974, nr. 2, p. 425—436. Se poate observa totuşi că acest indice de comercializare la export, căruia trebuie să i se adauge cel rezultat din comercializarea pe piaţa internă, este mult mai mare în Polonia decât în lumea mediteraneană, pentru care Braudel a calculat că volumul comerţului reprezintă doar 0,8% din consum, deci încă şi mai puţin din producţie, producţia fiind egală cu consumul + sămânţa (*Mediterana...*, II, p. 324).

[40] Witold Kula, *op. cit.*, p. 99.

[41] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines — asservissement et pénétration capitaliste*, Bucarest, 1969, p. 17.

erau cele ale magnaţilor de la Vistula Mijlocie, deci cele angajate în cea mai mare măsură în exportul de cereale; totodată, supremaţia politică a cancelarului Jan Zamoyski se baza în mare măsură pe forţa economică dată de marile domenii de pe care exporta într-un sistem metodic şi bine organizat, mari cantităţi de cereale[42].

Exemplul polonez reliefează dificultăţile evaluării riguroase a legăturilor indirecte şi greutatea stabilirii unui prag critic universal valabil care să ne ajute să tranşăm în toate situaţiile care este statutul unei regiuni în interiorul sau în exteriorul unei economii-univers. De aceea Immanuel Wallerstein a şi evitat postularea unui asemenea prag cantitativ, afirmând că decisivă este natura calitativă a exporturilor unei regiuni: dacă avem de-a face cu bunuri de larg consum, vitale, atunci regiunea respectivă se află în interiorul sistemului, dacă exporturile sunt compuse numai din produse de lux, neesenţiale, ea se află în exterior[43]. Argumentaţia lui Wallerstein nu elimină problema pragului critic peste care o societate trebuie să fie antrenată în funcţionarea economiei-univers pentru ca existenţa ei să fie determinată decisiv de către aceasta.

Conştiinţa acută a acestor dificultăţi l-a determinat pe Fernand Braudel să propună un model teoretic uşor diferit de cel al lui Wallerstein. El ocoleşte problema pragului postulând că în toate societăţile se regăsesc trei straturi relativ distincte ale vieţii economice: «la bază o „viaţă materială" multiplă, autosubzistentă, rutinieră; de-asupra ei o viaţă economică, mai bine conturată şi care, în explicaţia noastră, tinde să se confunde cu economia de concurenţă a pieţelor; în sfârşit, la ultimul etaj, acţiunea capitalistă»[44]. Pentru Braudel economia-univers este caracteristică numai celui de-al treilea strat, cel capitalist. Desigur, cele trei straturi nu rămân complet izolate unul de altul, ci interacţionează permanent, straturile superioare având capacitatea de a determina între anumite limite evoluţiile din palierele inferioare, fără a le răpi însă acestora individualitatea şi logica proprie. Braudel insistă totuşi asupra capacităţii capitaliştilor care operează la scara economiei-univers de a găsi întotdeauna «un releu, o ierarhie socială străină, dar complice, care îi prelungeşte sau îi înlesneşte acţiunea: un mare şleahtic polonez interesat de piaţa Gdanskului, un senior de engenno din Nordeste brazilian, legat de negustorii din Lisabona, din Porto sau Amsterdam, un plantator din Jamaica, legat de negustorii din Londra, şi contactul se stabileşte, curentul trece. Aceste relee ţin, cu totul limpede, de capitalism, ele sunt chiar parte integrantă a lui. Prin alte părţi, cu ajutorul „avansaţilor" din centru, a „antenelor" sale, capitalismul se introduce, chiar el, în lanţul care duce de la producţie la marele negoţ, nu pentru a-şi asuma întreaga răspundere, ci pentru a se plasa în punctele strategice care controlează sectoarele cheie ale acumulării»[45]. Neîndoielnic, măsura în care capitalismul atrage în sfera sa diverse sectoare ale celor două straturi inferioare, însuşindu-şi, totodată, şi o parte din plus produsul realizat de acestea, depinde şi de raportul cantitativ dintre cele trei straturi, raport care, dincolo de fluctuaţiile conjuncturale, se modifică în timp în sensul diminuării „sub-economiei" în favoarea economiei de piaţă şi al „capitalismului". Asistăm deci la nivelul du-

[42] Jan M. Malecki, *Der Aussenhandel und die Spezifik der sozial-ökonomischen Entwicklung Polens im* 16. *und* 17. *Jahrhundert*, în *Schichtung und Entwicklung der Gesellschaft in Polen und Deutschland im* 16. *und* 17. *Jahrhundert. Parallelen, Verknüpfungen, Vergleiche* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft nr. 74), 1983, p. 34.

[43] Immanuel Wallerstein, *Sistemul...*, II, p. 212; distincţia este argumentată mai amplu, în idem, *The Modern World-System...*, III, p. 130–137.

[44] Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, II, Bucureşti, 1985, p. 114.

[45] Idem, *Timpul lumii*, I, p. 71–72.

ratei lungi la o tendinţă de „îngroşare" a economiei-univers şi de sporire a impactului acesteia asupra întregii economii. Braudel nu insistă însă asupra acestor mutaţii, ci asupra permanenţei tripartiţiei, deci asupra permanenţei existenţei celui de-al treilea strat şi asupra modului său de funcţionare, ceea ce îi permite să afirme liniştit: „Au existat economii-univers dintotdeauna, sau, în orice caz, de foarte multă vreme"[46].

Dacă acceptăm modul lui Braudel de a privi istoria, atunci problema raportului dintre sistemul mondial modern şi decalajele est-vest în secolul al XVI-lea se pune într-un mod diferit. Mai întâi, secolul al XVI-lea nu mai reprezintă momentul formării economiei-univers europene, ci doar o etapă de expansiune în istoria mult mai îndelungată a acesteia[47]. Această expansiune — fază A în limbajul economiştilor — s-a manifestat pe de o parte prin adâncirea stratului capitalismului prin atragerea tot mai sistematică în sfera sa a unor activităţi ţinând de cele două straturi inferioare, şi pe de altă parte prin încorporarea la economia-univers a unor regiuni care până atunci fuseseră exterioare acesteia[48]. Una din ariile cuprinse în această extensiune spaţială a economiei-univers europene a fost şi Europa răsăriteană, aşa cum o înţelege Wallerstein, adică excluzând Rusia şi Imperiul otoman. Încorporarea nu a mărit automat decalajele, ba chiar s-ar putea spune că în anumite privinţe ea a adus şi avantaje noilor periferii (să ne gândim la termenii de schimb favorabili producătorilor agricoli pe care îi invoca Sundhaussen), dar ea a legat posibilităţile de dezvoltare ale acestora de evoluţiile care aveau loc la scara întregii economii-univers. Or, potrivit modelului lui Wallerstein, acceptat în această privinţă şi de Braudel, faza A este în general o perioadă de prosperitate economică la care participă şi periferiile, cu observaţia însă că în periferii se întăresc grupurile sociale şi activităţile economice legate direct de centru, deşi de cele mai multe ori acestea au o potenţialitate de progres —progres tehnologic, de organizare şi de integrare locală — mai redusă decât alte grupuri şi activităţi care sunt împinse spre declin. Această dezarticulare interioară a economiilor şi societăţilor periferice îşi arată efectele nocive în fazele de recesiune, indiferent dacă această recesiune se datorează unui blocaj al producţiei de export a periferiei (cum pare să se fi întâmplat în secolul al XVII-lea cu cerealele poloneze[49]) sau dacă ea este cauzată de o reducere a cererii centrului pentru produsele periferiei (aşa cum s-a întâmplat neîndoios cu cererea central-europeană pentru vitele din Ungaria, Polonia şi Moldova[50]). În oricare dintre aceste cazuri, la capătul unui ciclu lung complet, adică al unei faze de expansiune şi al unei faze de recesiune, decalajul dintre centru şi periferie, respectiv dintre Europa occidentală (de fapt, numai Europa nord-vestică) şi Europa răsăriteană integrată economiei-univers, crescuse.

[46] *Ibidem*, p. 16.

[47] După cum explică Braudel: „Eu văd, deci, economia-univers europeană născându-se foarte timpuriu şi nu sunt, cum este Immanuel Wallerstein, hipnotizat de secolul al XVI-lea" (*ibidem*, p. 60).

[48] O teoretizare a acestor aspecte la Terence K. Hopkins, Immanuel Wallerstein, *Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy*, în „Review", X, 1987, nr. 5/6 (supplement), p. 763—779.

[49] Jerzy Topolski, *op. cit.*, p. 433—435; o opinie oarecum diferită la Andrzej Wyczanski, care consideră că pe termen lung decisivă era evoluţia cererii (*op. cit.*, p. 269—270).

[50] Vezi Bogdan Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie", 41, 1988, nr. 5, p. 517—523 şi nr. 6, p. 587—588, cu bibliografia aferentă.

Am amintit mai sus discuţiile suscitate de delimitarea economiei-univers europene în secolul al XVI-lea, respectiv de faptul dacă Rusia şi Imperiul otoman sau părţi ale acestora nu erau totuşi componente ale acesteia. Opinăm că a doua jumătate a secolului al XVI-lea poate fi oarecum înşelătoare din acest punct de vedere. Astfel, secolul al XVI-lea în ansamblul său marchează, simultan cu întărirea şi expansiunea economiei-univers europene, şi coagularea unor alte sisteme care există în paralel cu aceasta. Acest fenomen este poate mai puţin clar în Rusia, dar este deosebit de evident în Imperiul otoman, care îşi constituie o economie-univers proprie, axată în jurul Istanbulului, cel mai populat oraş al Europei şi poate al lumii în acea vreme şi deci un pol de cerere concentrată fără egal[51]. Procesul de articulare economică în jurul Istanbulului, racordat la ritmul extrem de alert de creştere al acestuia, a cuprins majoritatea zonelor aflate sub dominaţia otomană, cu excepţia poate a regiunilor foarte mărginaşe, cum ar fi Irakul sau Maghrebul. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea acest proces a fost însă perturbat de impactul expansiunii economice europene. Aceasta s-a manifestat cel mai vizibil sub forma fluxurilor monetare şi a difuziunii „revoluţiei preţurilor"[52]. Nu vom intra aici în îndelungata polemică ce opune pe adepţii monetarismului neomalthusienilor în explicarea „revoluţiei preţurilor" atât în Europa apuseană, cât şi în Imperiul otoman. De altfel este foarte probabil ca ponderea diverselor categorii de factori să difere de la o zonă la alta. Oricum însă, este evident că afluxul argintului adus de negustorii occidentali, întreţinut de *boom*-ul minelor americane, a contribuit la dereglarea sistemului monetar otoman (şi rus) şi a permis, totodată, acestor negustori să atragă în mod covenabil mărfuri din teritoriile otomane spre pieţele europene. Economia-univers otomană (şi într-o oarecare măsură cea rusă) era astfel supusă pe de o parte unui şoc monetar, agravat de dificultăţile bugetare şi cu devastatoare implicaţii sociale interne, şi pe de altă parte tendinţelor centrifuge ale unor zone componente atrase acum de preţurile mari oferite de negustorii europeni[53]. Prelungită în timp, această „agresiune" ar fi condus probabil la încorporarea Imperiului otoman (şi a Rusiei) ca periferii ale economiei-univers europene. Recesiunea acesteia din urmă în secolul al XVII-lea, chiar dacă nu a fost cauzată aşa cum s-a crezut de o reducere a intrărilor de argint american[54], a însemnat o scădere a presiunii europene şi a oferit un anume răgaz atât Rusiei, cât şi Imperiului otoman, permiţându-le restabilirea echilibrelor interne şi chiar recuperarea unora dintre zonele periferice aflate în dispută[55]. În ciuda acestor reînnoiri ale dezvoltării autocentrate, crizele simultane din jurul anului 1600 au lăsat urme durabile, iar decalajele de dezvoltare faţă de Occident s-au menţinut, fără a fi însă condiţionate de logica internă a economiei-univers capitaliste europene. De o deosebită însemnătate era însă faptul că în timp ce economia-univers otomană era în mare măsură silită să se

[51] Fernand Braudel, *Timpul lumii*, II, p. 123—146.

[52] A se vedea şi comentariile lui Peter Mathias pe marginea actelor congresului de istorie economică de la Berna din 1986 (*The Emergence of a World Economy 1500—1914*, în „Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte", 74, 1987, H. 1, îndeosebi p. 3—7).

[53] Despre situaţia specială a ţărilor române la intersecţia celor două economii-univers vezi Florin Bonciu, Bogdan Murgescu, *The World-Approach and Romanian Economic History*, în „Revue roumaine d'histoire", XXIX, 1990, nr. 3—4, p. 278—280 şi Bogdan Murgescu, *Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra ţărilor române* în „Revista istorică", I, 1990, nr. 9—10, p. 843.

[54] Demonstraţie realizată de Michel Morineau, *Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe—XVIIIe siècles)*, Cambridge, 1985, p. 42—118 şi 550—655.

[55] De exemplu, ţările române (cf. Bogdan Murgescu, *Impactul...*).

închidă în sine pentru a-şi lecui rănile, Occidentul dobândise supremaţia maritimă mondială şi îşi stabilise canale de acces spre o serie de pieţe extraeuropene (reuşita similară, dar terestră, a Rusiei în Siberia era mai puţin promiţătoare din cauza dificultăţilor tehnice de valorificare), ceea ce făcea ca posibilităţile sale de creştere să fie incomparabil mai mari decât cele ale oricăror alte sisteme concurente. Prin urmare, erau create condiţiile pentru ca în perioada următoare decalajele dintre economia-univers europeană şi celelalte economii-univers să crească.

În concluzie, chiar fără a reprezenta data de naştere a sistemului mondial modern şi a economiei-univers europene, ci numai o etapă ciclică de expansiune în istoria acestora, secolul al XVI-lea a creat condiţiile pentru mărirea decalajelor dintre Europa apuseană şi restul lumii, iar în cazul acelor părţi ale Europei răsăritene care au fost atrase în orbita economică a Occidentului, le-a condiţionat dezvoltarea ulterioară de evoluţiile care aveau loc la scara ansamblului economiei-univers europene.

MINERITUL ŞI METALURGIA DIN BANAT LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. DATE STATISTICE DIN ARHIVELE DE LA VIENA *

COSTIN FENEŞAN

Exploatarea bogăţiilor subsolului şi dezvoltarea, la nivelul tehnic din Europa acelei vremi, a topitoriilor de aramă şi fier a constituit unul din obiectivele prioritare ale Camerei Aulice vieneze după trecerea Banatului sub stăpânirea Casei de Habsburg (1716). În ajunul războiului austro-turc din 1736—1739, mineritul şi metalurgia din Banat ajunseseră să ocupe — datorită unor eforturi financiare considerabile [1] — un loc de frunte în viaţa economică a provinciei (în urma agriculturii şi a creşterii vitelor), furnizând prin aramă unul din cele mai căutate produse de export [2]. Recesiunea gravă înregistrată de mineritul şi metalurgia din Banat în urma războiului austro-turc (1736—1739) şi a răscoalei românilor bănăţeni (1738) a fost depăşită cu mare greutate abia în cursul deceniului următor, atât datorită unor investiţii considerabile, cât şi a reformei terezane din domeniul suprastructurii montanistice [3]. Circumstanţe favorabile de ordin intern (de exemplu, descoperirea unor bogate zăcăminte cuprifere la Sasca, Dognecea şi Moldova Nouă, precum şi a celor de minereu de fier din jurul Reşiţei [4]), deopotrivă cu evoluţia împrejurărilor externe (războiul de 7 ani, 1756—1763, soldat cu pierdere de către monarhia habsburgică a Sileziei, provincie de cea mai mare însemnătate pentru producţia montanistică), au determinat în anii 1750—1780 un salt remarcabil al producţiei miniere şi metalurgice a Banatului, cu un moment de

* Unităţi de măsură folosite (după H.J.v. Alberti, *Mass und Gewicht. Geschichtliche und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin, 1957): 1 centenar = 100 livre = 56 kg; 1 livră = 32 lotoni; 1 loton = 17,54 g; 1 loton = 4 quent; 1 quent = 4,38 g; 1 marcă de aur sau argint = 233,947 g; 1 ducat de aur = 2 fl., 9 cr.

[1] J. Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München, 1959, p. 51 şi urm. şi S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München, 1967, p. 39 şi urm.

[2] C. Feneşan, *Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts: zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland*, în „Rumanian Studies", vol. III (1973—1975), Leiden, 1976, p. 149 şi urm.

[3] Vezi mai cu seamă Ordonanţa mineră Hebengarten-Rosendorf din 19 august 1748, în F. A. Schmidt, *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (secţiunea a II-a a colecţiei „Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie", vol. VII, Viena, 1834, doc. 606, p. 543—558; cf. şi Fr. Walter, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias*, secţiunea a II-a, vol. I/1, Viena, 1938, p. 87 şi urm şi p. 230 şi urm.

[4] Vezi în acest sens C. Feneşan, *Mineritul şi metalurgia din Banat în secolul al XVIII-lea* (teză de doctorat), Cluj-Napoca, 1977.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 45—71, 1995

vârf în anii 1774 şi 1781. Datele statistice privind evoluţia venitului net realizat din minerit şi metalurgie sunt cât se poate de grăitoare în acest sens[5] (tabelul 1).

Tabel 1

Anul	Întreaga monarhie habsburgică	Banatul (cu ponderea din total)	Marele Principat al Transilvaniei (cu ponderea din total)	Pondere Banat şi Transilvania
1772	1 485 977 fl., 22 cr.	50 923 fl., 22 cr. 3,5%	202 084 fl., 17 cr. 13,6%	17,1%
1773	1 188 390 fl., 20 cr.	33 922 fl., 9 cr. 2,9%	197 734 fl., 18 cr. 16,6%	19,5%
1774	1 261 649 fl., 39 cr.	88 168 fl., 20 cr. 6,9%	165 817 fl., 49 cr. 13,1%	20%
1775	1 490 886 fl., 43 cr.	52 634 fl., 24 cr. 3,4%	185 491 fl., 42 cr. 12,4%	15,8%
1776	1 384 403 fl., 37 cr.	73 085 fl., 26 cr. 5,2%	210 015 fl., 39 cr. 15,1%	20,3%
1777	1 235 725 fl., 30 cr.	18 752 fl., 9 cr. 1,5%	205 647 fl., 16 cr. 16,5%	18%
1778	1 532 734 fl., 54 cr.	75 447 fl., 45 cr. 4,9%	217 196 fl., 1 cr. 14,1%	19%
1779	1 851 543 fl., 40 cr.	42 392 fl., 30 cr. 2,2%	227 119 fl., 17 cr. 12,2%	14,4%
1780	2 150 806 fl., 16 cr.	83 022 fl., 49 cr. 3,8%	201 150 fl., 58 cr. 9,3%	13,1%
1781	2 074 531 fl., 44 cr.	142 914 fl. 6,9%	202 080 fl., 44 cr. 9,7%	16,6%
TOTAL 1772—1781	15 656 649 fl., 45 cr.	661 262 fl. 4,8%	2 014 338 fl., 1 cr. 12,8%	17,6%

Nu e mai puţin adevărat că ascensiunea mineritului şi metalurgiei din Banat în anii 1750—1780 s-a datorat atât dezvoltării tehnicii şi cartografiei montanistice[6], cât şi acţiunilor susţinute de prospectare a unor noi zăcăminte de minereuri

[5] Tabelul a fost întocmit după F. Eckhart, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarorszagon Mária Terézia korában*, Budapesta, 1922, p. 345—346.

[6] J. Nagy, *Krassó megyei bányatérképek*, în „Geodézia és Kartográfia", nr. 9/1957, p. 262—275; V. Wollmann, *Hărţi privind exploatările miniere de la Dognecea în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Banatica", vol. II, Reşiţa, 1973, p. 187—198; idem, *Dezvoltarea tehnicii miniere din Munţii Cărăşeni în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Banatica", vol. I, Reşiţa, 1971, p. 197—217 şi, recent, idem, *Pioniere der siebenbürgischen Bergbautechnik im 18. Jh. — ein Beitrag zur Technikgeschichte im vorindustriellen Zeitalter*, în „Südostdeutsches Archiv", vol. XXXII/XXXIII (1989/1990), p. 129—158.

utile [7]. În aceste împrejurări se impune în mod necesar cunoaşterea cât mai exactă şi, pe cât posibil, exhaustivă a minelor şi topitoriilor bănăţene, a producţiei fizice şi valorice realizate la un moment dat, precum şi a forţei de muncă angrenate în acest domeniu vital a vieţii economice. Realizarea acestei investigaţii complexe este însă îngreunată, pe de o parte, de pierderile masive şi de neînlocuit suferite în cursul vremii de arhivele montanistice ale Banatului [8], iar, pe de altă parte, de absenţa aproape totală a unor date statistice sincronice pentru toate centrele miniere şi metalurgice bănăţene. Mai mult, în cazul exploatărilor miniere schimbările au survenit cu atâta rapiditate (de exemplu, deschiderea, respectiv părăsirea unor mine în funcţie de condiţiile specifice de exploatare şi de rezultatele înregistrate), încât reconstituirea unei situaţii globale sincronice este aproape imposibil de realizat. Cu atât mai mult ne-a reţinut atenţia un mănunchi de statistici montanistice întocmite simultan, în luna iulie 1783, în toate centrele miniere ale Banatului, cu cât acestea ne îngăduie, pentru prima dată, o secţiune sincronică globală şi în acelaşi timp comparativă într-un domeniu economic a cărui istorie a rămas până în prezent aproape necunoscută. Suntem, în mod firesc, circumspecţi faţă de valoarea datelor statistice pe care le vom prezenta, dar, în acelaşi timp, le socotim un izvor fundamental, fără de care nu pot fi evaluate la adevăratele lor proporţii mineritul şi metalurgia din Banat la sfârşitul secolului al XVIII-lea [9]. Ca un element de confruntare şi control al datelor din 1783 am avut şansa de a descoperi atât date statistice anterioare (e drept, parţiale) cât şi posterioare (aducând în unele privinţe, ca de pildă producţia, un spor de informaţii), care, credem, vor conferi investigaţiei noastre un spor de credibilitate.

În vara anului 1783, Camera Aulică pentru Monetării şi Minerit *(Hofkammer in Münz-und Bergwesen)*, forul montanistic central al monarhiei habsburgice, a ordonat Direcţiei miniere bănăţene (cu sediul la Oraviţa) şi, prin aceasta, oficiilor miniere care îi erau subordonate (Oraviţa, Dognecea, Sasca, Moldova Nouă, Bocşa, Reşiţa) elaborarea unei „Descrieri istorice" a minelor şi topitoriilor din raza de activitate a fiecăruia. Interesul Camerei Aulice pentru minele şi topitoriile din Banat tocmai în acel an nu este deloc întâmplător, cunoscută fiind intenţia fiscului minier de a prelua în regie proprie unele din cele concesionate până atunci. De aceea, statisticile solicitate de Camera Aulică urmau să dea răspuns unor întrebări-cheie pentru o evaluare cât mai corectă a potenţialului minelor şi topitoriilor din Banat. În cazul exploatărilor miniere, statistica întocmită de fiecare oficiu minier trebuia să precizeze numele minei şi masivul muntos în care se afla, de cât timp fusese deschisă, dacă era rentabilă sau nu,

[7] C. Feneşan, *Prospecţiuni şi exploatări miniere în Almăj şi părţile Caransebeşului în anii 1765—1770 şi topitoria de aramă de la Căvăran — noi descoperiri în arhiva Camerei Aulice vieneze*, în „Revista istorică", tom. IV (1993), nr. 3—4, p. 345—351.

[8] Vezi în acest sens I. Miloia, *Arhivele Banatului*, în „Revista Arhivelor", s.v., vol. III (1936—1937), nr. 1, p. 79—93 şi C. Feneşan, *op. cit.*, p. 345, n. 2.

[9] Descrierile unor călători contemporani — chiar dacă aceştia se numărau printre specialişti recunoscuţi în domeniul mineritului şi metalurgiei (József Fridvaldszky, Christoph Traugott Delius, Ignaz von Born, Francesco Griselini, Jóseph Ehrenreich Fichtel, Jens Esmark) — nu oferă decât o imagine de suprafaţă şi de multe ori incompletă a mineritului şi metalurgiei bănăţene. Aceeaşi constatare este valabilă şi pentru primele lucrări de statistică ale monarhiei habsburgice ori ale regatului ungar (de exemplu, J. A. Demian, M. Schwandtner). Cu privire la călătorii străini care au vizitat minele şi topitoriile din Banat în a doua jumătate a secolului a XVIII-lea vezi V. Birou, *Exploatarea minieră din Munţii Cărăşeni în secolul al XVIII-lea văzută de călători străini*, în „Studii şi articole de istorie", vol. II (1957), p. 157—178.

minereul util extras, valoarea unei cuxe (părţi de mină)[10], numărul şi categoria de specializare a personalului minier, existenţa unor instalaţii auxiliare de exploatare. În cazul topitoriilor, datele solicitate au fost mai puţin concludente, deoarece nu priveau decât potenţialul lor material (cuptoare de topit, cuptoare sau vetre de afinare etc.), fără să facă vreo referire la numărul şi specialitatea lucrărilor sau la cifrele de producţie. De asemenea, se mai cuvine amintit faptul că statisticile din 1783 se referă numai la oficiile miniere Dognecea, Oraviţa, Sasca şi Moldova Nouă, cele privind oficiile fierului *(Eisenämter)* de la Bocşa şi Reşiţa fiind, probabil, pierdute[11]. Dispunând însă, aşa cum am amintit, de date statistice suplimentare din anul 1787, imaginea minelor şi topitoriilor din Banat se întregeşte şi oferă posibilitatea unor judecăţi de valoare pertinente.

Înainte de toate, iată cum se prezenta din punct de vedere numeric situaţia minelor din Banat la 1783 în funcţie de apartenenţa lor la diferite oficii miniere (tabel 2).

Tabel 2

Oficiul minier		Numărul de mine
Dognecea	44	68 (29,05%)
cu exploatările subordonate:		
Milova-Pătârş	23	
Gladna Montană	1	
Oraviţa		69 (29,50%)
Sasca		48 (20,51%)
Moldova Nouă		49 (20,94%)
TOTAL		234 (100%)

O constatare se cuvine a fi relevată încă de acum pe marginea acestor date statistice: deşi minele de la Moldova Nouă reprezentau doar o cincime din numă-

[10] Potrivit prevederilor Constituţiei miniere maximiliane (1575) şi ale Ordonanţei miniere Neffzern (1736), fiecare mină era divizată în 132 părţi convenţionale de mină (cuxe, Kuxe), din care 128 reveneau proprietarului (fiscul minier sau concesionarii particulari), iar restul de 4, aşa-numitele cuxe libere *(Freikuxe)*, monarhului (2), bisericii şi şcolii (1) şi casei frăţiei/Bruderlade (1). În funcţie de rezultatele extracţiei (calculate după cantitatea de minereu extras, iar, mai târziu şi în anumite cazuri, şi în raport cu cantitatea de metal rezultată din topirea minereului, coroborată cu cheltuielile de exploatare, inclusiv salariile minerilor) se stabilea valoarea unei părţi de mină (cuxe). Aceasta putea fluctua — aşa cum se poate constata şi din datele statistice din 1783 — de la câţiva creiţari până la câteva sute de florini. Cu privire la sistemul cuxelor vezi şi Fr. Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Viena, 1780, partea a II-a, p. 65.

[11] Statistica privind Oficiul minier Dognecea, întocmită la 13 iulie 1783, se păstrează la Hofkammerarchiv Wien, Münz- und Bergwesen, Rote Nr. 1928, fol. 143—145, Nr. 4414 de anno 1783 (se va cita în continuare: HKA, Mz.u.Bgw.) şi se intitulează: „Historische Beschreibung über sämtliche Grüben, welche zu Dognaczka und ausserhalb, jedoch unter hiesiger Juristiction (!), gebauet werden und in was für einen Gebürge solche angeleget sind, wieviel Jahre eine jegliche Grube in Bau ist, was mann daselbst für Mineralien erzeuget, wievielle Antheille oder sogenante Kuxen unter denen Gewerken ausgetheilter sich befinden, wie hoch einer davon in der Schätzung, von und auf was gebauet wird, endlich, was und wieviell Arbeiter, wie auch was für Manipulations-Gebäude vorfinding und zu was für einem Gebrauch herge-

rul total al minelor bănăţene, acolo se realiza totuşi mai bine de o treime din producţia minieră a Banatului. Minele din raza oficiilor miniere Oraviţa şi Dognecea, cele mai vechi aflate în exploatare, deşi în număr considerabil nu deţineau totuşi decât o pondere mai redusă ca urmare a exploatării lor intense şi, de multe ori, neraţionale. De altfel, Camera Aulică pentru Monetării şi Minerit ţinea să fie informată exact şi corect asupra vechimii de exploatare a minelor bănăţene, date cât se poate de sugestive pentru perspectivele de viitor ale acestora (tabelul 3).

Tabel 3

Oficiul minier	Vechimea de exploatare a minelor					Total	
	Până la un an	1–5 ani	5–10 ani	10–20 ani	Peste 20 ani		
Dognecea	8	17	7	4	8	44	68
Milova-Pătârş	18	—	5	—	—	23	
Gladna Montană	—	—	1	—	—	1	
Oraviţa	3	12	18	19	17		69
Sasca	5	25	9	5	4		48
Moldova Nouă	1	30	8	9	1		49
TOTAL	35 15%	84 35,9%	48 20,5%	37 15,8%	30 12,8%		234 100%

Din aceste date se desprinde, pe de o parte, constatarea, că minele cu o durată scurtă şi medie de exploatare (132 mine, adică 56,4% din totalul celor 234) reprezentau mai bine de jumătate din cifra globală, iar, pe de altă parte faptul, că minele cu o durată lungă şi foarte lungă de exploatare (67 mine, adică 28,6%) contribuiau încă într-o măsură destul de însemnată la realizarea producţiei de minereu. Se mai cuvine remarcat în acelaşi timp, că minele de la Sasca şi Moldova Nouă erau în mare majoritate exploatări „tinere", cu un potenţial productiv ridicat, realitate ilustrată de altfel sugestiv şi de cifrele de producţie din 1787. Dintre minele cu o durată foarte mare de exploatare amintim mina Sfânta Treime de la Oraviţa (în munţii Cornu Tâlvei), în care se exploatau de 48 de ani minereuri cuprifere; mina Simon-Juda de la Dognecea [12], în care se extrăgeau de 47

stellet werden". Un titlu aproape identic îl au statisticile privind celelalte oficii miniere din Banat: Oraviţa (HKA, Mz.u.Bgw., Rote Nr. 1928, fol. 139–141), Moldova Nouă (HKA, Mz.u. Bgw., Rote Nr. 1928, fol. 151–152) şi Sasca (HKA, Mz.u.Bgw., Rote Nr. 1928, fol, 147–149).

[12] Mina cupriferă Simon-Juda a fost, fără îndoială, una din exploatările cele mai spectaculoase ale vremii şi s-a bucurat de o binemeritată faimă europeană. Reputatul mineralog Ignaz von Born (*Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober-und Nieder-Hungarn an den Herausgeber derselben Johann Jakob Ferber*, Frankfurt & Leipzig, 1774, p. 47) o socotea drept una din cele mai mari şi impresionante exploatări de minereu de cupru din Europa: „[...] das beträchtlichste Kupferwerk welches vielleicht jemals in Europa entdecket worden". Ea fusese inaugurată în 1740, prin preluarea unor lucrări anterioare, de către o asociaţie de concesionari în frunte cu cetăţeanul timişorean David Hübner (viitor consilier al Camerei Aulice pentru Monetării şi Minerit), aici ajungând să fie deschise în scurtă vreme 16 puţuri şi galerii de exploatare (F. Griselini, *op. cit.*, partea a II-a, p. 77). Pentru bogăţia minei Simon-Juda este deosebit de sugestiv faptul că între anii 1760–1785 o singură cuxă de aici a adus posesorului un venit de 77 000 fl., iar lui David Hübner, concesionarului principal (96 cuxe), nu mai puţin de 2 548 000 fl. (cf. J. Konstantiny, *Denk-*

de ani minereuri cuprifere cu conţinut de argint; mina Sfânta Treime (din munţii Ciclovei), în care extracţia de minereu cuprifer începuse cu 46 de ani în urmă.

O imagine la fel de sugestivă a minelor bănăţene active, dar în aceeaşi măsură şi a perspectivelor acestora — element, fără îndoială, de cel mai mare interes pentru Camera Aulică — rezultă din compararea exploatărilor care lucrau în pierdere[13] cu cele la care producţia acoperea cheltuielile de extracţie, permiţând şi obţinerea unui anumit venit net (tabel 4 A şi B).

Tabel 4

A) Exploatări miniere care lucrau în pierdere

Oficiul minier	Minereuri extrase						Total
	Cupru	Argint	Cupru şi argint	Argint şi mercur	Plumb	Calcopirită	
Dognecea	5	9	2	—	—	—	16
Milova-Pătârş	8	—	—	—	—	1	9
Gladna Montană	—	—	—	—	—	—	—
Oraviţa	29	7	1	1	—	—	38
Sasca	15	8	2	—	1	—	26
Moldova Nouă	25	2	1	—	—	—	28
TOTAL	82 70%	26 22,2%	6 5,1%	1 0,9%	1 0,9%	1 0,9%	117 100%

B) Exploatări miniere rentabile

Oficiul minier	Minereuri extrase							Total
	Cupru	Argint	Cupru şi argint	Plumb şi argint	Fier	Cupru şi calcopirită	Calcopirită	
Dognecea	5	13	3	—	3	1	3	28
Milova-Pătârş	13	—	—	—	—	—	1	14
Gladna Montană	—	—	—	1	—	—	—	1
Oraviţa	18	3	9	—	—	—	1	31
Sasca	15	—	4	2	—	—	1	22
Moldova Nouă	21	—	—	—	—	—	—	21
TOTAL	72 61,6%	16 13,7%	16 13,7%	3 2,5%	3 2,5%	1 0,9%	6 5,1%	117 100%

schrift über die Banater Bergwerke Oravicza, Moldova, Dognacska, Bogschan, Resicza und ihre Filialen mit Rücksicht auf das Gemeindewesen, als Beitrag zur Geschichte dieser Bergwerke, Timişoara, 1857, p. 12). De altfel şi numărul de lucrători minieri angajaţi la exploatarea Simon-Juda ne oferă o imagine concludentă a proporţiilor acesteia: 168 în 1749 (V. Birou, *op. cit.*, p. 175); 272 în iarna lui 1760 (Arhivele Statului Timişoara, Direcţia Minieră Bănăţeană, nr. 35/1760, fol. 1—3; se va cita în continuare: Arh. St. Tim., DMB); 252 în vara anului 1771 (ibidem, nr. 8/1771, fol. 12); 153 în iarna lui 1776 (ibidem, nr. 6/1776, fol. 11). Se mai cuvine amintit faptul că în timpul iernii numărul lucrătorilor minieri se restrângea cu 1/3 până la 1/2 din cauza condiţiilor improprii de exploatare. În vara anului 1783, la exploatarea Simon-Juda erau angajaţi 58 lucrători minieri (HKA, Mz.u. Bgw., Rote Nr. 1928, fol. 143).

[13] În textul statisticilor din 1783 (ca de altfel şi în celelalte documente miniere din epocă), minele care lucrau în pierdere, nereuşind să acopere din producţia realizată nici măcar chel-

Din datele statistice de mai sus se constată că jumătate (117) din totalul celor 234 de mine orientate spre extracția minereurilor de cupru (70%) și de argint (22,2%) lucrau încă în pierdere, trebuind să fie subvenționate de concesionari, realitatea care trebuie să fi dat de gândit, fără îndoială, atât Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit, cât și Direcției miniere bănățene și oficiilor miniere care îi erau subordonate. Se mai cuvine relevat faptul că minele de la Sasca și Moldova Nouă — atât cele lucrând în pierdere, cât și cele rentabile — deși echivalente din punct de vedere numeric cu cele de la Oravița și Dognecea, reprezentau totuși centrul de greutate al producției de aramă și argint în munții Banatului la sfârșitul secolului al XVIII-lea prin prisma producției realizate[14]. Exploatările miniere de la Milova și Pătârș (ambele în apropiere de Lipova), subordonate Oficiului minier Dognecea, nu vor confirma însă speranțele Direcției miniere bănățene, producția lor reușind doar în unele cazuri și pentru scurt timp să acopere cheltuielile de exploatare.

Așa cum am amintit, statisticile din 1783 ne îngăduie cunoașterea lucrătorilor minieri angajați la oficiile miniere Dognecea, Oravița, Sasca și Moldova Nouă atât din punct de vedere numeric cât, și al specializării lor (tabel 5).

Întemeindu-ne pe datele statisticii din 1783, putem reconstitui mărimea exploatărilor miniere din Banat în funcție de numărul lucrătorilor angajați (tabel 6)

Este de remarcat faptul că ponderea covârșitoare (82%) din punctul de vedere al numărului de lucrători au reprezentat-o la minele bănățene de la sfârșitul secolului al XVIII-lea exploatările foarte mici (67,5%) și mici (14,5%), cele mijlocii (7,3%) și mari (10,7%) constituind abia o cincime (20%). La fel de adevărată este însă și realitatea că mai bine de jumătate din producția minieră a fost

uielile de exploatare, erau desemnate ca „Gruben welche aus der Zubuss arbeithen”, în sensul că, pentru a-și putea continua activitatea cu speranța unei redresări, concesionarii minieri (*Gewerken*) erau nevoiți să suporte din resurse proprii acoperirea pierderilor. Această sumă de acoperire a pierderilor de către concesionari (sau de către fiscul minier, în cazul în care era proprietarul minei în cauză) se numea *Zubuss(e)*. De obicei, exploatările cu o durată de până la cel mult 5 ani ajungeau în situația de a lucra în pierdere, recurgând la *Zubuss* ori fiind după o vreme abandonate dacă rezultatele continuau să rămână nesatisfăcătoare. În cele ce urmează, vom menționa aceste exploatări drept mine care lucrează în pierdere.

[14] Astfel, de pildă, în anii 1773—1788, la Moldova Nouă s-au realizat de pe urma topirii minereurilor 44 967 centenari-aramă în valoare de 1 798 680 fl., adică o producție medie anuală de cca 2 800 centenari-aramă în valoare de 112 417 fl., cf. A. Moisi, *Monografia Clisurii*, Oravița (1938), p. 188. În schimb, producția anuală realizată la Oravița sau Dognecea era sensibil mai scăzută. Astfel, la Oravița venitul obținut de pe urma producției de aramă și argint în perioada 1 noiembrie 1776 — 31 octombrie 1781 s-a cifrat la 162 334 fl. 33, 1 2 cr. (cf. Gh. Cimponeriu, *Din istoricul Reșiței*, în „Buletinul U.D.R.”, vol. I/2, 1930, p. 20), adică de cca 32 450 fl. pe an. La Dognecea, în schimb, dacă în anul 1771 se mai realizeaseră 3 770 centenar de aramă, în 1785 producția scăzuse la mai bine de jumătate (1645 centenari), cf. Gy. Halavács, *Dognácska-Vaskő bányászata*, în „Földrajzi Közlemények”, vol. XVIII (1890), p. 322. Deosebit de relevante sunt datele pe care le vom prezenta la locul cuvenit pe temeiul statisticilor din 1787.

Tabel 5

Oficiul minier	Categorii de lucrători minieri					Total
	Mineri	Dulgheri de mină	Mineri în schimburi şi la crivac[15]	Vagonetari	Băieţi la selecţionarea minereului[16]	
Dognecea	461	30	—	—	74	565
Milova-Pătârş	44	2	—	—	—	46
Gladna-Montană	34	2	—	—	—	36
Oraviţa	307	15	—	154	124	600
Sasca	171	13	77	—	33	294
Moldova Nouă	344	82	—	—	54	480
TOTAL	1361 67,4%	144 7,1%	77 3,8%	154 7,6%	285 14,1%	2021 100%

Tabel 6

Oficiul minier	Numărul de lucrători minieri/mină				Total mine
	Până la 5	5—10	10—20	Peste 20	
Dognecea	27	2	5	10	44
Milova-Pătârş	22	—	1	—	23
Gladna Montană	—	—	—	1	1
Oraviţa	46	15	2	6	69
Sasca	35	7	3	3	48
Moldova Nouă	28	10	6	5	49
TOTAL	158 67,5%	34 14,5%	17 7,3%	25 10,7%	234 100%

obţinută tocmai în exploatările cu un număr mijlociu şi mare de lucrători, de obicei mine cu o durată medie şi lungă de exploatare (vezi *supra*, tabel 3)[17].

[15] La exploatările miniere din Banat activau în secolul al XVIII-lea trei categorii distincte de mineri: *Gedinghäuer* = mineri care lucrau în acord, fiind salarizaţi după cantitatea de minereu extras (plătiţi după stânjenii de minereu extras); *Halthäuer* sau *Gehalthäuer* = mineri care lucrau în acord, fiind salarizaţi după conţinutul de metal al minereului extras (plătiţi după centenarul de metal rezultat la topirea minereului); *Schichtenhäuer* = mineri care lucrau în regie, fiind salarizaţi după numărul schimburilor de lucru *(Schichten)* efectuate, cf. C. Feneşan, *Asistenţa socială şi lupta minerilor din Banat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Banatica", vol. III, Reşiţa, 1975, p. 153 şi urm.

[16] Aşa-numiţii *Sauber-u nd Klauberjungen*, băieţi în vârstă de până la 15 ani, folosiţi la selecţionarea minereului extras şi la operaţiuni de curăţire a haldelor. Din rândul acestora se recrutau viitorii ucenici de mineri *(Lehrhäuer)*.

[17] Date statistice amănunţite vor fi prezentate cu ocazia analizării fiecărui oficiu minier în parte (tabelele 7, 10, 13, 16).

În cele ce urmează, vom prezenta în amănunţime datele referitoare la minele din raza fiecărui oficiu minier în parte[18], ele nuanţându-le pe cele cu caracter general, înfăţişate până acum.

Cele 44 de mine ţinând de *Oficiul minier Dognecea* se găseau în munţii Ioan, Tâlvei, Moraviţei (Ocna de Fier), Rusovei şi Domanului. În ceea ce priveşte vechimea exploatărilor de aici, situaţia se prezenta după cum reiese din tabelul 7.

Tabel 7

Până la un an	1–5 ani	5–10 ani	10–20 ani	Peste 20 ani
8 18,1%	17 38,7%	7 16%	4 9,1%	8 18,1%

Faţă de situaţia generală se observă o încadrare în limite relativ apropiate, cu o remarcă pentru numărul cu ceva peste medie al minelor cu vechime foarte mare de exploatare. Iată, de altfel, şi numele acestora: Simon-Juda (munţii Dognecei), minereuri cuprifere şi argentifiere exploatate de 47 de ani; Împărăteasa Maria Tereza (munţii Moraviţei), minereuri de fier exploatate de 45 de ani; Sfânta Treime (munţii Dognecei), minereuri cuprifere şi argentifere exploatate de 40 de ani; Francisc (munţii Dognecei), minereuri cuprifere exploatate de 30 de ani; Maria Lichtmess (munţii Dognecei), minereuri cuprifere exploatate de 26 de ani; Victoria (munţii Wolfgang), minereuri cuprifere exploatate de 24 de ani; Vinerea Mare (munţii Rusovei), calcopirită exploatată de 24 de ani; Sfânta Treime (munţii Rusovei), calcopirită exploatată de 21 ani.

În privinţa situaţiei lor financiare, minele de sub jurisdicţia Oficiului minier Dognecea cuprindeau 16 exploatări care lucrau în pierdere (36,4% din totalul de 44) şi 28 exploatări rentabile (63,6%)[19], cifre situate dincolo de media generală (50%). Activitatea la aceste mine era asigurată de 565 lucrători, din care 461 mineri (81,6%), 30 dulgheri de mină (5,3%) şi 74 băieţi la selecţionarea minereului (13,1 %). Din punctul de vedere al numărului de lucrători angajaţi, minele de la Dognecea sunt analizate în tabelul 8.

Tabel 8

Până la 5	5–10	10–20	Peste 20
27 61,4%	2 4,5%	5 11,4%	10 22,7%

[18] Minele din raza fiecărui oficiu minier sunt prezentate nominal şi doar parţial (însoţite, în câteva cazuri, de scurte comentarii) de Fr. Griselini, *op. cit.*, partea a II-a, p. 66–71 (Oraviţa), p. 74–84 (Dognecea), p. 88–91 (Moldova Nouă), p. 94–98 (Sasca).

[19] În cazul exploatărilor care lucrau în pierdere, minereurile de argint constituiau obiectivul la 9 mine, minereurile cuprifere la 5 mine şi minereurile cuprifere cu conţinut de argint la 2 mine. Dintre minele rentabile, în 13 se extrăgeau minereuri argentifere, în 5 minereruri cuprifere, în 3 minereuri cuprifere cu conţinut de argint, iar în 3 mine se exploata minereu de fier (Împărăteasa Maria Tereza, Împăratul Iosif al II-lea din munţii Ocnei de Fier şi Împăratul Maximilian din munţii Domanului); în alte 3 mine se extrăgea calcopirită, iar într-una minereuri cuprifere şi calcopirită.

Cu acest prilej se poate constata faptul că, spre deosebire de media generală a minelor bănăţene, la Dognecea erau preponderente exploatările cu un număr mediu de lucrători (11,4% faţă de 7,3%), dar şi cu un număr mare pe lucrători (22,7% faţă de 10,7%), în principal mine cu o durată medie şi îndelungată de activitate. În acelaşi timp, minele cu personal redus (până la 10 lucrători) erau proporţional mai reduse numeric faţă de media generală (65,9% faţă de 82%). Dintre minele de la Dognecea cu un număr mare de lucrători amintim pe cele din tabelul 9.

Tabel 9

Mina	Mineri	Dulgheri de mină	Băieţi la selecţionarea minereului	Total
Simon-Juda	42	2	14	58
Concesionarii reuniţi din munţii Ioan	48	4	3	55
Împăratul Iosif al II-lea	39	3	3	45
Galeria Sfântul Anton spre Simon-Juda	35	2	7	44
Împărăteasa Maria Tereza	39	—	5	44
Cei trei Sfinţi Magi	28	3	7	38
Petru şi Pavel (munţii Ioan)	27	2	8	37
Anton de Padua	21	2	9	32
Sfânta Treime (Ocna de Fier)	23	2	1	26
Paulus/Păulosu (Ocna de Fier)	22	2	1	25
TOTAL	324 70,3% din 461	22 73,3% din 30	58 78,4% din 74	404 71,5% din 565

Se costată că aceste 10 mine din raza Oficiului minier Dognecea concentrau peste două treimi din totalul forţei de muncă angajate la cele 44 de mine de acolo, fenomen care poate fi surprins şi în cazul celorlalte oficii miniere bănăţene.

În privinţa rentabilităţii minelor de la Dognecea, valoarea cuxelor (părţilor de mină), care fluctuează aici de la un fl. la 210 fl., este un element cât se poate de sugestiv. Dintre minele deosebit de rentabile, în funcţie de valoarea unei cuxe, amintim următoarele: Simon-Juda (210 fl/cuxă); Concesionarii reuniţi din munţii Ioan (118 fl./cuxă); Paulus/Păulosu (80 fl./cuxă); galeria Lach-Anton (65 fl./cuxă); Petru şi Pavel (60 fl./cuxă).

Pe dealurile de la Pătârş, Otvoş, Dorgoş şi Milova, precum şi pe valea Radnei se exploatau 23 de mine cuprifere, dintre care 9 lucrau în pierdere (39,1%), iar 14 erau rentabile (60,9%), toate aflate sub jurisdicţia Oficiului minier Dognecea. 18 din aceste mine (72,3%) aveau o vechime mai mică de un an, în vreme ce la 5 mine (27,7%) durata de când începuse exploatarea se situa între 5 şi 8 ani. Forţa de muncă la aceste 23 mine era constituită din 46 lucrători (44 mineri, 2 dulgheri de mină), repartizaţi astfel: mine cu un miner 1 (47,8%); mine cu doi mineri 10

(43,5%); mine cu peste 3 mineri 2 (8,7%). Din punctul de vedere al rentabilităţii, minele de la Milova-Pătârş se numărau printre cele modeste, valoarea cuxelor variind între 1 — 10 fl.

În fine, în munţii Gladnei 36 lucrători (34 mineri, 2 dulgheri de mină) exploatau de 10 ani mina Hoffnung-Gottes, unde se extrăgea minereu de plumb cu conţinut de argint. Valoarea cuxelor acestei mine, depinzând tot de Oficiul minier Dognecea, se ridica la 4 fl.

Cele 69 de mine ţinând de *Oficiul miner Oraviţa* se găseau în munţii Vadarna, Ciclova, Timiş, Coşoviţa, Tâlva, Cornu Tâlvei şi Măidan. În ceea ce priveşte vechimea exploatărilor de aici, situaţia se prezenta cum este arătată în tabelul 10.

Tabel 10

Până la un an	1—5 ani	5—10 ani	10—20 ani	Peste 20 de ani
3 4,4%	12 17,4%	18 26%	19 27,5%	17 24,7%

Cu acest prilej se remarcă, pe de o parte, ponderea foarte ridicată, depăşind cu mult media generală, a minelor cu o durată de exploatare medie, lungă şi foarte îndelungată (78,2%), iar pe de altă parte, proporţia redusă (21,8%) a exploatărilor „tinere" şi cu o durată scurtă de exploatare, fapt care se reflectă în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea şi în anii de început al celui următor prin scăderea dramatică a producţiei miniere din zona Oraviţei. Iată, de altfel, minele orăviţene cu durata cea mai îndelungată de exploatare: Sfânta Treime (munţii Cornu Tâlvei), minereuri cuprifere exploatate de 48 de ani; Mina comună de calcopirită (munţii Tâlvei) exploatată de 47 de ani; Sfânta Treime (munţii Ciclovei), minereuri cuprifere exploatate de 46 de ani; Cei Patru Evanghelişti (munţii Coşoviţa), minereuri cuprifere exploatate de 46 de ani; Petru şi Pavel (munţii Coşoviţa), minereuri cuprifere exploatate de 46 de ani; Rochus şi Rozalia (munţii Coşoviţa), minereuri cuprifere exploatate de 40 de ani; Samuel Mercy împreună cu Königsegg (munţii Cornu Tâlvei), minereuri cuprifere exploatate de 40 de ani.

În privinţa situaţiei lor financiare, minele orăviţene numărau 38 exploatări care lucrau în pierdere (55% din totalul de 69) şi 31 exploatări rentabile (45%) [20], cifre situate în apropiere de media generală (50%). Activitatea la aceste mine era asigurată de 600 lucrători, din care 307 mineri (51,1%), 15 dulgheri de mină (2,5%), 154 vagonetari (25,7%) şi 124 băieţi la selecţionarea minereului (20,7%). Din punctul de vedere al numărului de lucrători angajaţi, minele oraviţene sunt analizate în tabelul 11.

Cu acest prilej se poate constata faptul că, din punctul de vedere al lucrătorilor, minele de la Oraviţa înregistrau valori apropiate de media generală în privinţa exploatărilor foarte mici (66,7% în raport cu 67,5%) şi foarte mari (8,7%

[20] În cazul exploarărilor care lucrau în pierdere, minereurile cuprifere constituiau obiectivul la 29 mine, cele argentifere la 7 mine, iar minereurile cuprifere cu conţinut de argint, respectiv cele argentifere cu conţinut de mercur erau extrase în câte o mină. Dintre minele rentabile, în 18 se extrăgeau minereuri cuprifere, în 9 minereuri cuprifere cu conţinut de argint, în 3 minereuri argentifere, iar într-o mină calcopirită.

Tabel 11

Până la 5 *	5–10	10–20	Peste 20
46 66,7%	15 21,7%	2 2,9%	6 8,7%

* Cele mai multe mine din această categorie numărau 1–2 lucrători

în raport cu 10,7%), în vreme ce în cazul minelor cu un număr mic şi mijlociu de lucrători diferenţele erau sensibile în sens pozitiv sau negativ (21,7 faţă de media generală de 14,5% în cazul minelor mici, respectiv 2,9% faţă de 7,3% în cazul minelor mijlocii). Dintre minele orăviţene cu un număr mare de lucrători amintim pe cele din tabelul 12.

Tabel 12

Mina	Mineri	Dulgheri de mină	Vagonetari	Băieţi la selecţionarea minereului	Total
Rochus şi Rozalia (munţii Coşoviţa)	64	5	32	31	132
Servati-Ignati (munţii Tâlva)	20	1	24	21	66
Florian (munţii Coşoviţa)	27	2	15	13	57
Noroc Bun (munţii Coşoviţa)	14	1	11	14	40
Sfânta Treime (munţii Cornu Tâlvei)	32	1	2	4	39
Sfânta Treime (munţii Ciclovei)	19	—	3	10	32
TOTAL	176 57,3% din 307	10 66,6% din 15	87 56,5% din 154	93 75% din 124	366 61% din 600

După cum se poate constata, aceste 6 mine (din totalul de 69 mine) concentrau mai bine de jumătate (în cazul băieţilor folosiţi la selecţionarea minereului chiar 2/3) din numărul lucrătorilor de la minele orăviţene, de altfel cele mai rentabile, aşa cum reiese din datele statistice. Astfel, la minele din raza Oficiului minier Oraviţa valoarea cuxelor fluctua de la un fl. la 400 fl., exploatările cele mai rentabile fiind Rochus şi Rozalia (400 fl./cuxă), Florian (300 fl./cuxă), Noroc Bun (250 fl./cuxă) şi Servati-Ignati (90 fl./cuxă). În rest, peste 90% din cuxele minelor orăviţene nu depăşeau valoarea de 10 fl.

În raza *Oficiului minier Sasca*, în vara anului 1783 erau exploatate 48 de mine [21]. După vechimea lor de exploatare, minele de la Sasca se înfăţişau după cum arătăm în tabelul 13.

Tabel 13

Până la un an	1–5 ani	5–10 ani	10–20 ani	Peste 20 ani
5 10,4%	25 52%	9 18,8%	5 10,4%	4 8,4%

În cazul minelor de la Sasca se constată, pe de o parte o discrepanţă evidentă în ceea ce priveşte minele cu o durată scurtă (1—5 ani) de exploatare în raport cu media generală (52% faţă de 35,9%), iar, pe de altă parte, valori relativ apropiate la minele „tinere", la cele cu o durată mijlocie, mare şi foarte mare de exploatare. Prezenţa masivă a minelor „tinere" şi, evident, în majoritatea cazurilor rentabile, în zona de la Sasca explică în mare măsură producţiile ridicate de aramă şi argint realizate aici. Distrugerile grave provocate de desfăşurarea în această regiune a unor operaţiuni militare în cursul războiului austro-turc (1788—1789) vor determina însă, în pofida resurselor minerale existente, un recul semnificativ al producţiei miniere şi metalurgice [22]. Dintre minele cu o durată foarte mare de exploatare amintim următoarele: Maria-Schnee, unde se exploatau minereuri cuprifere cu conţinut de argint de 35 de ani; Segen Gottes, unde se extrăgeau minereuri de cupru de 27 de ani; Prinz Ludwig, unde se exploatau minereuri de argint de 27 de ani; Erasmus, unde se exploatau minereuri de cupru de 25 de ani.

În privinţa situaţiei lor financiare, minele de la Sasca (în număr de 48) se împărţeau în 26 exploatări care lucrau în pierdere (54%) şi 22 exploatări rentabile (46%) cifre situate în apropiere de media generală (50%) [23]. Activitatea minelor de aici era asigurată de 294 lucrători, din care 171 mineri (58,2%), 13 dulgheri de mină (4,4%), 77 mineri lucrând în schimburi *(Schichtenhäuer)* [24] sau lucrători la crivac (26,2%) şi 33 băieţi la selecţionarea minereului (11,2%). Din punctul de

[21] Zăcămintele cuprifere şi argentifere de la Sasca au fost descoperite în anii 1745—1746, bogăţia lor determinând deschiderea (până în 1748) a nu mai puţin de 25 de mine, cf. C. Feneşan, *Mineritul şi metalurgia din Banat.*

[22] Reputatul mineralog J. E. Fichtel, *Mineralogische Bermerkungen von den Karpaten*, Viena, 1791, p. 349, constata că, în urma distrugerilor suferite de minele de la Sasca, vor fi necesari „ani de zile pentru a le readuce în starea de dinainte", previziune de altfel pe deplin confirmată de cifrele de producţie. Astfel, între 1793—1801 producţia anuală medie de aramă la Sasca a fost de numai 587 centenari 23 livre, cf. J.A. Demian, *Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn*, partea I, Viena, 1805, p. 210—211.

[23] În cazul exploatărilor care lucrau în pierdere, minereurile cuprifere constituiau obiectivul la 15 mine, cele argentifere la 8 mine, minereurile cuprifere cu conţinut de argint fiind extrase în 2 mine, iar cele de plumb într-o singură mină. Dintre minele rentabile, în 15 se extrăgeau minereuri cuprifere, în 4 minereuri cuprifere cu conţinut de argint, în 2 minereuri de argint cu conţinut de plumb, iar într-o singură mină calcopirită.

[24] Pentru categoriile de mineri, cf. *supra*, n. 15. Se mai cuvine precizat faptul că, în cazul nemenţionării exprese a categoriei, minerii erau fie *Gedinghäuer*, fie *Halthäuer*.

vedere al numărului de lucrători angajaţi, minele de la Sasca sunt analizate în tabelul 14.

Tabel 14

Până la 5	5–10	10–20	Peste 20
35 73%	7 14,6%	3 6,2%	3 6,2%

Cu acest prilej se poate constata încadrarea minelor de la Sasca în limite relativ apropiate faţă de media generală, cu o remarcă specială pentru ponderea mai mare (73% faţă de 67,5%) a minelor cu până la 5 lucrători. Dintre minele cu un număr mare de lucrători cităm pe cele din tabelul 15.

Tabel 15

Mina	Mineri	Dulgheri de mină	Mineri în schimburi	Băieţi la selecţionarea minereului	Total
Theresia	34	3	14	6	57
Güte des Herrn	12	3	14	11	40
Maria-Schnee	13	5	9	5	32
TOTAL	59 34,5% din 171	11 84,6% din 13	37 48% din 77	22 66,6% din 33	129 43,9% din 294

Este de remarcat faptul că cele trei (!) mine citate mai sus deţineau aproape jumătate (43,9%) din totalul lucrărilor angajaţi în minele depinzând de Oficiul minier Sasca, două dintre ele numărându-se de altfel printre cele mai rentabile. Astfel, o cuxă la mina Güte des Herrn se cifra la 70 fl., iar o cuxă la mina Maria-Schnee valora 55 fl. În rest, cuxele minelor din zona Sasca oscilau valoric între 1 — 10 fl. (cu excepţia minei Sveti Todor, unde cuxa era evaluată la 14 fl.).

Cele 49 de mine aflate sub jurisdicţia *Oficiului minier Moldova Nouă* se aflau în munţii Vărădiei, Almăjului, Andrei, Benedict şi Florimund. Din punctul de vedere al vechimii lor de exploatare, minele de la Moldova Nouă le prezentăm în tabelul 16.

Tabel 16

Până la un an	1–5 ani	5–10 ani	10–20 ani	Peste 20 ani
1 2%	30 61,2%	8 16,4%	9 18,4%	1 2%

În cazul minelor aflate sub jurisdicţia Oficiului minier Moldova Nouă se remarcă înainte de toate „tinereţea" lor: din cele 49 de mine de aici peste 2/3 (79,6%) au o vechime sub 10 ani, precumpănitoare fiind cele 30 de mine cu o durată de exploatare între 1 şi 5 ani (61,2% din total). Raportarea acestor mine din urmă la media generală este şi mai elocventă: 61,2% faţă de 35,9%. În schimb, la Moldova Nouă se înregistrează doar o singură exploatare cu o vechime de peste 20 de ani (Hoffnung Gottes din munţii Benedict, unde se extrăgeau minereuri cuprifere de 29 de ani), discrepanţa fiind la fel de evidentă şi în cazul raportării la media generală (2% faţă de 12,8%). Doar în cazul minelor cu o durată de exploatare între 5 şi 10 ani şi 10—20 ani se poate constata un oarecare echilibru în raport cu cifrele generale (16,4% faţă de 20,5%, respectiv 18,4% faţă de 15,8%). Faptul că majoritatea minelor de la Moldova Nouă aveau o durată de cel mult 10 ani (majoritatea chiar până la 5 ani) de la începerea lucrărilor de extracţie explică în bună măsură producţia ridicată de minereu (implicit şi cea de metal) realizată aici [25], ce-i drept, cu preţul unei exploatări cel mai adesea iraţionale şi abuzive a zăcămintelor şi filoanelor. Numai bogăţia deosebită a subsolului a permis ca minele de la Moldova Nouă să realizeze, chiar la scurt timp după urmările catastrofale ale invaziei turceşti din 1788 [26], o producţie sporită de minereu (şi, *eo ipso*, de metal), reprezentând circa o treime din cantitatea de aramă obţinută în tot Banatul montanistic [27]. În ceea ce priveşte situaţia lor financiară, cele 49 de mine aflate sub jurisdicţia Oficiului minier Moldova Nouă se împărţeau în 28 de exploatări (57%) lucrând în pierdere şi 21 de exploatări (43%) în care producţia acoperea cheltuielile de extracţie şi permitea obţinerea unui anumit venit net [28]. Activitatea minelor de aici era asigurată de 480 lucrători, dintre care 344 mineri (71,7%), 82 dulgheri de mină (17,1%) şi 54 băieţi la selecţionarea minereului (11,2%). Din punctul de vedere al numărului de lucrători angajaţi, minele de la Moldova Nouă sunt analizate în tabelul 17.

Tabel 17

Până la 5	5—10	10—20	Peste 20
28 57,2%	10 20,4%	6 12,2%	5 10,2%

Remarcăm cu acest prilej, că doar în privinţa minelor cu peste 20 de lucrători situaţia de la Moldova Nouă se încadra în media generală (10,2% faţă de 10,7%). În rest, surprind diferenţele destul de sensibile, în sens negativ sau po-

[25] Vezi *supra*, n. 14.

[26] Numai pagubele cauzate topitoriei de aramă şi argint de la Moldova Nouă s-au ridicat la 113 259 florini, cf. A. Fülepp, Fr. Marquardt, *Geschichte des gewerkschaftlichen Metallbergbaues im Banate, sammt einer kritischen Darstellung der Verwaltung desselben durch die königl. Montan-Behörden*, Viena, 1848, p. 15.

[27] Astfel, în anii 1793—1801, din 708 351 centenari 73 livre minereu s-au obţinut 21 444 centenari 23 livre aramă (cu o medie anuală de cca 2 383 centenari), 2 668 centenari 86 livre plumb, 2 247 mărci 7 lotoni argint şi 13 mărci 14 lotoni aur, cf. J.A. Demian, *op. cit.*, partea I, p. 210.

[28] În cazul exploatărilor care lucrau în pierdere, în 25 de mine erau extrase minereuri cuprifere, în 2 minereuri argentifere şi într-o mină minereu cuprifer cu conţinut de argint. În cazul minelor rentabile în toate cele 21 se extrăgeau minereuri cuprifere.

zitiv, pentru exploatările cu până la 5 lucrători (57 2% faţă de 67,5%), respectiv pentru minele cu 5—10 lucrători (20,4% faţă de media generală de 14,5%) şi pentru minele cu 10—20 lucrători (12,2% faţă de 7,3%). Din datele statistice de care dispunem, se constată în schimb că, deşi reprezentau doar 10,2% din numărul total al minelor aflate în exploatare, cele 5 mine de la Moldova Nouă cu peste 20 lucrători concentrau totuşi mai bine de jumătate din numărul total al lucrătorilor din raza acelui oficiu minier (tabel 18).

Tabel 18

Mina	Mineri	Dulgheri de mină	Băieţi la selecţionarea minereului	Total
Maria-Ana (munţii Florimund)	69	15	10	94
Veniamin (munţii Andrei)	61	18	12	91
Maria-Taferl	22	6	11	39
Alt-Josephi	22	9	—	31
Maria-Zell	21	4	6	31
TOTAL	195 56,7% din 344	52 63,5% din 82	39 72,2% din 54	286 59,5% din 480

În privinţa valorii cuxelor, deci a rentabilităţii lor, minele de la Moldova Nouă prezentau diferenţe foarte mari, mergând de la o jumătate de fl. până la 800 fl. Dintre minele de la Moldova Nouă cu o valoare foarte ridicată a cuxelor citām: Veniamin (800 fl./cuxă), Maria-Zell (300 fl./cuxă), Maria-Ana (170 fl./cuxă), Alt-Josephi (150 fl. cuxă) şi Maria-Taferl (100 fl./cuxă), de altfel şi exploatările cu cel mai mare număr de lucrători.

Aşa cum s-a amintit, o altă statistică, din 1787 [29], vine să întregească în chip fericit datele din 1783, atât în ceea ce priveşte personalul şi producţia (cantitativă şi valorică) a topitoriilor din Banat, cât şi prin datele referitoare la minele şi topitoriile de fier de la Bocşa şi Reşiţa. Înainte de toate, pe temeiul statisticii din 1787 se poate întocmi o situaţie generală a minelor din Banat şi raportarea comparativă a acesteia la datele din 1783. Informaţiile din 1787 sunt cu atât mai preţioase cu cât surprind realitatea de dinainte de 1788, când desfăşurarea războiului austroturc a afectat grav mai ales minele şi topitoriile de sub jurisdicţia oficiilor miniere Sasca şi Moldova [30]. Situaţia minelor bănăţene la 1787 este arătată în tabelul 19.

[29] HKA, Mz.u.Bgw., Rote Nr. 2 044, Nr. 327/1788. Studiul nostru prelucrează datele furnizate pentru fiecare oficiu minier în parte.

[30] La Bocşa şi Reşiţa au funcţionat aşa-numitele oficii ale fierului *(Eisenämter)*, în vreme ce la Moldova Nouă a fiinţat o filială a Oficiului minier Sasca sub conducerea unui administrator *(Bergschaffer)*, dar având statut de oficiu minier. La Moldova Nouă, oficiul minier propriu-zis a fost înfiinţat abia în 1804, cf. Arh. St. Timişoara, fond. Sigismund Ormós, nr. 4 589, fol. 92.

Tabel 19

Oficiul minier	Mine rentabile				Total mine rentabile	Mine nerentabile	Flotaţii de zgură	Total general mine rentabile şi nerentabile
	Cu	Cu + Ag	Pb + Ag	Fe				
Oraviţa	20	10	—	—	30	59	3	89 34,8%
Dognecea	4	16	1	—	21	8	—	29 11,3%
Moldova Nouă	29	16	1	—	46	24	—	70 27,3%
Sasca	26	4	1	—	31	34	—	65 25,4%
Bocşa	—	—	—	2	2	—	—	2 0,8%
Reşiţa	—	—	—	1	1	—	—	1 0,4%
TOTAL	79 60,3%	46 35,1%	3* 2,3%	3* 2,3%	131 51,2%	125 48,8%	3**	256 100%

* Aşa cum reiese din statisticile anului 1783, minereuri de fier erau extrase şi în unele mine de la Oficiile miniere Dognecea şi Oraviţa.
** Neincluse în calcule.

Dintru bun început e de remarcat faptul că şi în 1787 proporţia dintre minele rentabile (51,2%) şi cele lucrând în pierdere (48,8%) este la fel de echilibrată ca în 1783 (atunci raportul era exact de 50%—50%). Acelaşi echilibru se poate constata şi în privinţa minereurilor extrase în minele rentabile. În schimb, pot fi sesizate mutaţii sensibile în ceea ce priveşte repartiţia minelor aparţinând de fiecare oficiu minier în parte. Astfel, se constată, pe de o parte, o scădere accentuată a numărului de mine de la Dognecea (de la 68 mine reprezentând 29,05% în 1783, la numai 29 de mine reprezentând 11,3% în 1787), iar, pe de altă parte, o creştere substanţială a numărului de mine de la Sasca (de la 48 de mine reprezentând 20,51% în 1783, la 65 de mine reprezentând 25,4% în 1787) şi mai ales de la Moldova (de la 49 de mine reprezentând 20,94% în 1783, la 70 de mine reprezentând 27,3% în 1787). În cazul minelor de la Oraviţa, acestea, chiar dacă au sporit din punct de vedere numeric (de la 69 de mine reprezentând 29,5% în 1783, la 89 de mine reprezentând 34,8% în 1787), nu au mai constituit — aşa cum rezultă din verdictul sec al cifrelor producţiei cantitative şi valorice — vârful extracţiei de minereuri neferoase în Banat. Pentru minele de Dognecea situaţia se înfăţişează de-a dreptul dramatic, fiind o urmare directă a „îmbătrânirii" exploatărilor, a secătuirii rezervelor minerale ale acestora printr-o extracţie adeseori neraţională,

dar şi prin randamentul slab al puţurilor şi galeriilor nou-deschise[31]. Încă de acum se prefigurează criza care avea să afecteze mineritul şi metalurgia armei din Banat în prima jumătate a secolului al XIX-lea[32].

De un mare interes pentru istoria montanistică este prezentarea topitoriilor bănăţene şi, implicit, capacitatea lor de prelucrare a produselor extracţiei miniere.

Topitoria de la Oraviţa, ale cărei începuturi se află încă în vremea stăpânirii otomane[33], a suferit în cursul secolului al XVIII-lea mai multe transformări datorate atât procesului firesc de înnoire tehnică, de extindere a capacităţilor de lucru, cât şi a unor calamităţi naturale (incendii, inundaţii) sau evenimente cu un impact direct (de exemplu, urmările războiului austro-turc din 1736—1739 şi ale răscoalei din 1738 a românilor bănăţeni). În 1783, la Oraviţa erau în funcţiune trei hute: Francisci (cu 4 furnale şi o vatră de prăjire a minereului), Mercy (cu 3 furnale, un cuptor de calcinare şi o vatră de prăjire a minereului) şi Theresia (aflată la Ciclova, cu 4 furnale şi o vatră de prăjire a minereului).

Topitoria de la Dognecea, activă încă în timpul stăpânirii otomane şi reintrată în activitate în 1722[34], a suferit, la rându-i, o seamă de modificări în cursul secolului al XVIII-lea. În 1783, ea număra trei hute: Theresia (cu 2 furnale şi o vatră de prăjire a minereului), Josephi (cu 4 furnale şi o vatră de prăjire a minereului) şi Francisci (cu 4 furnale şi o vatră de prăjire a minereului). La Pătârş funcţiona o topitorie cu 2 furnale şi o vatră de prăjire a minereului, iar la Gladna se afla în construcţie o topitorie cu un furnal şi celelalte dotări necesare procesului metalurgic.

Topitoria de la Sasca, ale cărei începuturi datează din anul 1746[35], număra în anul 1783 următoarele hute: Caroli (cu 4 furnale, un cuptor de calcinare şi o vatră de prăjire a minereului), Iosephi (cu 4 furnale şi o vatră de prăjire a minereului), Maximiliani (cu 4 furnale şi un şteamp cu 10 ciocane) şi Johanni, aflată la Radimna (cu 4 furnale), care nu funcţiona însă, fiind necesară reconstruirea ei *(stehet ausser Operation und baufällig)*[36].

Topitoria de la Moldova, activă încă în timpul stăpânirii otomane, şi-a reuat activitatea în jurul anului 1733[37], traversând apoi o perioadă plină de incer-

[31] Această realitate a însoţit mineritul bănăţean în tot cursul secolului al XVIII-lea. Astfel, adresându-se, în 1767, Direcţiei miniere bănăţene, Camera Aulică pentru Monetării şi Minerit a constatat în privinţa minelor de sub jurisdicţia Oficiului minier Sasca faptul că „die bisherige Erfahrung genugsam gelehret, dass keine einzige Gruben von einer sonderlichen Dauer sey, sondern die mehresten Gruben fast alle als Nasenläufer zu achten sind, wo das Erz in kurzer Zeit sich wieder ausscheidet und verliehret" (cf. Arh. St. Tim., DMB, nr. 1 1765, fol. 3). Drept urmare, mineritul de aici devenea rentabil nu prin durată, ci prin numărul minelor: „der hiesige Bergbau nicht durch die Tauerhafftigkeit, sondern durch die Menge deren Gruben ergübig gemachet wird" (ibidem, nr. 21/1765, fol. 1). Această situaţie poate fi generalizată fără nici un fel de reţinere la majoritatea exploatărilor miniere din Banat.

[32] A. Fülepp, Fr. Marquardt, *op. cit.*, p. 19 şi urm.

[33] C. Feneşan, *Mineritul şi metalurgia din Banat.*

[34] *Ibidem.*

[35] În 1746—1747 s-a construit prima hută Maximiliani cu 4 furnale, urmată peste un an de huta Johanni de la Radimna (cf. Arh. St. Tim., fond. Sigismund Ormós, nr. 4 589, fol. 76). În 1748—1749 s-a construit huta Josephi (cf. Arh. St. Tim., DMB, nr. 19/1748, fol. 6—10; cheltuielile de construcţie s-au cifrat la 14 842 fl. 41 1/4 cr; vezi şi ibidem, nr. 13/1748, fol. 1), iar în 1754—1755 huta Caroli (ibidem, fond Sigismund Ormós, nr. 4 589, fol. 76). În 1754, prin rescriptul imperial din 13 decembrie, a fost înfiinţat şi Oficiul minier Sasca, cf. L. Baróti, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*, vol. I, Timişoara, 1893, p. 127.

[36] Vezi descrierea din 1781 a topitoriei Sasca, la C. Feneşan, V. Wollmann, *Informaţii drivind mineritul şi metalurgia la Sasca în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Banatica", vol. IV, Reşiţa, 1977, p. 250—256.

[37] Arh. St. Tim., fond Sigismund Ormós, nr. 4 589, fol. 92.

titudini până în anul 1754[38]. În 1783, la Moldova Nouă funcţionau 3 hute cu 10 furnale, un cuptor de calcinare şi 3 vetre de prăjire a minereului. Acestora urma să li se adauge încă o hută, aflată în construcţie *(im Bau begriffene neue Hütte)*. Se mai cuvine amintit faptul că pe lângă aproape fiecare hută de aramă, argint şi plumb din Banat existau câte un laborator de probe metalurgice *(Probe-Cammerl, Probier-Laboratorium)*, depozite de minereu *(Erzkram)* şi de mangal *(Kohlschupfen)*, precum şi depozite de produse finite şi de materiale necesare reparaţiilor. Astfel, în 1783 capacităţile de producere ale aramei, argintului şi plumbului se concentrau în 4 topitorii cu 13 hute dispunând de 45 furnale. Acestora li se adăuga — potrivit datelor din 1787 — un furnal de topire a plumbului, două forje de aramă şi o hută de cupelaţie, aflate toate la Oraviţa.

În ceea ce priveşte topitoriile de fier de la Bocşa şi Reşiţa, diferite din punct de vedere tehnic de cele de aramă, plumb şi argint, ele dispuneau — potrivit datelor statistice din 1787 — de capacităţile de producţie [39] detaliate de tabelul 20.

Tabel 20

Oficiul fierului	Furnal înalt	Stabfeuer	Zeugfeuer	Blaufeuer	Formerei	Sfredel pentru tunuri	Feilhauerei	Şteamp pentru minereu	Şteamp pentru zgură
Bocşa	2	4	4	2	1	1	1	1	2
Reşiţa	2	4	3	—	—	—	—	1	1
TOTAL	4	8	7	2	1	1	1	2	3

Este de remarcat faptul că topitoria de la Bocşa, ale cărei începuturi datau încă din timpul stăpânirii turceşti[40], mai reprezenta — în urma declinului lent înregistrat în ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea[41] — un punct de greutate

[38] C. Feneşan, *Mineritul şi metalurgia din Banat.*

[39] În ceea ce priveşte termenii tehnici folosiţi în metalurgia fierului, am socotit necesar să îi reproducem pe cei în limba germană, deoarece nu avem certitudinea unor echivalenţe corecte cu limbajul tehnic modern, pe de o parte, iar pe de alta, fiindcă ne lipsesc încă până în prezent atestări româneşti scrise ale acestora în documente de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi din prima jumătate a celui următor. În cazul unor echivalenţe indubitabile, am recurs la termenul modern. Termenii desemnând instalaţiile tehnice de obţinere a fierului şi oţelului sunt următorii: *Hochofen* = furnal înalt; *Stabfeuer* = cuptor pentru obţinerea barelor/ţaglelor de oţel; *Zeugfeuer (Anlauffeuer)* = cuptor pentru obţinerea oţelului de scule; *Blaufeuer* = cuptor cu brâu zidit şi suflantă pentru obţinerea unor lingouri de oţel; *Formerei* = atelier pentru confecţionarea formelor de turnare; *Feilhauerei* = atelier pentru fabricarea pilelor de oţel; *Stückbohrmaschine* = dispozitiv pentru calibrarea ţevilor de tun („sfredel de tunuri"); *Eisensteinpochhammer* = şteamp pentru zdrobirea minereului de fier; *Schlackenpoch* = şteamp pentru zdrobirea zgurei de furnal. Şi în cazul produselor din fier şi oţel vom recurge la termenii în limba germană cu explicarea, respectiv redarea echivalenţelor acestora în limba română.

[40] Cf. G. Marka, *Einige Notizen über das Banater Gebirge*, în „Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt", vol. XIX, Viena, 1869, p. 299 şi urm. şi L. Baróti, *A bánsági legrégibb német település története*, în „Történelmi és Régészeti Értesitö", Timişoara, s.n., vol. VIII (1892), nr. 2–3, p. 84.

[41] C. Feneşan, *op. cit.*

al metalurgiei fierului în Banat doar în privinţa dotării tehnice. Topitoria de la Reşiţa[42], chiar dacă fusese grav afectată de luptele austro-turce din 1788[43], avea să înregistreze după lucrările de modernizare şi amplificare dintre 1794—1799[44] o ascensiune cu totul remarcabilă.

Aşa cum s-a amintit, datele statistice din 1787 îngăduie cunoaşterea forţei de muncă la minele şi topitoriile din Banat, întregindu-le astfel în chip necesar pe cele din 1783[45]. La prezentarea acestor date vom face distincţia atât între minele şi topitoriile de aramă, argint şi plumb şi cele de fier, cât şi cea dintre personalul angajat nemijlocit în activitatea minieră sau metalurgică şi cel tehnico-administrativ şi legat de diferite servicii.

Tabel 21

Personalul angajat nemijlocit la exploatarea minelor de aramă

Oficiul minier	Mineri	Dulgheri şi zidari de mină	Ucenici mineri	Băieţi la selecţionarea minereului	Vagonetari	Fierari de mină	Total
Oraviţa *	312 38,2%	41 47,1%	39 33,6%	164 42,8%	173 65,3%	5	734
Dognecea	147 18%	13 15%	11 9,7%	71 18,6%	44 16,6%	4	290
Moldova Nouă	138 16,9%	17 19,5%	16 13,7%	73 19%	18 6,6%	2	264
Sasca	220 26,9%	16 18,4%	50 43%	75 19,6%	30 11,3%	**	391
TOTAL	817 100%	87 100%	116 100%	383 100%	265 100%	11	1 679

* La forja de cuie de la Timişoara lucrau 10 forjori, cărora li se adăugau 2 paznici.
** Datele lipsesc din statistică.

[42] Pentru începuturile Reşiţei (1771) vezi S. Mihálik, *Resicza jelene és múltja*, Reşiţa, 1896, p. 104 şi urm.

[43] Vezi I. Schreiber, *Das Banater Eisenwesen im* 18. *Jahrhundert*, Viena, 1943 (teză de doctorat păstrată la Österreichische Nationalbibliothek Wien).

[44] *Ibidem.*

[45] Cu acest prilej se cuvine remarcat faptul că, mai ales în cazul minelor, s-a înregistrat o fluctuaţie rapidă a numărului de lucrători, în funcţie de factorii care au influenţat exploatarea minieră. În cazul topitoriilor acest fenomen nu este semnicativ pentru intervale de timp mai scurte. Doar ţinând seama de această realitate se pot judeca, fără tendinţa de absolutizare, datele statistice din 1787.

Tabel 22

Personalul tehnico-administrativ şi de servicii la minele de aramă

Oficiul minier	Personal of. minier	Funcţionari ai asoc. de concesionari	Şefi de mină juraţi min.	Prim-topitor	Măsurător minereu	Măsurător de cărbune	Neguţtori	Meseriaşi şi ucenici	Învăţători	Total
Oraviţa *	10	8	7	2	1	1	16	146	4	195
Dognecea	9	5	7	1	1	1	6	53	2	85
Moldova Nouă	10	4	8	2	1	1	8	31	2	67
Sasca	7	4	7	1	1	1	5	30	2	58
TOTAL	32	21	23	6	4	4	35	260	10	405

* Inclusiv personalul de la judecătoriile miniere.

Tabel 23

Personalul angajat nemijlocit la exploatarea minelor de fier

Oficiul	Mineri		Fierari de mină	Total
	germani	români		
Bocşa	4	45	2	51
Reşiţa	—	4	—	4
TOTAL	4	49	2	55

Tabel 24

Personalul de la producerea cărbunilor de lemn (mangal)

Oficiul	Cărbunari români	Căruţaşi români	Tăietori de lemn	Total
Bocşa	75	16	—	91
Reşiţa	76	25	16	117
TOTAL	151	41	16	208

Tabel 25

a. Personalul tehnico-administrativ de la minele și topitoriile de fier

Oficiul	Funcționari min.	Șef de mină	Maistru tâmplar	Paznic silvic	Paznic de dig	Personal de serviciu	Funcționari financiari	Total
Bocșa	4	1	1	3	1	5	—	15
Reșița	2	—	1	2	—	3	3	11
TOTAL	6	1	2	5	1	8	3	26

b. Personalul de servicii publice la minele și topitoriile de fier

Oficiul	Medic	Învățător		Preot		Meseriași	Negustori	Total
		R	G	cat.	ort.			
Bocșa	—	1	2	—	1	45	4	53
Reșița	1	1	1	1	—	10	1	15
TOTAL	1	2	3	1	1	55	5	68

Iată, în cele ce urmează (tabel 26), personalul direct productiv de la topitoriile bănățene.

Tabel 26

Personalul de la topitoriile de aramă [46]

Oficiul minier	Topitor	Ajutor de topitor	Afinator	Ajutor de afinator	Manevrant la grătarele de calcinare	Cărbunari	Lucrători cu crivac	Căruțași	Zdrobitor de minereu	Total
Oravița	18 23,7%	18	3 42,8%	3 42,8%	12 33,3%	81 29,1%	15	54	—	204
Dognecea	21 27,6%	*	1 14,3%	1 14,3%	6 16,7%	36 13%	—	47	—	112
Moldova Nouă	24 31,6%	24	2 28,6%	2 28,6%	15 41,7%	132 47,5%	—	21	2	222
Sasca	13 17,1%	15	1 14,3%	1 14,3%	3 8,3%	29 10,4%	—	10	—	72
TOTAL	76 100%	57	7 100%	7 100%	36 100%	278 100%	15	132	2	610

* Datele lipsesc din statistică.

[46] Pentru a dispune de un termen de comparație, prezentăm numărul lucrătorilor de la topitoriile de aramă, argint și plumb din Banat în 1765: prim-topitori = 6; topitori = 72 (din care

Tabel 27

Personalul la topitoriile de fier

Oficiul	Maistru topitor	Topitor	Maistru formar	Formar	Maistru pentru ţagle de oţel	Topitori şi ucenici ţagle	Maistru pentru oţel de scule	Topitor şi ucenic pentru oţel de scule
Bocşa	1	4	1	7	4	11	4	21
Reşiţa	1	9	1	4	3	12	3	22
TOTAL	2	13	2	11	7	23	7	43

Oficiul	Maistru la Blaufeuer	Topitori şi ucenici la Blaufeuer	Topitori de oţel pt. pile	Zdrobitor de zgură	Ajutor zdrobitor de zgură	Maistru la fierăria de cuie	Lucrător la fierăria de cuie	Total
Bocşa	2	15	2	3	3	—	—	78
Reşiţa	—	—	—	1	3	1	6	66
TOTAL	2	15	2	4	6	1	6	144

Rezumativ, situaţia personalului la minele şi topitoriile din Banat în anul 1787 este prezentat în tabelul 28.

Tabel 28

Personal direct productiv		Personal tehnico-administrativ şi de servicii		Total general
La minele de aramă şi argint	La minele de fier şi cărbunăritul legat de acestea	La minele de aramă şi argint	La minele de fier şi cărbunăritul legat de acestea	
1 679	TOTAL 263 1 942	405	TOTAL 94 499	2 441
La topitoriile de aramă, argint şi plumb	La topitoriile de fier			
610	144	754	499	754
TOTAL 2 289 GENERAL	407	2 696	499	3 195

49 germani şi 23 români); ajutori de topitor = 76 (din care 4 germani şi 72 români); afinatori = 4; manevranţi de grătare de calcinare = 25 (din care 5 germani, 20 români); zdrobitori de minereu = 12; măsurători de minereu = 2; măsurători de cărbune = 5; dulgheri = 3; zidari = 3; în total = 198 (din care 93 germani şi 105 români) (situaţia a fost întocmită după documentele următoare: Arh. St. Tim, DMB, nr. 10/1765, fol. 5–7; nr. 12/1765, fol. 3–4; nr. 22/1765, fol. 4–6).

Ţinând seama de faptul că datele statistice de care am dispus nu sunt în toate cazurile complete[47] — fapt de altfel relevat —, precum şi de erorile inerente unei înregistrări statistice, numărul personalului care activa în mineritul şi metalurgia bănăţeană stabilit prin calculele noastre (3 195) ni se pare destul de apropiat de realitate, chiar dacă este în vădită contradicţie cu cel obţinut pentru acelaşi an de Ingeborg Schreiber şi acceptat de noi cu altă ocazie[48]. În ceea ce priveşte structura etnică a personalului care activa în mineritul şi metalurgia din Banat, e de remarcat faptul că în secolul al XVIII-lea toate funcţiile de conducere tehnice şi administrative erau deţinute de germani/austrieci provenind din provincii cu tradiţii montanistice îndelungate ale Imperiului habsburgic. De asemenea, o mare parte a lucrătorilor calificaţi din minerit şi metalurgie îl constituiau germanii/austriecii colonizaţi în Banatul de la munte în tot cursul secolului al XVIII-lea[49]. La fel de adevărat este însă, că românii bănăţeni — folosiţi la început cu precădere la muncile auxiliare, necalificate — vor fi prezenţi într-un număr mereu mai mare în rândul lucrătorilor calificaţi, mai ales începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De altfel, românii ajunseseră să constituie încă de atunci, cu bune rezultate, majoritatea personalului calificat de la minele şi topitoriile subordonate oficiilor miniere Moldova Nouă şi Sasca. Mărturia unui contemporan este cât se poate de concludentă în acest sens: „românii [...] cu toate că au fost folosiţi mai târziu în minerit, nu pot fi atât de uşor înlocuiţi nici cu germani, nici cu sârbi''[50].

În fine, datele statistice din 1787 ne permit cunoaşterea unui factor deosebit de important pentru aprecierea rezultatelor activităţii montanistice din Banat: producţia de metale neferoase, de fier şi oţel realizată de topitorii. Astfel, în 1787 topitoriile bănăţene produseseră următoarele cantităţi de metale neferoase şi preţioase, a căror valoare se ridicase la 489 130 fl.:

Aramă de diferite calităţi = 10 238 centenari, 66 livre (cca 573 500 kg);
Plumb = 3 633 centenari, 10 livre (cca 203 470 kg);

[47] În afara situaţiilor semnalate, se mai cuvine amintit faptul că în statistica din 1787 nu sunt cuprinşi cărbunarii deservind topitoriile de aramă, după cum noi, la rându-ne, am eliminat din calcul cei 60 pensionari de la Oficiile fierului (36 la Bocşa şi 24 la Reşiţa), remuneraţi din fondurile miniere după un tarif special (cf. C. Feneşan, *Asistenţa socială...*, p. 160 şi urm.). Statistica din 1787 a avut în vedere atât personalul salarizat de asociaţiile de concesionari, cât şi de fiscul minier.

[48] Potrivit calculelor lui Ingeborg Schreiber, *op. cit.*, în mineritul şi metalurgia din Banat ar fi activat în 1787 un număr de 4 036 persoane, dintre care 2 461 români (61%) şi 1 575 germani (39%); vezi şi C. Feneşan, *Kolonisation des Banater Berglandes im 18. Jahrhundert*, în „Forschungen zur Volks-und Landeskunde", vol. 22, nr. 2/1979, p. 49.

[49] *Ibidem*, p. 44 şi urm.

[50] A. Horányi, *Uiber das ehemalige Temescher Banat*, în „Ungrisches Magazin", vol. II, partea a IV-a, Bratislava, 1782, p. 402. Francesco Griselini, *op.cit.*, partea I, p. 231, constata, la rândul său, că românilor care lucrau la minele şi topitoriile din Banat „nu le lipseşte iscusinţa şi experienţa". Mai mult, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se constată prezenţa tot mai masivă a românilor şi în calitate de concesionari minieri. Din informaţiile păstrate cităm: în 1757, Barbu Darabanţ era concesionarul principal al unei mine de la Sasca (Arh. St. Tim., DMB, nr. 4/1757, fol. 1); în 1793, mina Naşterea Domnului de la Oraviţa (munţii Tâlva Mică) îi avea drept concesionari pe Gheorghe Jianu (124 cuxe), pe preotul Petru Iorgovici (2 cuxe) şi pe cărbunarul Barbu Todor din Ciclova (2 cuxe) (Arh. St. Tim., DMB, nr. 5/1793, fol. 1). Pentru participarea românilor la minerit în calitate de concesionari, cf. S. Jordan, *op. cit.*, p. 123.

Argint = 5 461 mărci 25 lotoni 1 quent 6 denari (cca 1 278 kg[51]);
Aur = 36 mărci 20 lotoni 2 quent 7 denari (cca 8kg, 700g).
Repartiția pe topitorii este arătată în tabelul 29 a, b, c,.

Tabel 29

a. Producția de aramă

Topitoria	Aramă afinată (32 fl./ct.)		Aramă brută cu conținut de argint (arama: 32 fl./ct.; argintul: 24 fl./marcă)		
	cantitatea	valoarea	cantitatea: aramă	cantitatea: argint	valoarea
Oravița	3 600 ct.	115 200 fl.	150 ct.	188 m.	9 018 fl.
Dognecea	—	—	1 717 ct. 31 lb.	2 346 m. 11 l. 3 q. 3 4 d.	96 082 fl., 3 cr.
Moldova Nouă *	3 000 ct.	96 000 fl.	50 ct.	40 m.	2 560 fl.
Sasca	1 130 ct. 96 lb.	36 190 fl. 52 cr.	590 ct. 37 lb.	—	18 892 fl., 7 cr.,
TOTAL	7 730 ct. 96 lb.	247 390 fl. 52 cr.	2 507 ct. 68 lb.	2 664 m. 11 l. 3 q. 3 4 d.	126 552 fl. 10 cr.

* Livrează aramă fabricii de alamă de la Frauenthal (Stiria) după rafinarea prealabilă la Tajova (Slovacia).

Abrevieri de unități de măsură: ct. — centenar; lb. = livră; m. = marcă; l. = loton; q. = quent; d. = denar.

b. Producția de plumb

Topitoria	Concentrat de plumb cu argint: cantitatea		Concentrat de plumb cu argint: valoarea	Plumb (9 fl. 45 cr./ct.)		Plumb (9 fl./ct.)	
	plumb	argint		cantitatea	valoarea	cantitatea	valoarea
Oravița	—	—	—	—	—	—	—
Dognecea	—	—	—	—	—	—	—
Moldova Nouă	50 ct.	44 m.	1 056 fl.	49 ct. 78 lb.	485 fl., 21 cr.	—	—
Sasca		1951 m., 6 l. 3 q.	46 834 fl., 8 cr.	3 433 ct. 40 lb.	33 475 fl., 44 cr.	99 ct., 91 lb.	899 fl. 12 cr.
TOTAL	50 ct.	1995 m., 6 l. 3 q.	47 890 fl., 8 cr.	3483 ct., 18 lb.	33 961 fl., 5 cr.	99 ct., 91 lb.	899 fl., 12 cr.

[51] Metalele prețioase (în special argintul) se obțineau la topirea minereurilor cuprifere prin așa-numitul procedeu de segregare.

c. Producţia de argint şi aur[52]

Topitoria Sasca:

argint (24 fl./marcă) = 802 m., 6 l., 3 q., 3 d. în valoare de 19 258 fl., 25 cr.

aur în concentratul de plumb (353 fl., 12 cr./marcă) = 17 m., 4 l., 3 q., 3 d. în valoare de 6 114 fl., 25 cr.

aur (353 fl., 12 cr./marcă) = 19 m., 15 l., 3 q., 3 d. în valoare de 7 063 fl., 39 cr.

Statistica din 1787 ne prezintă şi producţia realizată de topitoriile de fier. În acel an, în urma topirii a 35742 centenari minereu se realizaseră 28816 centenari 58 livre (cca 1614 tone) produse de fier şi oţel. Repartizată pe topitorii, situaţia se înfăţişa astfel[53]:

Tabel 30

a. Produse de turnătorie

Topitoria	Minereu topit	Fontă brută a 1 fl. 15 cr. de ct.	Wascheisen	Kammgusseisen a 5 fl. 15 cr. — 7 fl. 12 cr. de ct.	Sandgusseisen a 3 fl. 45 cr. — 5 fl. de ct.	Abschnitzeisen a 5 fl. 12 cr. de ct.	Trampeneisen
Bocşa	14 715 ct.	1 444 ct. 75 lb.	968 ct.	1 000 ct. 52 lb.	786 ct. 14 lb.	230 ct. 90 lb.	2 136 ct. 57 lb.
Reşiţa	21 026 ct.	7 356 ct. 53 lb.	619 ct.	971 ct.* 32 lb.	919 ct. 93 lb.	76 ct. 76 lb.	3 881 ct. 72 lb.
TOTAL	35 742 ct.	8 801 ct. 28 lb.	1 587 ct.	1 971 ct. 84 lb.	1 706 ct. 7 lb.	307 ct. 66 lb.	6 018 ct. 29 lb.

* Preţul de vânzare este cuprins între 5 fl., 45 cr. şi 8 fl. de centenar.

[52] O cantitate de aur (în valoare de cca 800 ducaţi) era obţinută prin spălarea nisipurilor aluvionare aurifere de pe cursul râurilor Miniş, Nera, Timiş, Pogăniş şi Mureş, cf. C. Feneşan, *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Babeş—Bolyai", ser. Historia, fasc. 1/1967, p. 55 şi urm.

[53] Confruntaţi cu aceleaşi dificultăţi de echivalare modernă a terminologiei de epocă pentru produsele metalurgiei fierului (vezi *supra*, n. 39), vom reproduce termenii germani pentru a exclude orice eroare. Produsele de fontă şi oţel realizate la Bocşa şi Reşiţa erau următoarele: *Roheisen* = fontă brută; *Wascheisen, Kammgusseisen, Sandgusseisen* = diferite calităţi de fontă turnată; *Abschnitzeisen* = bucăţi de fontă (lupe) rezultate la turnare; *Trampeneisen* = fier-bare; *Stabeisen* = ţagle de oţel; *Zeugschmiedeisen* = oţel pentru scule; *erlegtes Eisen, halbe Arbeit, ganze Arbeit* = oţeluri superioare şi produse de turnare specială.

b. Produse din oțel și de turnare specială

Topitoria	Țagle de oțel a 6 fl. 12 cr. — 7 fl. 12 cr. de ct.	Oțel de scule a 7 fl. 12 cr. — 9 fl. 12 cr. de ct.	Erlegtes Eisen 15 fl. 12 cr. de ct.	Halbe Arbeit 10 fl. 12 cr. — 12 fl. 12 cr. de ct.	Ganze Arbeit 16 fl. 12 cr. — 20 fl. 12 cr. de ct.
Bocșa	1 254 ct. 88 lb.	2 810 ct. 40 lb.	46 ct. 29 lb.	58 ct. 19 lb.	31 ct. 33 lb.
Reșița	313 ct. 57 lb.	3 781 ct. 17 lb.	67 ct. 38 lb.	38 ct. 17 lb.	23 ct. 7 lb. *
TOTAL	1 568 ct. 45 lb.	6 591 ct. 57 lb.	113 ct. 67 lb.	96 ct. 36 lb.	54 ct. 40 lb.

* Prețul de vânzare este cuprins între 20 fl, 12 cr. și 30 fl. de centenar.

În afară de aceasta, la topitoriile din Bocșa și Reșița s-au mai produs, la comandă specială, diferite unelte necesare în minerit: 18 sape de mină (la topitoria Reșița, la prețul de 30 cr./buc.), 44 lopeți de mină (la prețul de 30 cr./buc., din care 11 la Bocșa și 33 la Reșița) și 6 scoabe de mină (la topitoria Bocșa).

Făcând o evaluare aproximativă a producției realizate la topitoriile Bocșa și Reșița, constatăm că aceasta se ridica la aproximativ 130 000 florini. Prin cumularea cu valoarea producției de aramă, plumb, argint și aur (489 130 fl.), rezultă că mineritul și metalurgia din Banat realizau în 1787 o producție valorică de aproximativ 620 000 florini. Nedispunând însă de cifra cheltuielilor de producție, respectiv a investițiilor din minerit și metalurgie, ne este imposibil să calculăm venitul net, sporit, fără îndoială, și de diferența dintre prețul de cost și cel de comercializare. Rămâne ca cercetările viitoare să deslușească și să nuanțeze prin noi date evoluția mineritului și metalurgiei bănățene la sfârșitul secolului al XVIII-lea, atunci când încercările de impunere a preceptelor fiziocratismului au eșuat în confruntarea cu dogmele mercantilismului, menite să protejeze un domeniu de activitate economică încă nepregătit să facă față exigențelor liberei concurențe.

MARII LOGOFEŢI AI MOLDOVEI LUI PETRU RAREŞ (I)

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Dregători mari şi mici, din sfatul domnesc sau de la ţinuturi şi oraşe, curteni, slujitori, oşteni, iată oamenii prin truda, harul şi credinţa cărora s-au împlinit vrerile domnilor noştri de demult. Despre unii dintre ei ştim din ce familii veneau, despre alţii ce *cursus honorum* au urmat, unii ne sunt cunoscuţi fiindcă au câştigat o bătălie, alţii fiindcă au înălţat un lăcaş de rugăciune. Sărăcia informaţiilor nu permite întocmirea unor lucrări de mare întindere despre sfetnicii domneşti, dar studii prosopografice, chiar inegale ca mărime şi densitate a ideilor, se pot elabora. Există şi modelul (unul din multele!) pentru o asemenea abordare, venit din spaţiul istoriografic german: teza de doctorat a doamnei Hedda Reindl despre *oamenii din jurul lui Baiazid II*[1]. Aplicând acest model la materialul nostru documentar şi apoi creând eu însămi unul, acolo unde specificul izvoarelor o cerea, mi-am propus o cercetare cu privire la *oamenii din jurul lui Petru Rareş*. Am pornit la drum, cum era firesc, cu personajele care au deţinut cea mai înaltă dregătorie în Moldova: marii logofeţi.

★

„Slujba lui este aceasta: are la dânsul pecetea cea mare, iscăleşte privilegiile, de asemenea şi decretele divanurilor domneşti. Tălmăceşte privilegiile, care se trimit către dânsul de la divan sau de la scaunul de judecată al domnului; judecăţile pentru bunurile nobiliare ereditare i se cuvin să le hotărască, precum şi hotărnicirea cu movile, dreapta împărţire a moşiilor. Când însă nu va fi el însuşi de faţă, trimite pe logofătul al doilea, sau subcancelar, sau pe altcineva, pe un credincios al său. Toată nobilimea de ţară, ce poartă nume de curteni, este sub ascultarea lui. Ca insignă a dregătoriei lui poartă un baston verde placat cu oscioare vopsite în galben auriu"[2], scria, la sfârşit de veac XVII, Miron Costin despre atribuţiile marelui logofăt al Moldovei. Câteva decenii mai târziu, Dimitrie Cantemir avea să consemneze, la rândul său: „Logofătul cel mare, pe care l-ai putea numi pe drept cancelarul suprem al domniei, întrece pe toţi ceilalţi prin cinste şi rang şi este prezidentul şi conducătorul tuturor sfaturilor. Mai întâi, el propune celorlalţi sfetnici cele ce domnul porunceşte să se discute şi, după ce adună părerile tuturor acestora, aduce la cunoştinţa domnului ceea ce s-a hotărât; apoi, dacă trebuie să se ceară ceva domnitorului în numele tuturor boierilor, el este cel care înfăţişează dorinţele celorlalţi, pe când aceştia tac; din această cauză a primit şi numele grecesc de *logothetes*. Pe lângă acestea, el mai are dreptul de a delimita hotarele şi de a judeca pricinile despre pământuri şi posesiuni, ca şi despre servi-

[1] Hedda Reindl, *Männer um Bayezid. Ein prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II. (1481–1512)*, Berlin, 1983.

[2] Miron Costin, *Poema polonă*, în vol. *Opere*, ediţie critică de P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 387.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 73–101, 1995

tuţile acestora; în acelaşi timp, este căpetenia curtenilor, adică a acelor nobili a căror spiţă n-a ajuns încă la rangul boieriei. El poartă ca semn al rangului său o bulă mai mare atârnată de gât cu un lanţ de aur şi un toiag în mână, bătut în aur. În timp ce Moldova era încă în stare înfloritoare, acestui rang îi era atribuită şi conducerea Moncastrului, care astăzi se numeşte Akerman; după ce însă acesta a fost răpit Moldovei prin puterea armelor turceşti, marelui logofăt i-au fost atribuite drept venit dijmele ţinutului Cernăuţilor"[3].

Din păcate, ambele izvoare narative citate sunt târzii, aşa încât nu se poate stabili care şi câte din atribuţiile marelui logofăt de la răscrucea veacurilor XVII—XVIII, le avea acest dregător în prima jumătate a secolului XVI. Un lucru este însă sigur: marea logofeţie era cea dintâi dregătorie în Moldova. Poate şi pentru faptul că ea necesita însuşiri deosebite şi mai ales ştiinţă de carte din partea celui care o ocupa. Or, la vremea aceea, nu toţi boierii moldoveni aveau deprinderea scrisului şi a cititului. Urmărind documentele, se pot, totuşi, depista unele îndatoriri ale marelui logofăt în veacurile XV-XVI[4].

Marele logofăt era şeful cancelariei şi, în această calitate, supraveghea redactarea actelor şi punea pecetea cea mare a ţării pe hrisoave. Om cu carte, probabil şi cunoscător de limbi străine, conducea adesea misiuni diplomatice. La poruncă domnească, făcea hotărnicii de proprietăţi. În timpul unor mari expediţii, lua parte la campanii, având, se pare, şi sarcini militare. În procesele pentru pământ, era obligat să verifice autenticitatea documentelor prezentate de părţi şi să le distrugă pe cele false. Foarte probabil, marele logofăt a început să aibă, la această vreme, şi dreptul de a judeca anumite pricini. Nu se poate preciza cu exactitate momentul în care a devenit mai-marele curtenilor; pe la jumătatea secolului XVII, avea deja această atribuţie: „logofăt mare, giudecătoriu şi alesătoriu de ocine, ispravnic pre o frunte de oameni de ţară, ce sînt curténi, şi giudecătoriu tuturor, cine-s cu strâmbătăţi în ţară, şi luător de samă tuturor, ispravnic celor ce sînt la curtea domnească", citim în *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă*[5].

Descrierile lăsate de Miron Costin şi Dimitrie Cantemir ne ajută să reconstituim felul în care era înveşmântat marele logofăt. Pe piept, peste caftan, îi strălucea un lanţ gros de aur cu un pandantiv mare (mai mare decât al celorlalţi dregători), iar în mână ţinea un toiag verde, împodobit cu plăcuţe de os şi bătut în aur.

★

Până la urcarea lui Petru Rareş pe tronul Moldovei, marea logofeţie a fost deţinută de mai mulţi boieri, dintre care unii, prin faptele şi calităţile lor deosebite, au rămas în amintirea urmaşilor şi se bucură astăzi de cuvenita atenţie din partea

[3] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere de Gh. Guţu, Bucureşti, 1973, p. 199—201.

[4] Vezi, pentru această problemă, şi C.C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV*, în „Buletinul Comisiei istorice a României", V, 1927, p. 100—108; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII)*, Bucureşti, 1968, p. 177—185; N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, I, *Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Bucureşti, 1971, p. 244—255; *Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar*, coordonatori Ovid Sachelarie şi Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1988, p. 277—279.

[5] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţia a II-a, îngrijită de P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 76.

istoricilor: Mihail (Mihu), Ioan Tăutul, Gavriil Totruşan. În ceea ce-l priveşte pe Petru Rareş, el a beneficiat de colaborarea a doi mari logofeţi, ambii — personalităţi de excepţie: *Toader (Bubuiog)*, moştenit din sfatul lui Ştefăniţă şi *Mateiaş*, a cărui activitate a continuat până în vremea lui Iliaş. În linii generale, dregătoriile lui Toader şi Mateiaş corespund celor două domnii ale lui Petru voievod.

TOADER LOGOFĂTUL

Mare logofăt al Moldovei timp de 15 ani, Toader este cunoscut astăzi mai ales în calitatea sa de ctitor al mănăstirii Humor. Laturile celelalte ale carierei şi personalităţii sale au rămas, din păcate, în bună măsură, necercetate. Prima încercare de creionare a chipului acestui boier a fost făcută încă în 1910 de G. Coriolan [6]. Din 1983 abia datează cea de-a doua tentativă[7], rămasă fără rezultatele care s-ar fi aşteptat de la o asemenea abordare [8]. E drept, în intervalul 1910—1983, s-au mai făcut unele precizări despre activitatea lui Toader, în succinte comentarii care însoţeau izvoarele editate de Mihai Costăchescu, Gh. Ghibănescu, E. Kozak, N. Iorga, I. Bogdan, Teodor Balan sau, tangenţial, în lucrarea lui I. Ursu, *Petru Rareş* (Bucureşti, 1923). Se mai cuvine amintit aici, în aceeaşi ordine de idei, şi un studiu al reputatului genealogist I. C. Miclescu-Prăjescu (1892—1973), elaborat în 1956 şi care, până acum, n-a văzut lumina tiparului [9]. În fine, pentru înlăturarea confuziilor dintre Toader logofătul şi purtători ai aceluiaşi nume în epocă, sunt demne de semnalat contribuţiile semnate de Ştefan S. Gorovei şi C. Cihodaru [10]. Opinii despre rolul lui Toader în viaţa politică a Moldovei s-au exprimat şi în ultimele două monografii *Petru Rareş* [11], ca şi în lucrarea lui Radu Constantinescu despre relaţiile acestui domn cu Transilvania[12]. O prezentare schematică a vieţii şi activităţii lui Toader (din păcate, cu erori) este cuprinsă în dicţionarul de dregători elaborat de Nicolae Stoicescu [13].

Informaţii despre familia, cariera, proprietăţile şi ctitoria lui Toader se pot culege din principalele colecţii de documente: *Documenta Romaniae Historica* (seria A Moldova), *Documente privind istoria României* (aceeaşi serie), *Moldova în epoca feudalismului*, *Documente privitoare la istoria românilor* (Hur-

[6] G. Coriolan, *Logofeţii mari Toader Bubuiug şi Toader Băloş şi alţi boieri ai lui Petru Rareş în întâia lui domnie*, în „Neamul românesc literar", II, 1910, nr. 4, 6, 7, 8.

[7] Adrian Vătămanu, *Trei mari dregători din Moldova secolului al XVI-lea: logofătul Toader Bubuiog, postelnicul Toader Movilă, logofătul Mateiaş Stroici*, Bucureşti, 1983.

[8] Vezi recenzia critică semnată de Ştefan S. Gorovei, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D. Xenopol»", XXI, 1984, p. 555—558.

[9] I.C. Miclescu-Prăjescu, *Despre unii dregători moldoveni din veacurile 15—17 şi despre neamurile lor* (lucrare în manuscris, datată ianuarie 1956, aflată în portofoliul revistei „Arhiva genealogică").

[10] Ştefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda (II), Toader „Bubuiog" şi familia sa*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D. Xenopol»", XVI, 1979, p. 539—546 şi C. Cihodaru, *Cu privire la fraţii după mamă ai lui Petru Rareş*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D. Xenopol»", XXII/2, 1985, p. 693—699, în care autorul revine asupra opiniilor sale mai vechi (idem, *Pretendenţi la tronul Moldovei între anii* 1504 *şi* 1538, în „Anuar...", XIV, 1977, p. 116—117).

[11] *Petru Rareş*, redactor coordonator Leon Şimanschi, Bucureşti, 1978; Ştefan S. Gorovei, *Petru Rareş*, Bucureşti, 1982.

[12] Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş. Relaţii politice şi militare (1527—1546)*, Bucureşti, 1978.

[13] Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec XIV—XVII)*, Bucureşti, 1971, p. 330—331.

muzaki), *Studii și documente*, *Documente bucovinene*, documentele de la Bogdan voievod și Ștefăniță (Mihai Costăchescu) documentele ardelenești publicate de Andrei Veress, cele poloneze introduse în circuitul nostru științific de Ilie Corfus, dar și din socotelile Brașovului și Bistriței sau din letopisețul lui Macarie. Referințe pe baza unor surse poloneze se mai pot găsi în studiile lui I. Ursu[14] și Ilie Corfus[15].

★

Pentru prima jumătate a veacului XVI, izvoarele oferă informații despre mai mulți purtători ai prenumelui Toader. Se înțelege că avem de-a face cu personaje diferite, dar este destul de dificil a-i deosebi pe unii de ceilalți, fără o analiză atentă și stăruitoare. Spre a ajunge la clarificări pe cât se poate definitive, am optat pentru tratarea deosebită a biografiilor acestor personaje și pentru compararea lor ulterioară. Această metodă apare cu atât mai necesară, cu cât în lucrările consultate există confuzii, care îngreunează înțelegerea faptelor. Una dintre acestea a dus, de exemplu, la identificarea marelui logofăt Toader cu fratele lui Petru Rareș (Toader pârcălab de Hotin, de care mă voi ocupa cu alt prilej) sau/și cu ginerele marelui logofăt Ioan Tăutul, ori cu Toader Băloș logofătul.

TOADER DIACUL[16]

Începând din 1453 și până în 1508, cancelaria Moldovei a emis zeci de hrisoave scrise de pisarii Luca, Ion, Coste și Toader. *Luca* este atestat de două ori (12 iunie și 7 septembrie) în cursul anului 1453[17]. La 30 iunie 1467, apare diacul *Ion*[18], în timp ce documentele din 14 aprilie 1475, 25 aprilie 1475 și 22 mai 1476 sunt scrise de *Ion dascăl*[19]. *Ion, fratele lui Luca* este pisarul uricelor din 23 august 1481 și 17 februarie 1483[20]. În același an, la 12 aprilie, 17 august, 20 septembrie și 23 septembrie, este atestată prezența în cancelarie a lui *Coste, fratele lui Ion dascăl*[21]. Tot în 1483, la 17 octombrie, regăsim pe un act ductul lui *Ion, fratele lui Luca*[22]. Din 13 mai 1484 s-a păstrat un document scris de *Ion*[23], pentru ca în aceeași zi să apară, pentru prima oară, pisarul *Toader, fratele lui Ion dascăl*[24]. Acesta din urmă își așază numele *exact în această formă* și pe hrisovul din 14 mai 1484[25], pentru ca, începând din 12 ianuarie 1487 și până la 7 octombrie 1503

[14] I. Ursu, *Bătăliile de la Gwozdziec și Obertyn (1531)*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", seria II, tom. XXXV, 1912–1913, p. 429–465.

[15] Ilie Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareș și Polonia*, în „Romanoslavica", X, 1964, p. 315–339.

[16] O propunere de reconstituire a acestei biografii, dar cu multe confuzii, la I.C. Miclescu-Prăjescu, *Despre unii dregători...*, p. 15–24 (ms.).

[17] *Documenta Romaniae Historica* (în continuare, *DRH*), seria A, vol. II, întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p. 44, nr. 32; p. 51, nr. 36.

[18] *Ibidem*, p. 214, nr. 147.

[19] *Ibidem*, p. 301, nr. 199; p. 305, nr. 201; p. 313, nr. 206.

[20] *Ibidem*, p. 365, nr. 239; p. 377, nr. 247.

[21] *Ibidem*, p. 380, nr. 249; p. 384, nr. 251; p. 386, nr. 252; p. 388, nr. 253.

[22] *Ibidem*, p. 391, nr. 254.

[23] *Ibidem*, p. 393, nr. 257.

[24] *Ibidem*, p. 398, nr. 259.

[25] *Ibidem*, p. 401, nr. 261.

să semneze simplu: *Toader*, *Toader diac* sau *Toader gramatic*[26]. *Coste, fratele lui Ion dascăl* apare din nou la ⟨13 mai 1484⟩[27]; apoi, de la 5 martie 1487 până la 15 martie 1493 numele lui este înregistrat exclusiv sub forma *Coste*[28]. *Ion, fratele lui Luca* mai scrie uricele din 13 noiembrie 1487 şi 15 ianuarie 1488[29], pentru ca din intervalul 5 martie 1487 — 2 februarie 1508 să se păstreze o serie de documente redactate de *Ion* sau *Ion diacul*[30].

În ordinea cronologică a atestărilor, avem următoarea listă de pisari:

1	Luca	12 VI 1453; 7 IX 1453
2	Ion	30 VI 1467
3	Ion dascăl	14 IV 1475; 25 IV 1475; 22 V 1476
4	Ion, fratele lui Luca	23 VIII 1481; 17 II 1483
5	Coste, fratele lui Ion dascăl	12 VI 1483; 20 IX 1483; 17 VIII 1483; 23 IX 1483
6	Ion, fratele lui Luca	17 X 1483
7	Ion	13 V 1484
8	Coste, fratele lui Ion dascăl	⟨13 V 1484⟩
9	Toader, fratele lui Ion dascăl	13 V 1484; 14 V 1484
10	Toader	12 I 1487 — 7 X 1503
11	Coste	5 III 1487 — 15 III 1493
12	Ion	5 III 1487 — 2 II 1508
13	Ion, fratele lui Luca	13 XI 1487; 15 I 1488

[26] *Ibidem*, vol. III, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi N. Ciocan, Bucureşti, 1980, p.4, nr. 3; p. 17, nr. 10; p. 19, nr. 11; p. 25, nr. 15; p. 29, nr. 17; p. 32, nr. 18; p. 41, nr. 24; p. 43, nr. 25; p. 47, nr. 29; p. 55, nr. 33; p. 57, nr. 34; p. 73, nr. 39; p. 81, nr. 42; p. 83, nr. 43; p. 85, nr. 45; p. 89, nr. 47; p. 93, nr. 50; p. 97, nr. 51; p. 105, nr. 54; p. 110, nr. 57; p. 112, nr. 58; p. 118, nr. 62; p. 129, nr. 69; p. 129, nr.70; p. 132, nr. 71; p. 143, nr. 74; p. 147, nr. 75; p. 149, nr. 76; p. 152, nr. 77; p. 157, nr. 80; p. 161, nr.81; p. 164, nr. 82; p. 166, nr. 83; p. 169, nr. 84; p. 175, nr. 87; p. 184, nr. 91; p. 191, nr. 96; p. 198, nr. 99; p. 202, nr. 101; p. 213, nr. 107; p. 219, nr.109; p. 233, nr. 118; p. 236, nr. 120; p. 238, nr. 121; p. 247, nr. 126; p. 249, nr. 127; p. 255, nr. 130; p. 258, nr. 133; p. 260, nr. 134; p. 369, nr. 204; p. 446, nr. 247; p. 453, nr. 252,; p. 506, nr. 283; p. 510, nr. 285; p. 523, nr. 293; p. 529, nr. 295.

[27] *Ibidem*, II, p. 395, nr. 258.

[28] *Ibidem*, III, p. 8, nr. 5; p. 21, nr. 12; p. 27, nr. 16; p. 51, nr. 31; p. 70, nr.38; p. 91, nr. 49; p. 126, nr. 68; p. 253, nr.129.

[29] *Ibidem*, p. 34, nr. 19; p. 45, nr. 27.

[30] *Ibidem*, p. 10, nr. 6; p. 12, nr. 8; p. 15, nr. 9; p. 39, nr. 22; p. 44, nr. 26; p. 49, nr. 30; p. 61, nr. 35; p. 64, nr. 36; p. 66, nr. 37; p. 76, nr. 40; p. 113, nr. 59; p. 122, nr. 65; p. 124, nr. 66; p. 134, nr. 72; p. 139, nr. 73; p. 155, nr. 79; p. 179, nr. 89; p. 181, nr. 90; *Documente privind istoria României* (în continuare, *DIR*), seria A, XVI/1, p. 58, nr. 53; p. 62, nr. 57; p. 64, nr. 58; p. 64, nr. 59; p. 67, nr. 61; p. 70, nr. 64.

a. Poziţiile 4, 6 şi 13 sunt ocupate de acelaşi personaj: *Ion, fratele lui Luca*.

b. *Ion, fratele lui Luca* este altcineva decât *Ion dascăl* (nr. 3), întrucât el nu-şi spune niciodată „dascăl", ci semnează raportându-se doar la fratele său.

c. *Ion* din poziţiile 7 şi 12 pare să fie una şi aceeaşi persoană, dar, oricum, alta decât *Ion* (nr. 2), fiindcă distanţa de timp care separă apariţiile lor în documente este mult prea mare (17, respectiv 20 de ani).

d. *Ion* (nr. 2) ar putea fi identic cu *Ion dascăl* (nr. 3), judecând după datele la care aceştia apar (din 1467 până în 1475, Ion putuse foarte bine să devină dascăl).

e. *Ion, fratele lui Luca* este diferit de *Ion* (nr. 7, 12); ar fi lipsit de sens să se creadă că în 1483 acesta semna prin raportare la Luca, în 1484 şi la începutul lui 1487 doar Ion, pentru ca după aceea numele să-i apară din nou în prima formă.

f. *Coste, fratele lui Ion dascăl* (nr. 5, 8) este acelaşi cu *Coste* (nr. 11).

g. *Toader, fratele lui Ion dascăl* (nr. 9) este identic cu *Toader* (nr. 10). De remarcat că fraţii Coste şi Toader încetează să se raporteze la Ion dascăl în primele luni ale anului 1487, ceea ce înseamnă că acesta murise fie la sfârşitul anului 1486, fie la începutul celui următor.

În concluzie, au existat trei grupe deosebite de pisari, în fiecare dintre acestea apărând câte un Ion: I. *Luca* (nr. 1) şi *Ion* (nr. 4, 6, 13); II. *Ion dascăl* (nr. 2, 3), *Coste* (nr. 5, 8, 11) şi *Toader* (nr. 9, 10); III. *Ion* (nr. 7, 12).

Despre unele din aceste personaje, informaţii mai bogate oferă actele de proprietate asupra pământului. La 7 martie 1493, Coste diac şi fraţii lui, Toader diac, Luca şi Nichita, nepoţii panului Negrea, apar ca stăpâni ai unui *sat pe Vina, unde a fost casa lui Alexa*[31]. Toader „pisarul nostru" şi fratele său, Costea, nepoţii lui Drăguşan participă, la 24 ianuarie 1495, împreună cu verii lor, urmaşi ai lui Negrilă, la împărţirea unor sate: *Todireni* pe Bârlad, *Liudeşti* pe Bârlad, *Brezăşti* pe Bârlad, *Zăharna* pe Nistru, satul *unde a fost Zlătariul vătăman* şi *Horodiştea*, unde a fost Jaza vătămanul[32]. „Pan Toader, pisarul nostru" cumpără, la 5 februarie 1495, de la vara sa, strănepoata lui pan Negrea, satul *Rizina* pe Nistru, unde a fost Alexa vătăman[33]. Acelaşi pisar Toader primeşte danie *o jumătate din Ciofreşti* pe Bârlad, la 24 ianuarie 1496[34], pentru ca, la 17 februarie 1502, să cumpere de la nepoatele lui Costea Stravici satul *Mălineşti* pe Bârlad, la Stejarul Frumos[35]. La 8 august 1503, Toader logofăt dă fratelui său, preotul Luca, surorii sale, Stanca, şi nepoatei sale, Safta, fiica Elenei, satul cumpărat de el, *Mălineşti* pe Bârlad, la Stejarul Frumos[36]. Doi ani mai târziu, Toader „pisarul nostru" cumpără de la nepoţii lui Sima Rugiră *Băloşeştii* pe Bârlad, unde a fost Cozma, la gura Stavnicului. O însemnare tergală pe acest pergament — contemporană actului, după părerea lui Mihai Costăchescu — oferă informaţii mai precise despre funcţia pe care o avea Toader în cancelaria Moldovei („Pan Toader, al doilea scriitor de slove, pe Băloşeşti pe Bârlad")[37]. Aceasta înseamnă că titlul de „lo-

[31] *Ibidem*, III, p. 249, nr. 127.
[32] *Ibidem*, p. 318—319, nr. 175.
[33] *Ibidem*, p. 326, nr. 179.
[34] *Ibidem*, p. 356, nr. 196; p. 358, nr. 197.
[35] *Ibidem*, p. 472, nr. 263.
[36] *Ibidem*, p. 510, nr. 286.
[37] Documentul în *DIR*, XVI/1, p. 42—43, nr. 37; nota tergală la Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti de la Bogdan voievod*, Bucureşti, 1940, p. 11.

gofăt" cu care Toader apare în unele documente și pe care i-l dau și descendenții săi, *nu trebuie confundat cu cel de mare logofăt*. Toader nu a deținut niciodată această dregătorie, treapta cea mai înaltă pe care a urcat-o în carieră fiind cea de logofăt al doilea.

Februarie 1505 este data când Toader apare pentru ultima oară în documente de proprietate, dar, foarte probabil, tot el este acel „Toader logofăt" care, după bătălia lui Bogdan III cu polonii, din toamna anului 1509, a participat la solia trimisă să încheie pacea[38].

Informațiile cu caracter genealogic din hrisoavele citate mai înainte permit întocmirea următorului fragment de spiță (am adăugat, cum era firesc, numele lui Ion dascălul, cunoscut din documentele de cancelarie deja analizate):

Coste diac	Toader diac	Luca preot	Nichita	Stanca	Elena	Ion
7 III 1493	7 III 1493	7 III 1493	1493	1503	† ante 8	† 1486/
24 I 1495	24 I 1495	8 VIII 1503			VIII 1503	1487
					Safta	
					8 VIII 1503	

Cei șapte frați, dintre care unul preot, unul dascăl și doi pisari (așadar, o familie cu vădite activități cărturărești)[39] sunt urmașii panului Negrea (Negrilă)[40]. Luca din această spiță nu se poate confunda cu Luca diacul, din mai multe motive: intervalul care separă atestările celor doi este de 40 de ani; Luca pisarul nu-și spune niciodată „preot"; fratele lui Luca preotul apare ca Ion dascălul, în timp ce fratele lui Luca pisarul nu este mai mult decât „Ion, fratele lui Luca". Suntem în fața a două dublete de nume (Luca-Ion) care, fără o judecare atentă, pot să dea naștere la confuzii dintre cele mai neplăcute. Știrile furnizate de actele de proprietate confirmă ipoteza formulată mai sus, că Ion dascălul a murit în jurul anilor 1486—1487: el nu este citat, după această dată, la împărțirea sau vânzarea ocinilor strămoșești.

După mijlocul veacului XVI, documentele oferă informații disparate, prin coroborarea cărora și urmărind curgerea proprietății, se poate alcătui o spiță mai completă a lui Toader diacul. Iată aceste informații, în ordinea lor cronologică. La 13 aprilie 1560, mănăstirea Râșca primea de la domn satul Popești și cu mănăstirea Trestiana, cu moară, prisăci și poieni, foste proprietăți ale lui Lupu pahar-

[38] *Istoria moldovenească din „Kronika polska" a lui Bielski*, traducere de G.I. Năstase, în „Cercetări istorice", an. I, 1925, nr. 1, p. 134.

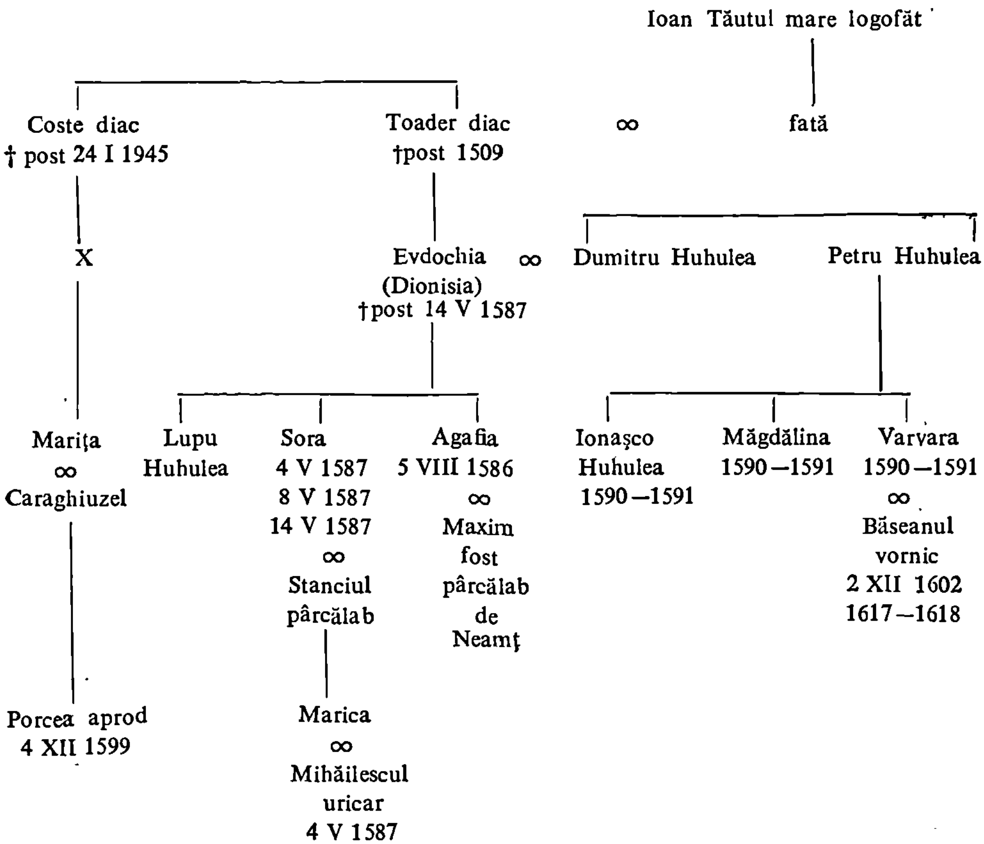
[39] Printr-o comparație a mostrelor de scris, s-ar fi putut stabili dacă Toader logofăt al doilea este identic cu Toader diac, fiul lui Gavril prezviterul, care copia în 1493, la Suceava, un Tetraevanghel pentru mănăstirea Pătrăuți (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 403, nr. 155). Din păcate, urma acestui manuscris s-a pierdut. Toader, copistul manuscrisului, pare să fi fost diacul cetății de scaun și, probabil fiul preotului din cetate. Ca Toader diac, cu completarea marginală „de la Suceava", el apare și în pomelnicul de la Bistrița (Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941, p. 115).

[40] Pentru descendența panului Negrea, stabilită după indicațiile oferite de uricele de proprietate, vezi și Mircea Ciubotaru, *O străveche așezare de pe valea Bârladului: Negrești (jud. Vaslui)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»", XXX, 1983, p. 319—331.

nic, fiul Dionisiei călugăriţa, nepotul lui Ioan Tăutul, proprietăţi pierdute în hiclenie[41]. Evdochia (Dionisia din călugărie), fata lui Toader logofătul, vindea la 20 aprilie 1570 *o jumătate din Ciofreşti* pe Bârlad[42]. Dar acesta este satul primit ca danie de Toader pisarul la 24 ianuarie 1496. La 5 august 1586, Agafia, jupâneasa lui Maxim fost pârcălab de Neamţ, fata Huhuloaiei (a călugăriţei Dionisia), nepoata lui Toader logofăt, strănepoata lui Tăutul logofăt vindea o prisacă veche în Piscul Cornilor, între Vaslui şi Vasluieţ[43]. Un document din 8 mai 1587, păstrat într-o traducere românească, arată că „giupâneasa Sora Agafiei Măxinei, fata Huhuloaiei, călugăriţii Dionisiei, nepoata lui Toader logofăt, strănepoata lui Tăutul logofăt" vindea o prisacă veche pe pârâul Vasluieţului, din dresele lui Tăutul[44]. La 14 mai 1587, Băseanul uricar, Huhulea şi Boldur diac o pârau pe mătuşa lor, Sora, fiica Odochiei călugăriţa, pentru nişte bani ai *Ciofreştilor* şi Şinişeuţilor, rămaşi de la Lupul ceaşnic[45]. În domnia lui Petru Şchiopul, prin 1590—1591, Ionaşco Huhulea şi surorile lui, Măgdălina şi Vărvara, fiii lui Petru Huhulea, nepoţii Odochiei, strănepoţii lui Tăutul logofăt şi Toader logofăt îşi împărţeau între ei: o jumătate din Negreşti; o jumătate din Sloboziani cu moară în Bârlad; Răceşti cu moară în Bârlad; o jumătate din Tudora cu moară; o jumătate din Şchei cu moară în Vaslui; o jumătate de poiană la *Mălineşti*; o jumătate din Tăuteşti; satul Frăteşti; o jumătate din Oprişeni cu moară; *Răzina*; Geaminii cu bălţi; *Băloşeşti*; Şofrăneşti; Novaci cu moară şi un sfert din Paşcani[46]. Trei dintre satele amintite *(Mălineşti, Răzina* şi *Băloşeşti)* se regăsesc printre proprietăţile lui Toader diacul. La 4 decembrie 1599, Porcea aprod, fiul lui Carachiuzel şi al Mariţei, nepotul lui Coste logofăt, vindea a treia parte din *Todereşti*, partea de sus şi cu loc de mori pe pârâul Bârladului şi pe Şacovăţ şi cu o prisacă de la mănăstirea zisă Rafail, cu grădini şi cu vie (ţinutul Vaslui)[47]. Satul Todereşti se număra printre stăpânirile fraţilor Coste diac şi Toader diac. La 2 decembrie 1602, Drăgălina, fiica lui Costea fost pârcălab şi Băiseanul uricar, împreună cu cneaghina sa, Varvara, fiica lui Petru Huhulea, nepoata Odochiei, strănepoata lui Toader logofăt, făceau un schimb de sate din cumpărăturile lor[48]. În sfârşit, prin anii 1617—1618, un document arată că Băseanul vornic, căsătorit cu Varvara, fiica lui Petru Huhulea, nepoata lui Dumitru Huhulea vornic, primea întărire pe mai multe sate, printre care *Răzina* pe Nistru, cumpărat de la Candachia, fiica Măgdălinei, nepoata lui Petru Huhulea[49].

[41] *DIR*, XVI/2, p. 149–150, nr. 141.
[42] *Ibidem*, p. 228, nr. 238.
[43] *Ibidem*, XVI/3, p. 330, nr. 401.
[44] *Ibidem*, p. 356, nr. 436. Vezi şi N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, Bucureşti, 1904, p. 56, nr. 5.
[45] *DIR*, XVI/3, p. 359, nr. 438.
[46] *Ibidem*, p. 464–465, nr. 570.
[47] *Ibidem*, XVI/4, p. 273, nr. 338.
[48] *Ibidem*, XVII/1, p. 64, nr. 96.
[49] *Ibidem*, XVII/4, p. 149, nr. 186.

Iată spiţa care rezultă din aceste informaţii:

De remarcat că în familia lui Toader diacul se întâlnesc nu mai puţin de cinci prenume pe care le regăsim şi la familia Arbure (Luca, Toader, Nichita, Stanca, Evdochia). Deşi repetarea prenumelor constituie un indiciu foarte serios, în acest moment nu pot preciza dacă şi în ce fel se înrudeau cele două neamuri. În acelaşi timp, Costea diacul făcea parte (probabil printr-o căsătorie) din neamul Găneştilor de la Plotuneşti (ţinutul Cârligătura)[50].

Toader şi fraţii săi erau reprezentanţi ai înaltei aristocraţii moldoveneşti, datorită descendenţei lor din panul Negrea, numit şi Negru de la Bârlad, vornicul lui Alexandru cel Bun. Aşa se explică şi faptul că marele logofăt Ioan Tăutul şi-a căsătorit una din fiice cu Toader, la vremea aceea simplu diac, unul din cei mulţi care mânuiau pana în scriptoriile domneşti. Copila rezultată din această căsnicie a fost măritată, la rândul ei, cu urmaşul unei alte familii însemnate: Dumitru Huhulea[51]. Fiul lor, Lupu Huhulea, a luat parte la complotul boieresc

[50] Informaţie furnizată de dl. Ştefan S. Gorovei. Pentru genealogia Găneştilor şi Arbureştilor, vezi studiul aceluiaşi, în „Cercetări istorice", serie nouă, II, 1971, p. 143–159.

[51] Despre rădăcinile şi înrudirile acestui neam vezi Maria Magdalena Székely, *Neamul lui Nestor Ureche*, în „Anuarul Institutului «A.D. Xenopol»" („Arhiva genealogică"), XXX, 1993, anexa 1, p. 670.

din 1556—1557, îndreptat împotriva lui Alexandru Lăpuşneanu[52]. A fost tăiat ca hiclean, iar moşiile i-au fost confiscate. Lupu Huhulea a mai avut o soră sau chiar două. Documente cu informaţii neclare şi incomplete, păstrate doar în cópii târzii, atestă existenţa unei Agafia, căsătorită cu Maxim pârcălabul de Neamţ şi a unei Sora, soţia lui Stanciul pârcălabul. Să fie vorba, de fapt, despre unul şi acelaşi personaj — Sora Agafia (cum pare să sugereze traducerea documentului din 8 mai 1587, citată mai sus), căsătorită cu Maxim Stanciul? Despre Sora se ştie că a avut mai mulţi copii, dintre care o fată, Marica, măritată cu Mihăilescul uricar[53]. Stinsă pe linie masculină, ramura lui Toader diacul va continua, prin femei, în neamurile Mihăilescul, Roşca şi Sturdza.

TOADER BĂLOŞ LOGOFĂT

La începutul secolului trecut, pe o pisanie de la mănăstirea Râşca, astăzi pierdută, se mai putea încă citi: „Această sfântă şi dumnezeiască mănăstire ce se numeşte Râşca, au luat începere a se zidi în anul 7050 (1542), luna mai 10, şi s-au sfârşit tot într-acest an, în zilele lui Petru voievod, iarăşi cu cheltuiala domniei sale, ce s-au dat prin mâna smeritului episcop Macarie al Romanului şi prin mâna lui Ioan şi a lui Teodor Balşe, logofeţii lui Petru voievod celui mai susnumit, şi în egumenia lui Nil, smeritul ieromonah"[54]. Cine erau cei doi ispravnici — logofeţii Ioan şi Teodor Balşe — însărcinaţi de domn cu supravegherea lucrărilor de construcţie la mănăstirea Râşca?

Actul de omagiu al lui Iliaş Rareş către regele Sigismund I al Poloniei (30 noiembrie 1547) conţine ceva mai multe informaţii despre aceste personaje. La sfârşitul mărturiei celei mari, după numele fraţilor domnului, ale mitropolitului, episcopilor şi membrilor sfatului, apar şi „Ioan Costevici din Măscurei şi Tador Boloşevici din Ruşi, logofeţii noştri" (în polonă: „Jwan Kostiewicz s Maskuryniec a Tador Boloszewicz z Roszeniec, kanclerje naszych")[55]. Satul Măscurei al logofătului Ioan era proprietatea familiei Cârje. La 22 martie 1507, în urma unui schimb, Costea Cârje stolnic primea de la vara sa, Fedca, nepoata lui Dieniş spătar, Măscureii de Sus pe Tutova[56]. În 1603, Agafiia, fiica lui Ioan logofătul, va dărui mănăstirii Râşca acest sat, împreună cu alte ocini, ţigani şi obiecte de argint[57]. Dania ei va fi confirmată, doi ani mai târziu, de fratele Agafiiei, Grigorie fost cămănar, devenit călugărul Ghenadie, cu metania la aceeaşi mănăstire Râşca[58]. Documentul acesta din urmă pomeneşte şi alţi fraţi ai donatorilor, dar fără să-i numească.

Stăpânirea asupra satului Măscurei şi ataşamentul faţă de mănăstirea Râşca dovedesc că ispravnicul din pisania risipită, logofătul din actul de omagiu şi tatăl Agafiiei şi al lui Grigorie era unul şi acelaşi personaj: *Ioan Costevici logofătul, fiul lui Costea Cârje.*

[52] Const. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D. Xenopol»", XI, 1974, p. 72—75.
[53] Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. I, Cernăuţi, 1933, p. 97. nr. 38.
[54] G. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, Bucureşti, 1928, p. 76, 79
[55] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1979, nr. 70, p. 145 (147).
[56] *DIR*, XVI/1. p. 66—67, nr. 61.
[57] *Ibidem*, XVII/1, p. 69, nr. 104.
[58] *Ibidem*, p. 249—250, nr. 334.

Calea prin care l-am identificat pe Ioan logofătul ar fi fost de urmat şi pentru descoperirea identităţii celuilalt personaj: Teodor Balşe. Numai că în cazul acestuia, se ivesc mai multe piedici. În primul rând, forma în care apare numele satului său de reşedinţă în documentul polon („Roszeniec") este destul de confuză. Ilie Corfus a tradus-o prin Roşeni, dar, prin comparaţie cu forma în care sunt desemnaţi Măscureii lui Cârje („Maskuryniec"), cred că mai potrivită ar fi varianta Roşi/Ruşi. Sate cu acest nume în Moldova medievală au existat mai multe, dar în nici unul n-am dat de urma unor Băloşeşti. În al doilea rând, documentele pomenesc, pentru veacurile XV—XVI, un număr destul de mare de purtători ai numelui Băloş. Să fie înaintaşul lui Toader, Băloş paharnicul din prima jumătate a veacului XV şi fiul său, Cozma Băloşescul? Sau Băloş, ai cărui fii (printre care şi un Toader) primeau întărire, la 1528, pe ocinile bunicului lor, Giurgea Sârbul[59]? Prin analogie cu Ioan (Cârje) logofătul, ar fi de presupus că şi Toader cobora dintr-o familie însemnată, cu ceva rosturi în istoria Moldovei, nu dintr-un obscur Băloş, proprietar al unor părţi de sat în cine ştie ce colţ al ţării.

Dacă despre originea lui Toader nu se pot face, deocamdată, decât presupuneri, în privinţa carierei sale, documentele ne permit o reconstituire, fie şi sumară. Titlul de logofăt cu care el apare în pisania de la Râşca se repetă şi într-o notiţă de pe Tetraevanghelul dăruit la 15 august 1542 bisericii Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril din Suceava *(Toader Baloşevici logofăt)*[60]. Acest titlu nu trebuie interpretat în sensul de mare logofăt, căci, în 1542 dregătoria era deţinută de Mateiaş. Pe de altă parte, izvoare scrise cam din aceeaşi vreme îl arată pisar („pisarul nostru", cum îl numeşte odată Petru Rareş)[61]. Ştim şi cum scria Toader Băloş: s-a păstrat un uric cu ductul lui, din 11 aprilie 1546[62].

În vara anului 1548, Toader Băloş l-a însoţit pe Ioan Moţoc într-o misiune la Bistriţa[63]. Cândva, după această dată şi înainte de 28 martie 1552, fostul logofăt s-a călugărit, luându-şi numele de Teofilact. Se poate presupune că a îmbrăcat rasa monahală la mănăstirea Râşca. Cel puţin, spre această ipoteză conduce analogia cu situaţia celuilalt ispravnic al Râşcăi.

Toader Băloş a dăruit acestui aşezământ satul *Bârjoveni* (ţinutul Neamţ)[64], cumpărat de el cu câţiva ani înainte[65]. În mirenie, Toader mai stăpânise *o jumătate din Ilieşeşti (Căutişani)* pe Cobâle, cu o jumătate din Poiana lui Cauteş[66] şi *partea de sus din jumătatea satului Borceşti*[67].

Ultima apariţie în documente a monahului Teofilact este din 10 martie 1562, dată la care dădea mănăstirii Moldoviţa, ca să fie trecut în marele pomelnic,

[59] *Ibidem*, XVI/1, p. 275—276, nr. 242. Această filiaţie a fost propusă de Mihai Costăchescu *(Documente de la Bogdan*, p. 20, nota 79).

[60] D. Mioc, *Materiale româneşti din arhive străine*, în „Studii şi materiale de istorie medie", VI, 1973, p. 336—337.

[61] *DIR*, XVI/1, p. 417—418, nr. 383; p. 459, nr. 416.

[62] *Ibidem*, p. 458, nr. 415.

[63] Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XV/1, p. 469.

[64] *DIR*, XVI/2, p. 10—11, nr. 10.

[65] *Ibidem*, XVI/1, p. 417—418, nr. 383.

[66] *Ibidem*, p. 459, nr. 416.

[67] *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. I, Bucureşti, 1957, p. 130, nr. 469.

un ţigan cumpărat de la vărul său, Petrea fost pârcălab, care „a adus acel ţigan din Ţara Ardealului cu ceata lui, când a mers Petru voievod la unguri cu oştile"[68]. „Petrea fost pârcălab", vărul lui Toader Băloş, poate să fie Petrea Cârcovici [69], care a deţinut pârcălăbia Hotinului scurtă vreme, prin ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş, dacă nu va fi fost, cumva, un pârcălab de rang mai mic, participant la una din campaniile lui Petru vodă în Transilvania.

Până în acest moment, nu am găsit nici o informaţie despre eventuala soţie a lui Toader Băloş şi nici despre copiii lui [70].

★

Pentru prima jumătate a veacului XVI, interval în care se înscriu şi domniile lui Petru Rareş, sunt cunoscute nu mai puţin de şapte mari dregătorii deţinute de personaje numite Toader.

1	Pârcălăbia de Cetatea Nouă	1516 decembrie 10 —1523 martie 25
2	Pârcălăbia de Hotin	1523 martie 15 — 1523 martie 25
3	Marea logofeţie	1525 februarie 12 — 1537 martie 28
4	Marea vistierie	1525 februarie 12 — 1527 aprilie 16
5	Marea stolnicie	1529 martie 9 — 1529 aprilie 29
6	Pârcălăbia de Hotin	⟨1530⟩ aprilie 23 — 1537 aprilie 30
7	Pârcălăbia de Cetatea Nouă	1535 martie 2 — 1537 aprilie 30

Analiza acestui tabel sinoptic dovedeşte că marele logofăt nu se poate confunda cu nici unul din omonimii săi care au ocupat dregătoriile de mare vistiernic, mare stolnic, pârcălab de Hotin (nr. 6) sau pârcălab de Cetatea Nouă (nr. 7). Rămân însă pârcălăbia de Cetatea Nouă (nr. 1) şi aceea de Hotin (nr. 2), dregătorii pe care Toader ar fi putut să le deţină înainte de a fi mare logofăt.

Un document din 22 aprilie 1518 spune că Toader de Cetatea Nouă primea la acea dată întărire pentru trei locuri în pustie: *un loc pe Bâc*, *unul pe Cahov*, mai jos de Troian şi *altul la capătul de jos al Beleei*. Acelaşi pârcălab mai stăpânea şi satele *Feredeiani* pe Sitna, *Corceşti* pe Cozancea [71] şi *Cutul la Cobâle* [72]. Toate

[68] *DIR*, XVI/2, p. 158, nr. 154.

[69] Această identificare a fost propusă, sub semnul întrebării, şi de Ştefan S. Gorovei (*Addenda et corrigenda*, p. 546).

[70] Există însă un act din 18 decembrie 1594, în care nepoţii şi strănepoţii lui Toader logofătul (Efiim vistiernicul şi verii săi, Ana, Pântea şi Dochia — fiii Armancăi şi vara lor, Tudora — fiica lui Ion şi verii lor, ⟨Lipce ?⟩ şi Vlad — fiii lui Dragotă şi verii lor, Lazor şi Dumitru — fiii Neagăi şi verii lor, Drăguş şi Oancea — fiii Micăi şi verii lor, Ion şi Safta — fiii lui ⟨Dancu ?⟩ şi verii lor, Sima şi Ana fiii lui Toader şi vărul lor, Petrică — fiul lui Petrea) primesc întărire pe ocina bunicului lor, Toader, un loc ⟨unde a stat el⟩, pe Cahul (ţin. Chigheci) (Originalul în *Moldova în epoca feudalismului* — în continuare, MEF —, vol. II, Chişinău, 1978, p. 364—365, rupt pe alocuri; completările le-am făcut după traducerea târzie publicată în *DIR*, XVI/4, p. 116, nr. 143). Nu pot să precizez cărui „Toader logofăt" îi veneau aceştia nepoţi. În nici un caz însă, lui Toader, ginerele Tăutului (a cărui descendenţă am stabilit-o mai înainte) şi nici lui Toader marele logofăt care, aşa cum se va vedea, nu a avut urmaşi. Să fie descendenţii lui Toader Băloş?

[71] *DIR*, XVI/1, p. 125—126, nr. 119.

[72] *Ibidem*, p. 194, nr. 171.

aceste proprietăţi vor fi întărite, mai târziu, Humorului — ctitoria marelui logofăt — ca ocini lăsate de Toader la moartea sa, acestei mănăstiri [73]. Există, aşadar, temeiul pentru a susţine că prima mare dregătorie ocupată de viitorul logofăt a fost pârcălăbia Cetăţii Noi. Această reconstituire a începutului carierei lui Toader a mai fost propusă, acum cinci decenii, de Mihai Costăchescu [74], fiind reluată apoi de I. C. Miclescu-Prăjescu [75], Ştefan S. Gorovei [76] şi C. Cihodaru [77].

Aşa cum am precizat încă de la începutul acestui studiu, viaţa şi activitatea lui Toader logofătul au fost adeseori confundate cu cele ale altor personaje numite la fel. În paginile precedente, am analizat pe larg biografiile lui Toader diacul şi Toader Băloş logofătul. În continuare, refăcând-o pe aceea a lui Toader mare logofăt, voi încerca să luminez şi aspectele sau momentele întunecate care au născut echivocul.

Documentele de cancelarie nu vorbesc niciodată despre familia marelui logofăt. Niciodată nu este pomenită o ocină şi dedină a lui Toader în pământul Moldovei. Ca şi când înaintaşii lui n-ar fi trăit pe aceste meleaguri, ci ar fi venit să se stabilească aici din alte părţi. Mai mult, este absolut ciudat că într-o notiţă pe un manuscris, în inscripţia pietrei sale de mormânt şi în pisania de la Humor, Toader este numit „jupan" (жѹпань), într-o vreme când toţi ceilalţi boieri moldoveni purtau titlul de „pan", copiat după modelul polonez. Vrând-nevrând, „jupan" duce cu gândul la lumea sud-slavă, mai cu seamă sârbească, unde acest titlu acoperise o realitate politică străveche [78].

Singurul amănunt de natură genealogică transmis până la noi este numele părinţilor lui Toader. În inscripţia dedicatorie a unui Apostol destinat mănăstirii Humor se consemnează: „[...] Egumenul ieromonah Paisie de la mănăstirea Homorului a făcut acest Praxis, după blânda adormire a jupanului Toader, marele logofăt, ctitorul acestui sfânt lăcaş unde este hramul Adormirii Presfintei, Cinstitei şi Binecuvântatei Stăpâne a Noastre, de Dumnezeu Născătoare şi Pururea Fecioară, Maria. Şi l-a făcut pentru pomenirea mai sus scrisului pan Toader, marele logofăt, ctitorul sfintei mănăstiri Homor, şi a soţiilor sale, Anastasia şi Marta, şi pentru pomenirea părinţilor săi, Ioan şi Ana, şi încă şi pentru pomenirea duhovnicului său, mai sus scrisului egumen ieromonah Paisie al Homorului. Şi stăpânea atunci domnul Ştefan voievod cel Mic şi Rău. În anul 7048 (1540), şi s-a terminat în luna iunie 27" [79]. Numele părinţilor (în forma *Iovan* şi *Ana*) apar şi în pomelnicul de la Bistriţa, cu menţiunea marginală „Boboeg" [80]. Semnalând aceste informaţii, Ştefan S. Gorovei a observat că atestarea numelui mamei lui Toader logofătul înlătură definitiv confuzia dintre el şi fratele lui Petru Rareş, a cărui mamă se chema Maria [81]. Forma în care apare numele tatălui în

[73] *Ibidem*, XVI/2, p. 40, nr. 41.

[74] Mihai Costăchescu, *Documente de la Bogdan*, p. 14; idem, *Documentele moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, Iaşi, 1943, p. 61—62.

[75] I.C. Miclescu-Prăjescu, *Despre unii dregători...*, p. 24—29 (ms.).

[76] Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 543.

[77] C. Cihodaru, *Cu privire la fraţii după mamă...*, p. 694.

[78] Pentru semnificaţia termenului „jupan" în Serbia vezi Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc...*, p. 27, nota 85.

[79] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, în „Fiinţa românească", nr. 2, 1964, p. 81—86.

[80] Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa*, p. 116.

[81] Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 539. Vezi şi în continuare, până la p. 544, pentru înlăturarea confuziei cu Toader pârcălabul de Hotin.

pomelnic — Iovan — întăreşte presupunerea că între familia lui Toader şi spaţiul sârbesc existau anumite legături.

Notiţa de pe Apostolul din 1540 face cunoscut şi numele unei alte soţii a lui Toader, în afara Anastasiei. Este, de altfel, singura ei atestare. În ceea ce o priveşte pe Anastasia, ea a fost unul din punctele de pornire în confundarea marelui logofăt cu Toader diacul. Începutul l-a făcut G. Balş care, descriind frescele de la Humor, a remarcat că „Anastasia e în genunchi în faţa Maicii Domnului. Ea poartă o lungă haină de brocart, din care ies largi mâneci cusute şi strânse la mâini. Pe cap, peste văl, are o largă pălărie asemănătoare cu aceea ce o poartă la Bălineşti mama ei, soţia logofătului Tăutul, pre fresca unde şi dânsa, Anastasia, e arătată ca fetiţă" [82]. Observaţia reputatului specialist în istoria vechii arhitecturi şi arte moldoveneşti va fi destul de repede întărită prin cuvântul celui mai însemnat editor de izvoare medievale moldoveneşti, Mihai Costăchescu. Într-o notă la volumul său de documente din vremea lui Ştefan cel Mare, el a explicat cum „o fată a logofătului Tăutul, anume Nastasia, a fost măritată cu Toader logofătul lui Petru Rareş. În adevăr, urmaşii lui Tăutul logofătul apar urmaşii lui Toader logofătul, numit uneori şi pisar. [...] Toader logofătul împreună cu soţia sa, Nastasia, au ridicat mănăstirea Humorul, în anul 7038 (1530) august 15. Aici sunt înmormântaţi amândoi" [83]. Nu exista nici un motiv spre a se pune la îndoială deducţiile lui G. Balş şi Mihai Costăchescu: descendenţii lui Toader logofătul apar ca nepoţi şi strănepoţi ai lui Ioan Tăutul (evident, pe filieră feminină), Tăutul a avut într-adevăr o fiică Nastasia, Toader îşi desfăşurase activitatea în cancelaria Moldovei şi apoi era foarte la îndemână (şi tentant!) să se presupună că Toader şi-a început cariera ca diac, sub privegherea socrului său şi, la maturitate, după acumularea unei bogate experienţe, a devenit el însuşi mare logofăt. Această teorie a avut o viaţă lungă: de-abia într-un studiu publicat în 1983 s-a demonstrat, urmărindu-se curgerea proprietăţilor, că Toader marele logofăt nu avea nimic de-a face cu ginerele Tăutului [84]. O simplă omonimie, la care se adăugau legăturile celor două personaje cu cancelaria Moldovei.

Anastasia marelui logofăt este la fel de puţin cunoscută sub raport genealogic, ca şi soţul ei. Nu apare niciodată ca moştenitoare a unor sate, nu se constituie parte la nici un proces, nu vinde şi nu cumpără nimic. Toate mărturiile despre existenţa ei (piatra funerară, pisania şi tabloul de la Humor, un document de danie al lui Toader din 1528 şi notiţa dedicatorie de pe Apostolul din 1540) provin dintr-o vreme când ea era deja trecută la cele veşnice. O viaţă trăită discret, în linişte, fără implicaţii sociale, fără acţiuni ieşite din comun, ca mai toate vieţile jupâneselor noastre din evul mediu. Moartea a găsit-o singură: în acea toamnă a anului 1527, pan Toader era trimis de mai multe luni în misiune la Constantinopol, de unde s-a întors când ea era deja înmormântată. Spre deosebire de celelalte soţii de boieri al căror destin l-a împărtăşit, Anastasia a avut şansa ca imaginea ei să străbată veacurile până la noi. Deşi pictura de la Humor a fost executată la câţiva ani de la moartea Anastasiei (prin urmare, nu suntem în faţa unui portret după natură), chipul din camera mormintelor cu obraz rotund, cu părul adunat sub văl şi pălărie de mătase albă, cu haină lungă şi cămaşă cu mânecile bogat împodobite rămâne, simbolic, chipul Anastasiei, soţia lui Toader logofătul. Când biserica Humorului a fost terminată, mormântul jupânesei a

[82] G. Balş, *Bisericile din veacul XVI*, p. 26—28.

[83] Mihai Costăchescu, *Documente de la Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1933, p. 27—28.

[84] Mircea Ciubotaru, *O străveche aşezare...*, p. 322—323.

fost mutat aici şi, deasupra lui, Toader a aşezat o lespede de gresie cu un ornament floral de factură bizantino-romanică şi cu următoarea inscripţie: „Această groapă a înfrumuseţat-o pan Teodor, mare logofăt, cneaghinei sale, Nastasia, care s-a mutat la veşnicele lăcaşuri la anul 7035 (1527) luna septembrie 29 de zile" [85].

Din căsătoria lui Toader cu Anastasia nu s-au născut copii. O dovedeşte dania din 1528, pe care Toader o face mănăstirii Moldoviţa doar pentru pomenirea sa, a soţiei sale, Nastasia, şi a neamului său [86]. O dovedeşte şi inscripţia de pe Apostolul din 1540, care nu menţionează numele nici unui copil.

★

Odată înlăturată confuzia dintre Toader diacul, ginerele lui Ioan Tăutul, şi Toader marele logofăt, cariera acestuia din urmă se poate reface relativ simplu, fără ca pe acest drum să apară neconcordanţe spaţiale ori temporale, aspecte neclare şi puncte controversate.

Uricele de proprietate dovedesc fără tăgadă — şi acest lucru l-am arătat deja — că înainte de a ocupa cea mai înaltă dregătorie a Moldovei, Toader a fost pârcălab de Cetatea Nouă. Apare în această funcţie în documentul din 10 decembrie 1516, alături de pârcălabul Petrică [87]. În primăvara lui 1523, când acesta din urmă a devenit portar de Suceava, Toader a rămas singurul comandant al Cetăţii Noi [88]. Ultimul document care-l atestă în această calitate este din 25 martie 1523[89]. De fapt, acesta este şi ultimul document din intervalul martie 1523—10 aprilie 1524 [90], interval în care s-a desfăşurat complotul boieresc împotriva lui Ştefăniţă.

Comparând alcătuirea sfatului din 1522—1523 cu cea din 1524, se constată mari modificări: dispar nu mai puţin de 13 dregători (Isac, Petru vornic, Luca Arbure, Toader pârcălab de Hotin, Costea şi Condrea de la Neamţ, Petrică portar de Suceava, Ieremia vistiernic, Cozma Şarpe postelnic, Săcuian ceaşnic, Stârcea stolnic, Căţelan comis şi Totruşan marele logofăt) şi în locul lor apar: Barbovschi şi Vlad la Hotin, Cârjă şi Scripcă la Neamţ, Grozav la Cetatea Nouă, Huru spătar, Liciul postelnic, Felea ceaşnic, Zbiarea stolnic şi Hârsu comis. Doar cinci boieri continuă să facă parte din sfat: Negrilă şi Talabă fără dregătorie (ca şi în 1523), Grincovici fără dregătorie (fost pârcălab de Hotin), Hrană vornic (fost spătar) şi Toader mare logofăt (fost pârcălab de Cetatea Nouă). De fapt, la 10 aprilie 1524, Toader nu apare în formula de coroboraţie, întrucât el este beneficiarul uricului; în textul documentului i se spune însă „pan Toader logofăt". Este, cred, corectă observaţia lui I. C. Miclescu-Prăjescu şi anume că cei cinci boieri care apar şi în sfatul din 1524 „rămăseseră credincioşi lui Ştefăniţă în greaua cumpănă a anului 1523" [91].

Faptul că un pârcălab de cetate — funcţie cu îndatoriri prin excelenţă militare, care nu necesitau o pregătire cărturărească — a putut fi însărcinat cu diriguirea cancelariei domneşti este semn că boierul acela cunoştea cel puţin meşteşugul scrisului. Că Toader ştia mult mai mult decât atât o dovedeşte activitatea lui de mai târziu. De aceea este firească întrebarea: cine era şi de unde a apărut acest personaj?

[85] G. Balş, *Bisericile din veacul XVI*, p. 332.
[86] *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente*, Bucureşti, 1983, p. 59, nr. 74.
[87] *DIR*, XVI/1, p. 103, nr. 101; p. 104, nr. 102; p. 105, nr.103.
[88] *Ibidem*, p. 219, nr. 192.
[89] *Ibidem*, p. 220, nr. 193.
[90] *Ibidem*, p. 222—223, nr. 196.
[91] I.C. Miclescu-Prăjescu, *op. cit.*, p. 29 (ms.). O întreaga analiză a modificărilor suferite de sfatul domnesc în răstimpul 1523—1524 (p. 26—28).

Un document de la Petru Rareş, din 8 aprilie 1528, spune că „acest adevărat boier al nostru credincios, pan Toader logofăt, a slujit mai înainte sfântrăposaţilor, părintelui domniei mele Ştefan voievod şi fratelui domniei mele Bogdan voievod şi nepotului domniei mele Ştefan voievod, cu slujbă dreaptă şi credincioasă, iar astăzi ne slujeşte nouă, drept şi credincios" [92]. Înseamnă că Toader şi-a început slujba pe lângă domnie încă în vremea lui Ştefan cel Mare.

În iarna anului 1503, marele domn, aflat în apusul vieţii sale, trimitea o solie la Veneţia cu o scrisoare şi cu rugămintea de a i se găsi un alt medic, căci Matteo Muriano murise în Moldova. Solia era condusă de *postelnicul Teodor* [93]. La vremea aceea, marea postelnicie era deţinută (a fost, până în 1523!) de Cozma Şarpe. Prin urmare, solul moldovean nu era marele dregător, ci unul din postelnicii subordonaţi acestuia. Să fie acest Toader, marele logofăt de mai târziu ? Nu este exclus, căci, după cum voi arăta imediat, şi logofătul avea să se remarce printr-o bogată activitate diplomatică în vremea lui Petru Rareş. Mica dregătorie avută la curtea domnească şi solia de la Veneţia ar putea fi jaloanele formării viitorului dregător cărturar, formare pe care o presupuneam mai înainte.

Pentru reconstituirea începuturilor carierei lui Toader mai există o informaţie care a dat deja de gândit specialiştilor. Este vorba de un uric emis la 21 decembrie 1514, scris de Toader [94]. Cum acesta nu poate fi Toader diacul, ginerele Tăutului, a cărui ultimă apariţie în cancelarie datează din 1509, I. C. Miclescu-Prăjescu a propus identificarea cu Fădor pisarul care activează în răstimpul 1513—1516. Argumentele: documentul cu pricina a fost publicat de Teodor Balan după o copie germană a lui Wickenhauser, „în care numele pisarului putea uşor să fi fost greşit transcris din slavoneşte şi ca atare nu i se poate da prea multă importanţă" [95].

Pare greu de crezut că un editor ca Wickenhauser a putut citi, în textul slavon, Өадор/Өеωдор în loc de Фѣдор. Oricum ar fi însă, un lucru este cert: Toader diacul din 1514 este altcineva decât Toader marele logofăt! Dovada o aduce un document târziu, din 20 aprilie 1555 [96]. La data aceea, călugării de la Humor au primit întărire domnească pe *un loc pe Cahov*, mai jos de Troian, la Fântâna Mare *(Bubuiojii)*, „din privilegiile de întărire pe care le-a avut panul *Toader vornic* [*subl. mea*] de la părintele domniei noastre, Bogdan voievod, şi de la fratele domniei noastre, Ştefan cel Tânăr voievod". Că informaţiile din acest act nu sunt false sau greşite, o dovedeşte un alt hrisov din vremea Lăpuşneanului, prin care se întăreşte aceleiaşi mănăstiri satul *Boboiujii* pe din jos de Troian, unde se numeşte la Fântâna cea Mare. Satul fusese lăsat Humorului de Toader Boboiog logofăt, la moartea sa [97]. Datele oferite de documentul din 1555 se mai pot verifica prin coroborare cu uricul din 22 aprilie 1518, când Ştefăniţă voievod confirma lui Toader, pe atunci pârcălab de Cetatea Nouă, „dania şi întărirea părintelui domniei mele, Bogdan voievod", trei locuri în pustie, printre care *unul pe Cahov*, mai jos de Troian, la Fântâna Mare [98]. Uricul de întărire pentru mănăstirea Humor pomenea două documente mai vechi: privilegiul dat de Bogdan voievod lui Toader vornicul şi acela dat de Ştefăniţă. Documentul de la Ştefăniţă este toc-

[92] *DIR*, XVI/1, p. 294—295, nr. 260.
[93] Hurmuzaki - Densuşianu, *Documente*, II/2, p. 38.
[94] Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I, p. 7, nr. 3.
[95] I.C. Miclescu-Prăjescu, *op. cit.*, p. 24 (ms.)
[96] Teodor Balan, *op. cit.*, I, p. 57, nr. 21.
[97] *DIR*, XVI/2, p. 40, nr. 41.
[98] *Ibidem*, XVI/1, p. 125—126, nr. 119.

mai cel citat mai înainte care, şi el, aminteşte întărirea lui Bogdan voievod. Înseamnă că a existat un uric mai vechi, de la fiul lui Ştefan cel Mare, astăzi pierdut, prin care domnul dăruia nişte proprietăţi vornicului Toader (vornic al doilea sau al treilea, căci mari vornici în domnia lui Bogdan au fost Giurgiu, Dragoş şi Petru Carabăţ).

Atestarea lui Toader ca *vornic* prin 1504—1515 nu face decât să întărească ipoteza mea anterioară şi anume că în *postelnicul* din 1503 îl putem vedea pe viitorul mare logofăt. Reconstituirea primelor trepte ale carierei lui Toader capătă, în acest fel, rotunzime: *postelnic* (al doilea sau al treilea), *vornic* (al doilea sau al treilea) [99], *pârcălab de Cetatea Nouă*, şi, în fine, *mare logofăt*. Ceea ce corespunde perfect şi cu formularea din documentul lui Petru Rareş: „[...] a slujit mai înainte sfântrăposaţilor [...]".

După această incursiune în trecutul mai puţin cunoscut al lui Toader mare logofăt, să ne întoarcem la anul 1524. Dintre cei cinci boieri pe care Ştefăniţă voievod i-a păstrat din sfatul său vechi, doar Toader s-a bucurat de o ascensiune strălucită. Că în timpul complotului boieresc — cum a presupus I. C. Miclescu-Prăjescu — el rămăsese, ca şi ceilalţi patru dregători, de partea domniei, este mai presus de îndoială. Dar vertiginoasa sa înălţare până la cea mai importantă funcţie trebuie să aibă o explicaţie mai complexă. Ea se poate întrezări din ceea ce *Letopiseţul până la Aron vodă* povesteşte despre evenimentele din 1523: „Văzându boiarii şi lăcuitorii Ţărâi Moldovei moartea lui Arburie hatmanul, mai apoi şi a ficiorilor lui, ştiind ce bine au avut Ştefan vodă de la dânşii şi mai apoi cu ce plată le-au plătit, cu toţii s-au întristat de vrăjmăşia lui Ştefan vodă, socotind că şi ei vor lua acea plată, care au luat şi Arbure, cu toţii s-au rădicat asnpra lui, septemvrie şapte zile. Ci nimica nu au folosit, că celui fricos şi înspăimântat, ştiindu-şi moartea de-a pururea înaintea ochilor, nici un loc de odihnă nu-i, nici inima de războiu. Şi văzându că lui Ştefan vodă i-au venit ţara întru ajutoriu, s-au răsipitu printr-alte ţări, lăsându-şi ocinile şi moşiile. Iară pre Costea pârcălabul şi pre Ivanco logofătul şi pre Sima vistiiernicul şi pre alţii pre mulţi, i-au prinsu vii şi le-au tăiat capitele în târgu în Roman" [100]. Adică în târgul din apropierea Cetăţii Noi, al cărei pârcălab era Toader. Este un indiciu indirect al unei implicări mai mari a acestui dregător în evenimentele din toamna lui 1523. Că ultimele faze ale complotului boieresc s-au desfăşurat în preajma Romanului, nu trebuie să surprindă. Acesta era locul în care se aduna oastea Moldovei la vreme de primejdie. Mi se pare logic să presupun că sarcina de a pregăti şi organiza tabăra militară revenea pârcălabilor de Cetatea Nouă. Cu siguranţă, aşa s-au petrecut lucrurile şi în 1523: „ţara" a venit în ajutorul domnului său adunându-se în locul cunoscut, adică la Roman, confruntarea cu oastea boierilor s-a desfăşurat undeva, prin preajmă şi, după victorie, tot la Roman au fost executaţi prizonierii. În miezul acestor evenimente, un rol important a trebuit să revină comandantului militar al cetăţii, adică lui Toader.

Despre activitatea sa ca mare logofăt în răstimpul 1524—1526, nu avem nici o ştire. Există, e drept, o informaţie despre solia trimisă de Ştefăniţă la regele Ludovic II al Ungariei, în 1525. La 30 martie, diplomaţii moldoveni se aflau la Buda şi registrele de cheltuieli ale curţii ne dau şi numele lor: Antonie paharnic, „dispensatori Thodor, oratori domini Wayde Moldaviensis" [101]. I. C. Miclescu-

[99] Pentru ultimele trei trepte ale carierei, reconstituirea a fost propusă şi de I.C. Miclescu-Prăjescu, *op. cit.*, p. 46—47 (ms.) şi de Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 542—543.

[100] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 145—146.

[101] Hurmuzaki - Densusianu, *Documente*, II/3, p. 516.

Prăjescu considera că „solul domnului Moldovei a fost sigur Toader marele logofăt"[102]. Nu este exclus să fie aşa, dar mi se pare ciudat ca în listele de cheltuieli ale curţii de la Buda să fie înregistrată funcţia lui Antonie, care nici măcar nu era mare paharnic, în schimb, lui Toader, deşi mare logofăt, să nu i se consemneze decât numele. Că Toader făcuse o călătorie peste munţi, dar cu un an înainte, o dovedeşte uricul lui Ştefăniţă dat la 10 aprilie 1524, care întăreşte logofătului ţiganii „pe care el i-a cumpărat pe banii săi drepţi din Ţara Ungurească"[103]. Fiind o mărturie indirectă, nu se pot reconstitui rosturile acestui drum în Transilvania, dar se poate presupune că va fi fost vorba de o misiune diplomatică.

Ştiri bogate şi sigure despre Toader logofătul apar de-abia din 1527, anul înscăunării lui Petru Rareş. Pe parcursul primei domnii a acestuia, Toader a continuat să fie mai-marele cancelariei, semn că alegerea făcută de Ştefăniţă în toamna lui 1523 fusese bună: fostul pârcălab al Cetăţii Noi avea toate calităţile necesare unui mare logofăt.

Curând după întronarea lui Petru voievod, Toader logofătul a îndeplinit o lungă misiune (şapte luni!) la Istanbul, unde a fost trimis pentru a obţine confirmarea noului domn de către sultan, poate pentru a trata condiţiile prezentării haraciului, dar şi pentru a aduce în Moldova un medic[104]. S-a întors în ţară în toamna lui 1527[105], la mai bine de o lună de când jupâneasa Anastasia trecuse în lumea drepţilor. Foarte probabil, aşa cum s-a presupus deja[106], răsplata domnească pentru reuşita misiunii la Poartă s-a materializat în două danii succesive, la 7 martie[107] şi 8 aprilie 1528[108].

La puţini ani după ocuparea tronului, Petru vodă Rareş a redeschis vechiul diferend cu Polonia în problema Pocuţiei. Căutând să reintre în posesia acestui teritoriu, luat de părintele său cu sabia şi pierdut de fratele său printr-o inabilitate politico-diplomatică, Petru voievod a profitat de războiul dintre Polonia şi Moscova şi, în iarna anului 1530, a trecut graniţa nordică a Moldovei. La 10 decembrie a cucerit Colomeea, iar o săptămână mai târziu a încercat să asedieze Liovul şi Cameniţa. Răspunsul polonilor nu s-a lăsat mult aşteptat. La 19 august 1531, palatinul Galiţiei, Jan Tarnowski, îi învingea pe moldoveni, într-o primă luptă, sub zidurile cetăţii Gwozdziec. Două zile mai târziu, Petru Rareş însuşi simţea gustul amar al înfrângerii în bătălia de la Obertyn[109]. Desfăşurarea acestei confruntări militare este cunoscută din cronici polone, din scrisori de epocă şi dintr-o frumoasă gravură contemporană, deosebit de interesantă pentru subiectul de faţă. În partea stângă faţă de direcţia de înaintare a moldovenilor, în spatele unor tufe sau al unei liziere, sunt desenaţi Petru voievod (lesne de recunoscut după

[102] I.C. Miclescu-Prăjescu, *op. cit.*, p. 32 (ms.).

[103] *DIR*, XVI/1, p. 222, nr. 196.

[104] Despre această solie, amănunte la Ştefan S. Gorovei, *Petru Rareş*, p. 50—51.

[105] În scrisoarea din 19 noiembrie 1527 a lui Petru Rareş către Ferdinand de Habsburg, se spune: „egregius *Theodorus supremus logofetus, consiliarius intimus nobis* sincere dilectus rediit a Summo imperatore Turcorum, qui *septem fere mensibus* [*subl. mele*] inibi agebatur", ceea ce înseamnă că Toader plecase la Poartă prin aprilie — mai. Informaţia este confirmată şi de solii trimişi la Piotrkow, care transmiteau că logofătul şi-a petrecut toată vara la Istanbul (Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 150 şi 156).

[106] Ştefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda*, p. 543.

[107] *DIR*, XVI/1, p. 254, nr. 225.

[108] *Ibidem*, p. 294—295, nr. 260.

[109] Pentru amănunte legate de această bătălie vezi I. Ursu, *Bătăliile de la Gwozdziec şi Obertyn*; Ilie Corfus, *Activitatea diplomatică...*; Manole Neagoe, *Câteva observaţii critice în legătură cu bătălia de la Obertyn*, în „Studii şi materiale de muzeologie şi istorie militară", nr. 4—5, 1971—1972; Ştefan S. Gorovei, *Petru Rareş*, p. 92—100.

steagul cu stema Moldovei care-i flutură deasupra şi după inscripţia „Petrilo") şi, mai jos, Toader logofătul, a cărui siluetă este însoţită de explicaţia „Golophet". Sunt singurele personaje a căror identitate poate fi stabilită în gravura amintită. Toader este înfăţişat călare, ţinând în mâna stângă (era stângaci ?!) sabia, ridicată deasupra capului, spre umărul drept şi, în mâna dreaptă — frâiele calului. Atitudinea în care a fost desenat şi faptul că gravorul a simţit nevoia să indice cu precizie locul în care Toader s-a aflat, la un moment dat, nu pot să ducă decât la concluzia că marele logofăt a fost şi comandant de oaste pe câmpul de la Obertyn. Este greu de admis punctul de vedere al lui Adrian Vătămanu, potrivit căruia „Toader Bubuiog, deşi prezent, n-a avut rol însemnat şi a căzut şi prizonier" [110]. Nu se poate face nici o legătură între comportamentul şi însemnătatea unui oştean pe câmpul de luptă şi căderea lui în prizonierat. Că Toader logofătul a fost prins de poloni, o ştim de la Stanislaus Sachariae Wlossek care, în cărticica sa despre bătălia de la Obertyn, povesteşte că între prizonierii moldoveni se afla şi Toader, logofăt şi în vremea lui Ştefăniţă [111]. Această precizare arată că boierul moldovean era un personaj oarecum familiar cercurilor poloneze, de vreme ce cariera lui era cunoscută de secretarul cancelarului.

Captivitatea lui Toader nu a durat prea mult. În iarna lui 1531, Petru Rareş trimitea în Polonia pe boierul Petru să ceară un salvconduct pentru o solie mai mare care trebuia să trateze condiţiile de încheiere a păcii. Din solie urmau să facă parte marele logofăt şi câţiva sfetnici ai domnului. Cererea lui Rareş a fost satisfăcută: la 9 ianuarie 1532, regele Sigismund dădea actul solicitat, valabil până la 10 martie, pentru solii moldoveni a căror suită putea să ajungă la 50—100 de călăreţi [112]. Faptul că Toader se afla în Moldova la începutul anului 1532 este dovedit şi de documentele din 27 şi 28 februarie [113], unde numele lui apare în formula de coroboraţie. Din pricina lui Petru voievod, tratativele din Polonia s-au soldat cu un eşec, deşi, după cum s-a văzut, chiar el le iniţiase. Refractar la cererile învingătorilor, Petru Rareş a refuzat să încheie pacea fără a primi despăgubiri de război, prizonierii moldoveni şi tunurile capturate în luptă.

În ceea ce-l priveşte pe Toader logofătul, el a primit o nouă însărcinare, diferită de cele de până atunci. În mare criză de bani, Petru Rareş l-a trimis la Bistriţa, în primele luni ale anului 1533, ca să împrumute o sumă de la bogaţii locuitori ai oraşului [114]. La 1 martie 1534, Toader este din nou la Bistriţa, supraveghind, de data aceasta, adunarea unei taxe extraordinare, percepută de domnul moldovean în afara birului de Sânmărtin [115].

Între timp, norii negri începuseră să se adune din nou pe cerul Moldovei, ameninţând tronul de la Suceava. Vestea despre campania lui Petru Rareş în Pocuţia şi despre dorinţa lui de a reface vechile graniţe ale Moldovei ajunsese la urechile sultanului, fără să-i provoace plăcere. Temându-se că Soliman va răspunde printr-o campanie de pedepsire, Petru voievod şi-a reorientat politica externă de la alianţa cu Ioan Zápolya — favoritul turcilor — spre aceea cu rivalul

[110] Adrian Vătămanu, *Trei mari dregători...*, p. 29.

[111] I. Ursu, *Bătăliile de la Gwozdziec şi Obertyn*, p. 439. Iată fragmentul din textul autorului polon: „In hoc proelio plusquam tria milia hostium stante pugna occisa, multi ab insequentibus interempti, capti nonnuli insigniores et prae ceteris, unus Logoffetonum, qui olim tempore Stephani tyrranni superior illorum erat, quem magistratum illi cancellarium terrae vocant, Pincerna, Palatini et multi alii nobiliores ex aula illius detenti (p. 459).

[112] Ilie Corfus, *Activitatea diplomatică...*, p. 324.

[113] *DIR*, XVI/1, p. 340, nr. 306; p. 341, nr. 307.

[114] Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş*, p. 69.

[115] *Ibidem*.

său, Ferdinand de Habsburg. Cam la aceeaşi vreme, sultanul trimitea în Transilvania pe aventurierul veneţian Aloisio Gritti, cu misiunea de a supraveghea conflictul dintre Zápolya şi Ferdinand şi, eventual, de a media o înţelegere între ei. Gritti nu venea singur, ci însoţit de fiii săi, Pietro şi Antonio pe care-i vedea deja domni ai celor două ţări române extracarpatice, în timp ce el s-ar fi „mulţumit" cu guvernarea Transilvaniei. De la Istanbul, Petru Rareş a primit mesajul de a trimite o oaste care să-l însoţească şi să-l apere pe Gritti. Ceea ce domnul a făcut numaidecât, cunoscând el bine gândurile cu care veneţianul venea în principatele române. Cine altcineva putea să ducă la îndeplinire dificila şi tainica misiune pe lângă Aloisio Gritti? Nimeni altul decât Toader logofătul!

Momentul întâlnirii dintre dregătorul moldovean şi aşa-numitul „guvernator al Ungariei" a fost consemnat de secretarul ad-hoc al acestuia, Tranquillo Andronico: „Petru, voievodul Moldovei, pe care l-am arătat că era tributar turcilor, fusese mult ajutat în treburile sale de favoarea şi trecerea guvernatoului la sultan, şi în repetate rânduri îşi arătase deferenţa sa faţă de guvernator. După ce a trimis la el mulţi soli cu daruri, în cele din urmă a trimis pe marele logofăt ca să-l întâmpine în Ţara Românească. Acesta, urmându-l pe guvernator în Transilvania, a cerut ca prietenia şi frăţia (astfel numesc ei prietenia cea mai strânsă), încheiate între guvernator şi voievodul Petru, să fie întărite printr-o legătură mai trainică. La încuviinţarea guvernatorului se scriu scrisori de o parte şi de alta, înscriindu-se în cuvinte solemne cu jurământul cel mai puternic că fiecare dintre ei va veni în ajutorul celuilalt cu toate puterile sale, dacă s-ar ivi nevoia"[116]. Dincolo de inexactităţile şi exagerările textului (care decurg din subiectivitatea autorului), rămâne lucru cert că Toader l-a întâmpinat pe Gritti în Ţara Românească şi că a cerut scrisori reciproce de garanţie. Aceste documente au existat cu adevărat: o confirmă profesorul de teologie al lui Antonio Gritti, Agostino Museo. Povestind momentul prinderii lui Gritti de oamenii lui Ştefan Mailat, Museo spune că veneţianul le-a poruncit fiilor săi „să se ducă printre moldoveni şi i-a dat lui Pietro în mână scrisoarea voievodului Moldovei către el, pe care să o ducă făţiş"[117]. Rolul lui Toader logofătul în „afacerea" Gritti se încheiase. Mai departe cu asedierea veneţianului în cetatea Mediaşului, cu prinderea lui şi trecerea fiilor peste munţi, în Moldova, va fi însărcinat un alt boier credincios lui Petru Rareş: Efrem Huru.

Odată înlăturat pericolul pe care Gritti şi fiii săi îl prezentau, domnul moldovean a continuat să-şi desfăşoare politica de anvergură în Transilvania. În acest context, numele lui Toader logofătul apare din nou în documente. La 27 februarie 1535, este la Braşov, în calitate de sol al lui Petru voievod „ad regiam maiestatem", desigur, la Ferdinand de Habsburg, pentru a stabili condiţiile tratatului dintre cei doi principi. Cât a stat la Braşov, a fost aprovizionat cu vin, carne de morun şi de crap[118]. În timpul următoarei escale, la Codlea, braşovenii îi vor asigura fânul pentru cai, peştele şi vinul[119]. Se pare că misiunea logofătului a fost încununată de succes, căci, la 4 aprilie 1535, la Iaşi, Petru Rareş ratifica tratatul de supunere şi alianţă faţă de regele Ferdinand. Primul dintre dregătorii ţării care a întărit

[116] *Călători străini despre ţările române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, Bucureşti, 1968, p. 251.

[117] *Ibidem*, p. 367.

[118] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. II, Braşov, 1889, p. 399.

[119] *Ibidem*.

acest document a fost „Theodorus, supremus consiliarius et cancellarius regni Moldaviae"[120]. Este ultima mărturie păstrată despre o acțiune însemnată a marelui logofăt. În cursul anului 1536 și la începutul celui următor, prezența sa la curtea domnească este semnalată doar de uricele în al căror formular îi apare numele. Ultimul document din această categorie poartă data de 28 martie 1537[121].

Mai există însă și un alt act, datat 30 aprilie 1537, care a stârnit discuții în rândul istoricilor, din pricina informațiilor contradictorii pe care le conține. În *corroboratio*, numele lui Toader nu apare, ceea ce indică, cu certitudine, faptul că el este beneficiarul. Documentul spune că „pan Toader logofăt" a cumpărat o seliște pe Răut, de partea cealaltă a apei, în dreptul gurii Iligaciului. Și, mai departe: „[...] privilegiul ce au avut ei pe această seliște, încă l-au dat în mâinile credinciosului nostru pan *Toader Baloșe* [*subl. mea*] înaintea noastră și înaintea boierilor noștri"[122]. Și iată cum marele logofăt a ajuns să fie confundat cu Toader Băloș logofăt! Cariera acestuia am analizat-o în paginile precedente. Comparând-o cu aceea a lui Toader mare logofăt, se vede bine că nu poate fi vorba de nici o suprapunere. Dar cum rămâne cu documentul din 1537, a cărui autenticitate nu poate fi pusă la îndoială? Singura ipoteză logică pe care specialiștii au putut-o avansa a fost aceea că la mijloc se află o greșeală a pisarului: acesta a scris de trei ori forma corectă „Toader logofăt" și o singură dată, pe locul unde trebuia să se afle titlul, a pus numele „Baloșe"[123]. Că actul are ca beneficiar pe Toader marele logofăt și nu pe Toader Băloș, o dovedește uricul din 9 martie 1535, în care este consemnată cumpărarea de către înaltul dregător a unei seliști pe Răut, *pe această parte a Răutului*, mai jos de Vadul de Piatră, la gura Iligaciului, la Fântâna Rece și a unei alte seliști pe Iligaci, la Fântânile Tătărești, mai sus de Hrinea[124]. Este evident că la 30 aprilie 1537, Toader marele logofăt și-a întregit proprietățile de pe Răut, cumpărând, de data aceasta, o seliște *de partea cealaltă a Răutului.*

Deși ultima lui apariție în documente este din 30 aprilie 1537 (ultimul document integral păstrat din prima domnie a lui Petru Rareș!), se poate considera că Toader și-a încheiat cariera în momentul în care Petru voievod și-a încheiat domnia. Adică, în vara anului 1538. Curând după aceea, la 1 ianuarie 1539, Toader și-a aflat „blândă adormire", într-o vreme de cumplită tulburare a țării, când atâția mari boieri aveau parte de morți violente. Încă din timpul vieții, pregătindu-se pentru Marea Trecere, Toader și-a aranjat singur locul de îngropăciune. Și-a făcut și lespede din marmură sură, cu o formă neobișnuită (înclinată în două ape) și fără ornamente. În ianuarie 1539, a fost așezat în acest mormânt și deasupra i s-a pus piatra cu inscripția formulată de el: „Această piatră și-a înfrumusețat-o pentru sine, în timpul vieții sale, jupanul Toader, mare logofăt, ca să fie pe groapa lui, în zilele domnului Petru voievod, când și-a pregătit singur groapa. Și s-a strămutat la veșnicele lăcașuri la anul 7047 (1539) luna ianuarie 1"[125].

Pe când la Humor, în fața frescelor proaspete, preoții cântau prohodul pentru robul lui Dumnezeu,Toader, la Suceava era domn Ștefan Lăcustă „cel Mic și Rău", iar în cetatea Ciceului, Petru Rareș își picta apartamentele cu zugravi bistrițeni...

[120] Hurmuzaki, *Documente*, II/1, p. 93.

[121] *MEF*, II, p. 272, nr 86.

[122] *DIR*, XVI/1, p. 390, nr 352.

[123] Ștefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda*, p. 545.

[124] *DIR*, XVI/1, p. 372, nr. 337.

[125] G. Balș, *Bisericile din veacul XVI*, p. 331–332.

★

Documentele de proprietate care au ajuns până la noi — admiţând că un însemnat număr s-a pierdut — arată că Toader logofătul nu a fost un mare latifundiar. Nu există ştiri despre ocini moştenite de la înaintaşi, amănunt care întăreşte presupunerea unei origini străine. Singurele căi prin care a intrat în stăpânirea unor pământuri au fost dania domnească şi cumpărătura.

Prin danii de la Bogdan III, Ştefăniţă şi Petru Rareş, Toader a intrat în posesia unui *loc pe partea de dincolo a Bâcului*, între Drăgan şi Purcel, a unui alt *loc pe Cahov*, mai jos de Troian, la Fântâna Mare, a unui *loc la capătul de jos al Beleei*, cu iezercane în acelaşi hotar [126], a unui *loc în pustie, la Cahov*, mai sus de Chicera, unde se apropie drumul cel mare către Cahov, să-şi facă sat şi loc de moară în Cahov [127], a satelor *Zubriceni*, *Hancăuţi* şi *Oneşti*, toate trei pe Trebnih[128], a satului *Brăneşti* pe Sitna, amândouă cuturile, cu mori pe Sitna, a seliştei *Purceleni*, la Terebne, la Peri [129] şi a unor părţi din satul *Starosilţi* [130].

Prin cumpărături „pe banii săi drepţi", a devenit proprietarul satelor *Bodeşti* peste Prut [131], *Feredeiani* pe Sitna, *Corceşti* pe Cozancea [132], *Tocicani* peste Prut şi al seliştei *Luciani* peste Prut [133], al unei *bucăţi din satul Ruşi* la Cobâle, anume *Cutul* [134], al unei *jumătăţi din Ruşi*, partea de jos [135], al unor *părţi din Derzca* [136] şi al încă trei *selişti : una pe această parte a Răutului*, mai jos de Vadul de Piatră, la gura Iligaciului, *una pe pârâul Iligaci*, la Fântânele Tătăreşti, mai sus de Hrinea [137] şi *alta de partea cealaltă a Răutului*, în dreptul gurii Iligaciului [138]. Suma totală de cumpărare a acestor sate a fost de 1844 de zloţi tătăreşti.

Un document din 1531 arată că Toader logofătul avea şi stupi, pe care-i ţinea într-o prisacă la Bohotin [139].

După moartea proprietarului, cea mai mare parte a acestor moşii a intrat în patrimoniul mănăstirii Humor, prin act de danie făcut de ctitor încă din timpul vieţii. Pentru rest, nu există informaţii despre treceri în stăpânirea unor persoane particulare, încă un semn că Toader logofătul a murit fără urmaşi. Numai pentru satul *Zubriceni* pe Trebnih s-au păstrat două ştiri, din prima jumătate a veacului XVII. La 30 mai 1621, Olena, femeia lui Drăgan Mălai din Bliscenăuţi zălogea părţi din Zubriceni mănăstirii Sf. Sava [140], pentru ca la 5 august 1632, satul să fie arătat ca aparţinând urmaşilor lui Mănăilă Pilipovschi [141]. Singura concluzie logică este aceea că satele şi seliştile fără stăpân de pe urma morţii lui Toader au fost declarate desherente şi au fost luate pe seama domniei. Intrate în

[126] *DIR*, XVI/1, p. 125—126, nr. 119.
[127] *Ibidem*, p. 150, nr. 136.
[128] *Ibidem*, p. 249—250, nr. 221.
[129] *Ibidem*, p. 254, nr. 225.
[130] *Ibidem*, p. 294—295, nr. 260.
[131] *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 59, nr. 74.
[132] *DIR*, XVI/1, p. 125—126, nr. 119.
[133] *Ibidem*, p. 150, nr. 136.
[134] *Ibidem*, p. 194, nr. 171.
[135] *Ibidem*, p. 222, nr. 196.
[136] *Ibidem*, p. 221, nr. 195.
[137] *Ibidem*, p. 372, nr. 337.
[138] *Ibidem*, p. 390, nr. 352.
[139] *Ibidem*, p. 334, nr. 301.
[140] *DIR*, XVII/5, p. 54, nr. 64.
[141] *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. II, Bucureşti, 1959, p. 174, nr. 805.

domeniul domnesc, urma lor s-a pierdut şi doar pentru cele vândute sau dăruite mai târziu (cum pare a fi cazul Zubricenilor) există unele mărturii documentare.

Să revenim la satele dăruite de Toader mănăstirii Humor. Un uric din 30 noiembrie 1540 arată cum, la data aceea, marele logofăt dădea aşezământului ctitorit de el satele *Corceşti* pe Cozancea, *Feredeiani* şi *Brăneşti*, ambele pe Sitna [142]. Documentul acesta a ridicat multe semne de întrebare, din cauza neconcordanţei dintre data emiterii lui şi aceea a morţii lui Toader (1 ianuarie 1539). Controversa a fost definitiv înlăturată de C. Cihodaru care a constatat că „uricarul din 1540 a lucrat mecanic la redactarea unui nou uric, general, dar pentru întărirea proprietăţilor mănăstirii. El a înregistrat mai întâi proprietăţile menţionate în urice mai vechi, din secolul XV, şi în continuare a recopiat, fără prea multe modificări, textul documentului obţinut de Bubuiog, puţin timp înainte de moartea sa, referitor la cele trei sate donate de el mănăstirii" [143]. Aceeaşi explicaţie o propusese şi Mihai Costăchescu în 1943 [144], dar fără a intra în amănunte, motiv pentru care, probabil, el n-a mai fost citat în studiul profesorului Cihodaru!

Corceştii şi Feredeianii apar ca proprietăţi ale Humorului şi în întărirea dată de Alexandru Lăpuşneanu la 1554—1555 [145]. Uricul acesta este interesant din mai multe puncte de vedere şi de aceea voi insista asupra lui. Alexandru voievod confirma călugărilor de la Humor ocinile lăsate de Toader Boboioh (Тwдєрь Бwбwїwхь) la moartea sa: *Corceşti* pe Cozancea, unde a fost curtea lui, *Feredeieni* pe Sitna, *Avrămeni* pe Vâlhovăţ, o *jumătate din Derzca*, *Boboiojii* (Бwбwїwжїи) pe Bâc, între Drăgan şi Purcel, o *jumătate din Rusi*, în Cobâlea, o bucată din acelaşi sat *Rusi*, anume cutul de către biserică, *Davidova* în gura Bâcului, malul Nistrului şi cu toate iezăraşele, *Boboiojii* la Beleoa şi *Boboiojii* pe din jos pe de Troian, la Fântâna Mare.

Este pentru prima oară când Toader logofătul apare şi cu un al doilea nume: Boboioh. Este, de asemenea, şi prima dovadă că cele trei locuri în pustie, primite în 1518, căpătaseră, toate, denumirea Boboioji. Cunoscând procesul de formare a numelor de aşezări înainte de mijlocul veacului XVI, mi se pare îndreptăţită opinia lui I. C. Miclescu-Prăjescu, anume că „nu logofătul a luat numele unui sat, ci că satele s-au chemat după el" [146]. Dacă Boboioh era şi numele strămoşilor lui Toader sau era numai o poreclă a lui, nu se ştie. După cum nu se ştie de ce acest supranume nu apare niciodată în documente în timpul vieţii logofătului. Că se chema aşa, o dovedesc însă numirile satelor şi aceasta înlătură definitiv ceea ce N. Iorga afirma în 1903, comentând volumul lui E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina* (vol. I, Viena, 1903): „De unde va fi scos d-sa că lui Toader i se zicea Bobojog? Eu admisesem numele de familie Balş, referindu-mă la *Doc. Bistriţei*, I, p. XLIV, dar Toma Baloş e din 1548 şi inscripţia din cartea dlui Kozak arată că Toader acesta murise la 1539 încă" [147].

În vremea lui Ştefăniţă a mai trăit în Moldova un personaj numit Boboiug, fiul lui Trepăduş. La 25 iulie 1570, fiica lui, Cârstina, schimba ocina şi dedina sa,

142 *DIR*, XVI/1, p. 401, nr. 364.

143 C. Cihodaru, *Acte false în colecţia „Documente privind istoria României", seria A (Moldova) (II)*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D. Xenopol»", XXIII/2, 1986, p. 871.

144 Mihai Costăchescu, *Documente de la Ştefăniţă*, p. 65, nota 5.

145 *MEF*, II, p. 294—295, nr. 94. Vezi şi traducerea din *DIR*, XVI/2, p. 40, nr. 41.

146 I.C. Miclescu-Prăjescu, *Despre unii dregători...*, p. 43 (ms.) Aceeaşi opinie şi la Ştefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda*, p. 541.

147 N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 613.

din privilegiul de împărţeală ce avusese tatăl ei de la Ştefăniţă, a patra parte din a patra parte din Borâle[148]. Este evident că Boboiug, fiul lui Trepăduş, este altcineva decât Toader logofătul[149]. Mai întâi, pentru că Toader n-a avut copii, apoi pentru că Borâlele nu apar printre moşiile sale şi, în fine, pentru că un eventual urmaş i-ar fi indicat şi dregătoria, nu numai numele şi descendenţa. Chiar în cazul unor simpli dieci sau logofeţi al doilea, copiii lor adaugă la nume titlul părinţilor lor. Cu atât mai mult s-ar fi întâmplat aceasta în cazul unui mare logofăt! La 6 iunie 1621, este atestat din nou numele Bubuiog, de data aceasta în forma: Mariia, călugăriţa Boboiugoae, fata popii Tomii de la Bacău[150].

Dacă în aceste două cazuri, o legătură de rudenie cu marele logofăt se exclude de la început, în cel de-al treilea caz, pe care-l voi prezenta imediat, lucrurile devin mai complicate. La 13 martie 1618, Anastasie Crimca primea întărire domnească pentru mai mulţi ţigani, dintre care unul cumpărat „de la Bubuegoaea [...], din uricul pe care l-a avut de la Ştefan voievod cel Tânăr, fiul lui Bogdan voievod cel Bătrân, pe care l-a avut împreună cu Boboiug logofăt"[151]. În veacul XVII, cu numele „*Boboiug logofăt*" era desemnat dregătorul lui Petru Rareş care avusese, într-adevăr, uric de la Ştefăniţă pentru ţiganii cumpăraţi din Ardeal. De atunci trecuseră însă aproape o sută de ani şi, chiar dacă mitropolitul Crimca făcuse cumpărătura anterior datei când a obţinut întărirea domnească, tot sunt la mijloc câteva decenii bune. Să fie Bubuegoaea din 1618, Marta din înscripţia Apostolului de la 1540? Răstimpul este prea mare. Şi apoi, cum putuse ea să aibă uric *împreună* cu Bubuiog logofătul, de la Ştefăniţă, când, la vremea aceea, Toader o mai avea încă de soţie pe Anastasia, moartă abia în domnia lui Petru Rareş? Sunt unele elemente pentru a presupune că în uricul lui Anastasie Crimca este pomenită o soţie a lui Toader logofătul şi altele pentru a infirma această ipoteză.

După această lungă paranteză, să revenim la documentul lui Alexandru Lăpuşneanu din 1554—1555. Pe lângă informaţiile preţioase comentate mai înainte, acest uric indică şi locul unde s-a aflat curtea lui Toader: la *Corceşti pe Cozancea*.

Satele lăsate de ctitor mănăstirii Humor au avut şi ele istoria lor. O voi înfăţişa în continuare, în limita informaţiilor de care am dispus.

Pentru *Bubuiojii de pe Cahova*, mai jos de Troian, la Fântâna Mare, mănăstirea a mai primit o întărire domnească, la 20 aprilie 1555[152]. Vechile hrisoave păstrate cu străşnicie de călugări nu-l vor împiedica însă pe Ioan vodă să confişte satele mănăstirilor, puţini ani după aceea. Bubuiojii au ajuns în stăpânirea lui Ivan uşarul. Murind Ioan vodă, călugării au început procesul pentru sat şi, în vremea lui Ieremia Movilă, au reintrat în posesia acestuia[153]. Dar aventura Bubuiojilor nu avea să se încheie aici. În veacul XVIII, în timpul războaielor dintre ruşi, austrieci şi turci, satul va fi „luat în silă" de turci. Călugării fac jalbă şi, la 31 martie 1774, divanul cnejiei Moldovei confirmă autenticitatea urice-

[148] *DIR*, XVI/2, p. 234, nr. 246.

[149] Totuşi, această identificare a fost propusă, ca posibilă, de Mihai Costăchescu (*Documente de la Ştefăniţă*, p. 66) şi admisă, ca sigură, de I.C. Miclescu-Prăjescu (*op. cit.*, anexa 1) şi Adrian Vătămanu (*Trei mari dregători...*, p. 11—12).

[150] *DIR*, XVII/5, p. 55, nr. 65.

[151] *Ibidem*, XVII/4, p. 239, nr. 303.

[152] Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I, p. 57, nr. 21.

[153] Documentul publicat în întregime: *ibidem*, p. 131, nr. 53; un rezumat în *DIR*, XVI/4, p. 255, nr. 314.

lor mănăstirii pentru Bubuiugii din jos de Troian, la Fântâna Mare, în olatul Renilor. Documentul povesteşte mai departe cum Ghedeon proegumen şi Calistru ieromonah, trimişi din porunca mareşalului Rumianţev la comandantul de Ismail pentru cercetarea cazului, au dus cu ei numai câteva privilegii, „fiind vremile tulburate" şi „ca să nu se primejduiască la drum, după cum s-au întâmplat la mulţi". Aşa că la Ismail au fost duse doar cărţile mai noi ale Bubuiugilor: două urice de la Ieremia Movilă, din 27 august 1598 şi, respectiv, 1599[154]. Impresionantă grija călugărilor de la Humor pentru hrisoavele lor, grijă care decurgea din conştiinţa că valoarea actelor creşte o dată cu vechimea lor!

Se pare că şi satul *Avrămeni* pe Vâlhovăţ a avut parte de un tratament abuziv, chiar din partea lui Alexandru Lăpuşneanu. La 12 aprilie 1558, Anton gomenic primea de la domnie o jumătate din acest sat, pentru slujbă credincioasă. Din cuprinsul documentului reiese că jumătatea din Avrămeni „a fost de cumpărătură a panului Toader logofăt [...]. Şi uricul ce l-a avut de cumpărătură de la Petru voievod, încă domnia mea l-am rupt"[155]. Şi aceasta, după ce Alexandru Lăpuşneanu însuşi întărise, câţiva ani înainte, proprietatea mănăstirii Humor!

Unele dintre satele lăsate de Toader logofătul vor fi, mai târziu, vândute sau schimbate de călugări. Aşa pare să fie cazul *Bubuiugilor* de pe Bâc, care apar între cumpărăturile lui Ion Golăi logofătul, fără a se preciza cine a făcut vânzarea[156]. În schimb, se ştie că mănăstirea a dat, în 1555, *seliştile de pe Răut* pentru un sfert din Băişeşti[157]. La fel s-a întâmplat şi cu *părţile din Derzca*, schimbate cu Stroici marele logofăt, pentru o altă bucată din Băişeşti[158]. După moartea logofătului, apar şi aici neînţelegerile. La 5 noiembrie 1628, călugării de la Humor au prezentat în faţa instanţei un ispisoc de schimb de la Ieremia Movilă în care se arăta că mănăstirea a avut părţi din Derzca danie de la „răposatul Bubuiog logofăt", părţi pe care le-a schimbat cu Stroici logofătul. Luca Stroici a dat părţile lui din Băişeşti, pe care le avea de schimb de la nepoţii lui, Constantin şi Cârstiian, fiii lui Ionaşco Rotompănescul uricar şi de cumpărătură de la mănăstirea Voroneţ. Stroici n-a făcut însă Humorului ispisoc pe aceste părţi din Băişeşti şi, după moartea lui, fiii lui Ionaşco Rotompănescul le-au luat înapoi, în timp ce călugării au rămas cu părţile lor din Derzca. Această stare de lucruri a fost recunoscută de Ionaşco, fiul logofătului Stroici, care s-a şi „înscris însuşi cu mâna sa în sfântul mare pomelnic" al Humorului. Mai târziu, un fiu al lui Curt Celebi, ginerele lui Stroici logofăt, şi-a revendicat şi părţile din Derzca, revenite de drept călugărilor. Aceştia au adus însă domnului „catastiful şi pomelnicul cel mare de la sfânta mănăstire", în care a fost găsit numele lui Ionaşco Stroici „scris însuşi cu mâna sa în marele pomelnic; şi a avut pomenire din an în an"[159]. Cu aceasta, procesul pentru părţile din Derzca s-a încheiat în favoarea călugărilor. Avea să înceapă din nou, în domnia lui Vasile Lupu, din pricina unui anume Moisă. Dar şi atunci, mănăstirea a avut câştig de cauză, prezentând hrisoave care dovedeau că părţile acelea fuseseră cumpărate de „Bubuiug logofătul"[160].

154 *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 416, nr. 1246.

155 *DIR*, XVI/2, p. 112, nr. 103.

156 *Ibidem*, XVI/3, p. 197, nr. 253.

157 Teodor Balan, *Documente bucovinenene*, I, p. 57, nr. 21.

158 *DIR*, XVII/1, p. 224, nr. 310.

159 *DRH*, XIX. întocmit de Haralambie Chirca, Bucureşti, 1969, p. 566–567, nr. 416.

160 *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 151, nr. 397.

★

„[...] am dat şi am întărit de la noi, în Ţara noastră a Moldovei, ale lor drepte ocini, ce-au dat şi au lăsat panul Toader Boboioh logofătul, la moartea sa, sfintei noastre mănăstiri Humor, pe care el a înnoit-o şi a zidit-o şi a înfrumuseţat-o şi a întărit-o şi unde a şi fost înmormântat, şi a dat toate din moşiile câte le-a avut din privilegii, din danie şi din cumpărătură, ce-a avut el în Ţara noastră a Moldovei"[161]. Uricul lui Alexandru Lăpuşneanu din care am citat înfăţişează, în puţine cuvinte, latura cea mai cunoscută a activităţii ctitoriceşti desfăşurate de Toader logofătul: înălţarea, pictarea şi înzestrarea noii biserici de la Humor.

Pe pârâul Humorului (Homor, în documentele medievale), exista, încă de la începutul veacului XV[162], o mânăstire cu hramul Adormirii Maicii Domnului, ctitorită de Ion (Oană) vornicul[163]. Numele apei, preluat apoi şi de aşezământul monahal, are o etimologie ungurească (*hamar* = repede). Cei care au denumit Homor (Repedea) acest afluent al Moldovei trebuie să fi fost străvechii proprietari din zonă, veniţi de peste munţi o dată cu descălecătorii sau şi mai înainte. Pârâul Homor se afla, de altfel, în interiorul a ceea ce, cu alt prilej, am numit centura de apărare a Băii, un lanţ închis de sate şi selişti, ai căror stăpâni purtau nume de origine ardelenească[164] (de exemplu, în imediata apropiere a mănăstirii se găsea Seliştea lui *Dieneş*).

Aşezământul fondat de Oană vornicul avea proporţii destul de reduse; ruinele lui s-au păstrat până în zilele noastre. Era însă o mănăstire cu viaţă de obşte, cârmuită de egumeni (numele unora dintre ei ne sunt cunoscute) şi înzestrată cu sate şi preţioase cărţi de cult. Deşi ctitorie boierească, Humorul s-a bucurat de la început de atenţia şi grija domnilor de la Suceava. În 1415, Alexandru cel Bun îi făcea o danie „pentru pomenirea sfânträposaţilor părinţilor noştri şi pentru pomenirea şi sănătatea domniei mele şi a copiilor domniei mele"[165]. Fiul lui, Ştefan II, va face un gest asemănător, „pentru sănătatea noastră şi pentru sufletul sfântrăposaţilor noştri părinţi", scutind de vamă carele cu peşte ale mănăstirii[166]. Călugării de la Humor au avut a se ruga şi pentru Petru vodă Aron şi părinţii săi, în schimbul unei noi scutiri de vamă la peşte acordată la 5 octombrie 1454[167]. Şi Ştefan cel Mare, încă din primii ani de domnie, se va îngriji de acest aşezământ: la 30 august 1459, el dădea un obroc anual de cinci buţi de vin „întru pomenirea sfântrăposaţilor noştri părinţi şi pentru sănătatea noastră, ca să întărim mănăstirea noastră numită Homor"[168]. În fine, în 1473, din porunca aceluiaşi domn, ieromonahul Nicodim copia şi împodobea cu miniaturi un splendid Tetraevanghel pentru mănăstirea Humor[169], îmbrăcat, câţiva ani mai târziu, într-o ferecătură de argint cu bogate ornamente[170].

[161] *MEF*, II, p. 296, nr. 94.

[162] Mănăstirea exista deja la 13 aprilie 1415, când Alexandru cel Bun îi făcea o danie *DRH*, I, p. 58, nr. 40).

[163] Despre acest boier şi familia lui: Mihai Costăchescu, *Neamul lui Oană, dvornic de Suceava*, şi *satele lui*, extras din „Cercetări istorice", V, 1929, nr. 1 .

[164] Maria Magdalena Székely, *Familii de boieri din Moldova de origine transilvăneană (secolele XIV–XVI)*, în „Arhiva genealogică" I(VI), 1994, 1–2, p. 103.

[165] *DRH*, I, p. 58, nr. 40.

[166] *Ibidem*, p. 366, nr. 258.

[167] *Ibidem*, II, p. 60, nr. 42.

[168] *Ibidem*, p. 123, nr. 86.

[169] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă...*, p. 388, nr. 144 (textul epilogului).

[170] *Ibidem*, p. 340, nr. 118.

Cartea aceasta, care ascundea, între scoarţele ei, celebrul portret al lui Ştefan cel Mare, va fi adesea părtaşa unor momente tragice din viaţa Moldovei sau a domnilor ei. Reconstituirea istoriei Tetraevanghelului de la Humor i-a oferit profesorului Emil Turdeanu prilejul de a aşterne pe hârtie o pagină de autentică literatură: „În 1538, pe când sultanul Soliman pătrunse «în biata Ţară a Moldovei» — spune o altă inscripţie — cu mare mulţime de oşti, ca să pedepsească pe ambiţiosul Petru Rareş, călugării de la Homor trimit în grabă cartea la Ciceu, în cetate. Aci o găseşte Petru Rareş, după fuga sa atât de pitoresc descrisă de Ureche şi, în ceasurile lungi de aşteptare, cu inima învăluită de planuri îndrăzneţe, va fi privit adesea chipul tătâne-său, «bătrânul Ştefan vodă», din fruntea Tetraevanghelului. Apoi, când ceasurile aşteptării s-au împlinit şi voievodul a izbutit să-şi croiască drum spre Constantinopol, el a luat cu sine şi cartea care-i trezea, în rugă şi în ambiţii, icoana părintească. Întors în domnie în 1541, Petru Rareş aşeză iarăşi cartea la hramul său, ca prinos vecinic pentru amintirea lui Ştefan vodă şi a sa" [171].

Daniile domneşti de sate, scutirile de vămi şi, în sfârşit, închinarea Evangheliei cu portretul lui Ştefan cel Mare sunt dovezi că Humorul avea un statut special, privilegiat aş spune, faţă de celelalte mănăstiri boiereşti „de familie". Şi erau multe din acestea în pământul Moldovei, construite de oameni ale căror nume nu ne mai spun astăzi nimic, aşezăminte risipite în vâltoarea vremurilor [172]. Gesturile domnilor faţă de mănăstirea Humor mă îndeamnă să presupun că aceştia se considerau copărtaşi la actul ctitoricesc. Ipoteza este susţinută şi de atitudinea lui Petru Rareş faţă de mănăstire. „Cu bunăvoia Tatălui şi ajutorul Fiului şi săvârşirea Sfântului Duh — se spune în pisania *noii* biserici — , prin voinţa şi cu sprijinul binecinstitorului domn Petru voievod, fiul bătrânului Ştefan voievod, s-a început şi s-a zidit acest hram întru numele Cinstitei Adormiri a Preacuratei şi Prea bine cuvântatei Stăpâne a Noastre, de Dumnezeu Născătoare şi Pururea Fecioară, Maria, cu darea de bani şi osteneala robului lui Dumnezeu jupan Theodor mare logofăt şi ale soţiei sale, Anastasia. În anul 7038 (1530), luna august 15" [173].

Pe baza informaţiilor furnizate de această inscripţie şi a reperelor cunoscute din biografia lui Toader logofătul, se poate calcula cu aproximaţie perioada când s-a pus piatra de temelie a edificiului:

a. nu mai târziu de 29 septembrie 1527 — data morţii Anastasiei —, căci jupâneasa este pomenită alături de soţul ei, în calitate de ctitor;

b. nu mai devreme de ianuarie 1527 — când a avut loc ungerea lui Petru Rareş — , întrucât construcţia a început „prin voinţa şi cu sprijinul" lui;

c. nu în răstimpul mai—noiembrie 1527, când logofătul s-a aflat la Istanbul.

În concluzie, lucrările de construcţie la noua mănăstire Humor s-au declanşat în primele patru luni ale anului 1527, foarte probabil la începutul primăverii (martie—aprilie).

Aceasta înseamnă că la puţin timp după urcarea sa pe tron, Petru Rareş şi-a exprimat „voinţa" de a avea o biserică nouă la Humor, ca şi când el, şi nu

[171] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în „Cercetări literare", V, 1943, p. 122.

[172] Pentru aceste străvechi aşezăminte vezi N. Grigoraş, *Primele mănăstiri şi biserici moldoveneşti. Ctitorii şi proprietăţi boiereşti*, în „Studii şi cercetări istorice", XX, 1947, p. 114—130, deşi concluziile studiului nu sunt mulţumitoare.

[173] Traducerea pisaniei am efectuat-o după fotografia publicată în G. Balş, *Bisericile din veacul XVI*, p. 21.

nepoţii lui Oană vornicul, ar fi coborât din neamul ctitorului. Mai mult decât atât, *el*, Petru voievod, şi familia sa sunt pictaţi în atitudini de ctitori în tabloul votiv din naosul Humorului. În nici o altă ctitorie boierească din vremea lui Ştefan cel Mare sau Petru Rareş (Dolheşti, Bălineşti, Arbure, Coşula, Părhăuţi), domnii nu s-au pictat în tablourile votive, cu chivotele bisericilor în mâini!

Acest element şi mărturia din pisanie întăresc presupunerea că mănăstirea de pe apa Humorului avea o semnificaţie anume, astăzi neştiută, pentru domnii Moldovei. Cu alte cuvinte, că *ei* se socoteau ctitorii ai acestui edificiu.

La dorinţa lor sau la poruncă domnească, Toader şi Anastasia au devenit noii ctitori ai Humorului, terminat la 1530 şi pictat în 1535[174]. Faptul că Toader logofătul a construit o biserică, nu pe o ocină strămoşească, ci preluând un vechi drept de ctitorie de la un neam cu urmaşi în viaţă, este încă un indiciu al originii sale străine.

La Humor, marele logofăt a strămutat în biserică rămăşiţele Anastasiei, moartă cu trei ani înainte de terminarea edificiului, şi şi-a pregătit sieşi locul de veşnică odihnă. Deasupra mormântului gol, s-a pictat în genunchi, în faţa Mântuitorului şi a Maicii Sale, cu un filacter în mâna stângă şi chivotul bisericii în dreapta. Trăsăturile chipului i se disting şi astăzi cu limpezime: ochi mari, faţă rotundă, mustaţă subţire şi barbă tunsă scurt. Veşmintele-i sunt asemănătoare cu cele purtate de Luca Arbure şi Ioan Tăutul în portretele votive din ctitoriile lor[175]. Pe cap are o bonetă albastră, strânsă pe frunte cu o bandă galbenă, poate unul din acele *pilleum* pe care bistriţenii le trimiteau în dar domnilor şi boierilor din Moldova. Costumul este completat de un anteriu roşu cu guler de aceeaşi culoare, ale cărui mâneci largi ies prin despicăturile unui caftan galben cu guler albastru. În picioare, logofătul poartă încălţări roşii cu vârfurile ascuţite şi talpa dreaptă.

Un ultim element (ultim ca ordine, nu şi ca importanţă) se mai poate adăuga la portretul lui Toader marele logofăt. Sub supravegherea lui, episcopul cărturar Macarie şi-a alcătuit letopiseţul, în predoslovia căruia a consemnat: „Ne-am apucat deci şi noi care, după putere şi până acum ne silim cu dragoste de muncă pentru astfel de lucruri, să tragem lanţul cuvintelor până la anii şi împărăţiile din vremea noastră, nu din trufia înaltei înţelepciuni retoriceşti, ci urmând porunca domnească a lui Petru, adică cel ales, cel cumplit pentru duşmani, fiul lui Ştefan voievod cel Viteaz, şi a marelui său logofăt, chir Theodor"[176].

★

Pârcălab de Cetatea Nouă şi apoi mare logofăt, Toader (Bubuiog) este, fără îndoială, una dintre cele mai interesante figuri de boieri din vremea lui Petru Rareş. Poate datorită numeroaselor enigme pe care le închide biografia sa. Se

[174] Detalii cu privire la planul bisericii, dispunerea şi semnificaţia picturii interioare şi exterioare, precum şi alte elemente de istorie a artei şi arhitecturii, în: G. Balş, *Bisericile din veacul XVI*; Sorin Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, I, II, în „Studii şi cercetări de istoria artei", 1, 1963, p. 57—93 şi 1, 1972, p. 37—53; *Istoria artelor plastice în România*, sub îngrijirea prof. George Oprescu, vol. I, Bucureşti, 1968; Virgil Vătăşianu, *Pictura murală din nordul Moldovei*, Bucureşti, 1974; Vasile Drăguţ, *Pictura murală din Moldova*, Bucureşti, 1982 şi în monografiile: Ştefan Balş, *Mănăstirea Humor*, Bucureşti, 1965 şi Vasile Drăguţ, *Humor*, Bucureşti, 1973.

[175] Pentru amănunte privitoare la veşmintele ctitorilor de la Humor vezi Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în ţările române (secolele XIV—XVIII)*, Bucureşti, 1970, p. 260 şi *passim*.

[176] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută de P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 90.

pare că era descendentul unei familii străine, probabil sârbeşti, nobile în orice caz, după cum o indică titlul de „jupan". În afară de nume, nu se ştie însă nimic altceva despre părinţi. Mai mult: nu se poate da o explicaţie faptului că supranumele Bubuiog apare de-abia după moartea sa.

A străbătut un *cursus honorum* de la o modestă funcţie pe lângă postelnicie până la dregătoria cea mai înaltă. Dar nu se poate preciza nici momentul şi nici felul în care a ajuns în slujbă la curte. A îndeplinit delicate misiuni diplomatice în Polonia, în Transilvania — pe lângă Aloisio Gritti şi în Ungaria — pe lângă Ferdinand de Habsburg. A participat la bătălia de la Obertyn, conducând, probabil, şi un detaşament moldovenesc. Unde va fi deprins el meşteşugul scrisului, al purtării discuţiilor şi cel al armelor?

N-a avut ocini moştenite din străbuni şi, în general, n-a fost un mare proprietar de pământuri. Dar era om cu avere, de vreme ce a putut construi şi picta, „cu darea sa de bani", o mănăstire ca Humorul. Temeiul acestei averi rămâne însă necunoscut.

Activitatea ctitoricească şi-a desfăşurat-o în jurul unui monument, el însuşi, misterios: Humorul, veche mănăstire boierească, înzestrată de domni ca o adevărată ctitorie dinastică, păstrătoarea singurului portret în miniatură al lui Ştefan cel Mare.

Dar, în ciuda tuturor enigmelor legate de personalitatea sa, Toader logofătul este singurul dregător din vremea lui Petru Rareş ale cărui trăsături fizionomice sunt cunoscute. După cum, este şi unicul boier moldovean al acelor vremi reprezentat, fie şi schematic, într-o stampă de epocă.

OMUL FIZIC ŞI OMUL PSIHIC ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ (SECOLELE XV—XVII)

IOLANDA ŢIGHILIU

Omul, spaţiul şi timpul sunt cele trei elemente primare, fundamentale, ale unei societăţi care poate fi investigată din punct de vedere istoric.

Să încercăm acum să reconstituim o *imagine a omului* ce va fi trăit în societatea românească în secolele XV—XVII.

Dintr-un început se impun însă câteva precizări. Pentru cunoaşterea omului medieval izvoarele documentare sunt extrem de parcimonioase. Românii vorbesc foarte puţin despre ei înşişi. De aceea, majoritatea informaţiilor provin de la călătorii străini, întotdeauna atenţi la ce se întâmplă în jurul lor.

Până în secolul al XVI-lea, omul ca entitate anatomo-psihologică aproape că nu apare. Documentele înregistrează *numai actele lui politice* (pentru boieri şi domni) şi *economice* (vânzări, cumpărări, danii). Pentru secolul al XVI-lea doar *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* fac referiri la om ca natură creată de divinitate. Acestor informaţii li se alătură cele, nu încă destul de numeroase, ale călătorilor străini. Abia în veacul al XVII-lea cronicarii, dar şi cei ce-au străbătut spaţiul românesc, vor face referiri mai substanţiale la natura umană a contemporanilor lor.

În altă ordine de idei, din capul locului trebuie subliniat faptul că dimensiunile demersului nostru nu pot epuiza întreaga problematică. Unele aspecte, cum ar fi maladiile sau vestimentaţia, au făcut subiectul unor ample monografii şi de aceea nu vom insista în chip deosebit asupra lor.

Noutatea pe care încercăm să o aducem acum constă în surprinderea unor crâmpeie de viaţă cotidiană şi de comportament mental, nerelevate încă, şi redarea lor dintr-un nou unghi de abordare. Unele aspecte ce au fost tratate separat, aşa cum am arătat mai sus, nu au fost integrate până acum unei imagini de ansamblu, imagine care, ea însăşi, este într-o continuă modificare şi în care am încercat să marcăm elementul novator atunci când acesta a putut fi surprins.

Ne vom opri, aşadar, asupra:

1. Habitatului;
2. Omului fizic: a. Alimentaţia;
   b. Îmbrăcămintea;
   c. Maladiile

   şi

3. Omului psihic.

1. **Habitatul** (de la lat. *habitare*) defineşte, în sens general, ansamblul condiţiilor de viaţă şi de locuit. Altfel spus, el reprezintă o arie geografică, mai mult sau mai puţin extinsă, determinată de condiţiile naturale în care un individ, un grup social sau o comunitate etnică se adăposteşte şi îşi poate desfăşura normal activităţile esenţiale pentru viaţă.

„Studii şi materiale de istorie", vol. XIII, p. 103—130

În sens etnologic, habitatul reprezintă microzona de adăpost şi trai care în istoria omenirii a evoluat de la peşteri şi sălaşe primitive la locuinţa şi oraşul ultramodern.

Specialiştii disting mai multe feluri de habitate: habitate de locuire, habitate de circulaţie, de muncă, de recreere etc.

Între aceste categorii există relaţii de suprapunere sau interferenţă, de intercondiţionare datorită relaţiilor funcţionale şi de localizare, toate făcând parte din marea categorie a habitatului uman.

După aceste precizări preliminare să încercăm să vedem ce înseamnă pentru omul medieval ceea ce în termeni moderni numim habitatul de circulaţie şi cel de locuire.

Ceea ce a marcat şi a definit în chip deosebit existenţa oamenilor în veacurile XV—XVII a fost sentimentul frust al insecurităţii. Al unei insecurităţi ce pornea de la individ, cuprindea întregul palier social şi se extindea la colectivitate, în ansamblul ei.

Nesiguranţa putem spune, simplificând oarecum, pornea chiar din pragul casei. O simplă călătorie cuprindea potenţial numeroase primejdii.

Cei care au trecut prin ţările române în secolele XIV—XVI semnalează, îndeosebi, spaţiile vaste, încă nepopulate, mai ales din zona Bărăganului şi a estului Moldovei. „Şi am umblat prin mari întinderi pustii de peste patru leghe în sus numita Moldovă", nota în 1421 Ghillebert de Lannoy în *Relaţia călătoriei prin Moldova*[1].

Deplasarea prin astfel de locuri sau prin păduri era plină de primejdii din cauza tâlharilor: „căci pe întinderile deschise se află hoţi călări care răpesc oameni ⟨şi fură⟩ şi lucruri de prin locurile deschise, din sate şi din păduri"[2]. Paul de Alep, finul observator al evenimentelor din Ţara Românească de la cumpăna veacului al XVII-lea, nota cu sinceritate: „Am călătorit prin locuri pustii, singuratice şi retrase şi prin câmpii devastate şi părăsite ⟨după invazia tătarilor din 1658⟩ ***până ce am încărunţit de spaimă*** (subl. ns. — I. Ţ.). În afară de Dumnezeu atotputernic şi de pronia sa, nu era nimeni care să ne ajute în călătoria noastră"[3].

Douăzeci de ani mai târziu, Antonio Rossi din Mondaino în scrisoarea pe care o trimetea secretarului Congregaţiei de Propaganda Fide, la 9 octombrie 1677 de la Cotnari, nu uita să menţioneze că „în aceste locuri nu se aude altceva decât tâlhării şi ucideri şi se trăieşte neîncetat cu mare spaimă de tâlhari. Nici domnul ⟨Antonie Ruset, 1676—1678⟩ nici un altul nu are puterea de a-i împrăştia, căci sunt adunaţi împreună în cete de 100 sau 200 de oameni, şi merg jefuind ba un oraş, ba un sat şi iau până şi cămaşa bietelor femei"[4].

Infracţiunile şi criminalitatea erau, incontestabil, nişte factori majori de insecuritate. Menţiunea duşegubinelor[5] în documentele din secolele XV—XVII şi detalierea unor situaţii concrete, mai ales în actele din veacul al XVII-lea, confirmă această afirmaţie. În 1633 la 6 februarie, la Iaşi, nişte iezari ruşi se judecau cu mănăstirea Probota pentru duşegubină deoarece tovarăşi de-ai lor, care lucrau la iazul mănăstirii, au fost ucişi de „tâlhari în mijlocul codrului"[6].

[1] *Călători străini despre ţările române*, Bucureşti, 1968, vol. I, p. 50.

[2] *Ibidem*, V, p. 22.

[3] *Ibidem*, VI, p. 271.

[4] *Ibidem*, VII, p. 326.

[5] Pentru sensurile diferite ale duşegubinelor vezi *Instituţii feudale din ţările române. Dicţionar*, coordonator D. Sachelarie, N. Stoicescu, Bucureşti, 1988, p. 180, s.v.

[6] *DRH*, A, XXI, p. 366—367.

De la călugăr la birar nimeni nu mai era sigur când pornea la drum. Astfel, în 1596 ianuarie 7, Mihai Viteazul aflat la Gherghiţa, dăruieşte mănăstirii Tismana şi egumenului Serghie mai multe părţi de ocină în Vrabeţi a trei oameni din acel sat pentru că aceia „au ucis un călugăr de la sfânta mănăstire. Deci acel călugăr era trimis la slujbă, să aducă hrană la sfânta mănăstire". Ei l-au ucis „şi a murit şi au luat de la dânsul 9 500 aspri" [7]. În acest sens este şi mărturia franciscanului Bernardino Valentini din Perugia că a fost jefuit de toate până şi de obiectele de cult ca potirul şi liturghierul [8].

De altfel, şi starea socială a agresorului diferea de la simpli ţărani la fii de boieri. În 1630 octombrie 20, din Târgu Jiu birarul Vasile scria logofătului Paraschiva de la Curte înştiinţându-l că „a venit fiul Filieşanului cu 30 de oameni ca să-l prindă". El a reuşit să fugă dar „câţi birari au găsit toţi i-au luat de i-au legat, de li-au luat banii şi catastişele, şi i-au despuiat de i-au lăsat cu pielea" [9].

Pentru a preîntâmpina astfel de situaţii călătorii porneau la drum în număr mai mare şi bine înarmaţi, după cum rezultă din mărturia lui Niccolo Barsi 〈1633—1639〉: „În dimineaţa următoare, după ce ne-am pregătit toate armele noastre ca pistoale şi archebuze — deoarece trebuia să trecem în acea zi printr-o pădure foarte deasă 〈pădurea Scânteia din Moldova〉 — am pornit la drum punând carele înainte şi lumea mai slabă la mijloc, iar noi ceilalţi mergeam pe lângă care, trăgând mereu din archebuze pentru a înfricoşa pe tâlhari şi a-i face să creadă că suntem mai mulţi decât eram în adevăr" [10]. Şi totuşi, în acest şir al lamentaţiilor referitoare la primejdiile ce se puteau ivi în timpul călătoriilor mai lungi există şi o mărturie, cea a lui P.B. Bakšić, din 1641 〈*Dare de seamă despre Moldova*〉 în care după ce face aprecieri negative asupra moldovenilor socotindu-i „foarte aplecaţi spre furt şi tâlhărie" conchide că, în timpul lui Vasile Lupu se călătorea în siguranţă deoarece „a stârpit aproape din toată ţara pe răufăcători şi nu încetează de a-i urmări pentru a-i stârpi cu totul" [11].

Chiar dacă Vasile Lupu a luat unele măsuri pentru stoparea acestei stări de fapt, fenomenul în sine are o amploare deloc neglijabilă şi câteodată îmbracă aspecte destul de complexe pentru a fi socotit o problemă de stat. În acest sens e de reţinut preocuparea atât a autorităţilor române, cât şi a celor otomane de a stârpi, cu eforturi conjugate, atacurile tâlhăreşti îndreptate împotriva locuitorilor de pe malurile Dunării şi a corăbiilor negustoreşti, deopotrivă, şi luarea măsurilor necesare pentru asigurarea pazei fluviului. Principalele baze ale „tâlharilor haiduci" — cum îi numeau documentele — se aflau în regiunea Dunării de Jos, în ostroavele din dreptul Hârşovei şi al Târgului de Floci, precum şi în zona Porţilor de Fier şi a Cladovei. În 1618, Osman al II-lea îi reproşa lui Alexandru Iliaş că apariţia şi intensificarea tâlhăriilor se datora lipsei lui de zel şi îi cerea să ia măsurile necesare pentru a fi păzită întreaga Dunăre [12].

La rândul său, sultanul Mehmed IV îl înştiinţa pe domnul Şerban Cantacuzino că „în insulele din preajma Hârşovei şi din apropierea celuilalt mal, din partea Ţării Româneşti, s-au îngrămădit tâlharii haiduci. În faţa întăriturii Taşburun, ei s-au luptat cu capudanul din Hârşova, iar răutăţile şi fărădelegile lor au crescut în fiecare zi. Astfel, ei ucid pe unii din stăpânii corăbiilor de pe

[7] *Ibidem*, B, XI, p. 191.
[8] *Călători*, V, p. 429.
[9] N. Iorga, *Scrisori de boieri*, Vălenii de Munte, 1912, p. 49.
[10] *Călători*, V, p. 82.
[11] *Ibidem*, p. 225.
[12] T. Gemil, *Relaţiile ţărilor române cu Poarta otomană în documente turceşti*, 1601—1712, Bucureşti, 1984, p. 181 (doc. din 〈1618 apr.-mai〉).

fluviul Dunărea, iar pe alţii îi jefuiesc de bunuri şi avuţii". Înştiinţându-l că din partea Ordiei împărăteşti au fost desemnaţi capudanii din Hârşova, Silistra şi Brăila ca să meargă împotriva tâlharilor îi cere domnului să-l trimită şi el pe căpitanul de Floci împreună cu 100 de puşcaşi şi luptători „ca să scormonească insulele din acea parte şi să pună neapărat mâna pe tâlhari"[13].

Câţiva ani mai târziu, Mustafa al II-lea îi cerea în mod imperativ lui Constantin Brâncoveanu să-şi îndeplinească obligaţia de a asigura paza circulaţiei pe întregul curs românesc al Dunării. „Este în seama şi în obligaţia ta asumată să păzeşti malurile Dunării aflate în hotarele Ţării Româneşti, astfel încât să nu apară nici un individ dintre haiduci şi nelegiuiţi, iar corăbiile miriei şi ale negustorilor, precum şi alţi trecători să circule în siguranţă până la Porţile de Fier şi Orşova, iar în faţa Cladovei şi în împrejurimile ei, unde din vechime păzesc boierii şi căpitanii tăi, trebuie să ai păzitori în număr suficient. Cu toate acestea, la urechea mea împărătească a ajuns vestea că haiducii, trecând în hotarul tău, produc pagube şi stricăciuni populaţiei ţării aflată pe ambele maluri ale Dunării, precum şi trecătorilor. Este verificat că aceasta se datoreşte delăsării şi lipsurilor tale. Sunt prea importante şi necesare paza şi protecţia pentru ca de acum înainte să nu se producă nici o pagubă şi stricăciune nici măcar unei singure persoane din acele părţi. De aceea tu, cel care eşti pomenitul voievod, în acel moment în care porunca mea ilustră va ajunge la tine, să porneşti în persoană, cu un număr suficient de puşcaşi dintre oştenii tăi şi, ajungând în faţa Cladovei, să stai în aşteptare într-un loc potrivit pentru pază şi apărare. Şi fiind ochi şi urechi către toate părţile, să faci să fie păzite aşa cum trebuie trecătorile şi vadurile aflate în interiorul hotarului Ţării Româneşti până la Porţile de Fier. Să barezi drumurile şi să depui multă sârguinţă pentru ca, atât dintre corăbii, cât şi dintre drumeţii şi locuitorii ţării să nu aibe nimeni de suferit vreo pagubă". Îndemnându-l să depună „toată străduinţa şi ardoarea pentru a păzi acele părţi", sultanul îi atrage atenţia că „de acum încolo, dacă un singur om din acele părţi va avea de suferit pagube, atunci să ferească Allah preaînaltul!, nu va fi mulţumitor să despăgubeşti tu tot ceea ce va fi jefuit şi pierdut, ci vei fi ucis"[14].

Despre înmulţirea tâlharilor în zonele de graniţă, cum ar fi Cladova, vorbeşte şi Radu Greceanu care arată că s-au luat măsuri pentru stârpirea lor: „Deci care s-au dovedit den hoţi mai răi şi s-au cunoscut de unii păgubaşi, au trimis de i-au spânzurat la locurile acelea unde au făcut răotatea; den ceilalţi pre unii i-au trimis la ocnă, pă alţii i-au pus la popreală"[15].

Deplasarea, în ţară, dintr-o regiune în alta se făcea cu calul, carul, iar iarna cu sania, acea „trăsură fără roate" care mergea „repede şi fără zguduituri"[16]. Din secolul XVII şi începutul celui următor, avem câteva ştiri privind trăsurile şi caretele care circulau atunci. Dacă pe la 1642 un boier ca Preda spătarul, nepotul banului Preda din Cepturoaia, avea un „leagăn cu telegari" care costase 120 de ughi[17], un domn ca Vasile Lupu îşi comanda caretă la Liov[18]. Cu tră-

[13] *Ibidem*, p. 359 (doc. din 1680 iulie 4 ⟨1091 Cermaziyülah'r 6⟩).

[14] *Ibidem*, p. 444 (doc. din 1697 iunie 1–10 ⟨1108 Zilkade evasit⟩).

[15] *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, Bucureşti, 1961, II, p. 73.

[16] *Călători*, VI, p. 42. Aşa nota la 8 februarie 1653 Paul de Alep aflat în vizită la Iaşi: „Către prânz, sulgerul a venit la el (la patriarhul Macarie al III-lea) cu o trăsură fără roate, numită în limba lor sanie deoarece căzuse multă zăpadă şi îngheţase. În timp ce trăsurile cu roţi nu puteau să meargă, aceasta ne ducea repede şi fără zguduituri".

[17] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, Bucureşti, 1901–1906, V, p. 298 (doc. din 1642 ianuarie 6).

[18] *Ibidem*, IV, p. 120 (doc. din ⟨1650–1652⟩).

surile obişnuiau să meargă prin oraş jupânesele însoţite de servitoare. În interiorul trăsurii nu se aflau scaune, ci covoare şi perne mari acoperite cu catifea. Boierii mergeau în oraş călare şi cu alai de servitori după rangul fiecăruia [19]. Cu caretele se circula mai puţin fiindcă erau destul de proaste [20].

Proaste erau şi drumurile, mai ales în anotimpurile ploioase când se călătorea anevoios, prilej de supărări şi chiar de mari necazuri [21].

Din informaţiile pe care le avem, mai ales pentru secolul al XVII-lea, rezultă că de-a lungul drumurilor se aflau numeroase cârciumi [22] clădite de obicei din stuf şi acoperite cu paie unde drumeţii puteau găsi de mâncare. Câteodată călătorul putea apela la ospitalitatea deosebită a locuitorilor. Spre deosebire de polonezi „ care nu vor să dea nimic pe degeaba străinilor în trecere", în Moldova, după cum consemna pe la 1646 Marco Bandini, drumeţul putea umbla prin toată ţara „fără mijloace de drum. Ei ⟨locuitorii⟩ dau bucuroşi drumeţilor pâine, brânză, ceapă, lapte şi altele de acest fel ce se găsesc în casa lor. Numai doar străinul să se poarte liniştit, căci — de nu — capătă mai uşor pumni zdraveni şi ciomege decât mâncare" [23].

Din secolul al XVII-lea apar frecvent menţionate menzilurile [24] şi hanurile [25].

[19] Anton Maria Del Chiaro, *Istoria revoluţiilor moderne ale Ţării Româneşti*, ed. C. Boroianu, Bucureşti, 1971, p. 39 (în continuare se va cita *Del Chiaro*). „Jupânesele obişnuiesc să meargă prin oraş într-o trăsură cu doi cai, fiecare din ei având un fel de pieptar de lăţimea unui braţ, de culoare verde sau albastru închis, nu roşie, această culoare fiind rezervată exclusiv lami ici domnitoare. Vizitiul nu şade în faţă pe capră, ca la noi, ci pe calul din stânga. Înăuntrul trăsurii (când aceasta nu este însă de modă nemţească) nu sunt scăunele sau altceva de şezut, acestea fiind înlocuite prin covoare şi perini mari acoperite cu catifea sau alte ţesături. Servitoarea care merge cu jupâneasa, şi care de obicei este o femeie bătrână, nu are perni, şi şade pe podeaua trăsurii, în faţa stăpânii.

Boierii merg în oraş călare şi cu alai de servitori, după rangul fiecăruia".

[20] Pe la 1713, Erasmus von Weismantel în scurta descriere a ţinuturilor Moldovei consemna: „Cu careta nu vezi pe nimeni, căci şi caretele sunt foarte rele, aproape ca trăsurile noastre de ţară, şi sunt gătite pe dinăuntru după averea fiecăruia" *(Călători*, VIII, p. 344).

[21] *Cronicari munteni*, I, p. 434. Radu Popescu arată că în a doua domnie a *lui* Gh. Duca în Moldova, domnul trebuia să trimită urgent zaherea pentru oştile turceşti care mergeau în Polonia. Dar din cauza ploilor şi a noroaielor „s-au frânt carăle". De mânie, Duca a poruncit decapitarea celui care era ispravnic pe care.

[22] *Călători*, V, p. 612. Suedezul Clas Brorsson Ralamb, trecând în 1657 prin Ţara Românească, nota: „[...] de-a lungul drumurilor zile întregi nu găseşti nici un sat. La fiece două zile însă este câte o crâşmă mică clădită din stuf şi acoperită cu paie, unde sunt câteva butoaie de vin şi unde drumeţul poate găsi câte ceva de ale mâncării". La 1701, stareţul rus Leontie călătorind prin Moldova consemna: „Iar oamenii sunt binevoitori, măcar că sunt săraci, şi toţi se prăpădesc din cauza vinului ieftin; s-au risipit cu totul din cauza aceasta: peste tot doar numai cârciumi" (*ibidem*, VIII, p. 189). La rândul lor Michaly Bay şi Gaspar Papay, străbătând tot Moldova prin 1705—1706, arătau că la 11 decembrie: „Neajungând însă până la Iaşi am dormit la o cârciumă în câmp; în Moldova, afară de cârciumi, nu se găsesc alte hanuri" (*ibidem*, p. 239). Ultima afirmaţie este contrazisă de spusele lui Paul de Alep care trecând tot prin Moldova, dar cu mult mai înainte, la 1656 menţionează că în oraşul Roman „se află multe hanuri frumoase ce aparţin oamenilor care fac rost de trăsuri şi de toate cele de trebuinţă călătorilor" (*ibidem*, VI, p. 156).

[23] *Ibidem*, V, p. 331.

[24] Locul unde se schimbau caii de poştă. Termen apărut şi în documentele interne tot în secolul al XVII-lea. Paul de Alep, la 1653, nota: „în fiecare târg e un menzil de căruţe şi de cai" (*ibidem*, VI, p. 27).

[25] În 1678, Ioan Ovari trecând spre Istanbul nota că la 26 noiembrie a prânzit la han între Târgovişte şi Bucureşti. În 27 noiembrie a prânzit la han şi a petrecut noaptea la Bucureşti (*ibidem*, VII, p. 369). Câţiva ani mai târziu, în 1705, János Papai venind în Ţara Românească din Transilvania consemna că pe 8 noiembrie „seara de pe la orele opt am ajuns la Aninoasa (jud. Gorj) unde am poposit la hanul acelui sat" (*ibidem*, VIII, p. 230).

Pentru perioada care ne interesează, arhitectura românească [26] se înscrie în vasta civilizaţie a lemnului.

Locuinţa tradiţională ţărănească, precum şi tipul de locuinţă orăşenească, derivată din cea tradiţională, stau sub semnul lemnului.

Nota dominantă a peisajului habital românesc a fost satul. La începutul secolului al XV-lea, Ioan, arhiepiscop de Sultanieh, trecând prin Ţara Românească, reţine faptul că românii „nu au oraşe mari, ci multe sate" [27]. Un veac şi jumătate mai târziu, pe la 1549, Anton Verancsics, călătorind prin ambele principate româneşti, consemnează: „Oraşe nu sunt deloc în acele ţări şi nici o civilizaţie orăşenească, şi nici clădiri mai impunătoare [...]. Satele arată ca nişte colibe de păstori împrăştiate peste tot locul, târgurile nu sunt întărite cu nici un fel de îngrădituri, iar casele ţărăneşti sunt puţin ridicate de la pământ şi făcute din lemn, lipite cu lut şi acoperite cu paie sau stuf" [28]. Mărturiile tuturor călătorilor străini ce au trecut pe aici în secolele XV—XVII sunt într-o deplină concordanţă în a sublinia simplitatea, modestia construcţiilor şi precaritatea materialelor folosite. La 1564, Anton Maria Graziani arăta că: „Românii au oraşe puţine; locuiesc în sate şi în târguşoare, în care casele sunt clădite din bârne şi din paie şi în care se apără de asprimea iernii" [29], iar Sivori, douăzeci de ani mai târziu, descriind Bucureştiul consemnează şi el că „în afară de palatul principelui, de mărime potrivită, casele sunt în cea mai mare parte ridicate din lemn şi lut, mici, dar bune de locuit" [30]. De altfel, în aceeaşi vreme, reşedinţele domneşti de la Iaşi [31], a lui Petru Şchiopul, şi de la Bucureşti [32], a lui Alexandru al II-lea Mircea, erau construite tot din lemn şi acoperite cu şiţă.

În capitale, străzile „pe care noroiul le face aproape de necunoscut iarna, sunt atât de pline de praf vara, încât nu se mai vede chiar nimic. Cele mai vechi folosite sunt acoperite de trunchiuri şi rădăcini de copaci, aşezaţi unul după altul, în chip de pardoseală, pentru a le face accesibile" [33].

Dacă în arhitectura civilă şi în secolul al XVII-lea casele continuă să fie construite din lemn, lipite cu lut, văruite şi acoperite cu stuf, paie sau şindrilă [34], în

[26] Pentru arhitectura românească vezi Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Bucureşti. 1982, 710 p.; Corina Nicolescu, *Case, conace şi palate vechi româneşti*, Bucureşti, 1979, 109 p. Vasile Drăguţ, *Arta românească*, Bucureşti, 1982, 518 p.

[27] *Călători*, I, p. 39 ⟨ante 1404⟩.

[28] *Ibidem*, p. 404.

[29] *Ibidem*, II, p. 382.

[30] *Ibidem*, III, p. 8.

[31] *Ibidem*, III, p. 296. Englezul Henry Cavendish nota la 1589: „Acest Iaşi este doar un biet oraş ⟨cu case⟩ de lemn şi curtea domnului ⟨Petru Şchiopul⟩ este ⟨construită⟩ numai din lemn şi acoperită cu şiţă".

[32] *Ibidem*, II, p. 426. Pierre Lescalopier, trecând prin Bucureşti prin 1574, consemna: „Palatul lui ⟨Alexandru II Mircea⟩ era făcut din lemnărie umplută cu chirpici de pământ amestecat cu paie tocate". Cât despre Bucureşti: „zidurile acestui oraş sunt ⟨făcute⟩ din trunchiuri mari de copac înfipte în pământ, unul lângă altul şi legate între ele prin grinzi de-a curmezişul, prinse de acele trunchiuri cu nişte pene lungi şi groase de lemn; oraşul e podit cu trunchiuri de copaci".

[33] *Ibidem*, VII, p. 260.

[34] *Ibidem*, V, p. 75, Călugărul Niccolo Barsi din Luca nota la 1633—1639: „Locuinţele oraşului ⟨Iaşi⟩ foarte puţine la număr sunt toate din pământ, însă cea mai mare parte din ele sunt făcute din bârne îmbucate unele în altele. Peste ele se aşterne lut amestecat cu pleavă, cu bălegar de cal şi cu apă. După ce se usucă acest material se ia var şi se albesc aceste case ca şi cum ar fi nu din pământ ci din zid, datorită cărui fapt cine nu se pricepe, ia uşor drept piatră ceea ce de fapt nu e decât lut. Aceste case ei şi le împodobesc cu pridvoare şi balcoane ieşite în afară, pentru a putea sta în timpul verii la răcoare, şi le acoperă de cele mai multe ori cu paie. Numai casele boierilor şi cea a domnului sunt acoperite cu şindrilă". Vezi şi *ibidem*, p. 233 descrierea lui P. B. Bakšić.

cea rezidenţială modificări notabile apar în Ţara Românească încă din vremea lui Petru Cercel (1583—1585). Instalat la Târgovişte, tânărul domn porneşte „de îndată" la mărirea palatului voievodal[35]. Familiarizat cu o anumită gândire spaţială, pe care a admirat-o la curţile principilor din Italia renascentistă, Petru Cercel dispune amenajarea, pe esplanada palatului, a unei fântâni pentru care se aducea apă pe olane de la un izvor aflat la patru mile depărtare de oraş. Totul s-a făcut „cu mare osteneală şi cheltuială". Pentru a prelungi un mediu ambiental ce-i era atât de familiar, domnul decide ca în partea de răsărit a curţii, pe terenul care coboară lin spre Ialomiţa, să fie amenjate nişte „mândre grădini italieneşti care erau aşezate chiar lângă palatul său" [36].

Este o încercare de afirmare a unei arhitecturi rezidenţiale, şi, totodată, de racordare la natură pe care abia secolul următor o va împlini, cu deosebire în epoca Brâncoveanului.

Mai mult decât vremurile trecute, veacul al XVII-lea se deschide larg atât Orientului, cât mai cu seamă Occidentului. Cele două filiere care duceau una prin Târgovişte spre Europa Centrală, alta prin sud, prin Veneţia şi Padova, spre Italia vor facilita multiplele şi atât de beneficele contacte culturale brâncoveneşti cu o lume în care sensibilităţile unui secol baroc îşi găseau cele mai variate forme de exprimare.

Cei care s-au aplecat asupra intervalului 1600—1700 au constatat că totul pare cuprins acum de vocaţia mişcării, a deschiderilor spre spaţiile largi ale spiritului şi naturii.

O natură acaparatoare, debordantă care nu se mulţumeşte numai să înconjoare cu generozitate clădirile ce vor forma acea „arhitectură rezidenţială" ce va cunoaşte în epoca Brâncoveanului o dezvoltare nemaiîntâlnită pe pământul românesc, ci invadează totul, şi interiorul logiilor şi al pridvoarelor căţărându-se până şi pe fusul coloanelor.

[35] Cele două corpuri ale caselor domneşti care se văd astăzi datează din epoci diferite: primul a fost construit în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân (1386—1418), iar cel de-al doilea a fost ridicat de Petru Cercel (1583—1585) lângă latura de sud a clădirii iniţiale. Corpul de clădiri construit de Petru Cercel este complet separat de vechile case domneşti. El era compus din pivniţă, parter şi etaj. În arhitectura clădirii se întâlnesc ideile novatoare ale Renaşterii cu tradiţia locală adusă pe şantier de meşterii autohtoni. Pivniţele, amplasate în axul clădirii, păstrează aspectul iniţial şi impresionează prin realizările tehnice. Planul, în formă de pătrat cu latura de 12 m, se compune din patru spaţii egale dispuse în jurul unui pilon masiv central, acoperite fiecare cu bolţi în leagăn. Structura lor planimetrică anunţă tipul de pivniţă răspândit larg în epoca brâncovenească, atunci când bolţile semicilindrice vor fi înlocuite cu calote sferice pe pandativi. Parterul, care servea ca locuinţă pentru slujitori şi curteni şi adăpostea probabil şi cancelariile domneşti, este alcătuit simetric de o parte şi de alta a unui ax longitudinal, şi cuprindea zece încăperi, etajul, complet separat de parter, cuprindea apartamentele de locuit ale domnului şi familiei sale, şi era accesibil numai din exterior, pe o scară aflată pe faţada de vest.

Ceea ce constituia nota caracteristică a casei înălţate de Cercel era aspectul exterior. Aici intervine ideea de a proteja în întregime faţada cu o tencuială subţire, peste care era aplicată zugrăveala cu roşu ce imita procedeul aşezărilor cărămizilor în jurul unor panouri de tencuială. Conturul cărămizilor era marcat înainte de vopsire prin incizii în tencuială proaspătă. Acest sistem de decorare folosit, după cât se pare, pentru prima dată în arhitectura muntenească la ctitoriile de aici ale lui Petru Cercel, se va generaliza în ornamentica exterioară a edificiilor religioase abia către mijlocul secolului al XVII-lea (exemplu, biserica Sfinţii Împăraţi, datând din 1651, şi biserica Târgului refăcută în 1654, ambele chiar în Târgovişte). (N. Constantinescu, C. Moisescu, *Curtea domnească din Târgovişte*, Bucureşti, 1965, p. 26, 30—32).

[36] *Călători*, III, p. 12. Palatul şi biserica au fost înconjurate de un nou zid de incintă prevăzut în exterior cu contraforţi triunghiulari şi construit din bolovani de râu şi cărămidă. Înălţat în acelaşi timp cu casele şi biserica, zidul a fost refăcut în secolul al XVII-lea (N. Constantinescu, C. Moisescu, *op. cit.*, p. 45).

După cum remarca Vasile Drăguţ, acest sens al comunicării cu natura, subliniat prin generoasa tratare a foişoarelor şi cerdacelor, constituie una din caracteristicile fundamentale ale arhitecturii din a doua jumătate a secolului al XVII-lea [37].

Alături de ademenitoarea chemare a naturii, mişcarea pare să fi ispitit deopotrivă sensibilitatea celor ce au trăit în veacul al XVII-lea. „Toată [...] caligrafia barocă tinde spre muzică" nota E. d'Ors în cunoscuta sa lucrare dedicată barocului [38]. Ideea a fost împărtăşită de V.L. Tapié care constata că în arhitectură se observă „o supleţe şi o mişcare cum nu mai au fost realizate, o virtuozitate ce se joacă cu masele şi volumele. Coloana dreaptă sau răsucită, pilastrul, nişele, busturile decorative, totul pare prins într-un dans vesel. S-ar zice că arhitectura s-a preschimbat în muzică: ceea ce rămânea stabil a căpătat fluiditatea elementului ce curge" [39].

Într-adevăr, e destul să ai în minte coloanele în torsadă, atât de dragi arhitecturii brâncoveneşti, cu o decoraţie ce acoperă tot spectrul de la sobru la exuberant, pentru a simţi această sonoră fluiditatea materială.

Preocuparea pentru amenajarea mediului ambiental, pentru peisagistică, inaugurată, cum am menţionat, de Petru Cercel, se pare că a fost mai pregnantă în Ţara Românească decât în Moldova. Oricum aici sunt amintite bazinele cu mari jocuri de ape şi cu peşti de la Mărgineni [40] (1654) şi de la Cozia (1657). În faţa mănăstirii — spunea Paul de Alep — este o fântână „îndestulată de un mândru izvor de apă care curge de la munte şi încântă simţurile. În jurul bazinului sunt patru chipuri din a căror gură curge apă: unul este chipul unui maghiar, celălalt capul unui turc cu turbanul său, al treilea este chipul unui domn şi al patrulea cel al unui rob. În bazin se păstrează totdeauna peşti" [41].

Demne de laudă erau şi grădinile frumos amenajate care din a doua parte a veacului XVII includ un nou element decorativ: chioşcul. Grădina „foarte mare" de la Dobrenii lui Constantin Şerban era la 1657 „împărţită în straturi, ca grădinile franceşti ⟨italieneşti⟩, cu jghiaburi pe olane. În partea de apus este un bazin mare cu apă cu un pod peste el de la un capăt la celălalt. În mijlocul grădinii este un chioşc frumos" [42]. Biserica domnească din Târgovişte avea şi ea în juru-i o frumoasă grădină cu trandafiri unde se afla şi un chiparos „a cărui frumuseţe, înălţime, măreţie şi coroană te fac să binecuvântezi pe creator" [43]. Gabril Thomasij Mančić apreciază că această grădină este „întocmită după moda italiană, cum nu se mai află alta în toată Ţara Românească" [44].

În Moldova, la mănăstirea Galata [45] se amenajase la mijlocul veacului al XVII-lea o grădină cu mulţi pomi fructiferi dintre care Paul de Alep menţionează: caişi, migdali, cireşi, pruni zişi „inimă de porumbel", gutui, peri, iar dintre flori îi reţin atenţia: garoafele şi crinii obişnuiţi. „Crinul galben numit francesc creşte în toate aceste ţinuturi până la Moscova ca buruienile şi nu este preţuit". Pe câmpii iarba cea mai răspândită este pelinul.

[37] V. Drăguţ, *Arta brâncovenească*, Bucureşti, 1971, p. 8.

[38] E. d'Ors, *Du baroque*, Paris, 1935, p. 139.

[39] V. L. Tapié, *Barocul*, Bucureşti, 1969, p. 141.

[40] *Călători*, VI, p. 147 (Paul de Alep).

[41] *Ibidem*, p. 183 (Paul de Alep). Pentru fântâni, în general, cu apă potabilă, la Focşani (1696) şi la Târgovişte (1711—1712) vezi *Cronicari munteni*, II, p. 87—88 şi 210 (Radu Greceanu).

[42] *Ibidem*, p. 229—230.

[43] *Ibidem*, p. 119 (Paul de Alep, 1653).

[44] *Ibidem*, VII, p. 128 (în 1660).

[45] *Ibidem*, VI, p. 86.

Dar ce merită să fie reţinut este că în 1653 în grădina domnului Moldovei, Paul de Alep a văzut pe lângă duzii cu fructe dulci, caişi şi migdali şi „un pom mic cu rodii, plantat într-un butoi şi lămâi dulci şi cultivaţi tot în hârdaie"[46].

Arhitectura peisagistică, ale cărei prime semne am arătat că apăruseră spre sfârşitul veacului al XVI-lea, care se va amplifica din a doua parte a secolului al XVII-lea, mai ales în Ţara Românească va ajunge la deplina împlinire în vremea Brâncoveanului. Astfel, grădina palatului din Bucureşti este sincer admirată de un om cult şi rafinat ca Anton Maria Del Chiaro: „Grădina, la drept vorbind, este foarte frumoasă, proiectată într-un veritabil stil italian, în mijlocul căruia domnitorul Constantin Brâncoveanu a pus să se ridice un chioşc frumos pentru a lua masa şi a se odihni după prânz în timpul verii, în parfumul feluritelor flori, aşezate în ordine, pe spalier, de jur împrejur"[47].

Dar să pătrundem din grădină în casă. Decoraţia interioară şi mobilierul locuinţelor difereau în funcţie de starea socială a proprietarului. Casele cele mai modeste erau de obicei văruite în alb atât pe dinăuntru, cât şi pe dinafară şi erau ţinute curate. „Chiar cea mai săracă din aceste case este atât de curată înăuntru, încât odată ce am intrat în casă, deşi şovăisem să o fac, nu-mi venea să mai ies"[48]. Aceeaşi este şi părerea solului suedez Conrad Iacob Hiltebrand: „Deşi casele lor sunt prost construite, în ele este totuşi curat. Dacă s-a aşezat rugina în faţa vetrei, o spoiesc numaidecât, având totdeauna la îndemână în acest scop o oală cu spoială. Băncile şi masa sunt spălate frumos".

Mobilierul era simplu, format dintr-o masă „sprijinită la mijloc de un picior ca în casele europenilor"[49] care de obicei stătea într-un colţ al camerei. În loc de scaune se foloseau bănci sau laviţe aşezate împrejurul odăilor. Patul[50], în casele celor modeşti, „era o saltea de paie şi pătură, de care se folosesc cu toţii. În odaie este făcută un fel de poliţă, pe care se întind şi dorm". Del Chiaro, descriind interiorul caselor domneşti, scria: „Patul nu este mişcător ca ale noastre, ci capul şi marginea sunt fixate în zid. Nu se desface decât în timpul nopţii, când se merge la culcare. Saltelele (care sunt pe dinăuntru cu bumbac netors) şi cuverturile sunt strânse şi aşezate cu eleganţă la cap, formând o masă pătrată şi înaltă, acoperită de o pânză curată şi foarte subţire, cu variate flori de mătase. În vârful acestui moale şi mare pachet se află perinile învelite în aceeaşi pânză. Prin urmare, ziua suprafaţa divanului apare acoperită până la pământ de un mare covor, desupra căruia este o saltea de bumbac dublată cu damasc, catifea sau altă căptuşeală scumpă, indiană sau turcească".

Nu se foloseau scaune sau taburete ci doar laviţe (acoperite numai la curte cu postav roşu) aşezate pe lângă pereţi.

Restul „mobilierului" este format „numai din covoare şi covoraşe atârnate pe pereţi". Nelipsit din fiecare casă este cuptorul, din chirpici, vopsit în verde sau roşu, la cei nevoiaşi, şi din faianţă la cei bogaţi. În timpul iernii, casele sunt „mai calde decât băile"[51].

În mod obişnuit, în fiecare casă românească se afla câte o icoană „cu imagine sfântă pusă într-un loc destul de înalt"[52]. Niciodată podoabă, întotdeauna

[46] *Ibidem*, p. 91.
[47] *Del Chiaro*, p. 24.
[48] *Călători*, V, p. 487 (englezul Robert Bargrave trecând prin Moldova în 1652). Mărturia suedezului Conrad Iacob Hiltebrand *(ibidem*, p. 595).
[49] *Ibidem*, VI, p. 27 (Paul de Alep despre casele din Ţara Românească şi Moldova în 653).
[50] *Călători*, V, p. 595 şi *Del Chiaro*, p. 40.
[51] *Ibidem*, VI, p. 27.
[52] *Del Chiaro*, p. 39.

ţintă, icoana centrează întregul spaţiu spre Transcendent. Dintr-o locuinţă face o biserică[53]. Pentru Biserica de Răsărit icoana este unul din sacramente, cel al prezenţei personale a lui Hristos. De aceea, ruga unui preot şi ritualul sfinţirii sunt necesare pentru instituirea icoanei în funcţia ei liturgică şi deci în cea teofanică. De altfel, Sinodul din 860 afirmase în acelaşi sens: „Ceea ce Evanghelia ne spune despre Cuvânt, icoana ne vesteşte prin culori, *ne face prezent*"[54]. Aceste icoane, la biserică sau acasă, erau împodobite atunci, ca şi acum, cu mănunchiuri de busuioc[55].

Mobilier nu se afla prea mult nici chiar la palatul voievodal din Târgovişte unde, la 1657, numai sala de audienţă avea pereţii îmbrăcaţi cu damasc şi geamuri de sticlă, celelalte camere nu aveau pereţii acoperiţi, iar ferestrele aveau hârtie[56].

Desigur, interioarele locuinţelor marilor boieri şi ale palatelor domneşti[57], mai ales, spre sfârşitul veacului al XVII-lea au început să abunde în covoare, brocarturi, stucaturi, picturi murale, mătăsuri, catifele. Şi totuşi, în pofida acestei atmosfere orientale pe care o degaja, organizarea spaţiului interior şi diferenţierea mobilierului în raport de funcţionalitatea camerelor subliniază tocmai trăsătura esenţială, europeană, a interiorului palatelor româneşti, fiind fundamental diferit de cel al seraiurilor şi caselor otomane, unde nu există deosebire de mobilier de la o încăpere la alta[58].

În sfârşit, un ultim aspect care trebuie avut în vedere când se discută despre evoluţia habitatului în perioada ce ne preocupă este cel referitor la igienă. Del Chiaro, observator atent şi mărturisitor sincer despre realităţile româneşti, pe care le-a cunoscut atât de bine, consemnează: „Românii au meritul că ţin o mare curăţenie, mai cu seamă în casele lor şi, pentru a spune adevărul, este o încântare când intri în acele camere, unde s-au presărat diferite soiuri de ierburi mirositoare, adică pelin, virnanţ, jaleş, mentă, cimbrişor şi alte asemenea, care împrăştie un parfum plăcut şi nu mai puţin sănătos.

Se detestă la români obiceiul popoarelor care ţin în odăile lor vase pentru necesităţile corporale de noapte într-atât încât şi în miezul iernii ies din căldura camerei spre a merge la locul comun situat într-un colţ depărtat al casei, nu fără pericolul evident de a contracta vreo boală, ceea ce se şi întâmplă deseori"[59]. Obiceiul acesta, de a ţine casa curată, în care chiar o cameră are această denumire şi este rezervată, în special, oaspeţilor, s-a transmis până astăzi în cea mai bună tradiţie populară.

Din ultima perioadă a veacului al XVI-lea când încep să apară primele elemente de organizare urbanistice, ce vor cunoaşte o mai accentuată dezvoltare spre mijlocul şi sfârşitul secolului următor[60], există şi primele băi publice.

Astfel, într-un document din 1626 (7134) iunie 8, dat în Bucureşti, Alexandru Coconul întărea mănăstirii Plumbuita „baia cea mare din oraşul Bucureşti, care

[53] P. Evdochimov, *Arta icoanei. O teologie a frumuseţii*, Bucureşti, 1992, p. 155.

[54] *Ibidem*, p. 158.

[55] *Călători*, VI, p. 90 (Paul de Alep, Moldova, 1653).

[56] *Ibidem*, V, p. 610, mărturia suedezului Clas Brorsson Ralamb din 1657 referitoare la palatul din Târgovişte: „Sala de audienţă avea pereţii îmbrăcaţi cu damasc şi geamuri de sticlă (pe când celelalte opt sau nouă încăperi prin care trecusem nu aveau pereţii acoperiţi, iar ferestrele aveau hârtie)".

[57] Corina Nicolescu, *op. cit.*, cap. *Decoraţia interioară*, p. 84—92.

[58] *Ibidem*, p. 87.

[59] *Del Chiaro*, p. 44—45.

[60] Mircea D. Matei, *Probleme ale genezei şi evoluţiei oraşului medieval pe teritoriul României*, în „Revista de istorie", t. 42, 1989, nr. 12, p. 1 184 — 1 185.

este din sus de cetatea domnească lângă apă"[61] zidită, dăruită şi închinată acelei mănăstiri de doamna Caterina a lui Alexandru II Mircea şi de fiul ei Mihnea voievod.

Băile publice sunt amintite mult mai frecvent din veacul al XVII-lea, de exemplu la Suceava. În 1634, Vasile Lupu întăreşte succesiv, la 25 ianuarie[62] şi la 12 mai[63], mitropoliei Sf. Ioan cel Nou veniturile unei băi din oraş cu care să-şi procure lumânările şi tămâia necesare cultului. În 1641, Baksić nota şi el că la Suceava mai sunt băi turceşti nu departe de palat. Se mai aflau acolo multe ape curgătoare şi fântâni cu apă rece[64].

O mare baie turcească a fost construită de Matei Basarab la Giurgiu. La 28 februarie 1645, el dăruieşte venitul acesteia mănăstirii Lavra Mare de la Muntele Sinai. În hrisovul de danie domnul arată că a „ridicat-o după multele şi desele rugăminţi şi rugi ale agarenilor ⟨turcilor⟩ locuitori în cetatea învecinată cu noi şi hotărându-se cu ţara noastră"[65]. Construcţia din piatră tăiată a fost făcută din temelie, cu mare cheltuială, pe un loc cumpărat de voievod de la Habaz Celebi cu 100 de taleri.

Mai existase o baie publică şi la Târgovişte pe care Matei Basarab o dăruise mănăstirii Căldăruşani. Paul de Alep[66] o descrie pe larg în 1654, arătând că apa era adusă la feredeiele turceşti, care se aflau pe malul Ialomiţei, cu ajutorul unei roţi. În interior se aflau două încăperi, una pentru bărbaţi, unde era un bazin de înot, şi alta pentru femei. Mai exista o sală, la mijloc, unde „bărbaţii şi femeile se dezbracă, bărbaţii intră în sala lor şi femeile în a lor, căci toate aceste săli au uşi". Băile erau încălzite cu lemne.

O altă baie turcească, cu cupolă din marmură, mai ridicase, la Iaşi, şi Vasile Lupu[67].

Tot în veacul al XVII-lea apar menţionate, ca un alt element de noutate, şi elegantele băi personale din palatele domneşti sau casele marilor boieri. Acelaşi Vasile Lupu mai construise în palatul său „lângă casa doamnei, încă o baie cu plăci de faianţă şi o altă baie foarte îngrijită pentru folosinţa ei şi a lui cu marmură din belşug şi cu bazine"[68]. Pentru aceste băi apa se aducea din lac cu harabalele.

O baie nu mai puţin elegantă şi cu marmură era la 1654 şi în palatul de la Filipeştii de Târg al postelnicului Constantin Cantacuzino. Apa era adusă de roţi cu găleţi aşezate pe râu[69].

Aşadar, şi în cadrul habitatului, atât sub aspect arhitectonic, peisagistic, cât şi urbanistic modernitatea câştiga treptat teren.

2. **Omul fizic.** Spuneam la începutul acestor rânduri că până în secolul al XVI-lea omul ca entitate anatomo-psihologică aproape că nu apare. Pentru secolul al XIV-lea, materialul investigat nu ne-a oferit decât o singură menţiune. E cea a lui Johann Schiltberger care, la 1396, consemna că locuitorii din Moldova şi din Ţara Românească „îşi lasă părul şi barba să crească şi nu o taie nici-

[61] *DRH*, B, XXI, p. 173.
[62] *Ibidem*, A, XXII, p. 41.
[63] *Ibidem*, p. 130–131.
[64] *Călători*, V, p. 238.
[65] Arh. St. Buc., Documente istorice, CCCXCVII/47.
[66] *Călători*, VI, p. 145.
[67] *Ibidem*, p. 53.
[68] *Ibidem* (Paul de Alep, 1653).
[69] *Ibidem*, p. 149–150 (Paul de Alep, 1654).

odată" [70]. Patru sute de ani mai târziu, Del Chiaro va nota că toţi românii poartă părul scurt, numai preoţii şi călugării îl au lung, după obiceiul bisericii ortodoxe. „Cea mai mare parte din români poartă barbă (atât de preţuită la popoarele orientale) alţii îşi lasă să crească mustăţile" [71].

Pentru secolul al XV-lea dispunem de însemnarea cronicarului turc Mehmed bin Mehmed care amintind de incursiunea din 1416—1417 de pe malul Dunării arată că în acea incursiune „oastea islamică a luat în robie, din Ţara Românească, tineri mândri ca luna şi fete frumoase şi grase" [72]. De asemenea, mai este informaţia lui Walerand de Wavrin, care descriind expediţia pe Dunăre din 1445, arată că turcii din cetatea Giurgiu s-au predat. „Şi îndată ce românii despuiară pe acei turci, i-au înşirat goi pe malul apei şi era o privelişte cruntă pentru cei din galere, când au trecut prin faţa lor" [73]. Nuditatea, amintită acum pentru întâia oară, dătătoare de temeri prin ea însăşi, cu atât mai mult multiplicată ca acum, a şocat şi pe bravii cavaleri burgunzi.

În veacul al XVI-lea, cel ce va reflecta adânc asupra naturii umane, a raporturilor dintre suflet, trup şi Dumnezeul cel dătător de viaţă a fost Neagoe Basarab.

Pornind de la Ioan Hrisostomul, Neagoe se întreabă şi el: „Ce iaste omul? Cum ai zice, omul iaste o nimica, numai ce iaste slăbiciune şi urgie şi neputinţă" [74].

Misterul creaţiei aparţine lui Dumnezeu. „Aşijderea au tocmit şi firea fiinţei noastre cei omeneşti şi ne-au dat *minte şi cuvântu şi suflet îmbrăcate în trup* (subl. ns. — I.Ţ.) şi ne-au înfrumuseţat cu chip şi cu podoabă ne-au tocmit cu toate dichisele cele bune şi ne-au alcătuit trupul cu toate mădularile, cu gură, cu urechi, cu picioare, cu ochi şi cu mâini, ca acestea toate să le întindem şi să le lărgim în lauda lui Dumnezeu, iar nu spre spurcate şi scârnave şi făr'de lege care nu se cad" [75].

Neagoe revine asupra ideei, în discursul lui la reînhumarea oaselor mamei sale, în Mănăstirea Argeş, arătând că actul naşterii în sine, câteodată aducător el însuşi de moarte, nu putea avea loc decât cu porunca lui Dumnezeu: „[...] ai fost însărcinată şi împovărată cu trupul meu, până în vremea ceia *ce-ţi veni porunca lui Dumnezeu să naşti.* Atunce, o maica mea, atâtea griji şi scârbe ai avut [...] deci, cu porunca lui Dumnezeu, *adaose sfinţia-sa ţie viaţă şi mie naştere*" [76]. (subl. ns. — I.Ţ.).

De aceea, cel Preaînalt trebuie neîncetat slăvit cu trupul şi cu sufletul. Căci Dumnezeu „n-are alt lăcaş, nici casă mai degrabă, decât trupul omului" [77].

Peste două sute de ani mitropolitul Antim Ivireanul medita şi el asupra naturii umane. Înaltul ierarh socotea, ca şi Neagoe, că misterul creaţiei aparţine numai lui Dumnezeu. El a făcut „două firi mai alese şi mai de cinste": firea omenească şi cea îngerească [78]. Omul şi întreaga natură sunt alcătuite din patru elemente sau „stihii" — cum le spune Antim — respectiv: vântul, focul, apa şi

[70] *Ibidem*, I, p. 30.

[71] *Del Chiaro*, p. 38. Paul de Alep menţiona că „locuitorii au obiceiul să-şi radă părul de pe cap, lăsând un smoc de păr, care le cade pe frunte" (*Călători*, VI, p. 300).

[72] M. Guboglu, *Cronici turceşti privind ţările române*, Bucureşti, 1966, vol. I, p. 403.

[73] *Călători*, I, p. 111.

[74] *Invăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Dan Zamfirescu, Florica Moisil, G. Mihăilă, Bucureşti, 1971, p. 131.

[75] *Ibidem*, p. 125—126.

[76] *Ibidem*, p. 237.

[77] *Ibidem*, p. 219.

[78] Antim Ivireanu, *Opere*, ed. crt. G. Ştrempel, Bucureşti, 1972, p. 119.

pământul. După moarte, trupul se descompune („se topește") în elementele componente până la a doua venire a lui Hristos „dintre carele iară va să se închiage".

Deoarece actul creației este manifestarea deplină a Dumnezeirii, de aceea și ceea ce intră în alcătuirea ei este sacru. Vântul și focul au fost sfințite prin pogorârea cuvântului lui Dumnezeu, pământul a fost sfințit când s-a născut în trup, iar apa s-a sfințit când s-a botezat în Iordan [79].

În esența sa, omul are o dublă natură: una în trup, cu elementele componente sfințite, și alta în duh în care filiația divină este directă: „Dumnezeu iaste nevăzut, îngerul iaste nevăzut și sufletul omului iaste nevăzut. Dumnezeu iaste nemuritoriu, îngerul iaste nemuritoriu și sufletul iaste nemuritoriu. Dumnezeu are înțelegere și voe, îngerul are înțelegere și voe și sufletul omului are înțelegere și voe" [80]. Dar atât firea îngerească, cât și cea omenească au căzut din starea inițială din aceeași cauză — trufia.

Să revenim la meditația lui Neagoe Basarab asupra naturii umane. Sângele nostru — spune domnitorul — nu este ca cel al animalelor sau al păsărilor, ci este într-alt chip, și aici Neagoe se întâlnește cu Antim, „sângele ales și curățit cu sfântul sânge al Domnului nostru Iisus Hristos". Ilustrul principe se oprește apoi asupra principalelor componente ale trupului: mâini, picioare, urechi, gură, ochi, limbă, inimă etc., arătând că toate membrele și simțurile i-au fost date omului pentru a-l lăuda pe Domnul. Și mai cu seamă: „Limbă ne-au dat ca să slăvim și să trimitem laudă în sus neîncetat numelui său celui sfânt, iar nu să o întoarcem spre bârfele și spre cuvintele deșarte, nici spre patimile cele drăcești, care sunt trupului cu dulceață, iar sufletului cu nevoe și cu muncă, nici să grăiești cele ce sunt spre ațâțarea pohtelor trupești" [81]. „Pofhe" trupești care pot fi stăvilite numai prin post și rugăciune. Căci spurcarea trupului, acest templu al Domnului, duce și la pierderea sufletului. De aceea, de la împărat la cel mai umil om, însă din tinerețe fiecare este dator să se păzească „în frică și în cutremur de toate spurcăciunile, de curvie și de toate înfierbântările trupești, care sunt din ațâțarea și din îndemnarea diavolului, și de alte necurații de toate [...].

Dar încă celor ce zac spurcatei curvii și a preacurviei și a curviei cu bărbați [82] și într-alte necurății în toate, ce muncă groaznică și cumplită le va fi în ziua Domnului cea mare și înfricoșată" [83].

Își mai sfătuia grijuliul domn fiul să nu-și jignească slugile pentru că le rănește inima, iar „inima omului iaste ca sticla, decii sticla, deaca să sparge, cu ce o vei mai cârpi?" [84].

De asemenea, îl mai povățuia să cinstească femeile bătrâne, dar să se ferească de „muierea vicleană" căci nimic nu este mai rău și mai amar pe această lume.

Mărturiile de care dispunem pentru secolele XVI și XVII concordă în a sublinia frumusețea fizică atât a femeilor, cât și a bărbaților. Aceștia au trupul înalt, și vârtos [85], boierii, mai ales, sunt foarte chipeși [86], iar femeile sunt „deosebit de frumoase" [87].

[79] *Ibidem*, p. 68.
[80] *Ibidem*, p. 120.
[81] *Învățăturile...*, p. 126.
[82] Într-alt pasaj, Neagoe Basarab revine și condamnă, o dată în plus, homosexualitatea: „Iar dacă va fi intrat în inima ta urgisirea și iubirea de frați, tu-ți ado aminte că pentru aceasta vei fi dat în mâinile diavolului, pizmașii tăi, și va fugi de la tine și aceia" (p. 226).
[83] *Ibidem*, p. 137.
[84] *Ibidem*, p. 260.
[85] *Călători*, II, p. 383 (Anton Maria Graziani, *Descrierea Moldovei*, 1564).
[86] *Ibidem*, V, p. 615 (solul suedez Clas Brorsson Ralamb, în Țara Românească, 1657).
[87] *Ibidem*, p. 116 (Jerzi Grasinski, sol polonez în Moldova, 1636).

Frumuseţea însăşi se pare că era un element favorizant, desigur nu hotărâtor şi nu singurul, în obţinerea domniei. Aducem în acest sens mărturia italianului Antonio Maria Graziani, care trecând prin Moldova în 1564, consemna: „La dobândirea domniei de către acei care au mijloacele trebuitoare atârnă greu frumuseţea feţei, statura, şi înfăţişarea trupului, pe care barbarii o cer întâi de la domnii lor, şi până într-atâta, încât dacă cineva este lipsit de vreun mădular al său sau pocit cu vreun semn de la o rană sau cu vreun cusur al trupului, fie el de neam cât de ales, ei îi preferă uşor pe altul de neam mai puţin ales, dar arătos la înfăţişare" [88]. Desigur, prezenţa pe tronul ţărilor române a unor domni cu deficienţe fizice (de exemplu, Bogdan cel Orb sau Petru Şchiopul) nu înseamnă că n-ar fi existat o anumită plăcere estetică ce s-ar fi dorit, dacă era posibil, satisfăcută.

De aceea, n-ar fi exclus ca însemnarea la nas a pretendenţilor la tron, pe lângă o practică mai veche, să-şi fi avut o anume explicaţie ce scapă la prima vedere.

Românii, robuşti şi rezistenţi la oboseală, erau obişnuiţi încă de mici să suporte vremea rece. Marco Bandini se înfiora de uimire în 1646—1647 când vedea cum copiii îmbrăcaţi numai cu o cămăşuţă erau lăsaţi să se joace cu picioarele goale prin zăpadă [89], în timp ce el, îmbrăcat cu o haină bine căptuşită, abia putea răbda gerul puternic.

În dezvoltarea individului, ereditatea are un rol important. Ideea asemănării cu un antecesor apare întâi la Grigore Ureche. Scriind despre Ştefăniţă vodă arată că «întru tot simănia cu *firea* moşu-său, lui Ştefan vodă cel Bun „având noroc în războaie" dar şi „om mânios şi prea lesne vărsa sânge"» [90].

Ideea eredităţii este detaliată în *Letopiseţul Cantacuzinesc*, indicându-se şi modalităţile de corectare. Povestind despre Constantin vel paharnicul lui Grigore Ghica, fiul lui Radu armaşul Vărzarul, cronicarul are un moment de reflecţie: „Că, adevăr, cum nu poate face den mărăcine strugure şi den rug smochine, aşa nu să poate face din neamul rău, bun; ci din varza cea rea, ce-i zice morococean, au ieşit fie-său şi mai morococean el". Soluţia propusă este radicală: „Sămânţa acestor nelegiuiţi şi îndrăciţi s-ar cădea, ce ar fi parte bărbătească să să scopească, ca să nu mai răsară muştar şi ardei, ci să să topească şi să să concenească" [91].

Într-o lume a senzorialului şi a tacticului, trupul, înfrânat prin posturi aspre, încât carne şi lapte nu se dau nici femeilor însărcinate, nici bolnavilor pe moarte nici chiar ca doctorie, îşi revendica dreptul în zilele de sărbătoare celebrate „cu joc şi cu paharele pline de vin şi atunci se dedau cel mai mult la toate voluptăţile vieţii şi ale trupului" [92].

Şi ce-i mai interesant, faptul se transforma în model de urmat: „în această privinţă, mulţi catolici până acum au luat şi ei de model obiceiurile moldovenilor" [93].

Se pare că în viaţa cotidiană jurămintele nu se făceau atât în numele lui Dumnezeu, cât mai ales prin chemarea nenorocului, blesteme şi tot pe trup, prin invocarea bărbii şi a ochilor [94]. Pe suflet se jura în procese, în faţa instanţelor etc.

[88] *Ibidem*, II, p. 384.
[89] *Ibidem*, V, p. 332.
[90] Gr. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 147.
[91] *Cronicari munteni*, I, p. 187.
[92] *Călători*, V, p. 344—345 (Marco Bandini, Moldova, 1646—1647).
[93] *Ibidem*.
[94] *Ibidem*, p. 343.

Dar ce reprezenta de fapt o viață? Nimic sau mai nimic. Radu Popescu ne spune cât a valorat viața unui domn, a lui Gheorghe Duca. Mazilit, este chemat la Poartă unde intrigile lui Grigore Ghica erau să-l facă să-și piardă viața. „Și au vrut împăratul să-i taie capul, dar au avut noroc cu doao blane de vulpe de moscu, foarte negre și foarte frumoase; amânduao făcea 40 de pungi de bani; ci una au dat împăratului, alta vizirului; și au scăpat de moarte" [95]. De cele mai multe ori ea nu valora nici atât.

Așadar, într-o vreme în care viața însăși nu însemna prea mult, mai de preț era clipa. „Hic et nunc" pare să fi fost *motto*-ul epocii.

a. *Alimentația.* Fertilitatea și bogăția țărilor române au fost unanim lăudate de cei ce au trecut pe aici în secolele XV—XVII. „Omul nu-și poate dori nimic mai mult de la natură pentru nevoile vieții [96]. Și totuși, această fertilitate a fost cauza — nu cea mai mică — „a propriei ei ruinări" [97].

Informațiile de care dispunem pentru secolul al XV-lea fac referiri în special la gropile de alimente în care se păstrau mai ales grâu, bob și mazăre [98] și la felul în care turcii se pricepeau să descopere acest fel de gropi [99].

În secolul al XVI-lea, dar mai ales din al XVII-lea, se constată o îmbogățire și diversificare a alimentației. Dacă pe lângă vin se folosește tot mai mult miedul, fiindcă miere se găsea din belșug, în veacul al XVI-lea oamenii obișnuiau să bea bere. Prima mențiune în acest sens o găsim la padovanul Francesco della Valle pentru Țara Românească (1532; 1534) [100]. Băutura aceasta era apreciată și în Moldova. La 20 august 1567, Alexandru Lăpușneanu cere să i se trimită de la Bistrița doi meșteri buni care să știe să-i prepare o anumită bere aromată, care-i plăcea foarte mult [101]. Și lui Vasile Lupu îi plăcea berea căci, la ospețe, după mai multe pahare cu vin „bea un pocal de bere, căci aceasta era rece" [102]. Berea plăcea și slujitorilor sfintelor altare. Așa de exemplu, mănăstirea Moldovița avea încă înainte de 1580 o berărie în târgul Baia, iar călugării iezuiți din Moldova aveau în 1702 pe moșia lor Orlești de lângă Iași „o velniță de făcut bere" [102bis].

Interesant este și faptul că englezul Robert Bargrave, ajuns în 1652 la Galați, venind din Imperiul otoman declară că aici a „găsit bere foarte bună și mied minunat, băuturi al căror gust nu-l cunoșteam" [103]. Din același veac al XVII-lea este amintită și braga [104]. Rachiul, după spusa lui Cantemir, plăcea mai mult oștenilor [105], ceilalți oameni nu serveau decât un păhărel înainte de masă. Băutura cea mai prețuită era vinul. Fr. Sivori, Paul de Alep și D. Cantemir afirmă la unison că românii știu să bea bine și adeseori se îmbată nesocotind însă acest lucru drept păcat.

[95] *Cronicari munteni*, I, p. 419.
[96] *Călători*, I, p. 192 (G. Reicherstorffer, *Descrierea anonimă a Moldovei*, 1541).
[97] *Del Chiaro*, p. 28—29.
[98] *Călători*, I, p. 99 (Walerand de Wavrin, *Expediția de pe Dunăre din 1445).*
[99] *Ibidem* vezi și p. 99 (Giovanni Maria Angiolello despre campania sultanală împotriva lui Ștefan cel Mare din 1476).
[100] *Ibidem*, I, p. 322.
[101] *Hurmuzaki*, XV, p. 623. Cf. N. Vătămanu, *Voievozi și medici de curte*, București, 1972, p. 99.
[102] *Călători*, VI, p. 44 (Paul de Alep în Moldova, 1653)
[102bis] *DIR*, A, XVI, III, p. 149 și N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 85—86.
[103] *Ibidem*, V, p. 485.
[104] *Ibidem*, p. 446 (Johann Mayer, emisarul reginei Cristina a Suediei, trecând prin Moldova în 1651, declară că e o băutură pe care el nu o putea bea).
[105] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, p. 309.

De altfel, în acest păcat au căzut şi alţii, ca de exemplu lordul Paget care, invitat la masă de Brâncoveanu a tot închinat la „sănătăţi" şi „de veselie mare s-au şi îmbătat" atât el, cât şi boierii „măcar că de nimeni n-au fost siliţi", adaugă maliţios Radu Greceanu.

Vin consuma toată lumea, de la condamnatul la moarte, căruia în drum spre locul execuţiei i se oferea la toate cârciumile de băut „oale pline cu vin, îndemnându-l să bea repede spre a nu simţi frica de moartea apropiată"[106] şi până la boierii care erau deprinşi „să bea bine, iar vinurile lor să împacă bine cu somnul fără să îngreuieze capul"[107].

De asemenea, la ospeţele domneşti ale Brâncoveanului se beau „cele mai fine lichioruri pe care le producea Europa", după mărturia unui conviv avizat ca Del Chiaro[108].

Este interesant de amintit câteva modificări care apar în protocolul meselor oficiale pentru că prin simbol şi semnificaţie ele indică, de fapt, schimbările care s-au produs în mentalitatea elitei sociale.

Închinarea paharelor se făcea după o ordine strictă. La 1574, Pierre Lescalopier consemna că la curtea domnului Ţării Româneşti „*primul* pahar este în sănătatea lui *Dumnezeu* (subl. ns. — I.Ţ.), *al doilea* în sănătatea *voievodului*, *al treilea* în a *sultanului*, al patrulea în sănătatea tuturor bunilor creştini [...], al cincilea îl beau pentru pace, iar al şaselea încep să-l închine pentru cei de faţă"[109]. Apoi fiecare boier, când bea „se duce mai întâi să îngenunche înaintea voievodului".

Şaptezeci de ani mai târziu ordinea închinărilor era complet inversată. Dumnezeu este înlocuit cu sultanul. „Când a venit vremea să se închine paharele — arată solul suedez Clos Brorsson Ralamb aflat în 1657 în Ţara Românească — s-a ridicat întâi paharul pentru sultanul turcesc, însă nu fără ca domnul să-mi fi cerut iertare pentru aceasta; apoi am băut în sănătatea Maiestăţii sale regale, pentru care domnul a deşertat două pahare, pe când nu băuse decât unul pentru sultan"[110]. Când au băut dregătorii au aşternut două perne jos, în faţa voievodului, şi toţi cei care beau se ridicau de la masă, îngenunchiau, câte doi pe pernă, şi după ce-şi goleau paharul sărutau mâna domnului, urându-i sănătate şi apoi se întorceau la locul lor.

În timpul lui Brâncoveanu domnul şi boierii beau în sănătatea unora şi-a altora stând cu toţii în picioare[111].

Să vedem acum ce alimente consumau înaintaşii noştri. Pâinea, bunăoară, se făcea din apreciatul mei şi era mâncată cu unt cât era caldă[112], dar, mai exista şi o „pâine albă, franzela"[113]. Tot din mei, până în secolul al XVII-lea inclusiv, se făcea şi o „mămăligă foarte bună negreşit după gustul lor, dar pentru mulţi este de negustat"[114].

„De multe ori peştele şi carnea erau preparate cu borş din tărâţe şi cu oţet"[115].

Prazul dulce şi varza dulce şi murată erau, de asemenea, alimente de bază alături de peşte şi icre. Pe lângă icrele pregătite prin sărare şi tescuire în secolul

106 *Del Chiaro*, p. 81.
107 *Ibidem*, p. 43.
108 *Ibidem*, p. 63.
109 *Călători*, II, p. 429.
110 *Ibidem*, V, p. 611.
111 *Del Chiaro*, p. 60.
112 D. Cantemir, *op. cit.*, p. 109.
113 *Călători*, VI, p. 485 (Evlia Celebi).
114 *Ibidem*, V, p. 275 (iezuitul maghiar Paul Beke, *Relaţia despre Moldova*, 1644).
115 *Ibidem*, V, p. 332 (Marco Bandini, Moldova, 1646—1647).

al XVI-lea, în veacul al XVII-lea boierii români le mâncau proaspete, preparate cu untdelemn, piper şi zeamă de lămâie[116] socotindu-le o mâncare delicată.

Tot acum sunt menţionate portocalele, rodiile, lămâile, măslinele, migdalele, pepenii[117], piperul, caracatiţa uscată, fideaua, scorţişoara, cuişoarele, toate acestea fiind aduse din import nu erau accesibile decât marii boierimi[118] şi domnului.

O parte din fructe erau păstrate mai mult, prin mijloace folosite şi astăzi. Astfel, lămâile aduse din Rumelia erau puse în pivniţe, învelite în hârtie[119]. De asemenea, piersicile şi cireşele erau păstrate în sirop rămânând gustoase „încât ai fi crezut că sunt culese de curând"[120]. În grădina lui Vasile Lupu lămâile erau cultivate, cum am arătat, şi în hârdaie[121].

După cum spunea D. Cantemir, marea plăcere a românilor era să întindă mese, care puteau începe după amiază şi durau până în zorii zilei. Dacă la început, la marile ospeţe domneşti „farfuriile nu se strângeau când se schimbau felurile astfel încât spre sfârşitul mesei vraful de farfurii era atât de înalt încât comesenii nu se mai puteau vedea dintr-o parte în alta[122], la sfârşitul secolului al XVII-lea acest neajuns fusese înlăturat. Dacă în Moldova, un Ierimia Movilă sau un Vasile Lupu aveau şi foloseau talere de argint şi de aur cu linguriţe şi cu furculiţe[123], în Ţara Românească, la mijlocul veacului doar oaspeţii erau serviţi în talere de argint, ceilalţi mâncând din talere de cositor[124]. De altfel, şi Del Chiaro afirmă că Şerban Cantacuzino a introdus la curte un mod de viaţă mai civilizat şi mai rafinat. Până la el nu se folosise la masă veselă de argint[125]. Tot acum, la sfârşit de veac XVII, se introduc la curtea Brâncoveanului noi specialităţi culinare. „Românii au oroare să mănânce broaşte ţestoase şi melci. Obiceiul de a mânca melci s-a introdus la curte abia în vremea noastră"[126]. Se mâncau cu multă plăcere, mai ales în post.

Deosebit de apreciaţi erau şi cozonacii făcuţi — după cum spune Del Chiaro — „cu făină, lapte şi gălbenuşuri de ou, care sunt foarte gustoşi".

Felurile de mâncare erau pregătite acum în manieră germană, franceză şi italiană. Ca şi Petru Cercel sau Vasile Lupu şi Brâncoveanu se folosea de servitori străini care să-i pregătească fastuoasele ospeţe.

Tot în veacul al XVII-lea, în preferinţele oamenilor intra din ce în ce mai mult cafeaua şi ca o nouă plăcere, fumatul. Luleaua cu tutun şi cafeaua încheiau orice masă domnească. Cafeaua şi tutunul, introduse la noi din Imperiul otoman, aduceau venituri destul de bune dacă în 1693 mănăstirea Cotroceni cumpăra de la „Ivaz" o cafenea în Bucureşti[127]. De asemenea, tutunul, care în Transilvania

[116] *Del Chiaro*, p. 23.

[117] *Călători*, II, p. 451 (Maciej Stryjkowski, polonez, 1574—1575; „Harbuzii, fruct mare, dulce şi apos, ca un urcior, cresc numai în Tracia şi pe câmpiile Dobrogei, deşi am mâncat şi în Ţara Românească, dar aduşi de aiurea").

[118] *Ibidem*, V, p. 204 (P. B. Bakšić, *Descrierea Ţării Româneşti*, 1640). Pentru cât se plătea vama pentru piper, lămâi, smochine vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 364.

[119] *Călători*, VI, p. 69 (Paul de Alep, Moldova, 1653).

[120] *Ibidem*, p. 65.

[121] *Ibidem*, p. 91.

[122] *Del Chiaro*, p. 63.

[123] *Călători*, VI, p. 44 (Paul de Alep, Moldova, 1653).

[124] *Ibidem*, V, p. 611 (suedezul Class Brorsson Ralamb, în Ţara Românească, în 1657).

[125] *Del Chiaro*, p. 137.

[126] *Ibidem*, p. 42.

[127] M. Guboglu, *Catalogul documentelor turceşti*, Bucureşti, 1965, vol. II, p. 205.

era supus unei politici prohibitive[128], în Ţara Românească se pare că era cultivat cu asiduitate. Dacă în 1702 Constantin Brâncoveanu cerea ca vama tutunului să fie cântărită cu cântarul domnesc, la 20 iulie 1708 poruncea tutunarilor „să scrie tutunul de la tot omul, cine va fi pus tutun, au mare boier, au al doilea, au negustoriu, au slujitoriu, au popă, au diacon, au călugăr, au turc, au armean, au birnici, au ţigan [...]. La birul tutunului nu-s scuteşte numenea"[129].

Fumatul era practicat de toate categoriile sociale, de la soldat[130] şi domn[131] până la mitropolit. Astfel, în 1701, stareţul rus Leontie, în trecere prin Moldova fiind găzduit la mănăstirea Golia, consemnează cu stupoare: „Egumenul ne-a dat o chilie şi după aceea ne-a trimis trei pâini. Când am intrat în mănăstire el stătea în faţa chiliei şi trăgea tutun. Dar eu, când am văzut că el trage tutun, tare m-am scârbit şi *mi se părea că era sfârşitul lumii* (subl. ns. — I. Ţ.) deoarece unei asemenea feţe nu-i este îngăduit şi este ruşinos să tragă tutun; dar am văzut că şi patriarhii şi mitropoliţii fumează şi aceaste este pentru ei o mare plăcere"[132].

b. *Îmbrăcămintea.* Nu intenţionăm acum să insistăm prea mult asupra acestui aspect deoarece el a fost amplu tratat în câteva monografii[133].

Vom menţiona totuşi că la nivel popular, îmbrăcămintea se păstrează în linia portului tradiţional. În secolul al XVI-lea, cei mai mulţi se îmbrăcau cu dimii albe, alese. Haina bărbătească era lungă asemănătoare cu cea purtată de poloni, unguri sau turci „totuşi mai aleasă"[134]. Femeile poartă rochii şi fuste lungi, iar capul îl au acoperit cu năframe de bumbac foarte albe,„care le stau foarte bine". Sunt femei frumoase şi „fermecătoare la vorbă"[135]. Cei nevoiaşi, în aceeaşi perioadă, în loc de încălţăminte aveau picioarele învelite în câteva piei de oaie sau cu muşchi şi scoarţă de copac, legate şi învălătucite deasupra şi dedesubt cu o sfoară[136].

Tot în veacul al XVI-lea, cei mai mulţi oameni purtau frumoase dimii albe, cei de stare mijlocie se îmbrăcau în stofe de lână şi de „carisca", iar cei înstăriţi în mătăsuri şi brocarturi.

În secolul al XVII-lea femeile purtau polcuţe scurte, fuste lungi, cămăşi cu alesături în jurul braţelor şi a încheieturilor mâinilor. Părul împletit în două cozi era strâns în jurul capului. Cele căsătorite îşi acopereau capul cu năframe[137]. Şi Paul de Alep şi Del Chiaro subliniază ideea că, în pofida costumului de influenţă orientală pe care-l poartă, femeile din ţările române nu au faţa acoperită.

Del Chiaro mai oferă şi informaţia singulară că evreilor nu le era îngăduit să poarte haine de altă culoare decât negre sau vineţii şi „nici încălţăminte galbenă sau roşie ci numai neagră"[138].

128 L. Démeny, *Introducerea unor plante noi în agricultura Transilvaniei în secolul al XVII-lea*, în „Revista de istorie", t. 42, 1989, nr. 12, p. 1 249—1 250.

129 N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 347.

130 *Călători*, VII, p. 296 (1686).

131 *Ibidem*, VIII, p. 56 şi *Del Chiaro*, p. 43.

132 *Călători*, VIII, p. 188.

133 Vezi în special Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în ţările române, Secolele XIV—XVIII*, Bucureşti, 1970, 707 p. şi Al. Alexianu, *Mode şi veşminte din trecut*, Bucureşti, 1987, 2 vol. (în special vol. I). Vezi şi N. Iorga, *Despre îmbrăcăminte şi locuinţe*, în *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, vol. I, Bucureşti, 1905, p. 105—137.

134 *Călători*, III, p. 17 (Fr. Sivori, 1585).

135 *Ibidem.*

136 *Ibidem*, p. 181 (François de Pavie, baron de Fourqueraux, Moldova, 1585).

137 *Ibidem*, V, p. 486—487 (Robert Bargrave, Moldova, 1652).

138 *Del Chiaro*, p. 106.

La nivelul clasei boiereşti costumul, în special cel aulic, după ce a oscilat în secolele XIV—XVI între moda occidentală şi apoi tot mai accentuat spre cea bizantină imperială, sfârşeşte din a doua jumătate a veacului al XVI-lea[139] prin a adopta costumul oriental.

Luxul, bogăţia şi strălucirea materialelor, frumuseţea şi valoarea accesoriilor sunt subiecte de uimire pentru străinii care, în veacul al XVII-lea, au trecut pe la curţile domnilor români. Veacul însuşi se deschide sub semnul gustului pentru fast. Radu Mihnea nu îngăduia ca boierii sau chiar copii de casă să fie îmbrăcaţi cu haine proaste ci numai cu mari podoabe. Cheltuielile făcute pentru a da eleganţă curţii îl nedumereau, peste timp, pe Miron Costin care se întreba „ce pricină ar hi fostu nu ştiu, fără de tot zburdată podoaba curţii [...]. Mare întunecare aicea înţelepciunii acestui domn, că este domnul să să poarte cum biruieşte venitul ţărâi"[140].

Un nobil polonez primit în audienţă la Vasile Lupu nu-şi poate reţine exclamaţia. „Măreţia domnului era un lucru în adevăr vrednic de privit, întru toate era vrednic de admiraţie. Într-altele avea pe dânsul o haină împodobită atât de măreaţă, încât n-ai putea vedea una ca aceea nici la sultanul turc şi nici la vreun alt monarh"[141].

Câţiva ani mai târziu, în 1647, Marco Bandini asistând la serbarea Bobotezei, nu rezistă tentaţiei de a evalua accesoriile hainelor domneşti. Dacă Vasile Lupu avea, după aprecierea lui, la haină bumbi în valoare de 100 000 de aurei, doamna purta brăţări, inele, colane strălucind de mărgăritare mari şi rubine valorând mai mult de 400 000 de aurei[142].

Tot el remarcă faptul că pentru oameni era important felul în care se îmbrăcau. Hainele le conferea prestigiu şi-i fixau, fie şi iluzoriu, într-o anumită ierarhie ce ţinea de sfera vizualului. Pentru a obţine aici un loc cât mai sus se făceau adeseori sacrificii, nevăzute. «Se folosesc mai ales de veşminte de mătese, şi deşi mulţi abia au pâine cu care să-şi potolească stomacul lătrând (de foame), pe dinafară însă ei păşesc, în ceea ce priveşte îmbrăcămintea, măreţi ca nişte „mici baroni"».

Explicaţia corectă, credem noi, a acestei orientalizări tot mai accentuate în acest veac ne-o dă tot un străin, Del Chiaro. Reproducem întreg pasajul pentru că îl socotim deosebit de relevant:

„Este bine ca străinul să meargă îmbrăcat după obiceiul ţării, pentru a nu fi văzut de turcii care sosesc zilnic în Ţara Românească şi *care nu privesc prea bucuroşi îmbrăcămintea, nici uzanţele diferind de propriile lor obiceiuri.* Cu toate acestea, patru sau cinci dintre noi, străini, care aveam atunci o funcţie la curtea domnului, deşi *ne îmbrăcăm după moda valahă,* purtam totuşi perucă şi pălărie, cravată şi baston de bambus "[143].

Dincolo de tendinţa firească a popoarelor de a împrumuta unele de la altele, dincolo de ceea ce se numeşte moda vremii, explicaţia acestei orientalizări se

[139] Mihai Maxim, *Regimul economic al dominaţiei otomane*, în „Revista de istorie", 1979, nr. 9, p. 1 733.

[140] Miron Costin, *Opere*, ed. crt. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1965, I, p. 66.

[141] *Călători*, V, p. 193 (Stanislaw Oswiecim, Moldova, 1643). „Materia din care era croită, mi se pare că era „altembas — stofă turcească ţesută cu fir în relief — pe care erau brodate în aur flori înalte de un deget; avea două perechi de nasturi (paftale de diamante splendide, se înţelege că erau de foarte mare preţ). Haina era căptuşită cu blană de samur, care desigur trebuia să fie potrivită cu restul [...]".

[142] *Ibidem*, V, p. 338 şi 330.

[143] *Del Chiaro*, p. 38.

poate găsi, după opinia noastră, într-un strat mult mai profund, în cel al *inconştientului colectiv*. Vom reveni asupra acestei idei, încercând să argumentăm, în finalul acestor pagini.

Spre sfârşitul veacului tentaţia noului, a hainelor croite după moda italiană sau nemţească apare şi aici. Radu Popescu consemnează graba cu care doamna lui Grigore Ghica, întoarsă în 1672 de la Veneţia, de cum ajunge în Bucureşti schimbă foarte frumoasele haine frânceşti (italieneşti), cu care era îmbrăcată, cu cele româneşti[144]. Anonimul Brâncovenesc vorbind de hiclenirea lui Preda din Proroci, cel spânzurat din ordinul Brâncoveanului, nu uită să amintească dezaprobator de „portul cel nemţesc (sau să zic nebunesc) ce-l purta [...] că avea chică nemţească numai legată sus supt işlic şi cizmele cele nemţeşti cu pinteni lungi ce le purta"[145].

Privit în ansamblul său, paradoxal pare acest veac XVII, deschis în *spirit* tot mai mult Occidentului şi dorinţei de modernizare, iar *în formă*, în ceremonial şi în vestimentaţie atât de oriental. Este ceea ce ar putea fi cuprins într-o formulă pe care Răzvan Theodorescu a folosit-o pentru artele plastice[146], dar care ar putea avea o bună acoperire şi în planul mentalităţilor. După mine „forma mentis" a acestui veac se înscrie perfect în ceea ce s-a numit barocul ortodox postbizantin.

c. *Maladii*[147]. În secolele XV—XVII cei care se îndeletniceau cu alungarea suferinţelor celor bolnavi erau chirurgii [sau cum li se mai spunea bărbieri, vraci, gearahi (tc.), ţirulici (pol.)] care practicau mica medicină ştiind să opereze hernia, piatra la băşică şi cataracta; deasupra lor se găseau doctorii în medicină[148].

Vracii străbăteau ţara fiind aşteptaţi de cei bolnavi la soroace dinainte stabilite. În oraşele mari, ca de exemplu în Bucureşti, în 1654, chirurgii, numiţi aici bărbieri, erau organizaţi în bresle având în frunte un vătaf. Cei mai mulţi erau grupaţi pe aceeaşi uliţă. Aşa de pildă, într-un document din 30 martie 1660, şapte bărbieri care stăteau cu chirie pe locul bisericii domneşti s-au tocmit cu preoţii de acolo să plătească o chirie de 66 de bani pe lună. „Şi am zis să-i spălăm şi pre capete pre toţi"[149]. În 1632 e menţionat un Gheorghe bărbierul la Suceava, iar în 1646, Hamza bărbierul din Piteşti[149bis].

Doctorii veniţi să îngrijească pe domni şi marii boieri erau de obicei italieni, greci şcoliţi la Padova sau evrei formaţi la Salamanca.

Cum erau priviţi cei care ştiau să vindece suferinţele semenilor lor? Ne-o spun Del Chiaro[150] şi Antim Ivireanu[151]. Italianul insistă asupra ideii că românii (pentru care trecerea în nefiinţă însemna, de fapt, intrarea într-un tărâm sfânt, iar trupul celui mort devenea sacru) sunt cu totul împotriva autopsiei („împotriva obiceiului de a tăia cadavrele şi de a le face anatomia"). Chirurgul era considerat o fiinţă spurcată, impură şi oamenii evitau să apeleze la ajutorul lui „chiar în caz de urgenţă, cum ar fi luarea de sânge sau altă operaţie chirurgicală". Se folo-

[144] *Cronicari munteni*, I, p. 421. Cf. *Cronica anonimă a Moldovei (1661—1729). (Pseudo-Amiras)*, ed. D. Simonescu, Bucureşti, 1961, p. 115.

[145] *Cronicari munteni*, II, p. 297.

[146] R. Theodorescu, *Portrete brodate şi interferenţe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă şi a lui Vasile Lupu*, în *Itinerarii medievale*, Bucureşti, 1979, p. 162.

[147] Pentru acest aspect vezi P. H. Samarian, *Medicina şi farmacia în trecutul românesc*, 3 vol., Bucureşti, 1938; N. Vătămanu, *Medicina veche românească*, Bucureşti, 1970; idem, *Dohtori şi pătimaşi*, Bucureşti, 1974.

[148] Idem, *Voievozi şi medici de curte*, Bucureşti, 1972, p. 6.

[149] Arh. St. Buc., Mitrop. Ţ. Rom., CCV/1.

[149bis] *DRH*, A, XXI, p. 12 şi Arh. St. Buc. Ep. Râmnic, LXIX/2.

[150] *Del Chiaro*, p. 45.

[151] Antim Ivireanu, *op. cit.*, p. 3.

seau în schimb pe scară largă plantele medicinale binecunoscute pentru efectele lor terapeutice. „Persoanele înţelepte însă respectă pe doctor", conchide secretarul domnesc.

Pentru a-l confirma parcă, mitropolitul Antim aduce un elogiu doctorilor care nu „cu hier şi cu foc patima luptă să o supue, după cum este liegia războiului", ci mai ales când „cu apipăeri mângăioase şi cu doftorii vor afla leacul bolnavului".

Doctorii aceştia veniţi de aiurea sau poate de prin partea locului, cum îi arată numele, primesc în veacul al XVII-lea pentru întîia oară dreptul să se aşeze în oraşe pentru a da asistenţă medicală târgoveţilor înstăriţi. De menţionat în acest sens documentul din 11 februarie 1663 în care Bugavăţ şi fratele său Miho vând jupanului Dumitraşco „doftorul" o casă în Târgovişte pentru 11 ughi şi jumătate [152]. Câţiva ani mai târziu este amintit Gheorghe doftorul care cumpără ocina în Vaideei (1684) şi 10 pogoane de vie în Valea lui Dobrotă, jud. Sac (1691 martie 18) [153].

Alături de vraci, bărbieri, chirurgi şi doftori, la lecuirea bolnavilor participau, pe măsura cunoştinţelor lor, care ţineau mai mult de medicina populară, şi spiţerii. Un exemplu: „Mihalco spicerul" care apare ca martor în 1670 la Iaşi [153bis].

Nu ne vom opri acum asupra medicilor care au îngrijit pe marii domni. Ei sunt binecunoscuţi. Să vedem însă cam care erau bolile de care sufereau.

Ştefan cel Mare şi Radu cel Mare au fost chinuiţi de podagră sau gută [154]. Această boală era generată de consumul excesiv de carne. Predispuşi erau cei cu temperamente colerice. Apărea de obicei la picioare şi la încheieturile mâinilor limitând, în timp, mobilitatea articulaţiilor. Crizele erau deosebit de dureroase. Miron Costin ştia că şi Radu Mihnea „omu boleac fiind [...] şi de mâini şi de picioare, care boală podagra şi hirarga să dzice" [155]. Radu Mihnea mai suferea şi de ochi „s-au războlit de ochi", zice cronicarul. Şi pentru a se căuta cere să fie mazilit din prima domnie în Moldova „să poată a merge la Ţarigrad pentru leacul ochilor" [156]. Tot de o boală oculară, conjunctivita granuloasă, suferise şi Alexandru Lăpuşneanu care cerea medici şi medicamente de la Braşov şi Bistriţa [157].

Dintr-un document din 1631 august 12 aflăm că şi Dumitru logofătul din Mogoşeşti apropiindu-se să moară lasă averea sa soţiei şi fiului, Bunea logofătul, pentru că fiind orb de şase ani („mi-au luat Dumnezeu vederea ochilor") ei l-au îngrijit foarte bine: „Ce m-au păzit de toate lucrurile, cum mai bine decât aş fi fost cu ochi" [158].

Din ignoranţă unii oameni şi-au pricinuit singuri suferinţe oculare privind la o eclipsă de soare. În iunie 1655, spune M. Costin, s-a întunecat soarele cu mare groază şi mulţi oameni „neştiind a se feri de o întunecare ca aceia şi privindu la soare multù, au pierdut vederea în toată viaţa lor" [159]. Ultima afirmaţie este desigur exagerată.

152 Arh. St. Buc., Doc. ist., CXL/100.
153 Colecţia de documente a Institutului de Istorie „N. Iorga".
153 bis N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 89.
154 N. Vătămanu, *op. cit.*, p. 22.
155 M. Costin, *op. cit.*, I, p. 69.
156 *Ibidem*, p. 36.
157 N. Vătămanu, *op. cit.*, p. 90.
158 *DRH*, B, XXIII, p. 424–425.
159 M. Costin, *op. cit.*, I, p. 179.

Neagoe Basarab şi mulţi din familia lui au fost bolnavi de tuberculoză („languor")[160].

În 1703, când Constantin Brâncoveanu a fost chemat la Adrianopol imbrohorul l-a găsit bolnav de „erizipel la cap" Protomedicului curţii, Jacopo Pilarino, i-au trebuit două săptămâni ca să-l vindece[161].

Printre medicamentele în cantităţi mari cumpărate de oamenii lui Mihai Viteazul de la Veneţia, era menţionat şi „Bolus armenicus" folosit, datorită calităţilor lui sicative şi astringente, în afecţiuni umede ca sifilisul, gonoreea, blenoragia sau pentru oprirea hemoragiilor[162].

Alte boli, cu o contagiozitate sporită erau frigurile rele[163], descrise de D. Cantemir, lepra[164], şi ciuma[165].

În concepţia oamenilor vremii, bolile sunt date de Dumnezeu pentru pedeapsa păcatelor. Dacă boala e de la Cel Preaînalt, remediul nu poate fi decât tot acolo. „Şi când bolnăveşte cineva, zice să aducă dohtoru, aduce-l ca să vază să cunoască ce-i e boala; ci tot ni e neădejdea la Dumnezeu, carele ţine viaţa şi moartea", glăsuieşte *Îndreptarea legii*[166] din 1652. Şi mai departe: „Drept aceia şi boalele toate nu le drege nice le face să-l *tămăduiască dohtoriile sau vrăciuirile, ce le socotim ca nişte ajutori firii omeneşti* (subl. ns.—I. Ţ.) şi atunce nu ne nădăjduim pre dohtorie, ce ne lăsăm toată puterea la Dumnezeu, carele ţine sănătatea şi moartea şi viaţa"[167].

Asta făcea şi Paul de Alep care bolnav fiind, în 1654, şi neavând nici doctori, nici siropuri, nici magiunuri, nu avea decât nădejdea în ajutorul lui Dumnezeu[168].

De altfel, cel mai adesea „doar murmurul babelor" (descântecele) ţineau loc de leac[169].

Tămăduitoare mai erau socotite îndeosebi moaştele sfinţilor şi icoanele. Neagoe Basarab aduce moaştele Sfântului Nifon de la Athos ca să tămăduiască şi să curăţească ţara de blestemul pe care patriarhul, alungat de Radu cel Mare,

[160] N. Vătămanu *op. cit.*, p. 72—73.

[161] *Del Chiaro*, p. 148.

[162] N. Vătămanu, *op. cit.*, p. 115.

[163] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 59. „Sunt de obicei foarte violente şi aproape pestilenţiale, astfel încât cei care suferă de ele mor cei mai mulţi într-a treia zi, rari sunt cei care apucă criza celei de a şaptea zi şi prea puţini se fac iarăşi sănătoşi".

[164] *DRH*, B, V, p. 21. Doc. din 1552 martie 9, prin care Mogoş, care s-a îmbolnăvit de lepră, dă partea lui de ocină lui Mihnea pârcălabul „ca să-l hrănească cât va avea suflet".

[165] Fără să insistăm asupra acestei probleme vom menţiona câteva documente care amintesc de epidemiile de ciumă: la 17 mai 1566, Petru cel Tânăr întăreşte popii Ivan partea din Blagodeşti a bunicului său pentru că l-a îngrijit că „au murit de ciumă" (*DRH*, B, VI, p. 12). În Moldova la 1652, 1653 şi 1657 (*Călători*, V, p. 487 şi VII, p. 117). În Ţara Românească după alegerea lui Mihnea al III-lea, „Dumnezeu, care se mâniase pe români", după cum spune Radu Popescu,„de atâtea nebunii şi morţi ce făcuse, au trimis şi ciumă, de murea foarte rău" ⟨1659⟩ (*Cronicari munteni*, I, p. 389); Radu Leon a murit de ciumă ⟨1669⟩ (*ibidem*, I, p. 402). Apoi în vremea lui Gh. Duca între 1673—1674 oamenii fugeau „din loc în loc de frica ciumii că într-acea vară era în toată ţara". Domnul nu a avut curaj să intre în Bucureşti ci a stat la Cocorăşti, până s-a mai potolit molima (*ibidem*, I, p. 35). În 1675, un zidar care lucra la Mănăstirea Mărculeşti a stolnicului C. Cantacuzino a murit de ciumă (menţionat în doc. din 1677 septembrie 12 (Col. de doc. din Institutul de istorie „N. Iorga"); altă epidemie e menţionată în anul în care Heisler intra în Ţara Românească (*Cronicari munteni*, II, p. 23); 1705 „mare ciumă cât au ţinut toată vara şi toată iarna şi au perit mult norod de oameni", consemna Şerban starostele de negustori (I. Corfus, *Însemnări de demult*, Iaşi, 1975, p. 171) şi în 1708 la Bucureşti şi Giurgiu (*Călători*, VIII, p. 232—233 şi *Cronicari munteni*, II, p. 148).

[166] *Îndreptarea legii*, 1652, Bucureşti, 1962, p. 613.

[167] *Ibidem*.

[168] *Călători*, VI, p. 143.

[169] *Ibidem*, VII, p. 334 (Antonio Angelini din Campi, 1676, Moldova).

îl aruncase asupra acesteia. Şi au pus moaştele sfântului pe mormântul lui Radu de la Mănăstirea Dealu, cu slujbă mare de „i-au spălat tot trupul lui cel grozav, şi au rămas curat şi iertat"[170].

La Arnota, moaştele sfinţilor Mihail şi Filip tămăduiau de friguri[171], iar la Mănăstirea Golia era o icoană foarte veche a Maicii Domnului care a ajutat la vindecarea lui Ştefan, fiul lui Vasile Lupu.

Efecte tămăduitoare mai aveau şi unele dansuri magice cum erau Căluşarii. D. Cantemir, care descrie şi procedeul propriu-zis, conchide că elementul determinant în obţinerea bunelor rezultate terapeutice era de ordin psihic şi consta în „puterea credinţei" [171bis].

În afară de aceste vindecări taumaturgice erau folosite şi leacurile medicinei tradiţionale, ierburi şi rădăcini de plante din care se făceau alifii cu bune efecte terapeutice[172].

Cu ierburi împotriva otrăvirii, dăruite de un prieten doctor, a scăpat şi Bucioc vornicul de Ţara de Jos pe care Gaspar Graziani a vrut să-l omoare. „Îndată au luat ierburi şi au început a vărsa otava cu mare cumpănă de viaţă"[173].

Folosirea otrăvii era un mijloc lesnicios de a scăpa de indezirabili. Faima otrăvii *aconit* era destul de mare pentru ca Petru Rareş să ceară în 1538 să i se procure de la Veneţia[174]. Printre cei care şi-au găsit sfârşitul în acest fel s-a aflat şi Mihnea al III-lea pe care „l-au otrăvit Racoţi", se spune în Pseudo-Amiras; iar fostul domn al Ţării Româneşti „sufletul curund s-au borât în prăpăştile iadului"[175].

Din punct de vedere juridic[176], se făcea distincţia între cel ce omora cu sabia sau cu otrava. Acesta din urmă trebuia să primească pedeapsă mai mare: „să va certa mai rău decât cela ce face ucidere cu sabiia sau cu altă armă". Oprobiul se răsfrângea şi asupra copiilor care trebuiau să rămână „fără nici o cinste şi ruşinaţi înaintea tuturor". Era interzisă cumpărarea de substanţe otrăvitoare. Pedepsirea celor prinşi în culpă nu era reglementată riguros, ci rămânea la bunul plac al judecătorului („după cum va fi voia giudeţului"). Erau exceptaţi vracii care cumpărau otravă pentru a o testa cu diferite plante pentru a-i găsi un antidot („Va să o cerce cu erburi ca acealea, cu meşteşugul lui, să vadză putea-va face iarbă ca aceaia, să biruiască puterea otrăvei, ce să dzice să dea iarbă celui otrăvit, să nu-l prindză otrava").

Persoanele bolnave psihic — „îndrăciţii" — erau socotite iresponsabile pentru faptele comise şi iertate de orice pedeapsă. „Nebunul de ar ucide şi pa

[170] *Cronicari munteni*, I, p. 266—267 (Radu Popescu).

[171] *Călători*, VI, p. 193 (Paul de Alep, 1653).

[171 bis] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 315. „Mulţimea superstiţioasă crede că ei ⟨căluşarii⟩ au puterea de a izgoni bolile cronice, iar vindecarea se face astfel: după ce bolnavul s-a aşternut la pământ, aceia încep săriturile lor şi, la un anumit loc al cântului, calcă unul după altul, de la cap până la picioare pe cel culcat, în sfârşit îi suflă în urechi câteva cuvinte anume ticluite şi poruncesc bolii să iasă. După ce fac aceasta trei zile, de cele mai multe ori rezultatul răspunde speranţei şi bolile cele mai grele, care multă vreme îşi râseseră de meşteşugul celor mai iscusiţi doctori, dispar uşor în acest fel; atât de mare este puterea credinţei, chiar şi când este vorba de o superstiţie".

[172] *Ibidem*, II, p. 416 (Jean de Saulx, în Ţara Românească în 1574 aminteşte cum a fost vindecat cu foi de varză şi alifii din plante domnul Destaix care fusese rănit de nouă lovituri de ţepoaie şi de sabie).

[173] M. Costin, *Opere*, I, p. 38.

[174] N. Vătămanu, *Medicina veche românească*, p. 224. Vezi şi *Hurmuzaki*, XV, p. 414 şi N. Iorga, *Istoria comerţului românesc*, Bucureşti, I, 1937, p. 128.

[175] *Cronica anonimă a Moldovei. 1661—1729 (Pseudo-Amiras)* p. 104.

[176] *Cartea românească de învăţătură, 1646*, Bucureşti, 1961, p. 98, glava 10.

tată-său, nu se va certa nicecum"[177]. Ei nu puteau fi pedepsiţi fizic, ci cel mult pecuniar. De aici necesitatea ca judecătorul să se convingă dacă inculpatul avea discernământ sau nu. În acest scop, putea apela şi la vraci „care foarte lesne vor cunoaşte de va fi nebun cu adevărat". Este confirmată aici necesitatea expertizei medicale.

Îngrijirea bolnavilor se făcea acasă, fie de către rudele cele mai apropiate, fie de cele colaterale. De obicei, în semn de recunoştinţă, cei îngrijiţi le dăruiau acestora părţi din averea lor. Deşi domnii noştri acordau danii unor bolniţe, acele aşezăminte aflate în complexele monahale şi destinate exclusiv îngrijirii călugărilor bătrâni şi suferinţi, încă din veacul al XV-lea, cum făcea Ştefan cel Mare care dăruia bolniţei de la Zografu Athosului un obroc de 500 aspri[178], în ţările române ele apar menţionate în veacul al XVI-lea (exemplu, bolniţele de la mănăstirea Bistriţa a boierilor Craioveşti sau cea a mănăstirii Cozia). Interesant este documentul din 1523 iulie 24 de la Vladislav al III-lea care face distincţia netă dintre cele două tipuri de aşezăminte: bolniţa rezervată numai călugărilor „fraţilor" şi aşezământul de „binefacere" destinat mirenilor care se află în afara mănăstirii. Aşadar, domnul dă pentru „*bolniţa* de la Simidreni, unde este hramul Sfântului Dumitru [. . .] şi *celor ce trăiesc în acel sfânt loc* şi *încă altui loc de binefacere care este în faţa porţilor bisericii* de la mănăstirea de la Arghiş, *numit locul primitor de călători*, ca să fie pentru hrana *fraţilor de la bolniţă* şi a *călătorilor din adăpostul de călători*, toată căşăria oricât se va alege din judeţul Pădureţ"[179] (subl. ns. — I.Ţ.).

În 1619, mitropolitul Anastasie Crimca ridică la Suceava un aşezământ destinat adăpostirii celor săraci şi infirmi. Având autonomie, chiar dacă se află sub protecţia mănăstirii Dragomirna, şi fiind amplasat în afara vreunei incinte monahale, noul aşezământ se constituie în primul spital românesc[180]. Peste un secol aproape, spătarul Mihai Cantacuzino va înfiinţa în Bucureşti spitalul Colţea.

3. **Omul psihic.** Psihicul uman, pentru care instinctul nu mai joacă un rol important, se caracterizează în primul rând prin conştiinţă[181].

Aceasta reprezintă modul de interacţiune psihică a individului sau a colectivităţii cu factorii de mediu, interni sau externi, exprimând, totodată, o stare lucidă, de veghe activă asupra evenimentelor. Conform specialiştilor, conştiinţa constă, pe de o parte, în integrarea cognitivă activă a proceselor şi trăirilor psihice ale persoanei eului propriu şi raportarea, pe de altă parte, a întregii personalităţi la coordonatele de timp, spaţiu, semnificaţii, norme şi valori ale mediului social cu care aceasta interacţionează. Adaptarea continuă între individ sau colectivitate la factorii de mediu determină, la rându-i, anumite coordonate psihice specifice subiectului.

Pe baza mărturiilor călătorilor străini, căci românii prea puţin vorbesc despre ei înşişi, să încercăm să surprindem câteva caracteristici ale antecesorilor noştri.

Virtuţile militare sunt menţionate constant din secolul al XV-lea până în XVII. Dacă în 1445, Wavrin remarcă faptul că oştenii români erau foarte voinici[182]

177 *Ibidem*, p. 166, glava 55. Vezi şi *Indreptarea legii, 1654*, Bucureşti, 1962, p. 337, glava 360.

178 *DRH*, A, II, p. 261.

179 *Ibidem*, B, II, p. 418—419. Vezi şi G. Brătescu, *Din nou despre bolniţele mănăstireşti*, în vol. *Spitale vechi şi noi*, Bucureşti, 1976, p. 69.

180 *Ibidem*, p. 75.

181 M. Lăzărescu, *Introducere în psihopatologia antropologică*, Timişoara, 1989, p. 235.

182 *Călători*, I, p. 106.

şi au reuşit să-i respingă pe turci, Matteo Muriano, medicul venețian al lui Ştefan cel Mare, sosit în Moldova în august 1502, declară fără echivoc: „Supuşii sunt toți bărbați viteji, ageri şi nu făcuți să stea pe perne, ci la război pe câmpul de luptă"[183]. Referitor la Ştefan cel Mare, interesantă ni se pare însemnarea pe care o face în 1574—1575 un polonez, Maciej Strykowski. După ce îl consideră pe domn iscusit şi norocos, noroc pentru care orice îl poate slăvi cu drept cuvânt continuă: «Despre aceasta *moldovenii şi muntenii cântă* mereu la toate *adunările lor pe scripci sârbeşti*, rostind în limba lor: „Ştefan, Ştefan voievod, Ştefan, voievod a bătut pe turci, a bătut pe tătari, a bătut pe unguri, pe ruşi şi pe poloni" [...]. Din cauza nespusei lui vitejii *îl socotesc ca sfânt*»[184] (subl. ns.— I.Ţ.). De remarcat că nu trecuseră decât 70 de ani de la moartea marelui voievod şi aceasta era deja imaginea pe care românii şi-o formaseră despre el.

Îndemânatici la treburile ostăşeşti îi găseşte şi G. Reicherstorffer (1541)[185] în timp ce A. Verancsisc (1549) după ce subliniază priceperea şi dârzenia cu care ştiu să lupte conchide că cei ce nu i-au văzut pe români cu greu ar putea fi făcuți să creadă acest lucru[186]. Şi o ultimă mențiune, în acest sens, din secolul al XVII-lea, dar în care intervine şi o modificare de nuanță. Marco Bandini (1646) crede că moldovenii „sunt născuți pentru război şi pentru furt"[187].

Inteligența nativă a românilor este remarcabilă. Ei învață repede[188] şi deşi poporul este fără carte, este „mai mult şiret decât simplu[189]. Philippe Le Masson Du Pont (1686) după ce elogiază şi el virtuțile militare afirmă: „Nu sunt lipsiți de agerime, de care dau dovadă când sunt în afară din țara lor, găsind acolo oameni care să-i cultive şi să-i învețe. Atunci reuşesc foarte bine în toate ramurile ştiinței"[190].

A treia mare calitate, lăudată la unison, până şi de Cantemir însuşi[191], este extraordinara ospitalitate a acestor oameni. Călugărul Niccolo Barsi din Luca (1633—1639) declară fără rezerve că în Moldova a aflat cel mai frmuos obicei „pe care nu l-am întâlnit în toate părțile lumii pe unde am fost". Aici locuitorii obişnuiesc „să dea de mâncare şi loc de adăpost tuturor străinilor fără nici o plată"[192].

Ar mai fi de adăugat deosebita toleranță religioasă şi umană. Bigotismul, fanatismul religios a fost străin psihicului românesc. A existat, întotdeauna, aci o generoasă înțelegere a celuilalt, dar până la momentul în care propria-i ființă era amenințată în însăşi esența ei.

Dacă acestea au fost trăsăturile majore trecute unanim în registrul pozitiv, în celălalt registru, mărturiile cele mai numeroase şi, la fel de unanime, sunt a pune pe primul loc nestatornicia.

Ce spun străinii? „Iar românii veşnic nemulțumiți oricum ar sta lucrurile" (1524)[193], „la dânşii este înnăscută nestatornicia şi deasa schimbare a stăpânilor"

183 *Ibidem*, p. 149.
184 *Ibidem*, II, p. 454.
185 *Ibidem*, I, p. 196.
186 *Ibidem*, I, p 418—419.
187 *Ibidem*, V, p. 332. „Născuți pentru furt" îi considera şi Verancsics în 1549 (*ibidem*, I, p. 406).
188 *Ibidem*, III, p. 19 (Sivori).
189 *Ibidem*, p. 284 (iezuit în Moldova, 1588).
190 *Ibidem*, VII, p. 298—299.
191 D. Cantemir, *op. cit.*, p. 359.
192 *Călători*, V, p. 76.
193 *Ibidem*, I, p. 176 (Michael Bociognoli din Raguza).

(1573)[194]; „muntenii sunt prin firea lor oameni nestatornici" zice Sivori[195]. Peste un secol (1688), ca un ecou, Veterani repetă: „Firea acestei populaţii o găsesc nestatornică [...] nu se poate pune pe ei nici un fel de temei"[196]. Dar, militarul din el crede că există şi un remediu: numai forţa îi poate face să-şi ţină promisiunile.

Ce spun românii? M. Costin „moldovenii sunt den hire purure la domnie noaă lacomi"[197], iar Cantemir afirmă că frecvent boierii uneltesc împotriva domnului „ceea ce cu firea nestatornică a moldovenilor se întâmplă destul de des"[198].

Şi cum mai sunt? Sunt „foarte închipuiţi", ne mai spune Sivori, „crezând că nu mai sunt alţii pe lume mai mari ca ei şi când pot se poartă destul de autoritar"[199]. „Îngâmfarea le este mamă şi trufia soră"[200] îl confirmă peste un veac şi ceva Cantemir: „dacă un moldovean are un cal de soi şi arme mai de falā crede că nimeni nu-l întrece".

Dar dacă ajunge domn? Atunci face ca Radu Leon, care după ce a obţinut a doua oară domnia, la Adrianopol, cere permisiunea să meargă şi la Istanbul să-şi vadă casa „şi l-au lăsat; dar nu-i era pentru vederea casii, ci pentru mândreţea, ca să să primble pen Ţarigrad cu pompă domnească, să-l vază prietenii"[201].

De altfel, sunt oameni deschişi „glumeţi şi veseli, iar inima nu o au departe de gură"[202]. Şi într-adevăr, volubilitatea românilor a reuşit să consterneze şi pe un italian: „Am osbervat cu *cea mai mare uimire* că la curtea lui C. Brâncoveanu *nu se ştie ce este păstrarea secretului* pe care se bazează fiinţa guvernelor, atunci când este vorba de afaceri de stat. Dacă veneau curieri de la Constantinopol, înainte de a fi coborât de pe cai spre a duce domnitorului scrisorile, se răspândeau prin prăvălii noutăţile cele mai delicate"[203].

Melanjul care reuşeşte să armonizeze, indiscutabil, mari calităţi cu defecte ce sunt ele însele pe măsura calităţilor, oferă în cele din urmă imaginea de ansamblu a psihicului românesc.

Într-o ţară în care totul poartă semnul instabilităţii[204], sub aspect psihic sentimentul dominant este cel al insecurităţii, ce se manifestă la scara întregii societăţi, de la ţăran la domn.

Această nesiguranţă generală, generatoare de spaime existenţiale cunoaşte un maxim în secolul al XVII-lea. În pofida unui fond bazal social marcat de o anxietate liber flotantă, dar şi de spaime concrete, la nivel popular se constată un bun tonus psihic manifestat prin bucuria cu care se ştia trăi clipa. Dările din ce în ce mai mari i-au adus pe oameni la „cèa mai grozavă sărăcie"[205], i-au împins la disperare[206], i-au deprimat[207], i-au dus în pragul deznădejdii. Şi „deznădejdea dând naştere la nepăsare, ei se dedau unei vieţi necumpătate, mâncând şi bând"[208].

[194] *Ibidem*, II, p. 259 (Maciej Stryjkowski, polonez).
[195] *Ibidem*, III, p. 16.
[196] *Ibidem*, VII, p. 476.
[197] M. Costin, *op. cit.*, I, p. 28.
[198] D, Cantemir, *op. cit.*, p. 253.
[199] *Călători*, III, p. 16.
[200] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 309.
[201] *Cronicari munteni*, I, p. 401–402 (Radu Popescu).
[202] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 309.
[203] *Del Chiaro*, p. 156.
[204] *Ibidem*, p. 7.
[205] *Călători*, III, p. 215 (Joan Czimor Decs de Baranya, Moldova, 1587).
[206] *Ibidem*, V, p. 34.
[207] *Del Chiaro*, p. 20.
[208] *Călători*, V, p. 34, 343.

„Poporul este incredibil de apăsat de bir" constată Paul Beke în Moldova anului 1644. „Cu toate acestea oamenii sunt atât de veseli, chiar şi în această sărăcie încât nu am văzut niciodată oameni asemenea lor la veselie; după ce au plătit orişicum dările, de cum s-a ivit o zi de sărbătoare, aleargă împreună la crâşmă pentru a se înveseli împreună, şi acolo scârţâind mai degrabă decât cântând din cimpoi, din fluiere şi cobze, îngână cântece, saltă şi joacă cu foc, socotind că în lumea întreagă nu s-ar afla un concert mai suav decât muzica lor" [209].

La rându-i, Paul de Alep care, petrecând atâţia ani prin ţările noastre, i-a cunoscut bine pe români exclamă: „Fie ei binecuvântaţi pentru firea lor, care alungă atât de repede întristările lor şi-i lasă să se dedea bucuriei şi mulţumirii!"[210].

Şi totuşi, după opinia noastră, dacă privim situaţia strict din punct de vedere psihologic, presiunea cea mai puternică nu se atinge la nivelul ţăranului liber care putea cel mult să-şi piardă pământul şi libertatea, ci la cel al marelui boier şi al domnului. Stressul cel mai mare pe plan psihic aici se concentrează pentru că miza jocului politic, joc care numai la curte se defăşura, era, de cele mai multe ori, viaţa însăşi.

O scenă politică şi mai complicată încă de apariţia celui de-al treilea partener, Poarta, ce-şi va asuma tot mai accentuat rolul protagonist.

Independent de natura conflictului şi de personajele angrenate, ce ne interesează acum este modul în care acest conflict e receptat în plan psihic şi reacţia pe care o generează. Să-i ascultăm pe unii mari boieri de la sfârşitul secolului al XVI-lea: „O, vai de noi, mai rău iaste pre noi că perim acum! [...]. Şi suntem toţi nici vii, nici morţi" [211]. Peste un veac, la sfârşitul acelui secol al XVII-lea, aducător el însuşi de noi şi mari nelinişti, mărturiile boierilor se înmulţesc „ni e frică de suntem morţi" [...] „şi mă tem că cei mari sunt cu multe dulceţuri şi amare amărăciuni; şi vor peri toţi boierii, „că acum sunt tulburările cele cu tremur" [212], „că iată şi vremurile şi oamenii acum s-au iuţit foarte" [213], iar viaţa care este lunecoasă şi puţină „este supusă pururea primejdiilor şi primenelilor"[214].

În aceste condiţii, a aspira la domnie era ca un pas făcut de bună voie spre moarte. „Şi nici nu se află nici unul din neamul acestora care să nu ştie de mai înainte că merge la moarte sigură atunci când este făcut domn" [215], nota pe la 1549 A. Verancsics. Realitatea l-a confirmat adeseori.

Dacă în planul inconştientului colectiv, la nivel popular, aşa cum am văzut, ieşirea din anxietate se făcea prin trăirea bucuroasă, simplă şi firească a clipei, la nivelul boierimii, şi cu deosebire la cel aulic, aceasta se făcea prin fast, un fast direct proporţional cu starea de nesiguranţă. De aceea, explozia de lux, de bogăţie dusă până la ostentaţie, înregistrată tocmai în acel veac al XVII-lea e de natură compensatorie, ea dorindu-şi să fie expresia unei puteri şi a unei statornicii efective, care, de fapt, nu existau.

[209] *Ibidem*, p. 279.

[210] *Ibidem*, VI, p. 210.

[211] *Documente şi însemnări româneşti din sec. XVI*, Bucureşti, 1979, p. 112 (Scrisoarea din 5 septembrie 1599 trimisă de unii boieri munteni, nemulţumiţi de Mihai Viteazul, altor boieri fugiţi în Moldova).

[212] N. Iorga, *Scrisori de boieri*, p. 97. Scrisoarea postelnicului Mareş Băjescu către părintele Macarie (1690 februarie 8).

[213] *Ibidem*, p. 104 (scrisoarea din 1696 a stolnicului C. Cantacuzino către marele jude al Braşovului, Ioanes Mancoş).

[214] M. Costin, *op. cit.*, II, p. 113.

[215] *Călători*, I, p. 407.

Şi nu întâmplător tot acum se înregistrează şi un accent în plus în orientalizarea interioarelor (dar nu şi în structura funcţională a locuinţei) sau a îmbrăcămintei.

Spuneam mai sus că dincolo de tendinţa firească de a împrumuta, dincolo de modă, o explicaţie ar mai putea fi găsită şi în stratul cel mai profund al inconştientului colectiv. Într-un alt limbaj, mai modern, în cel psihanalitic, asimilarea unor elemente secundare, ca în cazul acesta a unor elemente vestimentare sau noutăţi culinare, fără a altera cu nici un fel fiinţa intrinsecă a individului în comportamentele ei majore, se numeşte cu un termen de specialitate „identificarea cu agresorul''. Iată şi definiţia: Un proces inconştient prin care o persoană încorporează în ea însăşi *imaginea* mentală a unei persoane care reprezintă o sursă de frustaţie din lumea exterioară [216].

Aşadar, faptul se petrece la nivelul inconştientului, fie individual, fie în cazul de faţă, colectiv. Şi nu întâmplător fenomenul orientalizării se înregistrează la nivel aulic şi nu popular. Impactul psihic şi chiar fizic cel mai puternic, cum am încercat să arătăm, se producea între marea boierime română şi agresorul otoman. Asimilând elemente din imaginea acestuia se încerca o atenuare, o neutralizare a factorului de stress, prin imitare.

Aşadar, la capătul demersului pe care l-am făcut în a schiţa pentru întâia oară imaginea fizică şi cea psihică a celor ce ne-au precedat pe aceste meleaguri, am încercat să punctăm elementele ce ţin de ceea ce Fr. Braudel numea durata lungă a istoriei, să surprindem pe cele nou apărute şi, fapt inedit, să căutăm o explicaţie a acestora în straturile cele mai profunde ale psihicului uman.

[216] *Comprehensive Text book of Psychiatry*, Baltimore, Maryland, 1975, p. 2 590 (*Identification with the aggressor*. An unconscious process by which a person incorporates within himself the mental image of a person who represents a source of frustration from the outside world).

DATE DE INTERES SOCIO-MEDICAL ÎNTR-UN IZVOR ROMÂNESC DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

PAUL CERNOVODEANU

Date relevante de interes medical, încadrate în contextul social al epocii ce le-au determinat, se pot întâlni în cele mai neaşteptate categorii de izvoare pentru cei ce se consacră studierii perioadei de sfârşit a vechiului regim în principatele dunărene. Societatea românească a acestui răstimp — ce acoperă cu precădere veacul al XVIII-lea dominat de domniile fanariote — constituie o colectivitate umană frământată, animată de pasiuni, sfâşiată de contradicţii, divizată în clase antagoniste, în care boierimea, clerul şi negustorimea avută — prefigurând o burghezie incipientă — se luptă nu numai cu domnii străini, dar chiar înlăuntrul lor pentru menţinerea sau parvenirea la putere şi păstrarea privilegiilor, strivind, în acelaşi timp, fără milă, datorită legislaţiei în vigoare, ţărănimea majoritară, dar redusă la servitute şi trăind într-o abjectă stare de mizerie materială şi de înapoiere spirituală, prin lăsarea ei, cu bună ştiinţă, în bezna superstiţiilor şi a necunoştinţei de carte. Se constată şi în ţările române apariţia ,,luminilor'' în amintita epocă, numai că acestea sunt distribuite parcimonios şi foarte inegal în straturile societăţii, putând beneficia de ele doar pături deosebit de restrânse de cărturari recrutaţi în majoritate din rândul claselor privilegiate. Timidele veleităţi de reforme şi prefaceri sociale ale acestor reprezentanţi ai unei intelectualităţi timpurii sunt repede curmate — în cele mai multe cazuri — prin despotismul retrograd al domnilor din Fanar, exponenţi ai Porţii otomane, ce se străduie să-şi menţină dominaţia mult şubrezită în principate datorită rivalităţii ce o opune Austriei habsburgice şi Rusiei ţariste dornice de expansiune, la rândul lor, în acest colţ al Europei; autoritarismului fanariot i se adaugă şi spiritul conservator al marii boierimi însăşi, ce nu aderă la unele idei mai înaintate adoptate chiar de unii reprezentanţi provenind din rândurile ei[1].

Desigur această tendinţă generală manifestată în timpul domniilor fanariote n-a putut împiedica şi excepţiile. Chiar din mijlocul domnilor s-au ridicat unele figuri luminate din familiile Mavrocordat şi Ghica, precum şi un Alexandru Ipsilanti, de pildă, animaţi de sincera dorinţă de a ameliora administraţia, justiţia şi învăţământul în ţările ce le cârmuiau, alegându-si colaboratori de seamă din rândul cărora s-au evidenţiat boieri ca Ienăchiţă Văcărescu, Ioan sau Mihai Canta-

[1] Câteva considerente teoretice interesante la Al. Vianu, *Manifestări antifanariote în Moldova la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii. Revistă de istorie", XV (1962), nr. 4, p. 919—926; Al. Duţu, *Mişcarea iluministă moldoveană de la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, „Studii. Revistă de istorie", 19 (1966), nr. 5, p. 921—924; Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines*, 1769—1830 Bucureşti, 1970, p. XII—XIII şi *Ideile politice şi iluminismul în Principatele române* 1750—1831, Bucureşti, 1972, *passim*; Şt. Lemny, *La critique du régime phanariote: clichés mentaux et perspectives historiographiques*, în *Culture and Society*, ed. Al. Zub, Iaşi, 1985, p. 17—30 etc.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 131—155, 1995

cuzino în Ţara Românească, clerici ca Leon Gheuca, Gherasim Clipa-Barbovschi şi cercul „progresist" de boieri şi boiernaşi din jurul lor în Moldova, în frunte cu Darie Dărmănescu, viitorul „cărvunar" Ioniţă Tăutul ş.a.[2].

O fericită coincidenţă a făcut ca spre sfârşitul primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea să existe în principatul muntean o foarte strânsă şi fructuoasă colaborare între cei doi factori ai puterii: laice şi ecleziastice, adică între domnul ţării şi mitropolitul Ungrovlahiei, recte Constantin Mavrocordat şi Neofit I Cretanul. Asupra calităţilor lui Constantin Mavrocordat, domn reformator şi bun gospodar, ce a abolit „rumânia" în Ţara Românească şi „vecinia" în Moldova, redând ţăranilor măcar libertatea individuală, fără a-i putea însă înzestra cu pământ, este inutil să mai insist aici, personalitatea sa fiind îndeobşte cunoscută tuturor iubitorilor trecutului românesc[3]. Deşi nici figura lui Neofit n-a fost ignorată de cercetători şi de preţuitorii vechii noastre culturi[4], este cazul să zăbovesc mai mult asupra ei, deoarece lui îi aparţine izvorul pe care îmi propun să-l analizez din punct de vedere socio-medical în cele de mai jos.

Deşi de origine grecească, fiind născut în insula Creta, Neofit a poposit de timpuriu în Ţara Românească, unde s-a adaptat perfect realităţilor locale şi, lucru demn de relevat, a ştiut să înţeleagă poporul nostru, să se aplece asupra nevoilor lui de ordin spiritual, să lupte pentru asanarea moravurilor prin ameliorarea legislaţiei existente şi mai târziu chiar, să-i împărtăşească aspiraţiile, punându-se în fruntea celor care urmăreau izgonirea unui domn fanariot tiran, anume Matei Ghica. La început, tânărul cleric, înzestrat cu o temeinică cultură clasică şi totodată teologică, a Bizanţului ortodox, a fost vreme de şapte ani dascălul de elină al beizadelei Alexandru Mavrocordat şi al domniţei Sultana, precum şi duhovnic al fratelui lor vitreg, Constantin, cu toţii copii ai învăţatului Nicolae vodă Mavrocordat din ultimele sale două căsătorii. Urcând pe rând treptele ierarhiei, la 27 ianuarie 1737 obţinând chiar o mitropolie „in partibus", aceea a Mirelor (în vilaetul Aidân din Asia Mică)[5], Neofit, după moartea „vlădicăi" Ştefan la 23 septembrie 1738, la recomandarea lui Constantin Mavrocordat, ce domnea atunci în Ţara Românească, a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, luând păstoria scaunului, după cum precizează o însemnare contemporană, „la 7 d⟨n⟩i ⟨zile — n.n.⟩ ale lui noembrie, le⟨a⟩t 7246 ⟨= 1738⟩ [...] duminică la 7 ceasuri din zi"[6].

[2] Vezi, mai ales, Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700—1821)*, Bucureşti, 1968, p. 351—377; Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ed. E. Vîrtosu, Bucureşti, 1974, 365 p.; Cornel Cîrstoiu, *Ianache Văcărescu. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1974.

[3] Vezi, mai recent, monografia de sinteză a lui Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Bucureşti, 1985, 195 p.

[4] O viziune de ansamblu la Nicolae C. Turcu, *Activitatea mitropolitului Neofit al Ungrovlahiei (1738—1753)*, în „Biserica ortodoxă română" (B.O.R.), LXXXIV (1966), nr. 5—6, p. 535—551 şi Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. 2, Bucureşti, 1981, p. 331—335. Asupra obârşiei şi carierei sale fac precizări atât Constantin Dapontes, *Ephémérides Daces*, ed. E. Legrand, vol. II, Paris, 1881, p. 43 şi *Catalog istoric important al romeilor însemnaţi ce au existat în timpul nostru (1700—1784)*, in Const. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888, p. 113, cât şi rapoartele kapukehaielelor lui Constantin Mavrocordat din martie, iunie şi octombrie 1742 (cf. *Reprezentanţa diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741 — decembrie 1742). Rapoartele inedite ale agenţilor lui Constantin Mavrocordat*, ed. Ariadna Camariano-Cioran, Bucureşti, 1985, p. 43, 49, 55, 110, 130, 131, 171, 172, 200, 237, 248, 249), ca şi *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1694—1754*, ed. Nestor Camariano şi A. Camariano-Cioran, Bucureşti, 1965, p. 659.

[5] C. Dapontes, *op. cit.*, II, p. 168—169 şi 176; N. C. Turcu, *op. cit.*, p. 535.

[6] N. Şerbănescu, *Când s-a încheiat păstoria mitropolitului Neofit Criteanul?*, în B.O.R., XCVI (1978), nr. 11—12, p. 1 334, n. 2.

Noul ierarh era un om deosebit de cult şi învăţat, după cum o dovedesc şi cărţile aflate în biblioteca sa. Ea cuprindea, fireşte, în primul rând lucrări teologice, dar nu atât de ritual, ci scrieri patristice, dogmatice şi de filosofie religioasă. Lor li se adăuga, în mod semnificativ, un număr apreciabil de opere ştiinţifice (de istorie, geografie, jurisprudenţă, lexicografie) şi literare dintre cele mai cunoscute, de la clasicii Homer, Aristotel, Diogene, Laertius, Josephus Flavius, până la cele apropiate contemporanilor lui, ca abatele Fénelon de pildă [7]. Nu este lipsit de interes, de asemenea, să precizez că în biblioteca mitropolitului — ilustrând preocupările sale în domeniul medicinii — figura în manuscris şi *Tălmăcire la aforismele lui Hipocrate, aşternută în dialectul aplà* (neogreaca curentă = n.n.) de Balanos Vasilopulos, învăţat dascăl din Ianina [8], ridicând astfel la trei numărul manuscriselor cunoscute din această scriere răspândită în secolul al XVIII-lea în principate şi fiind desigur şi cea mai veche copie de care ştim până în momentul de faţă [9]. Din nefericire, amintita copie n-a fost încă detectată în fondurile noastre arhivistice publice.

Sprijinind reformele sociale iniţiate de Mavrocordat, adevărat domn al „luminilor", Neofit Cretanul însuşi a imprimat un suflu nou de onestitate şi de primenire morală în cârmuirea bisericii, începând în primul rând a pune ordine în administrarea bunurilor Mitropoliei şi curmarea abuzurilor subordonaţilor. În acest sens, sunt edificatoare socotelile ţinute între 1738—1753 în *Condica de casă a Mitropolitului Neofit I Cretanul* şi *Condica pentru venitul moşiilor, cheltuiala vitelor şi catagrafii de schituri până la leat 7253* ⟨= 1745⟩ — parţial valorificate [10] — privind robii ţigani, moşiile, viile, morile, cirezile de vite, turmele de oi şi râmători, hergheliile de cai, stupii şi alte bunuri aparţinând Mitropoliei, precum şi dijmele încasate de pe produsele cerealiere. La 14 ianuarie 1742, Neofit a dat dispoziţii privind respectarea disciplinei canonice în mănăstiri şi buna administrare a averilor acestora [11], la 17 ianuarie 1746 a întocmit un aşezământ pentru călugăriţele de la mănăstirea Dintr-un Lemn [12], iar la 1 aprilie 1747 a orânduit îndatoririle ce trebuiau a fi respectate de călugării din schituri [13]. Totodată, cu o deosebită severitate, mitropolitul a procedat la caterisirea preoţilor şi diaconilor găsiţi vinovaţi de mărturii mincinoase, de încălcarea rânduielilor bisericeşti, de luare de mită („plocon"), de comiterea de falsuri (plăsmuiri de acte, de peceţi) sau furturi (de odoare, bani şi cărţi) [14]; pentru alte delicte săvârşite de cler — în care intrau adulterul, bigamia, perversiunile sexuale şi chiar crimele — vom reveni la locul cuvenit.

[7] Mihail Carataşu, *Ştiri noi privitoare la Biblioteca Mitropoliei din Bucureşti în secolul al XVIII-lea*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", XIII (1974), p. 136—137.

[8] *Ibidem*, p. 138.

[9] Vezi amănuntele la Paul Cernovodeanu — Nicolae Vătămanu, *„Alegerile lui Ippocrat" — prima traducere în româneşte a „Aforismelor" lui Hipocrate*, în vol. *Trecut şi viitor în medicină. Studii şi note*, apărut sub îngrijirea dr. G. Brătescu, Bucureşti, 1981, p. 121—124.

[10] Cf. C. N. Mateescu, *Insemnări din „Condica de casă" a Mitropolitului Neofit I Cretanul*, în „Miron Costin", Bârlad, II (1914), nr. 5, p. 79—80; Florin Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972, p. 15, 51, 174—175 şi Ioana Constantinescu, *Din istoria preţurilor în Ţara Românească în secolul al XVIII-lea (până la 1775)*, în „Revista de istorie", 29 (1976), nr. 12, p. 1 934—1 937 etc.

[11] Arh. St. Buc., *Mitropolia Ţării Româneşti*, CDXLVIII/1.

[12] N.I. Şerbănescu, *Un aşezământ monahal din vremea lui Constantin Mavrocordat*, în „Revista istorică română", XVI (1946), fasc. III, p. 294—297.

[13] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 30—31.

[14] Ibidem, f. 142, 144—145, 147, 202, 205 v°, 206, 208—208 v°, 213, 216 v°, 228, 230 236 v°, etc; cf. şi N. Turcu, *op. cit.*, p. 535

În materie de politică culturală, mitropolitul Neofit a manifestat o grijă deosebită față de școala de „slovenie" de la Sf. Gheorghe Vechi și Academia domnească de la Sf. Sava din București, iar în satul Pătroaia (jud. Dâmbovița) — cumpărat din banii săi și oferit Mitropoliei în schimbul răscumpărării rumânilor de pe alte moșii — a întemeiat în 1746 o școală, ce urma să fie întreținută din vama târgului anual înființat acolo, rânduind și leafă pentru dascăl, unde să fie primiți la învățătură copiii sătenilor, fără plată [15]. Această timpurie școală din mediul rural a funcționat mai bine de trei decenii, supraviețuind decesului întemeietorului ei. Înaltul prelat s-a mai îngrijit și de tipărirea cărților de cult în limba română, în timpul păstoririi sale scoțându-se la București peste 30 de titluri, fie de ritual, fie de etică religioasă [16], iar pentru binele obștesc a clădit un han în apropierea bisericii Sf. Nicolae Șelari, pentru care i se face întărire la 1 iulie 1750, hotărând ca după moartea sa să treacă sub stăpânirea spitalului de pe lângă mănăstirea Pantelimon [17].

Rodnica sa activitate în atâtea domenii, contactul cu înalții ierarhi ai Bisericii Răsăritului (de pildă Paisie al II-lea și Chiril al V-lea, patriarhi de Constantinopol), consultați adeseori în probleme de ordin juridic sau dogmatic [18], propriile sale opere în materie teologică dedicate lui Constantin Mavrocordat [un excurs asupra miruirii, alcătuit la 13 ianuarie 1747 pe baza documentării dintr-un *Evloghion* al liturgistului și predicatorului dominican parizian Jacques Goar (1610—1653), însemnări despre botez din cuvântările Sf. Grigore Teologul, un text moralizator după Isaia, cap. I și a.] [19], satisfacția datorată readucerii în sânul ortodoxiei a unor preoți români uniți din Transilvania [20] și, în sfârșit, strădaniile depuse spre a dota Mitropolia din București cu o bibliotecă alcătuită la început din propriile sale donații de cărți [21], îl rânduesc pe Neofit printre mitropoliții cei mai destoinici ai Bisericii ortodoxe române. Totodată, nu trebuiesc uitate meritele sale incontestabile de scriitor dovedite și prin însemnările luate în timpul călătoriilor efectuate în eparhia Ungrovlahiei în 1746 și 1747, unde se întâlnesc numeroase și variate informații cu caracter aparent disparat, din domeniile geografiei, agronomiei, folclorului, literaturii hagiografice, epigrafiei, arheologiei și istoriei propriu-zise, dar reunite laolaltă într-un viu și pitoresc ansamblu [22].

Sfârșitul lui Neofit a fost trist, nelipsit de mucenicie. La 21 mai 1753, genealogistul Mihail Cantacuzino banul relatează că, nemulțumită de abuzurile fiscale și silniciile domnului Matei Ghica și dregătorilor săi, populația capitalei

[15] V.A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. IV, București, 1901, p. 34; V. Mihordea, *Un colaborator al lui Constantin Mavrocordat la desființarea rumâniei: Mitropolitul Neofit (1738—1753)*, în B.O.R., LXXXIII (1965), nr. 7—8, p. 729—730, anexe, nr. 1; N.C. Turcu, *op. cit.*, p. 541—543.

[16] Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740—1750*, în B.O.R. LXXXIII (1965), nr. 9—10, p. 845—942; N.C. Turcu, *op. cit.*, p. 543—546.

[17] Arh. St. Buc., Mitropolia Țării Românești, CDXLVI/2.

[18] Ibidem, DXXXIII 16—17; CCXCVII/3; C. Erbiceanu, *Acte privitoare la Uniați*, în B.O.R., XV (1891—1892), p. 592—594; E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XIV², București, 1917, p. 1096—1103, doc. MLII—LIII, MLVII; N. C. Turcu, *op. cit.*, p. 540.

[19] Acad. Rom., ms. 2 106, f. 139—144; Gh. Enăceanu, *Miruirea*, în B.O.R , XIV (1890—1891), nr. 7 (aprilie 1891), p. 654—656.

[20] Acad. Rom., ms. 603, f. 382—384; C. Erbiceanu, *Acte privitoare la Uniați*, în B.O.R., XV (1891—1892), p. 594—598.

[21] Vezi testamentul mitropolitului alcătuit la 20 februarie 1748, analizat de M Carataşu, *op. cit.*, p. 133—138.

[22] *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, ed. M. Carataşu, P. Cernovodeanu și N. Stoicescu, în B.O.R., XCVIII (1980), nr. 1—2, p. 257—315.

s-a răzvrătit împotriva stăpânitorului ţării şi a cerut înlocuirea lui. Atunci Neofit, luându-şi crucea şi cârja metropolitană în mâini, s-a pus în fruntea mulţimii şi a condus-o în faţa casei din Bucureşti unde era conăcit un trimis al Porţii spre a se plânge de fărădelegile lui Ghica şi a cere mazilirea lui. Emisarul otoman, în faţa acestei răzvrătiri, a fost nevoit să raporteze situaţia la Istanbul, iar ca urmare Matei Ghica a fost înlăturat din scaun, dar făcându-i-se o favoare, plătită prin pungi grele cu bani, a fost strămutat domn în Moldova. Între timp s-a abătut însă răzbunarea lui şi a boierilor pârâţi împotriva mitropolitului Neofit. Banul Cantacuzino precizează că „peste trei zile ⟨după răzvrătire — n.n.⟩ bolnăvindu-se vlădica şi chemând doftorul, au mituit boierii greci pe acel doftor şi dându-i tari doftorii, şi-a ieşit vlădica din minţi" [23]. Cronica partizană a Ghiculeştilor, defăimând pe Neofit pe care îl calomnia afirmând ca încă din tinereţe suferea „de o boală ipohondrică foarte înaintată, care uneori îl arunca într-o desăvârşită manie şi nebunie", arată că a fost pedepsit de pronia divină pentru neascultarea sa faţă de Matei vodă Ghica înnebunind de-a binelea, nefiind în toate minţile nici când s-a pus în fruntea norodului să ceară mazilirea domnului şi că după aproape o lună a murit, fără să-şi mai vie în fire, chiar în ziua când voievodul părăsea Bucureştii în drum spre Iaşi [24]; o însemnare contemporană precizează ziua decesului său, anume 16 iunie 1753 [25].

Este timpul să mă aplec acum asupra izvorului alcătuit din iniţiativa mitropolitului Neofit şi care constituie un material *sui-generis* pentru detectarea unor aspecte iatro-istorice puţin sesizabile în alte categorii de surse. El se intitulează *Condica Sfintei Mitropolii Ungro-Vlahiei ce s-au făcut cu porunca Prea sfinţitului mitropolit kir Neofit...* şi cuprinde în copie în limbile greacă şi română toate actele legate de cariera înaltului ierarh, unele scrieri şi corespondenţă pe teme dogmatice, dar mai ales hotărârile luate în materie de drept civil, penal şi canonic de către *duhovniceasca dicasterie*, adică tribunalul ecleziastic ce judeca nu numai pricinile dintre clerici, dar şi cele dintre clerici şi mireni ca şi dintre mirenii propriu-zişi. Condicarii (deoarece voluminosul ceaslov a fost scris de mai multe mâini) au înregistrat pricinile judecate de Neofit între 1739—1753, eliberând părţilor adverse adeverinţe scrise. Toate plângerile, depoziţiile şi hotărârile — inserate în cópii — au fost transcrise sub examinarea atentă a mitropolitului şi pecetluite cu propriul său sigiliu inelar, aplicat în chinovar, pentru autentificare. Această valoroasă condică se păstrează astăzi la Arhivele Statului din Bucureşti sub cota ms. 139.

Problemele de interes socio-medical, conţinute în acest preţios izvor, n-au constituit până acum obiectul preocupărilor speciale ale vreunui cercetător; de aceea am socotit necesar să le introduc — pe cât este posibil — în circuitul ştiinţific. În acest sens, urmez calea deschisă de venerabilul dr. Pompei Gh. Samarian, ce, în binecunoscuta sa lucrare *Medicina şi farmacia în trecutul românesc 1382—1775*, Călăraşi, f. d., s-a ocupat în două capitole de *Moravuri* şi *Atentate la moravuri* (p. 338—368), precum şi de *Chestiuni de medicină legală* (p. 369—397).

Un iatro-istoric poate fi interesat din rândul numeroaselor speţe ale proceselor menţionate în condica mitropolitului Neofit de cele privind despărţirile între soţi, perversiunile sexuale, alcoolismul şi comportamentele asociale; mai speciale sunt cele care sub pretextul combaterii superstiţiilor, condamnă vechi obiceiuri folclorice păstrate în tezaurul nostru etnografic.

[23] Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 122—123.

[24] *Cronica Ghiculeştilor*, p 659—661.

[25] N. Şerbănescu, *Când s-a încheiat păstoria mitropolitului Neofit...?*, p. 1334—1335.

Cele mai numeroase cazuri cu implicaţii socio-medicale se referă la despărţirile între soţi provocate din vina unuia dintre cei doi tovarăşi de viaţă; motivul cel mai adesea invocat este adulterul, agravat uneori de prostituţie şi boli venerice sau bigamie la femei, alcoolism, maltratări, abandonarea căminului conjugal, bigamia la bărbaţi. De asemenea, de un interes sporit apar despărţirile din cauze medicale: infirmitatea sau maladia unuia dintre soţi. Mediile din care se recrutează impricinaţii sunt variate; în majoritatea cazurilor este vorba de oameni simpli, ţărani de la sate, târgoveţi, clerici de rând sau dregători mărunţi din Bucureşti şi mai rar egumeni de mănăstiri sau boieri. Paleta socială este aşadar mai largă şi se referă cu precădere la desmoşteniţii soartei; nu este lipsit de interes faptul că asemenea indivizi obişnuiţi îşi înaintează plângerile mitropolitului sau uneori chiar domnului ţării care le judecă şi adoptă deciziile socotite corespunzătoare cu toată seriozitatea. Legislaţia după care se îndrumă instanţa metropolitană este aproape în exclusivitate canonică, apelându-se, totodată, frecvent şi la Hexabiblul din 1365 al cunoscutului jurist bizantin din Tesalonic, Constantin Armenopulos [26]. De altfel, mitropolitul Neofit poseda în biblioteca sa o vastă colecţie de lucrări juridice — pe care le consulta cu prisosinţă — şi în rândurile cărora se numărau Hexabiblul lui Armenopulos, în versiunea neogreacă a lui Alexios Spanos din Ianina, tipărită de Nikolaos Glykis la Veneţia în 1744, Novelele împăraţilor Justinian, Justin şi Leon apărute în greceşte la Geneva în 1558 sub îngrijirea scoţianului Henry Scrimger, şapte volume ale Bazilicalelor greco-latine în ediţia lui Carol Annibal Fabritius din 1647 şi, în sfârşit, o carte greco-latină de Pandecte cuprinzând tălmăcirile lui Valsamon la Nomocanonul lui Fotie, a canoanelor Sf. Apostoli şi ale epistolelor canonice ale Sfinţilor Părinţi, precum şi ale Sinoadelor locale şi a celor ecumenice, iar în manuscris sintagma sau compendiul de legi al lui Matei Vlastaris [27].

Este cazul, însă, să fac o precizare deosebit de interesantă şi anume că apelând la judecarea unor pricini de drept civil la Hexabiblul lui Armenopulos înainte de 1744 când acesta a fost imprimat în neogreacă, rezultă indubitabil că mitropolitul Neofit a consultat una din ediţiile tipărite în elina clasică a amintitei lucrări, aflate, după cum se ştie, în biblioteca protectorului şi colaboratorului său Constantin vodă Mavrocordat. Domnul cărturar era posesorul ediţiei lui Armenopulos apărute la Paris în 1560 sub îngrijirea lui Theodoricus Adamaeus Suallemberg, precum şi a ediţiei greco-latine din Geneva datorată lui Denis Godefroy la 1587. Biblioteca Mavrocordaţilor poseda de asemenea Basilicalele, Novelele lui Justinian, Canoanele sf. Apostoli şi ale sinoadelor în ediţia pariziană a lui Jean de Tillet din 1540, Codul canoanelor bisericii orientale îngrijite şi tipărite de William Beveridge la Oxford în 1672 [28] ş.a. Aşadar, în judecarea pricinilor ce i se înfăţişau,

[26] Pentru receptarea operei lui Armenopulos în literatura juridică medievală românească vezi Gh. Cronţ, *Exabiblul lui Armenopol* în „Studii”, XVI (1963), nr. 4, p. 817—841 şi Valentin Al. Georgescu, *Le droit roumain de Justinien dans les Principautés Danubiennes au XVIIIe siècle*, III, *Le rôle de l'Hexabible d'Harménopule*, în „Studii clasice”, XIII (1971), p. 207—239. Pentru traducerea Hexabiblului în româneşte la 1804 de juristul Toma Carra, paharnic în Moldova, vezi unele extrase în *Legislaţia urbană a Ţării Româneşti (1765—1782)... Traducerea românească a lui Toma Carra (1804) din Hexabiblu (II, 4)*, ed. critică de Val. Al. Georgescu şi Emanuela Popescu, Bucureşti, 1975, p. 238—260; cf. şi *Istoria dreptului românesc*, ed. Acad. vol. II, partea I, Bucureşti, 1984, p. 83

[27] M. Carataşu, *Ştiri noi privitoare la Biblioteca Mitropoliei...*, p. 137—139.

[28] Vezi informaţiile de rigoare la Valentin Georgesco. *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato. Contribution a l'étude de la réception du droit byzantin dans les Principautés danubiennes du XVIIIe siècle*, în „Jahrbuch des österreichischen Byzantinistik”, Wien — Köln — Graz, 18 Bd. (1969), p. 200—207.

înaltul prelat putea face apel atât la lucrările de jurisprudenţă aflate în propria-i bibliotecă, cât şi la cele păstrate în aceea a ilustrului domn al Ţării Româneşti.

Şi acum este momentul a trece la examinarea proceselor cu caracter iatro-istoric din Condica mitropolitului Neofit. În primul rând voi examina pe cele cu implicaţii directe de ordin medical: pricinile de despărţire între soţi din motive de boală. În acest sens existau precedente incluse atât în *Cartea românească de învăţătură* (Iaşi, 1646), cât şi în *Îndreptarea legii* (Târgovişte, 1652) [29]. Mai apropiat epocii luate în studiu, ca exemplu, este un zapis, figurând în arhiva dicasteriei metropolitane, dat la mâna unui târgoveţ bucureştean Stan de către soţia sa Pinca „neputincioasa" la 25 septembrie 7247 ⟨= 1738⟩. Prin zapisul ei scris de logofătul Ioan şi întărit de doi martori, Necula şi Radul „siiménul" (adică un ostaş din garda domnească a seimenilor), Pinca mărturisea că a dat „aciastă scrisoare" la mâna bărbatului ei „fiind neputincioasă de sănt 2—3 ani" (poate paralitică ?) şi nefiind în stare a-l „chivernisi" (adică a avea grijă de el) îi dădea slobozenie „ca să se însoare oricând va vrea" cu a ei bunăvoie [30]. Dar acesta era doar un act privat, văzut probabil la dosarul pricinei de despărţire, nefiind însoţit de sentinţa oficială dată de instanţa ecleziastică.

În timpul păstoririi lui Neofit, evidenţa unor asemenea documente este mult mai strictă şi riguros respectată. Iată, de pildă, cartea de despărţenie dată de mitropolit la 8 martie 7247 ⟨= 1739⟩ pentru un alt mahalagiu bucureştean Stan, a cărui soţie Voica, era bolnavă de „gubăvie", adică de lepră [31]. „Aici însemnăm pentru pricina lui Stan cu soţia lui Voica" precizează actul „pentru că luându-se în căsătorie de june cu fată şi fiind ia bolnavă de gubăvie mai de-nainte vréme de când au fost fată, iar nu după ce o au luat. Şi auzind el prin unii printr-alţii vecini cum că iaste bolnavă, au mersu la fratele ei Anghel de l-au înştiinţat, iar el foarte tare s-au prins cum că nu iaste bolnavă, nici o ştie cu nici un fel de pricină. Şi dup⟨ă⟩ prinderea frăţâne-său, el au luat-o şi îndată s-au cunoscut acea boală ce au avut şi făcând şi un copil, l-au omorât lângă dănsa. Deci văzând el că nu să poate tămădui într-atâta vreme, au voit amăndoi ca să să dăsparţă. Şi au dat Stan în măna fămeii lui Voicăi, t⟨a⟩l⟨eri⟩ 35 şi zestrea ei osebit cât au adus ia în casa lui deplin păn-la una". Consultând „sfânta pravilă" adică Hexabiblul lui Armenopulos, după cum va preciza textual într-alte documente, cap. 225, list⟨= fila⟩ 213 şi pe baza mărturiilor a şapte rude şi vecini (în rândul cărora se numărau Anghel, fratele bolnavei şi vărul lor Crăciun, popa Neculce de la biserica Gorgani, Vlad brutarul, Stan pârcălab din Zărneşti ş.a.), Neofit îngăduia pe cei doi soţi să-şi dea „cărţi după voinţa lor ce s-au voit de dăspărţeală unul la măna altuia iscălite de dânşii şi de alte mărturii", întărindu-le cu al său consimţământ şi pecete sigilară octogonală, aplicată în tuş negru [32].

Un alt caz de infirmitate mai aparte — ca motiv de despărţire a unui cuplu conjugal — este acel al orbirii soţiei. Astfel la 15 februarie 7249 ⟨= 1741⟩ o anumită Maria, împreună cu mama sa Rada şi cu sora ei Ilina, dă o „scrisoare" la mâna soţului ei Radu, ţăran din Radovanu (sat în fostul jud. Ilfov, azi Călăraşi) în care face cunoscut că „luându-se amăndoi în căsătorie ⟨cu⟩ cununie pre lége mi s-au întămplat după păcatele méle şi din voia lui D⟨u⟩mnezeu de am orbit

[29] P. Samarian, *Medicina şi farmacia în trecutul românesc*. p. 371.

[30] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 212 v⁰ — 213.

[31] Vezi amănunte la Nicolae Vătămanu, *De la începuturile medicinei româneşti*, Bucureşti, 1966, p. 19—20 şi 63.

[32] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 207—207 v⁰.

de amăndoi ochii (măcar că, când m-au luat tot mai eram beteagă la un ochi), iar acum mi-au pierit vederile de tot de nu văz nimic. Şi văzăndu că nu iaste de a-mi mai găsi leacul ca să mai văz şi neavăndu nici pă dănsul cine îl căuta, l-am slobozit cu bunăvoia noastră să să însoare să-şi ia altă soţie şi dăspre noi să aibă bună pace, dăndu al mieu, ce s-au găsit, mult, puţin şi l-am priimit cu voia noastră [. . .]. Iar de ne-am scula noi cu vreo gâlciavă asupra lui a nu-l lăsa să să căsătoriască au de i-om mai cere cevaşi, să avem a lua mare pedeapsă şi pradă de la judecător, căci noi de bunăvoia noastră l-am slobozit şi ne-am voit între noi neputăndu a mai ţinea casă cu el şi a-l căuta". La această suplică mitropolitul dă o carte de despărţire a celor doi soţi la 17 februarie, din care reţinem următoarele: „Dat-am cartea Smereniei noastre de dăspărţeală Radului de la Rădovanul de către Mariia soţiia pentrucă luându-s amândoi în căsătorie ⟨cu⟩ cununie pre lége au trăit doi ani şi i s-au întămplat ⟨ei⟩ de au orbit de amăndoi ochii şi au mai şăzut cu dănsa încă un an după acea orbiciune, ca doară va da Dumnezeu de-şi va găsi leacul şi să se zdrevenească şi nici într-un chip nu s-au putut îndrepta, ci încă tot mai spre rău mergea. Şi văzăndu ia că nu iaste lucrul de a să tămădui, ⟨el⟩ s-au învoit cu dănsa şi cu toate rudeniile de i-au dat zestrile ei ce-au avut de la părinţi şi din altele ce s-au găsit dintr-ale ei şi ⟨ea⟩ i-au făcut zapis la măna lui cum să aibă pace dăspre dănsa, că ia nu mai poate să ţie casă cu el şi să-l chivernisească dăspre céle femééşti, de vréme ce din păcatele ei şi din voia lui D⟨u⟩mnezeu i s-au întămplat acea betejiciune". După ce cei doi soţi s-au înfăţişat înaintea înaltului prelat pentru ca acesta să constate personal cazul, Neofit le-a dat cartea de despărţire, conformându-se prevederilor din Hexabiblul lui Armenopulos: „Văzând dar şi Smereniia noastră că nu va mai putea dobândi vindecare şi în voia ce ş-au făcut între ei şi cum că iaste beteagă rău, am căutat şi la Sfănta Pravilă, list ⟨= pagina⟩ 205 cap⟨itolul⟩ 215 unde zice «că să dăsparte bărbatul de muiare şi muiarea de bărbat căndu să află unul dintr-ănşii cu acest fel de betejiciune»". Deci aplicând legea, mitropolitul declară că „după porunca Sfintei Pravili şi după aşăzământul şi învoiala lor i-am dăspărţit pre unul de către altul şi am dat la măna Radului aciastă carte de dăspărţeală întărită cu iscălitura Smereniei noastre şi i-am dat voe să se însoare oricăndu va vrea, să fie neoprit de niminea". Iar un motiv în plus era acela „că fiind şi tineri amăndoi şi ia fiind oarbă, să nu se întâmple să facă vreun copil şi nevăzăndu, să dea în foc, să să arză, au să i să întămple altă primejdie"[33].

Un alt caz de despărţire în mediul rural datorită infirmităţii soţiei este şi acel din 12 ianuarie 7251 ⟨= 1743⟩ când mitropolitul îl aprobă, dat fiind că femeia „fiind surpată ⟨suferind eventual de o ptoză uterină⟩[34] şi bolnavă", dorea să se călugărească. Neofit este de acord deoarece după „porunca Sfintei Pravile, Armenopulos, cart⟨ea⟩ 4, titlos 12, «să aibă volnicie bărbatu şi fămeia când le iaste voia să să călugărească, să să despartă»"[35].

În sfârşit, în condica Mitropoliei se mai întâlnesc şi cazuri de despărţire datorate, de data aceasta, infirmităţii soţului. Astfel la 16 noiembrie 7248 ⟨= 1739⟩ se înfăţişează înaintea înaltului prelat mai mulţi mahalagii bucureşteni, anume „protopopul Mănăilă i Iane căp⟨itan⟩ i Ioan siimén i Costea lipcan i Lupaşco

[33] Ibidem, f. 147.

[34] Ceea ce se numea, în mediul rural, „căderea mitrei" sau a uterului. La bărbaţi „surpătura"era echivalentă cu hernia, cf. Gh. Brătescu şi colab., *Nomenclatura populară a bolilor în chestionarul lingvistic al lui B.P. Hasdeu (1884–1885)*, în vol. *Retropsective medicale. Studii, note şi documente*, sub red. dr. G. Brătescu, Bucureşti, 1985, p. 56.

[35] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 231.

i Neacşul stegari" mărturisind „pentru Mihai din mah⟨a⟩laoa Herăscului ce au ţinut pe Despa căpităneasa, cum că iaste om rău şi gâlcevitor şi au sărit cu cuţitul în multe rănduri asupra muerii lui şi iaste şi nevrednic de casă şi de alte blestămăţii şi ocăraşte şi înjură toţi mahalagii şi nu iaste vrednic de a ţinéré muiare, avănd şi alte blestămăţii şi păngăriciuni asupra lui". Iar Despa „pentru nevrednicia casii au mărturisit ia, puind măna pre sfănta Evanghelie" că Mihai „nu iaste vrédnic să facă céle bărbăteşti", deci era impotent, incapabil să îndeplinească actul sexual. Pentru aceste motive se cere despărţirea, care este încuviinţată [36].

Mai amintesc, într-o speţă juridică similară, şi o altă desfacere de căsătorie, aprobată de mitropolitul Neofit la 18 noiembrie 7252 ⟨= 1743⟩, când a despărţit „pă Neaga ot Răzmireşti de către Ion ot Tresteni sud ⟨= judeţ⟩ Vlaşca, pentrucă au venit acum Ion cu turci de au răpit pă Neaga făr-de voia ⟨ei⟩ de o au cununat cu sila, nevrând să-l ia ⟨ea de bărbat⟩ fiind el cu prici⟨nă⟩ şchiop şi ei i-am dat voie să să mărite ⟨cu altul⟩ nefiind acéia cununie" [37].

Majoritatea cazurilor de divorţ întâlnite în condica analizată s-au datorat însă, cel mai frecvent, altor motive — de ordin paramedical, aş putea spune, sau mai degrabă de comportament asocial — şi anume, când culpa aparţinea soţiei, bigamiei, adulterului agravat de prostituţie şi contractări de boli venerice, moravurilor uşoare, abandonării căminului conjugal, câteodată chiar din pricina convertirii la islamism. Cazurile de despărţire din vina soţilor îşi găseau explicaţia prin bigamie, incest, abandon, alcoolism, violenţă, maltratări şi încercări de proxenetism. Desigur, din această gamă largă de procese — întâlnite în lumea rurală sau în mediul bucureştean mărunt, cu unele excepţii, din deceniile patru şi cinci ale secolului al XVIII-lea [38] — nu voi selecta decât pe cele mai reprezentative pentru speţa în sine, spre a nu obosi pe cititor prin stereotipia lor.

Voi da astfel un singur exemplu de bigamie feminină ilustrat prin păţania unui mahalagiu bucureştean Datco, pentru care depun mărturie Velisarie, vătaful de puşcărie, Brăilă armaşul şi Ştefan seimeanul la 25 februarie 7247 ⟨= 1739⟩. Astfel aceştia au dat un zapis „la măna dichiului de la Mitropolie, precum să să ştie că fiind acest Datco căsătorit cu fămeia lui ani 12 şi avănd şi un copil de 10 ani şi fiind fămée rea, s-au încărdăşit cu alt om şi i-au luat tot ce au găsit în casa bărbată-său şi pă copil şi banii ce au fost după bucate omeneşti şi s-au dus în Moldova şi acolo s-au cununat şi au făcut şi copii cu acel om. Iar bărbată-său cel dintăiu rămâind în urmă au pătimit acea datorie toată pă deplin, fiind slugă la vătaful Velisarie de puşcărie". Mărturia era întărită şi de un Hiera, fiul lui Iane pârcălab, care trecând cu un tovarăş de negoţ, Muşat, pe la Soroca, a găsit acolo pe acea femeie „măritată după alt bărbat, avănd încă şi copii cu el". Întrucât Datco, soţul părăsit şi păgubit, „pentru această pricină s-au jăluit şi la Măria sa Vodă", domnul ţării, Constantin Mavrocordat, a însărcinat, la rândul său, pe mitropolitul Neofit să rezolva pricina, „după pravilă". Iar înaltul prelat declara — după ce a luat act de jalbă şi mărturiile aduse — că a căutat „pentru aciastă pricină, unde zice la Armenopulos zaci⟨ala⟩ ⟨= paragraful⟩ 12, l⟨i⟩st

[36] *Ibidem*, f. 213 v°.

[37] Ibidem, f. 232.

[38] Pentru sfârşitui secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor numeroase astfel de cazuri pot fi urmărite în V.A. Urechia, *Istoria românilor*, I, Bucureşti, 1891, p. 265, 378; IV, Bucureşti, 1892, p. 101–109; V, Bucureşti, 1893, p. 210–213, 255–258, 472–474; VI, Bucureşti, 1893, p. 419–426, 801–804; VII, Bucureşti, 1894, p. 174–175; VIII, Bucureşti, 1897, p. 423–429, etc. Mai vezi şi Vl. Diculescu, *Viaţa cotidiană a Ţării Româneşti în documente. 1800–1848*, Cluj, 1970, p 204–206, 215–216.

⟨= pagina⟩ 289, cartea a patra" şi a acordat lui Datco dreptul de a se despărţi şi a se recăsători, dacă dorea, prin „răvaş de cununie"[39].

Pentru frivolitate şi moravuri uşoare ale soţiei, ce se căsătorise după ce rămăsese gravidă cu un alt bărbat, este caracteristic actul de despărţire dat de mitropolitul Neofit la 15 aprilie 7247 ⟨= 1739⟩ unui boernaş din jud. Teleorman, Dumitraşco Nanoveanu. Iată cum îşi motivează sentinţa înalta faţă bisericească: „Am dat carte de dăspărţeală lui Dumitraşco Nanoveanu sud. Tel⟨eorman⟩ de către Mariia, fata lui Mihai căp⟨i⟩t⟨an⟩ pentrucă după ce o au luat, numai doao luni au trecut şi au făcut copil fiind grea de alţii. Pentru care lucru el nepohtind nici într-un chip aşa vieţui cu dănsa, s-au voit cu părinţii ei de i-au dat toate zestrile înapoi şi pă fie-sa şi socră-său au dat zapis de adeverinţă la măna lui cum că i-au dat zestrile deplin şi să fie volnic de către dănşii i de către fie-sa şi să să căsătorească". Iar Neofit precizează: „Drept aceia aducând Dumitraşco zapisul la noi, am căutat la sfănta pravilă la Armenopul, cartea a patra, titlos 12, foi ⟨loc alb⟩, unde zice «la vremea nunţii de să va întâmpla mirelui a găsi fata stricată care o au luat, cum că nu iaste fată curată şi va descoperi în grab⟨ă⟩ cu dovadă bună [...] să să desparţă acea căsătorie»". Drept care mitropolitul a dat „carte de dăspărţeală şi zapisul socră-său la măna lui Dumitraşco ca să-i fie de adeverinţă"[40].

Pentru cazurile de despărţire prin adulter urmat de abandonul domiciliului conjugal semnalez desfacerea căsătoriei la 10 noembrie 7253 ⟨= 1744⟩ dintre Neagul călăraşul ot mah⟨alaoa⟩ Popii Dărvaş „din Bucureşti" şi soţia sa Stana „pentru că i-au fugit [...] fămeia lui cu alt om de un an şi 2 luni şi nu o au mai aflat, nici n-au mai venit la casa ei"[41], precum şi sentinţa dicasteriei metropolitane din 6 noiembrie 7255 ⟨= 1747⟩ dată în favoarea săteanului Radul ot Vlădeni sud. Ial⟨omiţa⟩ fiind slobod „de către Chirana fămeia lui, fiindcă au fugit de la el în ţinutul Brăilii ⟨la turci — n.n.⟩ de sănt 2 ani"[42].

O sentinţă într-o pricină destul de aparte deoarece este vorba de comiterea unui adulter într-o familie provenind din mediul ecleziastic bucureştean — ceea ce era cel puţin aparent — mai puţin obişnuit, este şi aceea dată de Neofit la 2 decembrie 7250 ⟨= 1741⟩. Înaintea lui s-a înfăţişat „Maria preotea⟨sa⟩ popii Nicăi bănuită cum că ar fi avut a face curvie cu popa Vădislav, de, o au şi îngrecat ⟨însărcinat = n.n.⟩". Martorii acuzării „Preda călăreţul de la bae ⟨baia domnească — n.n.⟩ şi Stoian călăreţul ot mah⟨alaoa⟩ Ceauş Radului şi Paraschiva ot mahalaoa Prundului au primit groaznic blestem" declarând „că ia iaste muerea rea şi curvă şi face năpaste preotului", adică soţului ei. Au mai fost interogaţi suplimentar şi „mătuşa Paraschiva cu Iane bărbatul ei " ce au mărturisit „cu blestem şi cu măna pe Sfânta Evanghelie, cum că o au văzut pă aciastă Marie preoteasă curvind cu un fecior al lor". În faţa acestor „probe" cu martori, potrivit obiceiurilor timpului, neţinându-se seama de protestele inculpatei, ce-şi adusese — într-o stranie apărare — pe propriul ei copil minor în vârstă de 7 ani, înaltul prelat a dat sentinţa de condamnare şi de desfacere a căsătoriei din vina soţiei acuzate de desfrâu[43].

Câteva cazuri de adulter, agravate prin prostituţie, uneori şi cu străini, turci sau evrei, ce au stat la baza desfacerii altor căsnicii nefericite provenind

[39] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 206 v°.
[40] Ibidem, f. 207 v° — 208.
[41] Ibidem, f. 232 v°.
[42] Ibidem, f. 213 v°.
[43] Ibidem, f. 230 v°.

din mediul rural sau din cel citadin de modeşti târgoveţi bucureşteni şi incluse în condica analizată, aruncă unele lumini edificatoare asupra moravurilor epocii, greu de surprins în alte categorii de izvoare. Amintesc astfel „cartea de despărţeală " dată la 27 august 7250 <= 1742> de mitropolitul Neofit „Strezii calicul din mah<alaoa> Popei Pătru de cătră soţiia lui Dragomira, pentrucă luându-se, amândoi în căsătorie cu cununie pre lége, de june cu fată, n-au trecut multă vréme la mijloc ci au început <ea> a se apuca de curvăsărit şi au fugit de la el de trei ori, uneori cu turci, o altă oară cu alţi oameni şi el tot au umblat după dănsa de o au găsit şi au adus-o acasă, ertându-i greşalele. Iar când au fost acum, au fugit a patra oară tocmai la Dărstor <Silistra — n.n.>, luându-i şi al lui tot ce au avut. Şi el s-au dus după dănsa tocmai acolo la Dărstor şi n-au putut să o scoaţă, ci s-au întorsu înapoi şi au venit de ş-au dat jalbă la smerenia noastră pentru toate faptele ei" aducând şi martori mahalagii. Atunci înaltul prelat a căutat „la sfănta pravilă, cap<itol> 187, list. 156, zaciala 11, unde zice «muiarea care să va duce de la bărbatul ei fără de ştirea lui, să se ducă într-altă parte»" adică să plece din casa lui, fapt agravat şi prin fuga ei „în patru rânduri pre la turci jăfuindu-l", drept care „după porunca Sfintei Pravile şi după încredinţarea mărturiilor" a procedat la despărţirea lui Strezea calicul „de către muiarea lui Dragomira", dându-i, totodată, voie „să se însoare să-şi ia altă soţie pre lége, când va vrea"[44].

Al doilea caz dintr-aceiaşi speţă juridică îl constituie actul de desfacere a căsătoriei dintre „Ion şălariul din Bucureşti şi soţia sa Păuna, femeie rea" la 9 august 7251 <= 1743> când Neofit aflând că femeia adulteră „umbla din loc în loc şi din curte în curte şi viind mărturi de au primit blestem că n-au şăzut în căsătorie nici un an cu bărbatul ei, den 8 ani de când s-au luat, ci tot printr-alte părţi" a hotărât să-i despartă „şi el să să însoare <din nou — n.n.>, dar ea să nu se mărite"[45].

În acelaşi mod a procedat mitropolitul ţării la 10 ianuarie şi 29 mai 7252 <= 1744> despărţind „pă Drăgoiu ot Şotănga sud. Dămboviţa de către soţiea lui Ana, fiind muiare curvă şi au fugit de la el pre la cârciume şi pre la evrei fărde ştirea lui" ca şi „pă Oancea de la Argeş de către soţiia lui Stana" fugită de la el „în trei ani şi <ră>mâind pre la case striine" făcând „prea curvie cu alţii, precum au mărturisit prot<opop> Ştefan de acolo şi ia singură cu gura <ei> că iaste grea de <la> alţi streini"[46]. Un caz identic îl reprezintă la 30 aprilie 7254 <= 1746> şi despărţirea lui „Bunea ot Obislav (Dâmboviţa) de către soţiia lui Dobra, pentru prea curviia ei ce s-au dovedit că au făcut şi un copil din preacurvie"[47].

[44] Ibidem, f. 233 v⁰. Pentru acelaşi motiv mitropolitul a desfăcut la 26 ianuarie 7250 <= 1742> căsătoria dintre Marin seimeanu şi soţia sa Maria „pentrucă fiindu amăndoi în căsătorie cu cununie [s]pre lége, fiind el şi ia au trăit amăndoi <loc alb> ani, iar când au fost acum mergând Marin la Ţarigrad ca să vie cu domniia, s-au sculat Mariia după ducerea lui şi i-au luat din casă mult-puţin ce au avut şi au mersu la Giurgiu de s-au turcit, lepădându-se de legea creştinească şi când au venit Marin de la Ţarigrad o au găsit-o turcită, avănd şi firman turcescu". De aceea după analizarea cazului şi audierea martorilor Neofit l-a „despărţit pă Marin de către Mariia" şi i-a dat voe „să se însoare dupre altă soţie pre lege", cf. ibidem, f. 229 v⁰.

[45] Ibidem, f. 213 v⁰.

[46] Ibidem, f. 232. În general, cârciumile aveau în acea epocă şi trista faimă de a sluji drept case de toleranţă. Un dregător otoman anonim din Hotin, trecând pe la Bucureşti, prin 1740, preciza că în general „cârciumile oraşului sunt totdeauna deschise; băieţi şi fete cheamă întâiul venit să-şi facă pofta pe un preţ de nimica", cf. Mihail Guboglu, *Tureţki istočnik 1740 g. o Valahii, Moldavii i Ukraine* (Un izvor istoric turcesc din 1740 cu privire la Ţara Românească, Moldova şi Ucraina), în vol. *Vostočnâie istočniki po istorii narodov iugo-vostočnoi i ţentralnoi Evropî*, Moscova, 1964, p. 134.

[47] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 230.

Adulter, cumulat cu prostituţie şi contractare de boli venerice se întâlneşte în învoirea de recăsătorie dată la 25 februarie 7247 ⟨= 1739⟩ de mitropolitul Neofit lui Gheorghe din mahalaua „ot Tutueni" (Bucureşti) „din pricina relelor purtări ale soţiei sale Neaga". Soţul lezat „s-au jăluit" înaltei feţe bisericeşti „cu răvăşăl" că femeia lui „fiind ia curvă mai denainte vréme şi în multă vreme o au ertat ca să nu i să strice casa, iar când au fost acum mai în trecutul an au mersu de bună voiia ei la turci[48] şi au şăzut cu turcii cât i-au fost voia ei şi s-au şi sfrinţit[49]; care după ale ei blestămăţeşti fapte înţelegând Domniia o au făcut surghiun, dupre cum au mărturisit în⟨n⟩aintea noastră preoţii şi alţi oameni de cinste dentr-a-ciastă mahala ot Tutueni". Decizia mitropolitului a fost promptă îngăduind „protopopului să-i dea răvăşăl de cununie" lui Gheorghe cel năpăstuit, despărţindu-l de femeia lui netrebnică[50].

Acest document este interesant deoarece indică şi reacţia domniei faţă de flagelul prostituţiei, probabil destul de frecvent în acea epocă tulbure de războaie şi frământări de tot felul. Femeile găsite vinovate de un atare delict — prea comun din păcate — erau surghiunite, adică în cel mai bun caz izolate pe la mănăstiri, dar cel mai adesea zvârlite în temniţă. În acest sens sunt edificatoare fragmentele din cronica anonimă zisă a Ghiculeştilor şi cea atribuită lui Enache Kogălniceanu care demonstrează ce măsuri severe a adoptat în asemenea privinţă Constantin Mavrocordat în a treia sa domnie din Moldova (aprilie 1748—20 august 1749); pentru Ţara Românească nu cunosc astfel de dovezi din cronici, dar este firesc ca domnul şi colaboratorul apropiat al mitropolitului Neofit să fi adoptat măsuri similare în ambele principate în decursul domniilor sale. Astfel, în primul izvor se precizează cum „nu numai că a încetat, din poruncă domnească, vechea deprindere a boierilor de a pune femei la cârciumi şi mai ales de a alege pe cele frumoase, pentru ca vinul să se vândă repede, dar a scris şi ispravnicilor din fiecare ţinut, poruncindu-le ca oriunde ar găsi vreo femeie învinuită de curvie mărturisită şi mai ales vreuna care ar fi fost ibovnică a vreunui musulman sau creştin, s-o prindă numaidecât şi s-o trimită la Iaşi. Şi într-adevăr, fiind trimise numeroase asemenea femei, au fost pedepsite cu închisoare îndelungată, pe urmă au fost liberate, dând chezăşie că se vor îndrepta"[51]. Cronica pseudo-Enache Kogălniceanu oferă însă mai multe precizări în această problemă; aici se atestă că domnul a dat poruncă „ca să rădice femeile cele rele din pământul acesta, care sunt fără de bărbaţi" închizându-le în chiliile de la „Sfântul Gheorghe la Mitropolie [...]; ⟨acolo⟩ ele mureau de foame, strigând la oamenii de pe drum să le dea milostenie, căci rămăsese ca vai de ele [...]; pe care doamna ⟨adică Ecaterina Rosetti, soţia lui Constantin Mavrocordat — n.n.⟩ le căuta câte odată, trămiţându-le pâne şi lumină ⟨lumânări — n.n.⟩ ca să nu şadă prin întunerec şi încă [...] le trămitea şi câte un cântar, două, de in, ca să nu şadă fără de treabă" torcând la furcă „până când se vor găsi niscavai oameni ca să le cee ⟨în căsătorie — n.n.⟩; căci aşa hotărâse şi domnul, că de se va găsi cineva care să le mărite şi câte se vor

[48] În timpul ocupării principatului muntean de către trupele otomane în timpul războiului austro-ruso-turc (1736—1739).

[49] Adică s-a îmbolnăvit de sifilis, „sfrenţie" însemnând în vechiul nostru grai „sifilis" cf. Gh. Brătescu şi colab., *op. cit.*, p. 43.

[50] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 207.

[51] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 623.

mărita, se vor slobozi. Şi aşa făcea, că pre care le cerea şi primiia şi ea, punea de le cununa şi apoi o slobozea"[52].

Nu ştiu cât de salutare s-au dovedit măsurile luate de Mavrocordat, dar paleativul la care a recurs n-avea cum să îndrepte — desigur — nici măcar în parte, un nărav vechi de când lumea.

Mai găsesc, însă, interesant să amintesc din condica Mitropoliei în materie de moravuri şi de stricteţea ce caracteriza comportamentul domnului Ţării Româneşti în atari împrejurări şi posibilităţile oferite unui bărbat de a se elibera de obligaţiile luate faţă de o femeie cu care trăia în concubinaj, în afara căsătoriei. Astfel mitropolitul Neofit aminteşte că la 22 noiembrie 7247 ⟨= 1738⟩ s-a înfăţişat înaintea sa „din porunca Măriei sale prealuminatului şi prea înălţatului domnului nostru Io Constandin Nicolae voevod [...] Radu logofăt de taină" din Bucureşti „cu Stana ce o au avut posadnică ⟨adică ibovnică, întreţinută — n.n.⟩ şi noi am cercetat pricina ce o avea între dânşii pre amăruntul (care iaste într-acestaşi chip). Stana cu mijlocirea şi cu îndemnarea mume-sii s-au făcut posadnică log⟨ofăt⟩ Radului (precum nici mumă-sa n-au tăgăduit) cu caré au făcut Radu log⟨ofăt⟩ şi doi copii şi au murit. Radu log⟨ofăt⟩ vrănd să se despărţéze de păcatul acesta al curviei, au hotărât să-i dea ei ce va fi prin putinţă ca să se mărite şi el să-şi ia soţie pre lége. Iar ⟨ea⟩ nici într-un chip n-au priimit, zicând că au fost fată curată şi o au stricat-o el şi cerea au să să cunune cu dânsa, au să o ţie posadnică precum şi mai-nainte au fost. Dar el o au dovedit precum că ia până a nu veni în casa lui au intrat şi în grosul ⟨puşcăria — n.n.⟩ căpitanului de dorobanţi pentru curvăsăriia ce făcuse cu un neguţătoriu (precum şi ia însuşi au mărturisit)" aducând în acest sens şi un zapis iscălit de părinţii Stanei.

Neofit a trecut la consultarea legislaţiei în materie, aflând nu numai la canonul al 26-lea la Sf. Vasile cel Mare, dar şi la „pravila politiciască la Armenopol, cartea a 4-a, titlul 8, list. 267, zicând aşa: (de vréme ce am găsit la cei vechi şi era slobozenie să-şi ia fireşte care posadnică, am socotit noi să nu lăsăm şi aciastă aşăzare a pravilei neîndreptată şi ca să nu să spurce politiia ⟨oraşul — n.n.⟩ noastră cu nume ca acestea netrebnice, şi necinstite, pentru acéia dar poruncim de acum înainte să nu mai fie slobozenie la nici unul a ţinea în casa lui posadnică, pentrucă am socotit că nici decum n-are osibire de curvăsărie acest lucru, ce de care cum va vrea să aibă împreunare cu ia, să se cunune cu dânsa dup⟨ă⟩ pravilă iar de va socoti că nu-i iaste de potriva lui ca să şi-o ia soţie ⟨cu⟩ cununie după pravile, nicidecum să nu aibă împreunare cu ia, ci să o gonească din casa lui şi să să cunune cu alta pre care va vrea)". Îndemnat de rigoarea lui Mavrocordat, mitropolitul Neofit a decis ca „Radul log⟨o⟩fătu⟨l⟩ să fie slobod de acum înainte de către Stana posadnica lui şi făcându-şi canonul ⟨adică ispăşirea — n.n.⟩ ce-i vom da noi, să-şi ia soţie cu pravilă pre care va vrea", răscumpărându-se faţă de fosta lui ibovnică, în afara unui rând „de haine" ce-i dăduse mai dinainte, şi cu suma de 30 taleri „ca să să poată şi ia chivernisi şi să să mărite după sfânta pravilă şi ca să scape de păcatul acesta al curviei". O fostă legătură

[52] *Letopiseţul Ţării Moldovei*... scris în Ţarigrad de Enaki Kogălniceanu biv vătav de aprozi (1733—1774), în *Cronicele României*... (ed. a II-a) (ed. M. Kogălniceanu), tom. III, Bucureşti, 1874, p. 215. Pentru devoţiunea domnului care era reală şi nu simulată, adoptând pentru el însuşi, familia şi curtenii săi un trai foarte sobru, ca şi măsuri aspre pentru combaterea oricărui delict, vezi mărturiile mai mult decât edificatoare ale aceluiaşi cronicar (*ibidem*, p. 203—204, 213—214), ca şi ale anonimului ghiculesc (*Cronica Ghiculeştilor*, p. 351—352, 621—627), precum şi ale călătorului grec italienizat Markos Antonios Katsaitis (*Călătorie de la Constantinopol la Iaşi şi de la Iaşi la Bucureşti în anul 1742*, traducere şi editare Elena Moisuc şi Dumitru Limona, în vol. *Saeculum*, Iaşi, 1977, p. 70—72 şi 76).

sentimentală se încheia aşadar printr-o lamentabilă tranzacţie în spirit mercantil, Radu logofătul căpătând chiar şi o „carte de judecată [...] ca de acum înainte să fie în pace şi nesupărat de către Stana posadnica lui şi de către părinţii ei"[53].

Dar afacerile de moravuri n-au afectat, bineînţeles, numai lumea rurală sau modestul univers citadin al mărunţilor târgoveţi sau dregători bucureşteni, ci şi înalta societate. Scandalul provocat în anul 1740 de desfacerea căsătoriei dintre marele armaş Constantin Brezoianu[54] şi soţia sa Maria, născută Filipescu, „căzută în preacurvie", este în acest sens revelator, iar actele vărsate la dicasteria Mitropoliei în zisa pricină numeroase. Totul a început în anul 1731 când jupâneasa Maria a fost prinsă de soţul ei în flagrant delict de adulter cu un Vasilache saigiul; atunci ea a dat un înscris la 20 septembrie lui Constantin Brezoianu, pe atunci vtori-postelnic, contrasemnat de părinţii ei Grigore Filipescu, mare pitar, şi Voichiţa, precum şi de boierii Constantin Năsturel, mare paharnic, şi Pantazi Primicheriu, mare medelnicer, prin care îşi recunoştea vina, „căzând" la bărbatul său cu mare rugăciune „ca s-o ierte", iar dacă se va mai „ispiti a mai face lucruri ca acela, să fie dumnealui volnic cu scrisoarea mea, să-mi facă orice pedeapsă va vrea". Dedesubturile sordidei legături sunt scoase la iveală printr-o mărturisire a proxenetei Ilinca Mucioae din 11 octombrie 7240 <= 1731>, făcută la porunca „popei Isaac de la biserica dumnealui vel-dvornic Creţulescul" şi înaintea „popei Mihai de la biserica Brezoianului" din mahalaua unde locuia boierul Constantin Brezoianu. Proxeneta a încercat să-şi minimalizeze culpa, pretextând că ea n-ar fi fost amestecată în înlesnirea vinovatelor întâlniri dintre cocoana Marica şi Vasilache saigiul, aruncând vina asupra ginerelui ei un alt Vasilie, încârdăşit cu un anume Mihalache Gruia şi cu Slamna ţiganca, probabil roabă din iatacul boieroaicei. Ilinca Mucioae mărturisea doar că ştia „ia cănd veniia Vasilache noaptea şi-şi lăsa calul la casa ei şi el veniia pă jos la casa pos<telnicului> Constandin şi şădea căt îi era voia". Dar „când au trimis post<elnicul> Constandin feciori de l-au prinsu în casa dumnealui <pe Vasilache saigiul — n.n.>, după ce au scăpat <el> de la feciori, au mers la casa ei <adică a Muceoaei — n.n.> şi i-au spus el cu gura lui ei, cum că l-au prinsu feciorii post<elnicului> Constandin şi i-au luat inelul din dćget şi i-au luat şi t<a>l<eri> 15 din buzunar şi apoi după ce s-au dus de la dănsa acasă, au mai trimis cu ginere-său <al Mucioaiei — n.n.> Vasile bani de au înplinit t<a>l<eri> 50 cu cei t<a>l<eri> 15 şi i-au dat în măna ţigăncii Slamnii, <de> i-au dus de i-au dat feciorilor căci făcuse pace cu ei".

Această mărturisire scabroasă a fost scrisă la rugămintea preotului de la biserica Brezoianu de mâna onorabilului boier Hrizea postelnicul Bălăceanu — amestecat fără voia sa în degradantul adulter — deoarece era vecin de casă cu Mucioaiea, femeie fără ştiinţă de carte, alcătuind actul „după zisa ei" şi prezentat autorităţilor ecleziastice. Jupâneasa Marica Brezoianu Filipescu nu s-a lăsat însă de obiceiurile ei rele şi a continuat legătura amoroasă cu Vasilache saigiul, încât până la sfârşit, soţul ei, exasperat de purtările nedemnei sale consoarte, s-a înfăţişat după câţiva ani în faţa mitropolitului Neofit cerând despărţirea. Constantin Brezoianu, acum ajuns mare armaş, a venit la 3 octombrie 7249 <= 1740> în faţa înaltului ierarh, plângându-se de „jupâneasa dumisale Marica Filipeasca,

[53] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 214 v° — 215.

[54] Întâlnit în Divanul domnesc ca mare şetrar între 6 august 1736—9 martie 1737, mare pitar la 9 octombrie 1739 şi, în sfârşit, mare armaş la 10 octombrie 1739 şi între 12 decembrie 1739 — iunie 1741, cf. Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972, p. III 458, 447, 466, 467.

pentrucă luându-se amândoi întru căsătorie de june cu fată cu cununie pre lége şi pre pravilă, după acéia au căzut dumneai în păcatul preacurviei şi dumnealui ca un obraz de cinste n-au vrut să meargă la judecătorie, ci au pus de au făcut zapis la măna dumnealui scris de dumnealui pan Constantin Hierăscul ⟨Năsturel⟩ biv vel vist⟨ier⟩, iscălit de dumneaei şi de alte mărturii, obraze de cinste şi vrédnice de credinţă, cum că să va părăsi" de asemenea purtări. „Măcar că de când s-au despărţit între dumnealor până acum sănt 9 ani (însă făr-de carte de dăspărţeală arhierească)" — precizează Neofit — „pentrucă răposaţii întru H⟨risto⟩s fraţii noştri arhierei ⟨adică foştii mitropoliţi ai Ungrovlahiei Daniil (1719—1731) şi Ştefan (1732—1738) — n.n.⟩ fiind dumnealor ⟨Constantin şi Maria Brezoianu — n.n.⟩ obraze de cinste, n-au vrut să le dea carte de dăspărţeală, socotind doară, cu vréme să vor împăca şi cu aceia s-au îndelungat vrémea până acum şi într-atăta vreme neputându-se nici într-un chip a să împăca [...] am despărţit pre mai sus numit fiiul nostru sufletesc de către Marica ce au fost soţie dumisale şi i-am dat dum⟨nealui⟩ voe ca să să căsătorească şi să-şi ia altă fămée cu cununie pre lége şi pre pravilă, iar dumnéei nicidecum nu-i dăm voe să să mărite, ca pre o vinovată".

Iar în privinţa atribuirii zestrei, înaltul ierarh a făcut apel la Hexabiblul lui Armenopulos, glava 215, zaciala 16, „unde zice «când va erta bărbatul preacurviia muerii ce va fi făcut cu tocmeala ca aceia zăcând de o va mai oblici că face acest lucru să o spue judecătoriului şi atuncea să-şi piarză zestrile»" şi a cerut dovadă armaşului Constantin că soţia lui a căzut din nou în greşală. Afacerea necesitând un supliment de anchetă, Neofit dă carte de blestem la 10 octombrie 7249 ⟨= 1740⟩ „vecinilor mahalagii i preoţilor din mahalaoa Brézoianului" să mărturisească „pentru faptele jupănesii Maricăi Filipeascăi, cum şi în ce chip au fost". În faţa înaltului prelat se înaintează înscrisul mahalagiilor în care aceştia declară următoarele: „† Jupân Gheorghe vecin mărturiseşte pentru acea pezevenghe ⟨Ilinca Mucioae = n.n.⟩ că au bătut-o zicând cum că duce pe acia jupăneasa Marica la acel Vasilache saiagiul (!) avănd a face cu el"; „ †Mihai păh⟨arnic⟩ mărturiséşte că au auzit că au mersu Filipeasca cu carăta la acel Vasilache şi s-au speriat caii din curtea lui şi au fugit cu carăta şi ia au rămas acolo"; în sfârşit „uncheaş Vişan vecin", „popa Platon din mahala" şi „jupăn Chiriiac vecin" au mărturisit că au văzut bătută pe proxeneta Mucioae „pentru pezevenglicul care au făcut cu Vasilache saigiul pentru jupăneasa Marica Filipeasca". În faţa probelor evidente de adulter, mitropolitul Neofit dă sentinţa definitivă la 11 octombrie 7249 ⟨= 1740⟩ în pricina de despărţire între armaşul Brezoianu şi soţia sa, atribuindu-i şi zestrea acesteia din urmă ca vinovată şi sperjură; el s-a folosit de înscrisul jupânesii din 20 septembre 1731, de scrisoarea „iscălită de postelnicul Hrizea Bălăceanu şi întărită şi cu alte mărturii credincioase" din 11 octombrie 1731 şi de mărturia vecinilor din Mahalaua Brezoianu făcută la 10 octombrie 1740. Judecata s-a efectuat „după porunca Sfintei Pravile cei rumăneşti l⟨i⟩ist 207, ⟨za⟩cia⟨la⟩ 16 precum scrie la Armenopulo carte 4, titlul 12 grecéşte unde zice «de va putea bărbatul să-şi dovedească muerea lui cum că au făcut preacurvie, să cade bărbatului întăi să părască la judecătoriu pre muerea lui şi pe preacurvariul şi déca să va dovedi păra cu mărturii că iaste adevărată, atuncea după cartea de dăspărţeală să ia bărbatul şi darurile căte-i va fi dat înnaintea nunţii şi toată zestrea; şi afară de aciasta, de nu va avea copii, să ia bărbatul atăta şi din altă avérea a muierii căt⟨ă⟩ s-ar face, a treia parte din zestri". În consecinţă, ierarhul a dat lui Brezoianu „ca să stăpănească toată zestrea jupănésii Maricăi Filipeascăi ce i-au fost dum⟨nealui⟩ soţie şi să ia şi a treia parte

dentr-altă avére a dumneaei ce s-ar mai afla (la dănsa) pe căt ar veni a treia parte den zestre, neavănd copii, după cum o au ajuns pravila şi judecata"[55].

Până acum am examinat din condica Mitropoliei cazurile de desfaceri ale cununiei din vina soţiilor. Desigur este firesc să arăt acum şi pe acelea anulate prin culpa soţilor (bigamie, incest, adulter, alcoolism, maltratări şi îndemn la prostituţie). Personajele sunt recrutate atât din mediul rural, cât şi cel mărunt bucureştean, dar şi din cercurile boiereşti. Ca exemplu, pentru bigamie semnalez „cartea de despărţenie" dată în dicasteria Mitropoliei la 5 iunie 7249 ⟨= 1741⟩ „Dimei plăcintariul grecul, că trăindu-i muiarea cea dintăi şi copiii, au venit aici în ţară de s-au însurat şi au luat pă Mariia; apoi dovedindu-se — prin nişte neguţători cu răvaşul lor — „că tot îi trăiaşte muiarea şi copiii", cei doi au fost despărţiţi, „el să să ducă la muiarea lui şi ia să fie slobodă de dănsul" nu fără a suferi şi canon post de 6 luni şi „metanii" câte 20 pe zi[56]. La fel, la 26 iunie 7250 ⟨= 1749⟩ mitropolitul Neofit a procedat la tunderea diaconului Vasile de la Jiblea (jud. Argeş) deoarece „fiind însurat acolo şi-a lăsat muiarea lui acolo şi au fugit la Grabina sud. Buz⟨ău⟩ şi s-au însurat de au luat şi altă muiare. Şi apoi au mersu de au înşălat pre fratele episcop ot Buzău[57] şi n-au vrut să spue cum că are şi altă muiare la Jămblea (!) şi aşa l-au hirotonisit diacon. Apoi iarăşi s-au sculat şi au furat caii cumnată-său, însă mergănd împreună cu cumnatu-său pe un drum şi ajungând într-o pădure au luat caii cumnată-său cu dănsul scoţând cuţitul la el. Şi pentru aciasta l-am tunsu căci nici hirotonisit n-au fost de vreme că au avut doao mueri"[58].

Pentru adulter, agravat de incest, am selectat din condică desfacerea căsătoriei Păunei din Bucureşti la 26 septembrie 7252 ⟨= 1743⟩ de către soţul ei Aldea, fugit de acasă cu o fată a ei. „Şi pentru căci din pricina aciasta ei s-au dus de sănt 4 ani nu se ştie unde — scrie Neofit în document — despre cum au mărturisit oameni din Gurbăneşti (jud. Ilfov, azi Călăraşi) şi rudele Aldii aceluia [...] ei ⟨adică Păunei — n.n.⟩ i-am dat voe să se mărite dupe alt bărbat cu cununie pre lége, dăndu-i şi carte de despărţeală, cu capete din Sfânta Pravilă cărţile împărăteşti cap. 69, titl. 36, unde zice că «cel ce umblă cu muma şi cu fata lui vitregă, acela să bate şi i se taie nasul» şi iarăşi la pravila ⟨lui Armenopulos = n.n.⟩ 106, cap. 235, list. 216 «când bărbat să va duce de la muierea lui într-altă parte şi nu să întoarce până în 5 ani, acela să desparte»"[59].

Un caz insolit ilustrând perversitatea unui soţ este şi acela reieşind din „cartea [...] de despărţeală" dată de mitropolitul Neofit la 8 ianuarie 7250 ⟨= 1742⟩ „Miricăi din mah⟨alaoa⟩ Totoescului ⟨apoi Lucaci din Bucureşti — n.n.⟩ de către Necula bărbatul ei, pentrucă luându-se amândoi în căsătorie cu ⟨cu⟩nunie pre lége fiind el june şi ia fată (însă el au fost armean de lége, om striin, şi s-au miruit întru creştinătate) şi luând-o pre această Mirică, nu peste multă vreme au început a să apuca de beţii şi de blestămăţii şi a nu căuta de dănsa, nici o chivernisiia cu céle ce-i trebuia de hrana vieţii ei şi au fugit de la ia în multe rânduri. Şi când au fost în vrémea răzmiriţii[60] s-au însoţit cu ostaşi şi au mersu cu ei şi la casa unde şădea vrănd să-i facă mare răotate să o dea ostaşilor şi ia prinzând de véste au fugit şi scăpând dentru acea nevoe ce era să i se întâmple, în urmă s-au

[55] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 217—221 v⁰.
[56] Ibidem, f. 145
[57] Filaret Mihalitzis, episcop al Buzăului (24 martie 1748—5 septembrie 1753).
[58] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 195 v⁰.
[59] Ibidem, f. 231 v⁰.
[60] Războiul austro-ruso-turc din 1736—1739.

jăluit la Măria sa [...] Constandin Vodă ⟨= Mavrocordat⟩ cu răvaş. Măriia sa după jalba ei, au trimis de l-au prinsu pre el şi l-au trimis în închisoare în ocnă de au şăzut întru acea pedeapsă un an şi jumătate. Şi după ce au scăpat de la închisoarea ocnei, s-au rugat Mării sale lui Constandin Vodă cu răvaş, ca să i-o dea iarăşi să-i fie fămée să vieţuiască cu dănsa, prinzăndu-se că nu va mai face blestemăţii, ci va căuta de dănsa şi o va chivernisi ca pre o soţie. Şi domniia după cérerea lui i-au dat-o să-i fie soţie. El după acéia au lăcuit cu dănsa 2, 3 săptămâni de zile, neaducându-i nici de mâncare, nici îmbrăcăminte, zicând că nu iaste vrédnic de a o chivernisi şi iar au fugit de la dănsa, lăsănd-o pe ⟨la⟩ uşile oamenilor. Văzănd ia atâta necaz şi atâta nevoe ce au pătimit de la el şi nu o chiverniseşte şi au fugit de la ia, au dat iarăşi jalbă la Măriia sa Constandin Vodă al doilea rănd. Măriia sa după jalba ei au orănduit la smerenia noastră ca să cercetăm şi să hotărâm fiind judecată bisériceascĂ". Mitropolitul a dat Miricăi mai întâi un soroc de şase luni să-şi aştepte bărbatul, dar acesta nu s-a mai întors. Atunci, după ce soţia părăsită a adus martori vrednici de crezare „preoţi de mahala şi alţi mahalagii" care au relatat înaltului ierarh că Necula „au venit cu turci să-i facă răotate şi să o ia cu sila să o ducă în ţara turcească" şi „pentrucă [...] au fost el armean [...], să nu să fi[e] întorsu iar în legea lui şi pentrucă tot au fugit de la ia umblănd beat şi nelăsându-o cu céle trebuincioase de hrana vieţii şi a trupului", Neofit a căutat „la sfănta pravilă ⟨= Armenopulos⟩, acolo unde zice, cap. 187, list. 157, zaciala 14 «că să dăsparte bărbatul de muiare cănd va meşteşugi să-i facă răotate şi nu o va chivernisi cu céle trebuincioase de hrană şi de îmbrăcăminte»" a despărţit pe Mirica de Necula „dându-i voe să se mărite după alt bărbat" [61].

Tot datorită relelor purtări ale soţului, alcoolic şi coleric, mitropolitul a desfăcut la 9 iulie 7253 ⟨= 1745⟩ şi căsătoria dintre Nastasia „fămeia din mahalao⟨a⟩ S⟨vea⟩tăi Nicolae de aici den Bucureşti" şi Matei Ceauşul, bărbatul ei, „pentru bătăile ce o au fost bătând, beat totdeauna, după cum adevereazã mărturisania preoţilor şi a mahalagiilor care s-au pus ⟨chezaşi⟩ aici" [62].

Purtări rele se întâmplă să aibă şi boierii nu numai oamenii de rând, după cum o dovedeşte actul de despărţire din 13 august 7247 ⟨ = 1739⟩ dintre soţii Constantin Băjescu-Merişanu şi Marica, născută Conţescu. Din vina bărbatului, traiul femeii era insuportabil şi ea a venit la 25 mai 7247 ⟨ = 1739 ⟩ să se plângă de acest lucru mitropolitului Neofit ca să-i despartă. Dar înaltul prelat n-a crezut de cuviinţă să aprobe această jalbă şi a obligat pe cei doi soţi să-şi dea câte un înscris în faţa lui prin care să se oblige să ducă un trai cuviincios împreună. Marica declara următoarele: „[...] avănd eu boier luat cu cununie pre lége şi presfânta pravilă şi fiind el om rău şi bătăndu-mă totdeauna şi cu vină şi făr-de vină şi înjurăndu-mă eu n-am mai putut răbda sudălmele şi ocările lui, ci am venit la

[61] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 229.

[62] Ibidem, f. 234. Un caz similar, dar cu unele particularităţi corespunzătoare mentalităţii epocii, îl înfăţişează în amintita condică şi acel din 1741 al despărţirii Evei din Ţara Ungurească, adică din Ardeal, de bărbatul ei, care a trecut la catolicism. Femeia se jeluia mitropolitului că a fost căsătorită în Transilvania de către părinţii ei cu un bărbat în ritul ortodox, dar cu un an înainte soţul ei „ş-au lăsat légea cea creştinească şi s-au făcut papişte. Şi într-acest an" — se plângea Eva — „Dumnezeu să ştie căte bătăi şi cazne am pătimit de la el silindu-mă totdeauna să mă lépăd de lége. Şi eu văzănd atăta nevoe asupra mea, pentru ca să nu pierd légea, am fugit aici în creştinătate"; ea dorea să scape de asuprirea bărbatului, cerând despărţirea „că eu moartea pohtescu iar légea nu-mi voi lăsa". Judecând după canoanele bisericeşti şi actele sinodului „din Trul" (sau Trullo, nume dat sinodului *quinisext* ţinut la Constantinopol în 693 în sala palatului sacru numită „trullon"), Neofit i-a lăudat tăria credinţei şi i-a acordat despărţirea solicitată, cf. ibidem, f. 145 v° — 146.

Sfinţiia sa părintele ca să-mi facă carte de dăspărţeală, temăndu-mă cum că de acum înainte nu vom mai putea fi în căsătorie amăndoi de vréme ce tot mă bate şi mă ocăraşte iar nu mă iubéşte ca pre o soţie. Deci Sfinţiia sa n-au vrut pentru acéste pricini ca să mă desparţă de cununie fiind pre lége, ci mi-au zis ca să-l ascult şi să-i dau cinste ca unui stăpăn şi să nu-l înbăl ⟨ supăr — n.n. ⟩, nici să-l ocărăscu, ci să-l aibu în drag⟨os⟩te cum porncéşte D⟨u⟩m⟨ne⟩zeu". Actul era întărit de mama jeluitoarei, Ancuţa Conţescu, chezaşă şi de o altă rudă, marele sluger Matei Roset. În schimb, inscrisul soţului, Constantin Băjescu-Merişanu, era edificator: „[. . .] având eu jupăneasă luată cu cu⟨nu⟩nie pre lége şi pe pravila si fiind om rău şi beţiv şi nevrând ca să lăcuescu cu dănsa bine [. . .] am început a avea dintru întăiaşi dată viaţă amară şi trai rău şi ia în multe rănduri au răbdat sudalmele şi necazurile cu care o am necăjit, socotind că doară de mă voiu lăsa de năravul mieu cel rău şi de beţie şi să avem viaţă bună. Dar eu încă şi mai mult am început a o necăji şi a o înjura şi a-i face multe necuviinţe şi a o bate afară din cale şi nici la Curte [63] mergănd, nici pre la boiari, nici la slujbe, nici să-mi caut de moşii şi de casă, ci tot beat umblănd. Şi nemaiputând ia ca să-mi rabde bătăile şi ocările şi înjurăturile şi necazurile cu care o necăjăscu, au venit la Sfiinţiia sa ca să-i facă carte de dăspărţeală şi să o desparţă de mine. Iar Sfinţiia sa n-au vrut [. . .] ci o au învăţat cu cuvântul si i-au adus aminte şi învăţături de în Sfânta Scriptură că nu iaste cu cale ca să să desparţă cununiia pre lége ci să trăim bine şi să ne avem în dragoste unul cu altul după cum porunceşte Dumnezeu prin Marco ev⟨an⟩ghelistul cap. 10, s⟨ti⟩h 18 [. . .] şi iar sfăntul apostol Pavel, ⟨ epistole către ⟩ efeseni, cap. 5. s⟨ti⟩hi 22 [. . .] şi iarăşi la colosaiani ⟨coloseni — n.n.⟩ cap. 3, s⟨ti⟩h 18 [. . .] Şi eu am dat acest adevărat al mieu zapis la cinstită măna Sfinţiei sale, prinzăndu-mă cu tare prinsoare, cum că voi avea traiu bun şi mă voi lăsa de toate răotăţile méle şi o voiu iubi ca pre o soţie [. . .]. Iar de voiu mai încépe a o bate şi a o înjura şi a-i face necazurile care şi pănă acum i le-am făcut [. . .] nici nu mă voiu părăsi de toate răotăţile méle şi năravurile céle réle şi de beţie şi de alte blestemăţii şi de va mai veni ia să să mai jăluiască al doilea rând la Sfinţiia sa de acéstea către am zis mai sus, atunci Sfinţiia sa ca un arhiereu să-i facă carte de dăspărţeală de către mine". Iar chezaşe s-au pus mama sa „Sanda vorniceasa Merişasca" şi o mătuşă „Arghira medelnicereasa". Însă cale de împăcare nu exista; Constantin Băjescu-Merişescu era un alcoolic înveterat, un temperament coleric şi violent, care făcuse promisiuni de îndreptare doar din vârful buzelor. De aceea marele vistier Grigorie Greceanu, unchiul prin alianţă al soţiei năpăstuite, a intervenit pe lângă mitropolit, înfăţişându-i dramatismul situaţiei. În răvaşul adresat înaltului ierarh după învoiala făcută între cei doi soţi la 25 mai 1739, el scria „[. . .] aseară viind de la Măria sa vodă ⟨Constantin Mavrocordat — n.n.⟩ am găsit pă copila cumnatei Ancuţa plăngănd şi întrebăndu-o pentru ce plănge mi-au spus că Sfinţiia ta ai hotărât să o ia bărbată-său Mereşanul, de vreme ce mumă-sa şi mătuşă-sa au iscălit zapisul, de care lucru să cunoaşte că iaste îngrozită de bătăile lui şi mi-au răspunsu că de să va mai duce la dănsul o va omoră, ci mai bine zice că să va omoră ia singură decăt să o omoară iel. Pentru care eu îmi fac dat⟨o⟩ria de scriu Sfinţiei tale — sublinia Greceanu — să mai socoteşti Sfinţiia ta că faptele sănt dovedite, că deaca să înbată, umblă cu sabiia goală, moarte au făcut beat în zilele Mării Sale Neculae vodă [64], în aş-

[63] Se înţelege Curtea domnească.

[64] Nicolae vodă Mavrocordat, în a doua sa domnie în Ţara Românească (martie 1719 — 3 septembrie 1730).

ternut să pişă beat, blestemat de casă iaste, care singură mumă-sa îl mărturiséşte şi zice că nu să va face, numai să cunoaşte că mumă-sa de ruşine au iscălit zapisul; ci ca să nu să întămple în urmă moarte aduc aminte Sfinţiei tale că atunci poate să zică mumă-sa că n-am socotit că să va face moarte şi deaca o va omoră nu mai poate să o învieze şi în scurt, părinte, ia nu va să-l mai ia, iar de o vei da Sf⟨inţiia⟩ ta cu sila, zice că să va omoră. Ci Sfinţiei tale mă rog mai bine să-i dai carte la măna ei să fie slobodă despre dănsul, că a mai lăcui amăndoi nu să poate şi aşa o mäntueşti Sfinţiia ta de moarte şi de primejdie".

Reflectând cu înţelepciune asupra imposibilităţii menţinerii acestei căsătorii, mitropolitul Neofit a dat „carte de dăspărţeală" Maricăi la 13 august 1739 arătând că între ea şi „bărbatul dumneaei Costandin Merişanul [...] s-au întămplat [...] urăciune, traiu rău, şi amară lăcuinţă". Deşi şi-au dat între ei înscrisuri spre a se împăca şi a duce o viaţă conjugală firească „Marica fiind îngrozită de bătăile lui şi temăndu-se ca să nu i să întâmple moarte şi-au mai luat seama şi iarăşi au mai venit cu dănsul împreună în[n]aintea noastră şi hotărât aşa ne-au răspuns că să va omoră singură ia decăt va mai lăcui cu dănsul şi cu năravurile lui, că deacă să înbată umblă cu sabia goală în mână fluşturăndu-o şi îngrozind pe toţi; dentru care arţag şi rău obicei şi moarte i s-au întămplat de au făcut unui om în zilele răposatului întru fericire Mării sale Nicolae vodă". Şi în concluzie înaltul ierarh hotăra: „La care, dar înţelegănd noi pre larg aceste multe fapte proaste şi necuviincioase şi de la alte obraze de cinste şi vrédnice de credinţă, am căutat la Sfănta Pravilă şi am găsit la glas 216, list. 209 unde zice Armenopul, «că de-i va vrăjmăşi viaţa ei ori în ce chip, să să desparţă, luându-şi zestrile ei». Deci Smerenia noastră [...] văzănd că cu nici o mijlocire într-alt chip nu să poate îndupleca acest lucru, ci încă mai vărtos de tot spre urăciune s-au plecat, aşa am judecat şi am hotărât, să fie unul de altul despărţiţi: şi să nu fie volnici nici el a să însura, nici ia a să mărita, pănă când moartea îi va despărţi, de vreme ce să cunoaşte că nu va fi între dănşii nici un traiu şi uniciune vieţii"[65].

Încheiem cu această sentinţă, lungul şir de pricini depistat în Condica Mitropoliei referitor la desfacerile de căsătorii din vina unuia dintre soţi, ce ne-a îngăduit — măcar şi în mod parţial — o anchetare a moravurilor societăţii româneşti de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Un iatro-istoric mai poate fi interesat însă şi de alte materiale cuprinse în amintitul izvor şi care se referă de pildă la condamnarea unor perversiuni sexuale, cea mai frecvent amintită fiind pederastia sau sodomia. Spre a evita stereotipia, este suficient — pentru ilustrarea măsurilor luate în această epocă spre combaterea unei astfel de grave anomalii patologice — de a menţiona doar două cazuri, petrecute în mediul ecleziastic. Astfel trimiţând la 29 aprilie 7247 ⟨ = 1739⟩ în cercetarea egumenului Rafail pe arhidiaconul Ştefan de la mănăstirea Snagov, acuzat de furtul unor cărţi aparţinând bibliotecii Mitropoliei, precum şi a uneia dintre peceţile răposatului mitropolit Ştefan al Ungrovlahiei, Neofit a descoperit şi înclinările spre pederastie ale celui incriminat. „Şi pre lângă acestea — relatează înaltul prelat —, ca un porc de căine, au sărutat pe un cafegiu al nostru om striin fiind şi de altă lége, carele l-am adus noi la pravoslavnica credinţă, încă şi pre altul şi le-au grăit cuvinte blestemăţeşti; pentru care lucruri înţelegănd noi i-am pus pre amăndoi de faţă cu dănsul, fiind şi Nifon eclisiarhul şi toţi părinţii şi slugile Mitropoliei şi i-am pus supt groaznică afurisanie ca să mărturisească adevărul în ce chip le-au grăit; şi ei în[n]aintea noastră şi a toată adunarea aşa au mărturisit cum că nu numai că i-au sărutat cu răvnă curvească, ci încă le-au grăit şi cuvinte asémene sărutării";

[65] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 209—211 v°.

iar arhidiaconul a fost acuzat şi de alte flagrante abuzuri cerând mită în galbeni de la diverşi egumeni de la câteva mănăstiri fără nici un drept. Iar sentinţa a fost prompt pronunţată în completul de judecată ecleziastic: „Deci noi după ale lui blestămăţeşti fapte şi tălhăreşti lucruri şi înpotrivire şi stricăciune de numele nostru ce ne-au făcut de către eg⟨u⟩m⟨eni⟩ şi de cătră alţii şi pentru multa lui zavistie l-am făcut argos ⟨i s-a luat — n.n.⟩ de darul dieconiei lui şi să fie monah şi l-am trimis la mănăstirea Snégovul în seama egumenului ce s-au zis mai sus ca să-şi stea acolo la opreală cu bună pază”[66].

Al doilea caz este şi mai relevant dat fiindcă se referă direct la practicarea pederastiei. Într-adevăr la 15 decembrie 7251 ⟨ = 1742 ⟩ „s-au scos den egumenie Theofil proegumen ot Căldăruşani pentru căci s-au dovedit că au făcut sodomie cu ţiganii[67], însă ţiganii făcând la el sodomie. Ci pentru această faptă rea şi spurcată s-au scos den egumenie şi s-au catherisit de darul preoţiei să fie monah prost. Şi din luminată porunca Măriei sale lui vodă s-au trimis în exorie ⟨exil — n.n.⟩ la sfânta mănăstire Tismana să-şi plângă păcatul acolo. Şi luându-i-se socoteală dreaptă de 2 ani au rămas datoriu mănăstirii t⟨a⟩l⟨eri⟩ 371 1/2, bani 33”[68].

Din nefericire, în nici unul din cazurile amintite mitropolitul nu face vreo referire la legislaţia canonică după care a aplicat pedepsele. Se ştie în general că pentru sodomie, atât *Cartea românească de învăţătură*, cât şi *Îndreptarea legii* prevedeau în secolul al XVII-lea sancţiuni mult mai severe atât pentru mireni, cât şi pentru preoţi, în afara caterisirii[69]. Lămuriri de ordin juridic ni le dă însă Condica Mitropoliei în privinţa altor delicte săvârşite de clerici. Astfel la 22 august 7248 ⟨ = 1740 ⟩, mitropolitul Neofit a luat „darul dieconiei” unui oarecare Filaret „pentru că l-am dovedit în multe rânduri în păcatul acesta al curviei şi au mai luat şi alte certări şi părăsire n-au luat” aplicând cel de „al 25⟨lea⟩ canon al Sfinţilor Apostoli ce porunceşte «când să va afla preot şi diacon în păcatul curvăsăriei să i să ia tot darul preoţiei»”[70].

La fel de drastic a procedat înaltul ierarh şi în cazul preoţilor turbulenţi şi alcoolici. Astfel la 9 decembrie 7249 ⟨ = 1740⟩, Neofit a luat darul preoţiei „popei Radului de la biserica Săpunarilor” din Bucureşti „pentru căci au umblat tot beat prin cârciume şi au dat cu geretul ⟨un joc turcesc — n.n.⟩ şi n-au bătut pe om mirean, ci au bătut pre protopopul Iordache care iaste vechil în locul nostru (fiind beat), precum au mărturisit preoţii şi mahalagii cu carte de blestem pentru faptele lui céle blestămăţeşti şi pentru bătaia ce au bătut pre prot⟨opop⟩ şi ocările ce l-au ocărât”. În cazul său s-a ţinut seama de prevederile Hexabiblului lui Armenopulos, „list. 321, cap⟨itol⟩ 336 unde zice «care preot va umbla beat şi va bate pe vreun om, aceluia să i să ia darul» ⟨preoţiei⟩”[71]. Mai sever s-a comportat mitropolitul la 27 aprilie 7250 ⟨ = 1742⟩ când a „trimis pă Ambrosie diiacon la închisoare la Sneagov pentrucă iaste om rău şi beţiv, au jucat la cărciumă leşaşte şi au sărit la oamenii nostri scoţând cuţitul”; pentru „acéste blestămăţii” inculpa-

[66] Ibidem, f. 208—208 v°.

[67] Desigur, ţigani robi ai mănăstirii.

[68] Arh. St. Buc., ms. 139, f 195 v°.

[69] În secolul al XVII-lea, sodomia era sancţionată în cazul clericilor — nu numai cu eliminarea lor din sânul bisericii şi întemniţarea în vreo mănăstire —, dar şi cu predarea în mâinile judecătorului mirenesc ce le aplica pedeapsa capitală prin tăierea capului, cf. *Carte românească de învăţătură*, (ed. Acad.), Bucureşti, 1961, p. 141 (glava 39, zaciala 8) şi *Îndreptarea Legii 1652* (ed. Acad.), Bucureşti, 1962, p. 304 (glava 333, zaciala 8). Vezi şi P. Gh. Samarian, *Medicina şi farmacia în trecutul românesc* ..., p. 365—368.

[70] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 222 v°.

[71] Ibidem.

tul a plătit cu pușcăria după cum a căpătat încredințare înaltul ierarh și de la grămăticul Panait[72].

În sfârșit, mai consider că trebuesc relevate și două cazuri de omucidere comise de fețe bisericești, delict foarte grav, dar care în modul cel mai neașteptat, nu este sancționat mai aspru decât cu caterisirea celor inculpați[73]. Este drept că în primul la care se referă Condica Mitropoliei este vorba de omucidere involuntară. Astfel, mitropolitul Neofit decide la 24 aprilie 7254 ⟨ = 1746⟩ ca „să fie lepădat din preoție [...] Albu ce au fost adinioară preot, din orașul Argeșului ⟨Curtea de Argeș — n.n.⟩, fiindcă au făcut ucidere făr-de voe, dupre cum el însuși au mărturisit cu gura sa și alți oameni l-au mărturisit că pre Badea Cazacul dintr-acel oraș al Argeșului împingându-l cu mâinele lui, fiindcă se gălceviia Badea cu mumă-sa și din pingerea lui căzând jos acest Bade, după judecățile ce știe Dumnezeu, i s-au întâmplat moarte". Caterisirea s-a făcut în conformitatea cu prevederile canonului al 2-lea al părintelui Grigorie ⟨al⟩ Nisii" după care „măcar și fără voe, de să va pângări cineva și la ucidére [...] să fie depărtat de darul prioțescu"[74]. Absolut benignă apare însă sancționarea unui dublu omor săvârșit de un diacon în complicitate cu alți doi oameni. Într-adevăr la 24 mai 7250 ⟨ = 1742⟩, Neofit, cunoscut din alte sentințe ca un ierarh mult mai sever, a luat doar „darul dieconiei diaconului Sandu Miu de la Verbilău sud Saac pentrucă s-au însoțit cu alți doi oameni și au mersu de au ucis pă o jupânească de la Scăiani și au tăiat capul unei țigănci". Pentru aceasta i s-a luat „de tot darul dieconiei să nu mai fie diacon"[75]. Clemența sentinței îmi apare inexplicabilă când pentru culpe mult mai mici (beție, turbulență etc.) după cum am văzut în cele expuse anterior, vinovatul — în afara caterisirii dacă era cleric — se pedepsea adeseori cu închisoarea. În cazul de față, dublu omor cu premeditare, pedeapsa capitală ar fi fost cea mai firească și în deplină concordanță cu obiceiurile epocii.

Din Condica Mitropoliei mai relev și o altă pricină cu implicații medicale și anume o încercare de fraudă prin extorcarea averii unui muribund prin diată ⟨testament — n.n.⟩ silnică. Victima era un bogat negustor din Târgoviște, Chirică, care neavând copii, își luase ca fiu de suflet pe un nepot al său de frate anume Iane, care i-a slujit cu credință timp de opt ani, ajutându-l să-și sporească avutul. Din cartea de judecată ce a fost dată din porunca lui Constantin vodă Mavrocordat la 15 iunie 7247 ⟨ = 1739⟩ de mitropolitul Neofit aflăm că amintitul negustor Chirică „întâmplându-se de s-au bolnăvit foarte greu [...] și temându-se de moarte și-au făcut diată și așezământ celor încuviințate orânduelii după petrecaniia sa, în ru care diată au lăsat pe Iane nepotu-său de-a bunăvoia lui nu numai epitrop ci încă și fecior de suflet l-au făcut și stăpân preste toată agoniseala sa și să facă toate câte cu diata lui ș-au orânduit cu a lui bună voință. Apoi iarăși mai învârtegându-se" Chirică „dentru acea slăbiciune și preste puțină vreme cuprinzându-l boala iar și neîntemplându-se Iane acolo, trimis fiind de unchiu-său la București pentru oarecare trebi ale lui iar Radul văru-său atunci fiind acolo, au început, cu fel de fel de mijlociri și cu lingușituri, a să apropiia de unchiu-său și prin cu-

[72] Ibidem, f. 146.

[73] Omuciderea nu face obiectul unei cercetări aparte la P. Gh. Samarian, *op. cit.*, cu excepția otrăvirilor (p. 381—385). În *Cartea românească de învățătură*, p. 90 (glava 8, zaciala 12) și *Îndreptarea legii 1652*, p. 236—2[illegible] (glava 243 zaciala 12) se arată pedeapsa pentru clericul ucigaș: surghiunirea pe viață într-o mănăstire, iar în urma unei încercări de evadare, întemnițarea până la moarte; în cazurile de ucidere lentă, adică prin chinuri, era prevăzută pedeapsa capitală.

[74] Arh. St. Buc., ms. 139, f. 226.

[75] Ibidem, f. 212.

vinte vicléne a răci şi a depărta pă Iane văru-său den aşezământul cel dentăi, însoţit fiind spre acest ajutoriu şi cu alţii şi au plecat mintea bolnavului după voia loru fiind în mare slăbiciune şi la cumpănă de moarte şi au făcut altă diiată de au stricat aşăzământul dieţii cei dentăiu şi l-au lăsat pre dănsul epitrop şi fecior de suflet lipsind pe Iane de epitropie" fără a lămuri „pentru ce pricină". Şi după aceea „întămplăndu-să într-acea undă de vréme de au murit Chirică cupeţul, au rămas Radul epitrop şi stăpănitoriu la toate, în locul lui Iane văru-său". Aşadar, forţând mâna unui bolnav cu minţile rătăcite, aflat în pragul morţii, puţin scrupulosul Radu a intrat în posesia averii unchiului său Chirică, înlocuindu-l pe vărul lui şi moştenitor legal, Iane. Alături de Iane s-au ridicat şi fraţii acestuia, Cărstea, Şerban şi Sandul, cu toţii fiii lui Mihai cupeţul abagiul, fratele lui Chirică, spre a protesta împotriva malversaţiunilor lui Radu şi a împărţi averea răposatului după dreptate. La început Radu s-a prefăcut că acceptă dar după aceia i-a tras pe verii săi la judecată, plângându-se de prigonirea lor. Trimişi de Constantin vodă Mavrocordat în faţa lui Neofit, acesta (asistat şi de doi arhierei învăţaţi, Ioanichie al Stavropolei şi Neofit din Pogoniana) a consultat pravilele şi mai ales Hexabiblul lui Armenopulos „la al cincilea carte, titlos al optulea, list 314 ⟨unde zice⟩ «că de nu va fi avănd fraţi cel mort, ci numai nepoţi de fraţi, căţi vor fi întocma să moştenească averea lui», hotărând ca diata zmulsă lui Chirică prin înşelăciune să fie anulată iar averea sa împărţită echitabil între toţi moştenitorii [76]. Desigur asemenea speţă de procese era foarte comună în justiţia noastră, dar ce trebuie remarcat aici este nu numai integritatea morală şi spiritul de dreptate al lui Neofit, dar şi buna cunoaştere a naturii umane, intuind că un bolnav foarte grav, redus la ultima extremitate înaintea morţii, nu mai era în deplinătatea facultăţilor mintale şi că deci putea fi lesne manipulat, fără a avea posibilitate de a mai raţiona şi a se împotrivi.

Mai rămâne acum în finalul examinării documentelor cu caracter sociomedical din Condica mitropolitului Neofit să-mi mai arunc privirea şi asupra unei pastorale, care deşi cunoscută specialiştilor în materie [77], prezintă o deosebită valoare pentru istoria mentalităţilor şi etnografia românească, încercând s-o plasez în contextul epocii sale şi să-i determin semnificaţia, lucruri ce n-au stat în atenţia editorilor ei. În fond, prin mijlocirea acestei pastorale, înaltul ierarh îşi propunea să combată superstiţiile populare cu înveliş religios, fără a fi, însă, în măsură să deosebească obiceiurile noastre folclorice autentice de eresurile vulgare răspândite în acea epocă tulbure, de frământări, urmând răzmeriţelor şi molimelor. Căci, după părerea mea, geneza pastoralei trebuie căutată în dispoziţiile luate în 1738 de Constantin vodă Mavrocordat împotriva practicilor superstiţioase ivite atunci spre a combate marea epidemie de ciumă din Ţara Românească. Într-adevăr, în timpul virulentei molime din vara şi toamna anului sus amintit, ciuma fiind adusă şi răspândită de turci pe vremea războiului cu austriecii şi ruşii, aflând de unele practici superstiţioase „diavoleşti" şi „vrăjitoreşti" oficiate pe la sate

[76] Ibidem, f. 192 v° — 195. Ulterior, Paisie al II-lea patriarh al Constantinopolului (1740—1743), atras de cupidul Răducanu pe la 1740 prin daruri oferite „Marii Biserici", a primit apelul acestuia înaintat scaunului ecumenic împotriva sentinţei dată de Neofit şi a obţinut casarea ei spre a intra singur în posesia întregii averi a lui Chirică cupeţul, cf. Hurmuzaki, *Documente*, XIV², p. 1 099 — 1 102, doc. MLIII.

[77] Vezi textul ei publicat ca anexă de Valentin Al. Georgescu, la Michel Photeinopoulos, *Nomikon procheiron élaboré à Bucarest (1765—1777)* (éd. Panayotis Zepos, Val. Al. Georgescu, Anastasia Siphoniou-Karapas et Nestor Camariano), Athènes, 1982, p. 603—606 şi de Petre Ş. Năsturel la studiul său *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, în „Buletinul Bibliotecii române", Freiburg, vol. XI (XV), serie nouă, 1984 p. 248—251.

de unii ţărani şi chiar boiernaşi spre a îndepărta de la ei „duhul" rău al bolii, Constantin vodă Mavrocordat a dat straşnice porunci la 30 octombrie 1738 tuturor căpitanilor şi pârcălabilor de la judeţe şi sate să împiedice asemenea manifestări contrare spiritului creştinesc şi să pedepsească cu cea mai mare asprime pe cei ce se vor mai face vinovaţi de asemenea „răutăţi", ca şi pe tăinuitorii lor, iar preoţii ce se vor dovedi complici să fie deferiţi atât tribunalelor ecleziastice, cât şi justiţiei domneşti [78].

Confundând şi neştiind să facă discernământul necesar între practicile superstiţioase reprobabile şi unele manifestări folclorice autentice din mediul rural (şi uneori urban) de o certă valoare spirituală şi cu vechi tradiţii înrădăcinate în conştiinţa poporului nostru, mitropolitul Neofit a emis pastorala sa — nedatată, dar aparţinând, fără îndoială, anilor 1739—1741, de debut ai păstoriei lui — la insistenţele lui Constantin vodă Mavrocordat, îngrijorat de răspândirea obscurantismului în sânul maselor, interzicând în mod nediscriminat obiceiuri legate de unele mari sărbători religioase (cum ar fi, de pildă, Crăciunul, Sfântul Vasile (Anul Nou), Boboteaza, Rusaliile ş.a.) sub pretextul că ar fi de origine păgână. Iată extrasele cele mai semnificative din cuprinsul amintitei pastorale ale cărei prevederi au fost inserate la 1765 în proiectul unui cod legislativ alcătuit de juristul Mihail Fotinopulos în vremea domnului Scarlat Grigore Ghica al Ţării Româneşti [79]: „Dovedit şi foarte arătat iaste, cum că călcarea poruncilor lui Dumnezeu face pre cei ce le calcă blestemaţi [...]. Deci dar, pentru ca să vă depărtaţi de la acest blestem şi voi toţi credincioşii creştini preoţi şi mireni, bătrâni şi tineri, bărbaţi şi mueri ca cum n-aţi ştiut până acum aciastă călcare a poruncilor lui Dumnezeu ce făceaţi, iată că ne-am socotit să vă arătăm cum că săboarele Sfinţilor Părinţi şi canoanele lor când se calcă de către creştini iaste ca cum ar călca cinevaşi şi dumnezeieştile scripturi, întru care scripturi sunt scrise poruncile lui Dumnezeu. Şi aceasta chiar o zice 〈a〉 131-〈a〉 nearaoa 〈novelă — n.n.〉 pururea pomenitului Iustinian înpăratul [...] Ce dar, de vreme că şi canonul 62 al sfântului sobor den Trul poruncéşte şi zice chiar aşa: «Céle ce să numesc *Calande*, adică zilele céle dentâi ale fieştecăreia luni în care avea obicei elinii de făcea nişte jărtfe, şi cele ce se numesc *bota* şi céle ce să numesc *brumalia* sau *rusalii*, care era nişte praznice elineşti pentrucă *brumii* era poreclele al lui Dionisos şi jocurile céle din vilean 〈vileag, publice — n.n.〉 de la zbor 〈târg, iarmaroc, bîlci — n.n.〉 ale muerilor care putea să pricinuiască şi multă stricăciune şi vătămare şi însăşi câte să făcea de oamenii şi de muerile elineşti cu numele dumnezeilor lor celor mincinoşi după oarecare obicei vechi şi străine de viaţă creştinească, acestea toate le lepădăm şi poruncim să nu să îmbrace bărbaţii în haine muereşti, nici muerile în haine bărbăteşti, care acéstea le făcea elenii pre la praznicele lui Dionisos jucând». Ci doar pre cei ce să ispitesc de acum înainte a face vreuna dentraceste ce s-au grăit mai sus, ştiind acéste hotărâri ale noastră, pre aceştiia, de vor fi clerici, poruncim să să catherisească, iar de vor fi miréni, să se afurisească. Aşijderea şi canonul al 63〈lea〉 tot al acestui sfânt săbor aşa zice: «Chiar focurile ce să aprind de către unii la începerile lunilor, înaintea prăvăliilor lor sau a casilor lor, care aceste focuri să şi ispitesc oarecarii de le săr după vreun obicei vechiu elinesc, acestea de acum înainte poruncim să să înceteze». Carele dar va mai face vreuna ca aciasta, de va fi cliric să să cathirisască, iar de va fi mirean să să afurisească". Şi mitropolitul Neofit continua: „Deci dar şi noi, după porunca Sfinţilor Părinţi, părinteşte vă sfătuim şi vă învăţăm pre voi pre toţi, preoţi şi miréni, bărbaţi şi

[78] C. Dapontès, *Ephémérides Daces*..., II, p. 150—151.
[79] M. Photeinopoulos, *op. cit.*, p. 421—422.

mueri, mari şi mici, de acum înainte să încetaţi de unile ca acestea diavoleşti obicéiuri, care faceţi unii, dupre cum sănt *borăcénii* ce să înbracă cu haine muereşti şi *călăuşarii* ce joacă pre la *Rusalii* şi *Drăgaica* ce să înbracă cu haine bărbăteşti şi joacă la naşterea Mergătoriului înainte şi Botezătorului Ioan, ţiind şi sabia în mână şi *Brezaia* ce pune pă obrazul lui o faţă de ocară cu peri, chip de mascară şi de batjocură şi joacă pe la Naşterea D⟨o⟩mnului H⟨risto⟩s şi *devla* ce iaste căpăţână de râmătoriu şi umblă ţiganii cu dănsa în zioa ajunului sfântului marelui ierarh Vasilie şi *păpăruda* ce iaste înfăşurată cu bozii şi joacă joia a treilea săptămână după Paşte şi căte altele asemenea diavoleşti obiceiuri sănt. De vréme că pănă acum, fiindcă n-aţi ştiut voi cum că iaste călcare de lége, vă ertăm că le-aţi făcut prin neştiinţă, iar de acum înainte, după ce se va ceti aciastă carte a noastră, la al oricăruia preot de mahala sau la vreun sat de să va face vreun obiceiu ca acesta diavolesc, de va putea preotul, să-l oprească să nu să facă, iar de nu va putea să-l oprească, să vie să ne facă noao în ştire, iar de care cumva nu ne va face el noao în ştire iar oricarile mirean, bărbat sau muiare sau ţigan sau ţigancă va îndrăzni de acum înainte să facă vreuna dentru acéstea obicéiuri diavoleşti să fie afurisit de la Tatăl şi de la Fiiul şi de la Sfîntul Duh şi să fie afară de Bisérica lui H⟨risto⟩s. Şi nici de o muri, nimenea să nu îndrăznească să-l îngroape nici pre el, nici pre muerea lui, nici pre copiii lui". Aşadar, „ceia ce să fac călcători poruncilor lui Dumnezeu şi mai ales după ce vor auzi aciastă carte a noastră şi vor cunoaşte cum că mare păcat iaste acestea ce fac ei, ... să vor pedepsi şi după legi, dar încă vor avea şi pe D⟨u⟩mnezeu înpotrivitoriu loru şi le va veni şi moarte grabnică şi lor şi copiilor lor şi muerilor lor şi dobitoacelor lor şi la toate bucatele lor le va veni mare stricăciune şi prăpădanie şi, în scurt, şi într-aciastă viaţă vor vieţui foarte rău şi în cea viitoare, după moarte, să vor pedepsi în véci." Şi în final înaltul prelat asigura că „pohtescu şi mă rog şi bun credinciosului şi iubitorului de H⟨risto⟩s d⟨o⟩mnului nostru [...] Ioan Costandin Nicolae ⟨Mavrocordat — n.n.⟩ voevod să dea luminată poruncă a Mării sale la toţi boiarii ispravnici ai judeţilor ca să oprească unile ca acestea obiceiuri dievoleşti [...]" [80].

Interdicţia lui Neofit şi recurgerea la măsuri coercitive, la îndemnul şi prin autoritatea puterii domneşti, dovedesc fără tăgadă că atât mitropolitul, cât şi Constantin vodă Mavrocordat, puternic impresionaţi de răspândirea practicelor superstiţioase, într-adevăr nocive, întâlnite la 1738 în timpul marii epidemii de ciumă — ca şi a acelora de îndepărtare a aşa-zişilor „strigoi" prin reprobabile profanări de morminte — i-au determinat prin prevederile pastoralei mai sus examinate — inserate, chiar, mai târziu de Mihai Fotinopulos în proiectul său de cod juridic din 1765 — să suprime toate obiceiurile populare care le apăreau străine de spiritul moralei creştine, fără a reliza, însă, că ele aveau rădăcini străvechi în folclorul religios românesc[81] şi nu constituiau acte de sacrilegiu. Dovada peremptorie că orientarea celor ce au conceput pastorala, deşi animaţi de bune intenţii, a fost greşită, constă în faptul că ea n-a fost, totuşi, respectată, iar străvechile obiceiuri folclorice interzise au supravieţuit până în zilele noastre.

După prezentarea materialelor selectate din Condica Mitropoliei în timpul păstoririi lui Neofit I Cretanul, care mi s-au părut cele mai susceptibile de a suscita nteresul iatro-istoricilor, se impun, cred, câteva concluzii. În primul rând doresc

[80] Cf. *supra*, nota 77.

[81] De pildă, teatrul popular religios al Vicleimului, apărut prin secolele IV—V în mediul bisericesc bizantin, constituind o suprapunere de elemente creştine peste un tip de tradiţii folclorice ce existau iniţial în universul spiritual antic păgân, a pătruns în ţara noastră prin contactele poporului român cu elementele de origine greacă, cf. Al. N. Stănciulescu-Bîrda, *Vicleimul, Vicleiul sau Irozii*, în „Mitropolia Olteniei", XXVII (1975), nr. 11—12, p. 893—899.

să fac precizarea că am prezentat documente numai din decada 1738—1748, cea mai rodnică din activitatea amintitului prelat, când a colaborat efectiv în materie legislativă şi administrativă — atât laică, cât şi ecleziastică — cu Constantin Mavrocordat, domnul reformator.

Ce se desprinde din izvorul analizat? O frescă — inerent fragmentară şi cu caracter mozaical — a moravurilor societăţii româneşti, din decadele patru şi cinci ale secolului al XVIII-lea, datorită căreia iatro-istoricul poate să discearnă rolul medicinei jucat — în unele privinţe — în viaţa cotidiană, chiar dacă impactul ei este sesizat, uneori, în chip indirect. Asanarea moravurilor constituie primordial o problemă de etică, dar interesează în acelaşi timp şi medicina atâta vreme cât adulterul sau prostituţia pun în primejdie celula vieţii familiale, iar bolile venerice rămân un constant pericol pentru sănătatea publică. Multitudinea delictelor poate să apară insolită în rândul clerului, lipsit — în general — de o pregătire intelectuală corespunzătoare şi puţin dotat, din punct de vedere spiritual, de a păstori turma credincioşilor, prin relele obiceiuri şi incultura pe care le oferă drept pildă însăşi viaţa lor particulară. De aceea unul din punctele esenţiale ale colaborării Neofit — Constantin Mavrocordat a constat din încercarea de a ridica conştiinţa feţelor bisericeşti la nivelul misiunii ce le era încredinţată, prin obligativitatea lecturii şi a cunoaşterii învăţăturii teologice şi mai ales a corectei ei aplicări în viaţa cea de toate zilele.

În rest, ceea ce se petrecea în sânul clasei rurale, a târgoveţilor de la oraşe sau a boierimii nu mi se pare ieşit din comun, decada studiată neoferind vreun element spectacular care să ne suscite în mod particular interesul. De multe ori cotidianul, obişnuitul, este însă mai relevant prin repetarea sa decât insolitul. Oamenii acestei epoci n-au fost nici mai virtuoşi, dar nici mai depravaţi decât semenii lor din alte epoci, chiar mai apropiate nouă. Cel mult se poate remarca un anume impact al dominaţiei otomane în materie de moravuri şi mai ales rolul de corupători jucat de ostaşii turci în vreme de războaie, când aduceau cu ei nu numai ciuma sau alte molimi, dar contribuiau la extinderea prostituţiei şi la răspândirea bolilor venerice. Dar acestea erau atributele oricărei armate de ocupaţie din orice parte a lumii şi în orice perioadă, încât şi într-un atare sens otomanii nu făceau excepţie.

Oricum, istoria medicinii cred că nu se rezumă doar la reconstituirea evoluţiei unor epidemii, a remediilor folosite pentru combaterea lor, la diagnosticarea de maladii sau la relevarea activităţii unor medici, oricât de faimoşi ar fi fost ei; ea trebuie privită într-un context social mai larg prin caracterul ei pluridisciplinar şi legăturile pe care le-a avut nu numai cu ştiinţele naturii, sau cele fizico-matematice, dar şi cu cele umaniste, cu jurisprudenţa, teologia, filozofia şi pedagogia şi de ce nu? cu etnografia şi folclorul. Numai în felul acesta impactul jucat de factorul medical în viaţa societăţii într-o anumită epocă poate fi mai bine înţeles şi scos în relief cu mai multă pregnanţă.

Este ceea ce m-am străduit să fac reconstituind din Condica mitropolitului Neofit un segment din viaţa întregii societăţi româneşti a secolului al XVIII-lea, nu numai a claselor privilegiate, mai greu de sesizat prin izvoarele obişnuite (hrisoave domneşti, acte de vânzare-cumpărare, anale sau cronici partizane ş.a.) caracterizate prin subiectivismul şi — trebuie să mărturisesc deschis — prin monotonia lor stereotipă.

ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA

(jumătatea secolului al XIV-lea — sfârșitul secolului al XV-lea)

VALENTIN AL. GEORGESCU

Organizarea judecătorească este a treia structură fundamentală a statului feudal, alături de oștire și biserică. Adesea însă, împărțirea justiției era prezentată ca cea mai importantă. „Iată ce mare lucru este judecata", se spune în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab, idee valabilă și pentru secolele XIV—XV. După *Învățături* nu iaste domn „adevărat decât domnul carele va judeca pre dreptu" [1]. Tradiția acestei legături dintre putere și justiție mergea înapoi până în cea mai veche antichitate mediteraneană.

Justiția de stat nu exista decât dacă, în ultimă analiză, putea fi îndeplinită prin constrângere: *manu militari*. Este legătura ei cu existența unei puteri armate. Justificarea ideologică o dădea biserica, pe linia doctrinelor elaborate la Bizanț și devenite curente în tot sud-estul european. Șefii de state erau socotiți vicarii divinității, a cărei justiție se pretindea că o împart, direct sau indirect. De aceea, prin imitație pioasă și dreaptă credință, șeful de stat trebuia să aibă virtuțile „judecătorului ceresc": iubirea de oameni *(filantropia)*, generozitatea *(evorgesia)*, indulgența, justiția nefățarnică și lipsită de „voe vegheată", milă și grijă față de săraci, teama inspirată celor „răi", nesupuși și neascultători. Pe lângă justiția lui domnească, domnul putea pune în mișcare pe cea dumnezeiască, prin blestem (inclus în majoritatea hrisoavelor) sau prin clauze ca: „să-i fie potrivnică Sfânta Troiță în acest veac și în cel viitor" [2] sau putea împleti amândouă justițiile, hotărând ca cel nesupus, pe lângă răul și urgia domnească, să moară „în pâră cu preacurata născătoare de Dumnezeu" [3]. Puterea judecătorească era concentrată ca un har *(charisma)* în persoana domnului, cât trăia și unde se afla el, devenind justiție domnească, împărțită direct de el, sau, în locul lui, de slujitorii săi.

Această structură ideologică a fenomenului social al justiției nu excludea posibilitatea clasei dominante, a bisericii și a organelor cu autonomie locală, la împărțirea dreptății. După cum blestemul domnesc, în faza de incipientă consolidare a justiției de stat, nu contrazicea baza de constrângere directă a acesteia.

În forma ei originară, doctrina creștino-bizantină a justiției se aplica împăratului bizantin *(basileus)*, socotit vicarul ecumenic al lui Dumnezeu și șeful (părintele) societății internaționale, definită ca o familie ierarhizată de state puse în chip firesc sub privegherea „părintească" a *basileus*-ului autocrat. La nivel

[1] *Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă, București, 1970, p. 285.

[2] 16 apr. 1457, *DRH*, B, I, p. 198—200, nr. 115.

[3] 5 mart. 1458, *ibidem*, p. 201—202, nr. 117.

„Studii și materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 157—171, 1995

voievodal, domnii români, începând cu Nicolae Alexandru în Ţara Românească şi Roman în Moldova, pentru a-şi asigura şi ei rolul de vicari independenţi au avut interesul şi îndemânarea politică de a asuma calitatea de domni înscăunaţi direct „din mila lui Dumnezeu", formulă carolingiană deja folosită de Petru vodă în 1384, şi să revendice titlul de sine stăpânitor sau Ţiitor *(samoderjavnâi: autokrator*, la Alexandru cel Bun). Era afirmarea că, în ţara lor ei înţeleg şi au putere să se comporte cu independenţa şi autoritatea supremă a unui împărat, faţă de puternicii vecini cu ambiţii de suveranitate, sau în interior, când cereau ascultare, judecau şi pedepseau.

Afirmarea independenţei — iar nu a unei simple preeminenţe interne asupra asociaţiilor la domnie, cum credea Emil Vârtosu — rezultă din folosirea unor expresive formule ca acestea: „în ţara de sine stătătoare şi stăpânirea domniei mele" sau „în stăpânirea de sine stătătoare a domniei mele"[4], care nu se pot referi decât la poziţia internaţională a ţării.

Cu această structură mentală de epocă, judecata şi dreptul îşi îndeplineau în societate şi în stat rolul lor de clasă, transformând în lege, aplicabilă concret, voinţa clasei dominante pentru apărarea privilegiilor, imunităţilor şi monopolului ei, şi asigurând exploatarea, asuprirea şi ascultarea supusă a celor neprivilegiaţi şi a celor dependenţi sau înrobiţi.

Cine judeca? Judecătorul obişnuit, suprem şi unic era domnul. El împărţea propria sa justiţie, cu sursa ce i se atribuia. „Împărăţiile şi domniile — spunea Neagoe Basarab — de la Dumnezeu sunt, şi pentru aceasta să iau împărăţiile de la Dumnezeu ca să judece pe oamenii săi cu dreptate"[5] *(omnis auctoritas a Deo)*. Domnul a judecat totdeauna întreaga ţară, deşi documentele o spun lămurit abia la începutul secolului XVII[6]. Au existat feudali cu imunităţi judiciare acordate de domnie, nu exercitând o justiţie suverană proprie, ca în Apus. Chiar pricinile, mai ales civile, judecate de biserică, puteau fi reţinute sau rejudecate de domn. Răzbunarea sângelui *(vendetta)* nu exista ca un drept şi o obligaţie. Cazurile de răzbunare a sângelui — „moarte pentru moarte" — erau combătute de domnie, dar persistau puternice urme de justiţie privată a familiei, îngăduită de domn sub formă de compoziţie (plata în bani). Compoziţia era tot mai mult controlată de domnie şi adesea dublată de o amendă către stat sau dregătorul domniei. Există şi un text de drept bizantin, citat mai târziu, dar desigur cunoscut şi în secolul al XV-lea, care îngăduia răscumpărarea în bani a morţii (capului) celui vinovat. Să notăm încă că şi justiţia lui Dumnezeu este înfăţişată uneori ca o răzbunare asupra celui ce nu a păzit dreptatea[7].

Domnul judeca singur pricinile numite astăzi „graţioase" adică fără prezenţa unei părţi adverse, şi dădea cărţi de volnicie, supunere şi ascultare în folosul boierilor şi mănăstirilor mai ales. Judeca singur, chiar „la mânie", pricinile de viclenie. Boierii de sfat în îndeplinirea datoriei lor feudale de sfat *(consilium)*

[4] 17 apr. 1488, 25 ian. 1499, *ibidem*, p. 337—341, nr. 212 şi 471—474, nr. 290.

[5] *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*, p. 187.

[6] 12 ian. 1614, *DIR*, B, XVII, 2, p. 244, nr. 255. Pentru Moldova, sec. XV vezi N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova, I, Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Bucureşti, 1971. p. 42 n. 5.

[7] 1448—1453, I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în sec. XV şi XVI*, Bucureşti, 1905, p. 87, nr. 63; 11 iul. 1475, p. 119, nr. 91.

își puneau numai avizul [8]. Hotărârea era exclusiv a domnului, chiar dacă lipsise de la ședință. În fapt, după echilibrul de forțe, avizul boierilor sau al unor boieri putea fi hotărâtor [9]. Domnul și sfatul alcătuiau o unitate. Hotărârea emana de la domnul care *judeca în sfatul său*. Guvernarea țării fără sprijinul boierimii *nu era de conceput*. Această unitate este mai slab exprimată în formularul de cancelarie al Țării Românești, *unde boierii* apar *ca simpli martori la actul de judecată domnească* sau la actele de altă natură. Domnul încă nu convoacă adunări de stări pentru judecarea unui proces.

Nu există nici separația puterilor, nici deosebirea între instanțe civile și penale. Toți dregătorii aveau și atribuții judiciare civile și penale, fixate de obicei, cu modificările aduse de domnie, adesea de la caz la caz. Dregătorii judecau în cadrul funcțiunii lor *(ès qualités)* [10], mai mult sau mai puțin specializată, sau ca delegați ai domnului [11]. Cel nemulțumit cu hotărârea dregătorului putea apela la judecata domnească în plenul sfatului. La finele secolului al XV-lea marele ban de Craiova își afirma competența sa cvasidomnească, inclusiv aplicarea pedepsei capitale (în afara vicleniei) numai pentru județele din Oltenia, pe linia banilor care îl precedaseră. Hotărârile băniei puteau fi apelate la sfatul domnesc, după practica documentată în secolul următor. Numele unor agenți domnești, ca „gonitorii de urmă" în Moldova, oglindeau principala lor îndatorire de a găsi cu ajutorul satelor, urma răufăcătorilor [12]. Din marii dregători, spătarul, armașul, vistierul aveau atribuții juridice mai specializate.

Din justiția prestatală a obștilor sătești, dreptul feudal al domniei a receptat între altele, „proba" cu jurători, cum se spune de obicei, trei proceduri de judecată și anume: a) prin cojurători adeveritori, garanți de veracitatea spuselor și de cinstea unui impricinat, rudă sau megiaș, care jurau împreună cu partea, la început pentru „vini", mai târziu și pentru litigii civile; b) prin [13] jurători tocmelnici, arbitri care depuneau jurământ și „așezau" părțile, judecând; prin jurători hotarnici care și ei tocmeau și așezau hotarele. Grefate pe o judecată domnească, aceste proceduri iau treptat caracterul unei „probe" cu caracter totuși anormal. Partea interesată, în penal (acuzatul) și, apoi, în civil, oricare din părți, *lua lege*, iar domnul *da lege*. A fost o primă fază de feudalizare a procedurii (cojurătorii și jură-

[8] Vezi ca semnificative *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, p. 285, v. 39—41 comparativ cu p. 286, v. 17 și 20; domnul să-i îndemne pe boieri a vorbi, și să nu-i dușmănească pentru *cuvântul* spus în dezacord cu el. Nu era o discutare adevărată a cauzei.

[9] *Învățăturile lui Neagoe Basarab* (p. 266—269) fac elogiul dreptului și datoriei domnului de a cere și folosi *sfatul bun* al boierilor deoarece altfel „nu face bine". Dar hotărârea rămânea a lui. La 5 apr. 1460, pretendentul Dan, scriind brașovenilor, formulează just raportul *domn—sfat* „chibzuit bine cu boierii *mei și mi-am spus cuvântul* (citește: hotărârea) mea pârgarilor", I. Bogdan, *Relațiile* (1905), p. 102, nr. 79; Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*, București, 1973, p. 402, crede că hotărârea domnului era în general, „condiționată de aprobarea sfetnicilor săi", devenind o hotărâre majoritară. Astfel de structură n-ar mai fi fost feudală și autocratică.

[10] De pildă, în Moldova marele vornic (litigii de moșii, moarte de om), pârcălabii, marii vătafi (tâlhari, furturi), vornicii de târg (sfezile și insultele). În Țara Românească, marele ban, marele vornic, pârcălabii, banii, vornicii de județ.

[11] Un prim-caz atestat în Țara Românească după 21 nov. 1487—1494, *DRH*, B, I, p. 333, nr. 208.

[12] 13 mart. 1466, *DRH*, A, II, p. 189—191, nr. 134.

[13] În documente nu apare, destul de rar, decât termenul de „jurător", dar se deosebește bine „adeverirea" de „tocmeală" (așezare) și „hotărnicire". Am introdus convențional folosirea diferențiată a termenilor de cojurător (adeveritor) și de jurător (tocmelnic) pentru a ușura deosebirea fiecăruia din cele trei instituții. Credem că se poate vorbi în același sens de cojurătorie și jurătorie.

torii fiind la început megieşi din partea locului), era vorba de o judecată a *pairilor*. Domnul începe însă a numi pe răvaş mai ales boieri, care puteau preţui câte 2—6 şi chiar 12 (co)jurători de rând. Acum numai când ambele părţi erau boieri, judecata mai era a pairilor (de aceeaşi stare socială cu impricinaţii). A fost o confiscare feudală, un cvasimonopol boieresc asupra (co)jurătoriei şi hotărnicirilor megieşeşti. S-a lărgit astfel participarea activă a boierimii la împărţirea justiţiei domneşti şi a devenit inutilă implantarea, la noi, a ordaliilor, practicate de toţi vecinii noştri şi de justiţia coroanei ungare în Transilvania. Părţile puteau încă propune domniei pe unii din (co)jurători. Ca tocmelnici şi hotarnici, ei ascultă martori şi cercetează înscrisuri. Părerea lor o consemnează într-o carte trimisă domniei, peste care aceasta nu trecea aproape niciodată. Partea lor „neodihnită" (nemulţumită) putea cere să ia *lege peste lege* cu un număr dublu de (co)jurători. Dacă aceştia jură, propunătorul lor câştigă, iar sperjurul celor dintâi era aspru pedepsit: *gloabă* sau *pradă* a 2—12 boi şi chiar mai mult, sau alte bucate. Se putea lua lege peste a doua lege, dublându-se numărul (co)jurătorilor. Numărul lor era ritual. La început, probabil numai 12, legat de numărul pe pereche şi apoi şi ca revenire la cei 12 apostoli, adoptat pentru membrii sfatului domnesc. Când un boier a valorat 2—6 oameni, ceata s-a redus aparent la 6 şi chiar 2 persoane (obraze). Apoi s-a ajuns la efective variate şi fără soţ. Era destrămarea ritualului stilizat şi simbolic, caracteristic pentru epoca veche. Unele cifre cu vechiul înţeles revin însă des: 2, 4, 6, 12, 48. Împricinaţii par foarte legaţi de această procedură înfăţişată tendenţios ca o străveche „lege a ţării", ceea ce în mare parte începuse să fie iluzie, faţă de nevoia de centralizare directă a statului, şi a justiţiei sale, preferându-se judecata prin delegaţi direcţi ai domniei.

Jurisdicţia bisericii era implicit consacrată de chiar actele de înfiinţare a mitropoliilor din Ţara Românească şi Moldova. Ea este presupusă de corespondenţa lui Antimie, mitropolitul de Argeş (1381 —cca 1402), cu Euthimie, patriarhul Târnavii, cu privire la sancţionarea recăsătoririlor. O presupune şi trimiterea în Moldova, la începutul secolulului al XV-lea, după înfiinţarea mitropoliei, a unui exemplar grecesc din *Sintagma alfabetică* a lui Matei Vlastares, precum şi circulaţia în traducere slavonă a canonariilor şi nomocanoanelor de care va fi vorba mai jos. Judecata bisericească în pricinile privind morala şi religia, care apar în documentele secolului următor, putea fi reexaminată de sfatul domnesc. Documentele nu menţionează existenţa unui organ jurisdicţional pe lângă mitropolii şi episcopii. Poziţia bisericii oglindea principiul „nu statul în biserică ci biserica în stat". Pe bază de imunitate, biserica exercită justiţia domnească, nu o justiţie bisericească propriu-zisă.

În oraşe, pentru justiţia orăşenească, chiar titlul de judeţ *(sudeţ)* al organului ales în fruntea comunităţii (obştii) urbane pune în lumină atribuţiile lui judecătoreşti, exercitate împreună cu sfatul pârgarilor. Documentar, ele apar în secolul al XVI-lea. Ea coexistă cu justiţia domnească împărţită de dregătorii domneşti târg sau de ţinut: pârcălabi (furturi, tâlhării), marii vătafi şi vornicii de târg (sfezi, bătăi) în Moldova şi pârcălabi în Ţara Românească.

Existenţa *justiţiei săteşti,* după vechile obiceiuri de obşte, documentată pentru perioada următoare, n-a putut să lipsească, dată fiind continuitatea cu stările dinainte de întemeierea statelor feudale. Variantele ei păstoreşti nu se pot reconstitui decât din materialul etnografic mai tardiv, până în secolele XIX — XX. În realitate este un vestigiu încă viguros de autonomie locală, în care domnia şi biserica îşi făceau tot mai simţită acţiunea, prin prezenţa pârcălabului sau vornicului de sat şi a preotului, în completul de judecată, al megieşilor, al oamenilor

buni şi bătrâni. Justiţia sătească nu închidea niciodată nemulţumitului calea justiţiei domneşti, dacă pricina merita un astfel de demers.

În cadrul imunităţilor judiciare acordate de domnie boierilor şi mai ales bisericii[14], dreptul de judecată *domnească* trecea asupra imunitarului laic sau eclesiastic, pe domeniul în cauză de unde ordinele severe ale domnului date agenţilor săi, activau pe moşia imunitară. În Moldova, unele „fapte mari'' erau expres rezervate judecăţii domneşti (moarte de om, răpire de fete)[15]. Cel nemulţumit cu judecata imunitarului mergea în apel la domnie[16]. O judecată domanială proprie *(iustitia terrestris)* a feudalilor asupra ţăranilor dependenţi, ca în unele ţări vecine şi în Occident nu este niciodată atestată precis.

Feudalii apar mai târziu ca făcând apel la domnie pentru cărţi de volnicie, ca să-şi valorifice dreptul la supunerea şi ascultarea ţăranilor, probabil în caz de eşec al mijloacelor judiciare domaniale folosite (îndeosebi bătaia), care nu închideau niciodată recursul la judecata domnească. În Moldova, la 23 aprilie 1448, logofătul Mihail este îndreptăţit să pedepsească pe toţi cei ce nu macină la moara lui. Deci judeca, printr-un om al său (ureadnic) şi pe oamenii din afara moşiilor sale[17], în legătură cu încălcarea monopolului de măcinat.

Unele forme de autonomie judiciară a unor comunităţi etnice sunt sigure, îndeosebi la oraşe. La începutul domniei lui Alexandru cel Bun, episcopul rutean primeşte drept de judecată asupra rutenilor săi după obiceiurile lor. La 30 iulie 1401, Alexandru confirma episcopului armenesc din Suceava „dreptul său episcopal'' asupra armenilor. Episcopul catolic din Moldova avea jurisdicţie asupra membrilor comunităţii sale[18].

Relaţiile comerciale, îndeosebi cu Braşovul şi Polonia fac să existe litigii ale străinilor cu pământenii. Ele sunt de competenţa domniei, şi comportă procedura specială a represaliilor *(săbor, izem, tragere, opreală, poprire)*, în Occident *lettres de marque*, adică executarea asupra bunurilor unui alt compatriot al debitorului străin neplatnic. Domnii noştri o acceptă numai sub presiunea necesităţilor internaţionale. Mircea cel Bătrân o interzicea în 1413, şi Dan al II-lea după 30 ianuarie 1431 în Ţara Românească, iar Alexandru cel Bun o acceptă în Moldova, în favoarea lui Vitold de Lituania, pentru pensia acordată după despărţirea Ringalei. În schimb, Ştefan o interzice creditorilor moldoveni pentru datoria unor braşoveni urmăriţi la Braşov[19]. La 1455, genovezii din Moncastro voiau s-o aplice bunurilor lui Ştefan, domnul Moldovei, şi ale supuşilor săi. Bogdan II (1449—1451) în Moldova aplica procedura contra genovezilor din Pera, care o aplicaseră moldoveanului Petre Manu. Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân, între 1415 — 31 ianuarie 1418, ameninţa pe creditorii români care luau zăloage aici de la alţi braşoveni decât propriul lor datornic, că „vor pieri de mâna părintelui domniei mele şi a domniei mele''. Procesul între un turc şi un pământean era judecat de domn[20].

[14] Largi imunităţi acorda Ştefan cel Mare mănăstirii Putna şi Bistriţa *DIR*, A, XV, 2* nr. 125 (15 mart. 1490); *DRH*, A, 2, nr. 146 (3 febr. 1467). Mai largi pentru sloboziile mănăstireşti (23 feb. 1453) în Moldova, *DRH*, A, II, p. 38—40, nr. 28.

[15] 5 apr. 1448, *DRH*, A, I, p. 392—393, nr. 277.

[16] 1454—1466, *ibidem*, II, nr. 41, 55, 69, 134.

[17] Vezi N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 96 şi n. 287.

[18] *Uricariul*, V, p. 235—236.

[19] 5 mart. 1434—1435; 1444—1447, *DRH*, A, I, p. 179—180, nr. 127.

[20] Vlad Călugărul, în 1482, I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 187—188, nr. 154; pentru zăloage la 1415—1418, p. 7—8, nr. 3.

Unde se judeca. Judecata domnească se făcea obişnuit la curtea domnească. Un act din 13 noiembrie 1618 menţionează anacronic „divanul cel mare" al curţii lui Nicolae Alexandru Basarab (1 septembrie 1352 — 31 august 1353), dar un loc corespunzător exista pentru şedinţele judiciare ale sfatului domnesc. Împărţirea dreptăţii fiind legată de persoana domnului, ea avea şi un caracter itinerant, la diferitele curţi domneşti, în tabără, cum se arată mai târziu, şi oriunde se afla domnul, cu un sfat chiar necomplet sau completat după împrejurări. Neagoe Basarab [21] dezaprobă judecata făcută la masă, deci în afara unei şedinţe solemne. Dregătorii judecau şi la casele lor. În sate, scaunul de judecată se ţinea la biserică, în vatra satului sau la hotare (aceasta din urmă cu vestigii de simbolism juridic de factură magică).

Cum se judeca. Procedura orală era precumpănitoare. Forma scrisă a procedurii este redusă la minimum şi înainte şi după proces. Relatarea documentară este sumară. Totuşi cancelaria domnească apare bine organizată din secolul al XIV-lea. Desfăşurarea procesului aşa cum o vom cunoaşte pentru 1500—1600 trebuie să fi fost valabilă şi pentru perioada studiată. Judecăţile cu jurători, care nu excludeau folosirea martorilor şi înscrisurilor, precumpăneau, simplificând expunerea probaţiunii efectiv făcute. Nu lipseau decât înscrisurile, mărturiile şi mărturisirea jurată a părţilor, jurământul simplu (sau probabil şi cel groaznic) şi blestemul. La început, litigiul contencios pare să nu se fi deosebit bine totdeauna de alte acte judiciare, volnicii sau întăriri domneşti de danii sau de închinări, adopţii, înfieri, înfrăţiri, aşezări pe moşie. Publicitatea dezbaterilor chiar pentru judecata sfatului domnesc era relativă şi adesea convenţională. Aceleaşi organe cercetau, acuzau şi judecau. Judecătorii puteau ţine seama de cunoştinţa ce aveau despre faptele judecate, devenind martori. Ţăranul dependent avea mai puţină credibilitate decât stăpânul lui în faţa judecăţii. Fixarea termenului de judecată (zi, soroc) se făcea prin carte de soroc. În puţinele documente păstrate până la noi, judecata propriu-zisă apare la o dată târzie [22] şi rămâne un eveniment excepţional, mai frecventă însă în Moldova. Problema merită toată atenţia. Interpretarea literală ar fi contrazisă de *Învăţăturile lui Neagoe Basarab* şi de interesul pentru copierea unor pravile slavone de drept bizantin canonic, nomocanonic şi propriu-zis laic. Ar fi mai ales contrazis de marele număr de agenţi domneşti pentru aplicarea pedepselor şi încasarea amenzilor judiciare, atestate în documentele acestei perioade.

Din menţiuni târzii, cunoaştem numeroase sate sau locuri prădalnice (confiscate pentru viclenie) în secolul al XV-lea, despre care documentele istorice păstrate nu menţionează nici o judecată [23]. Se căuta ca viclenia pedepsită să lase urme cât mai puţine. Iar multe acte de judecată sau nu ni s-au păstrat, sau îşi păstrau oralitatea pe o largă scară de organe judiciare mai mici (nu însă şi a sfatului domnesc ?), sau judecata a fost ocultată de aspectul final de întărire, singurul menţionat în versiunea oficială. Marele număr de sate imunitare făcea ca judecata să nu mai ajungă la domnie, iar judecata feudală nu s-a păstrat. Justiţia civilă nu era separată de cea penală şi ambele erau surse de venituri, treptat transformate în surse de abuzuri. Trebuie subliniat rostul cetelor de megieşi vârstnici şi de feciori

[21] *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*, p. 260: „nu iaste lege să judeci nici să dămeşti, ci are masa obiceaiul său".

[22] Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 407: „Anevoie surprindem în diplomatica vremii ... câte conflicte aprige a declanşat stăpânirea pământului".

[23] Vezi I. Donat, *Domeniul domnesc în Ţara Românească* (în ms.)

(strigarea peste sat, pedepse etice etc.) în judecata sătească, care de asemenea n-a lăsat urme scrise.

Hotărârile justiţiei feudale nu erau niciodată definitive. Pricina putea fi redeschisă chiar sub acelaşi domn, puterea lui fiind autocritică şi mai ales sub alt domn, fiindcă tăria actelor fiecăruia era viageră. Dar în Moldova apare (13 aprilie 1415)[24] o încercare de a înlătura redeschiderea printr-o „legătură" judiciară *(zavescă)*, probabil intervenită între părţi şi întărită de domnie, potrivit căreia cel ce redeschidea pricina era obligat să plătească vistieriei o importantă sumă de bani (50—100 ruble)[25]. Denumirea dispare la jumătatea secolului al XVI-lea (23 aprilie 1560). Nu ştim în ce fel de pricini se aplica, nici dacă era facultativă. Se plătea şi pentru nerespectarea unor angajamente luate (N. Grigoraş) şi pentru a se înlătura exercitarea dreptului de precumpărare (Valentin Al. Georgescu). Exista un procedeu similar în Grecia la Patras *(poinê)*, semnalat de N. Iorga[26], care însă l-a apropiat de ferâie, în loc de zavescă. Încercări corelative se surprind în Ţara Românească la 23 aprilie 1486[27], cu ajutorul *Hatalmului.* Domnul poruncea ca banii să se încaseze şi să se ia şi moşia de la cel ce nu respectă porunca, adică hotărârea domnească. Mai târziu se va folosi tot sporadic *gloaba* de care va fi vorba.

Ce pricini se judecau. Cum se pedepseau. Pricinile erau *vini, învinuiri, fapte, treburi*[28] la care precumpănea caracterul penal. sau pâri şi jeluiri[29], în general litigii civile. Împărţirea primelor în Moldova şi Ţara Făgăraşului (care oglindea situaţia din Ţara Românească), în *mari* şi *mici* corespundea celei apusene în *grossa (alta)* şi *bassa iustitia*, după gravitatea pedepsei aplicate. O împărţire de epocă era aceea în *duşegubiri* şi fapte supuse unei *gloabe.* Primele, fapte mari, atrăgeau pierderea sufletului şi pedeapsa lor în bani a luat numele tot de *duşegubină* (deşugubină, şugubină). Gloaba, o amendă plătită în vite şi apoi în bani pentru a doua categorie de fapte s-a diversificat sub multiple denumiri.

În materie penală, istoricii moderni deosebesc: a) infracţiunile judecate de justiţia de stat; b) cele susceptibile încă de o compoziţie (plată în bani, răscumpărarea vinii) voluntare sau obligatorii şi tarifată, şi c) răzbunarea sângelui *(vendetta)*, de origine foarte veche. Pe de altă parte, aceeaşi istorici disting infracţiunile care ameninţă organizarea de stat, pe cele care vatămă bunurile şi persoanele

[24] *DRH*, A, I, p. 57—59, nr. 40 *(DIR*, A, XV, 1, p. 36, nr. 42); al doilea caz datează din 15 iunie 1418.

[25] Ion Tanoviceanu, *Zavesca şi ferâia*, în „Dreptul" 45 (1916), p. 84.

[26] S. Gh. Longinescu, *Despre ferâie*, în „Revista istorică" 27 (1941), p. 112.

[27] *DRH*, B, 1, p. 316—317, nr. 197; A. Cazacu, în *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII)*, Bucureşti, 1957, p. 495, vede aici o amendă pentru sfadă. „Cuvântul" însă pe care nu trebuie să-l mai spună neamul lui Lupşa este reînceperea procesului judecat de domn, nu simplă sfadă locală între părţi sau urmaşii lor.

[28] Moldova: *DRH*, A, s.d.d.: 5 apr. 1444 şi 8 febr. 1470: „nici o vină nici mare nici mică"; 22 aug. 1447: „fie orice fel de faptă sau mare sau mică"; 27 iun. 1449: „orice fel de vină, omor sau orice fel de faptă"; 19 aug. 1479: „orice vinovăţie"; 7 apr. 1458: „treabă mare sau mică". În Ţara Românească, „dajdia mare sau mică" pare să se refere la o gloabă penală, nu la o dare fiscală, în act fiind vorba şi de judeţ, 11 sept. 1489, *DRH*, B, I, p. 351—355, nr. 220. Între 1438—1444, la Vlad Dracul către braşoveni, I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 78—79 nr.54 (cf. *ibidem*, 1902), p. 158, nr. 159 apare termenul de vină. Statutele Ţării Făgăraşului (1508) nu fac explicit deosebirea între fapte mari şi mici, cum afirmă A. Cazacu, *op. cit.*, p. 469.

[29] Moldova: *DRH*, A, d.d., 5 mart. 1434—1435; 1444—1447; Ţara Românească: 15 sept. 1495—1500: a jelui; să mi se jeluiască; Moldova: 8 febr. 1470; 25 ian. 1472; Ţara Românească: 14 iul. 1500; va pârî, s-a pârât cu; 5 mart. 1458: „în pârî cu". Excepţional şi plângerea penală putea apărea cu o „pâră".

şi infracţiuni contra moralei publice, unele din acestea fiind de competenţa bisericii

Vinile mari: viclenia, moartea de om, tâlhăria individuală sau în bandă, uneori şi furtul, răpirea de fete şi adulterul erau pedepsite cu moartea, dacă, în afara vicleniei, nu intervenea o compoziţie în bani[30]. Viclenia, ca încălcare a obligaţiei de slujbă dreaptă şi de credinţă faţă de domnie, era pedepsită şi cu confiscarea averii (uneori şi a aceleia a rudelor). Confiscarea făcea bunurile *prădalice*, fiindcă la început scopul principal al confiscării era o prădare *(praederi)*, adică distrugerea curţilor şi punctelor întărite ale vicleanului, tradiţie care mai reînvie sub Brâncoveanu, faţă de un Bălăceanu. La 10 iulie, 1482, un bun *prădalnic* este dăruit cu clauza *„prădalica să nu fie"*, adică ştergându-i-se caracterul de bun confiscat pentru viclenie şi susceptibil de a fi luat pe seama domniei. Primele cazuri de viclenie în Ţara Românească sunt din 1359 sub Nicolae Alexandru[31] şi din 1462[32]. În Moldova primele menţiuni sunt din 1435 şi 1437.

La moartea de om elementul intenţional apare abia în tratatul moldo-polon din 1508. Între tâlhărie şi furt nu se făcea totdeauna o netă deosebire, iar când se făcea, se ţinea seama mai mult de valoarea obiectului infracţiunii. Sub Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare, tâlhăria apare ca furt cu violenţă. Se distingeau un furt de faţă *(manifestum)* şi ascunderea lucrului furat *(furtum conceptum)*, acesta pedepsit prin pierderea obiectului, şi spânzurătoarea, ca în tratatul Moldovei cu braşovenii din 1449. Falsul de acte nu apare pedepsit în Moldova ca în Ţara Românească. În secolul al XV-lea întâlnim un caz de bigamie[33]. Sudalma mare (defăimarea) ajungea la pedeapsa capitală, iar amestecul de sânge (incestul) era pedepsit cu gloaba cea mare, judecat în general de biserică, în a cărei competenţă intra şi adulterul, viaţa desfrânată, răpirea de fete, jurământul mincinos (limba strâmbă) şi infracţiunile pur religioase, erezia, icrosilia, apostasia, care nu apar în documentele interne, erezia fiind reglementată în Statutele Făgăraşului din 1508 (arderea pe rug). Lovirea cu vânătăi, vena sângeroasă, sfada, cearta, faptele neîngăduite de ziua Sf. Ilie, urma răufăcătorilor, neascultările şi strâmbătăţile erau fapte judecate de domnie şi de agenţii săi, dacă nu într-o concesie de imunitate, în care totuşi unele fapte erau rezervate judecăţii domnului (omorul, răpirea de fete). Pentru neînscrierea cârciumei în catastihul mare de la Moldoviţa, se confisca băutura şi se plătea gloabă de 20 de zloţi[34].

Ca pricini civile (pâri) venite spre judecată sau menţionate mai ales în Moldova, în actele de imunitate, se pot cita: anularea titlului de stăpânire a moşiei, cotropirea acesteia, revendicarea ei pe bază de privilegiu, sau pe bază de acte false pe care domnul le „strica" în sfatul său, întoarcerea unei vânzări sancţionată cu zavesca, amestecul de pământ străin, precum: punerea de garduri de nuiele, de mreje, tăierea lemnelor, pescuitul, păscutul vitelor, semănatul fără voia stăpânului, nerestituirea banilor lăsaţi în depozit, revocarea unei danii de către donator, strămutarea sau distrugerea hotarelor, invocarea protimisisului la

[30] În statutele Făgăraşului, răpirea de fată era globită cu 13 florini (1508), Şt. Meteş, *Viaţa agrară şi economică a românilor din Ardeal şi Ungaria*, Bucureşti, 1921, p. 245.

[31] Vezi A. Sacerdoţeanu, *Cea dintâi pedeapsă de "hiclenie" în Ţara Românească*, în „Revista istorică", XXII, 1936 10—12, p 294—297.

[32] Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1546—1603*, Bucureşti, 1931, p. 73.

[33] 1496—1508: „Legea nu îngăduie [...] ca omul să aibă două femei", I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 236, nr. 146 (vinovatul decedase).

[34] 31 aug. 1458, *DRH*, *A*, II, p. 109, nr. 75.

o danie către biserică, refacerea de acte arse sau pierdute[35], hotărniciri, tragerea la robie a unui tătar dezrobit, oprirea vecinilor de către cnezi de a se strămuta în satele unei mănăstiri după plata găleţii de ieşire, adopţii, înfieri, înfrăţiri, aşezări pe moşie şi prădalica, adică luarea pe seama domniei a bunurilor rămase fără moştenitori (desherenţă). Filiaţiunea se putea stabili prin jurământ (sub Radu cel Mare, 1495—1508)[36]. În 1474, Basarab Laiotă anunţa pe braşoveni că va tăia pe păstorii care îşi pasc turmele pe pământ străin şi le confisca dobitoacele[37].

Ca un vestigiu din obştea arhaică, neînlăturat de influenţa dreptului bizantin care conţinea însă şi el, cum am văzut, un text tardiv permiţând răscumpărarea în bani, reactivat de nevoile băneşti ale clasei dominante, numeroase infracţiuni au rămas pedepsite cu amenzi, fie direct, fie la aprecierea judecăţii. Gloaba consta la început în vite. Se dădeau cele mai slabe, de unde sensul derivat al cuvântului: cal prost. Gloabele erau încasate prin globnici de domnie, care le dăruia integral sau parţial mănăstirilor. În Ţara Românească prima gloabă, dăruită mănăstirii Cozia, este menţionată la 4 septembrie 1389. Dregătorii care plătesc domniei gloaba celui vinovat, primesc de la acesta un sat[38]. Gloaba pentru tâlhărie şi incest purta numele de gloaba mare, pentru incest adăugându-se şi penitenţa canonică. Pentru sperjur (limbă strâmbă) gloaba era de doi boi în Statutul Făgăraşului (1508) şi în Moldova (în tratatul cu Polonia din 1540).

Duşegubină[39] era numele de origine slavă al gloabei pentru moarte de om, adulter, răpire de fete. O plăteau toate stările sociale. Pentru un fratricid se iau trei duşegubine[40]. La 1471[41], Radu cel Frumos cere braşovenilor pentru moarte de om sau pe cei vinovaţi sau duşegubina, ca şi Radu cel Mare (1495—1508). Era încasată de duşegubinari. Victima primea o despăgubire separată. În Moldova la 3 februarie 1467, duşegubina mare se lua pentru vini grave, iar cea obişnuită pentru tâlhării, furturi, adulter, răpiri de fete, răniri şi loviri (N. Grigoraş).

Osluhul a fost interpretat ca o gloabă pentru neascultarea (osluh) poruncilor domnului şi, în general, ale stăpânilor feudali[42], deci încălcarea obligaţiilor de slujbă. În Moldova cuvântul apare la 1 august 1444, iar în Ţara Românească la 12 decembrie 1424 sunt menţionaţi osluharii, care îl încasau într-un context de dări mai mult fiscale. De curând, prin deducţii din apropierile verosimile îngăduite de documentele moldoveneşti, s-a susţinut[43] că se încasa pentru omucideri, fiind înlocuit prin duşegubina, iar osluharii prin anumiţi globnici şi dispărând la începutul secolului al XVI-lea. Nu s-a mai discutat însă sensul cuvântului în limba slavă, pentru a se arăta cum se face trecerea la noua funcţie propusă.

[35] Între 1461 şi 1481 vezi *DRH*, A, II, nr. 100, 121, 188, 230, 240.
[36] I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 235—236, nr. 196.
[37] *Ibidem*, (1902), p. 79, nr. 81.
[38] 20 dec. 1431, *DRH*, A, I. p. 155—156, nr. 105.
[39] „Moarte de om" (N. Grigoraş); „pierderea sufletului (C. C. Giurescu, A. Cazacu, Al. Constantinescu). Vlad I Dracul scria braşovenilor: „De o veţi omorî [...] ştiţi voi apoi. Băgaţi de seamă să nu vă pierdeţi sufletele", I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 82—83, nr. 57. Fr. Miklosich dă ambele traduceri ca echivalente. La origine, sufletul pierdut (ucis) era al victimei. Ulterior, în sens creştin, s-a înţeles metaforic că ucigaşul prin încălcarea legii lui Dumnezeu îşi pierdea el sufletul.
[40] 19 iul 1498, *DRH*, B, I, p. 465, nr. 285.
[41] I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 111, nr. 85; p. 201, nr. 166; Vlad III Călugărul cere braşovenilor să plătească moartea acelui om; p. 81, nr. 56 (1438—1446), Vlad I Dracul în caz de omor cere braşovenilor numai pe vinovat; p. 102, nr. 89, la 5 apr. 1460, între Dan pretendentul şi braşoveni este vorba numai de „plata morţilor".
[42] I. Bogdan, A. Cazacu, P. P. Panaitescu.
[43] N. Grigoraş.

Hatalmul (cuvânt de origine maghiară) s-a generalizat cu sensul de amenda pentru stricarea sau deplasarea hotarelor. Hatalmul pentru sfada în Ţara Românească la 1486 (A. Cazacu) este dedus printr-o interpretare greşită a documentului analizat mai sus.

Pripasul a fost până de curând socotit ca gloabă încasată de pripăşari pentru vitele de pripas prin locuri străine[44], sau chiar vitele rătăcite luate de pripăşari pe seama domnului[45]. Termenul apare în Moldova la 24 februarie 1452 şi se repetă în 1456, 1459, 1467, 1479 şi 1481. Se încasa de pripăşari pentru domnie sau vistierie, ca venit întâmplător. Ambii termeni lipsesc în documentele interne ale Ţării Româneşti. Recent s-a propus să se vadă în pripăşari judecători care încasau tretina. Legătura între pripas, cu sensul lui etimologic, şi tretină rămâne inexplicabilă şi nu se propune nici o ipoteză. Menţionaţi la 17 aprilie 1475, 1554 şi 3 septembrie 1585, pripăşarii dispar, pentru ca în secolul al XVIII-lea vitele de pripas să aibă în ambele ţări sensul cunoscut. Sensul precis al pripasului în secolul al XV-lea rămâne de stabilit.

Urma răufăcătorilor era amenda datorată de sătenii care nu puteau indica drumul apucat de răufăcători, aşa cum aveau obligaţia s-o facă, şi care nu ajutau la prinderea lor şi a complicilor. În Moldova la 31 august 1458 şi 13 martie 1466, apar ca agenţi de urmărire specializaţi gonitorii de urmă, judecători ai tâlharilor şi complicilor lor, după N. Grigoraş. Plata urmei apare prima oară la 25 august 1454. Urma ca instituţie era atestată în Ţara Făgăraşului (D. Prodan) şi indirect, prin aceasta, în Ţara Românească. În tratatul moldo-polon din 1540 delictul apare ca un obicei vechi.

Tretina sau treimea din valoarea bunurilor litigioase sau însuşite pe nedrept era o amendă încasată poate de pripăşari şi alţi globnici. În vechiul *Ius Valachicum* persistent în Polonia, ea apare ca o treime din valoarea litigiului încasată de cnez, ca judecător. Sensul a putut fi şi general. Cuvântul ar fi de origine slavă după I. Bogdan, dar poate deriva şi de la lat. *tres*, *tretinus*, după acad. D. Prodan. V. Pintea vedea în ea o dare, Ilie Minea o confunda cu ferâia din secolul al XVI-lea.

În documentul moldovean din 24 iulie 1436, zavesca apare excepţional ca o amendă în cazul când prin omor şi înşelăciune s-ar încălca hotărârea luată de domn într-un proces judecat de el. Este un fel de amendă pentru începerea unui act de justiţie privată.

Pentru lovirile simple, rănirile, vătămările corporale în Moldova la 1467 în târguri se lua hatalm de boi, iar în Statutele Făgăraşului[46], gloaba se scade de la 13 la 4 florini. Sfada în Moldova la 1479, în târg, atrage bătaie şi gloabă.

Pentru neascultare faţă de un hrisov domnesc, cel potrivnic „nouă şi cărţii noastre" spunea domnul, ca şi pentru o serie de insulte nedeterminate, se aplica o mare pedeapsă şi „urgie", „rău şi urgie de la domnia mea", „pedeapsa domniei mele", fără să se poată preciza concret în ce consta aceste sancţiuni.

Amenzile erau grele şi dădeau naştere la grave abuzuri oglindite mult mai bine în documentele secolelor următoare. În secolul al XV-lea se văd sforţările domniei de a apăra pe imunitari de amestecul abuziv al propriilor săi agenţi fiscali şi judiciari. S-a putut vorbi de o fiscalizare a dreptului penal feudal, iar judecata a fost definită ca o dare de fapte ilicite, ceea ce este unilateral. Încă din secolul al XV-lea justiţia este o sursă de venituri şi venalitatea ei corespunde unor condiţii

[44] Melchisedec, I. Bogdan, D. P. Bogdan.

[45] P. P. Panaitescu.

[46] A. Cazacu a căutat în aceste Statute soluţii nemenţionate în *DRH*, B.

de funcţionare şi unei mentalităţi obişnuite în tot feudalismul european. Răscumpărarea în bani a pedepselor era mai uşoară pentru bogaţi decât pentru cei săraci. Vinile contra domniei nu se puteau răscumpăra.

Pedepsele pot fi clasificate astfel: a) pedeapsa cu moartea prin decapitare pentru boieri şi prin spânzurare în furci pentru criminalii de rând, mutilarea nefiind atestată de documente deşi se va fi practicat, iar „însemnarea" lotrului menţionată într-o scrisoare a lui Neagoe Basarab către braşoveni, fiind desigur un obicei mai vechi; b) pedepse private de libertate: ocna şi închisoarea în beciuri sau cetăţi, iar pentru boieri grosul la vistierie; c) pedepse corporale: bătaia aplicată oamenilor de rând, boierii fiind loviţi de domn cu buzduganul; d) pedepsele pecuniare analizate mai sus. Vlad Ţepeş şi Ţepeluş vodă obişnuiau tragerea în ţeapă (cuvânt de origine albaneză). Mircea cel Bătrân ameninţa la un moment dat că va arde de viu pe cel vinovat.

Pedepsele erau expiatorii şi intimidatoare, fără preocupare de reinserarea socială a vinovatului pedepsit. Domnul putea ierta[47], înăspri sau îmblânzi pedeapsa pravilei, sau putea admite răscumpărarea în bani, mai ales după starea socială a pedepsitului. Judecătorul avea o largă libertate de apreciere a vinei. Unele pedepse aveau un caracter privat, cum era confiscarea averii în favoarea soţului dezonorat de soţia sa. Compoziţia era o pedeapsă privată cu elemente de drept public, cu excepţia hainini, delictelor fiscale şi religioase. Soţul putea lua viaţa soţiei adultere. Alexandru cel Bun în 1421 preda, cu ştreangul de gât, lui Guilbert de Lannoy, ambasadorul Franţei şi Angliei, nouă din tâlharii care îl jefuiseră pe sol, lăsându-l pe acesta să decidă soarta lor. Victima, despăgubită, îi iartă pe vinovaţi[48]. Aşadar, domnul aplica la toţi coautorii pedeapsa prescrisă de pravila bizantină. (S. G. Longinescu), dar dă întâietate poziţiei victimei, aşa cum cerea obiceiul, sau poate şi din cauza calităţii ei diplomatice.

Răscumpărarea în bani se făcea de la domn sau de la dregător. În Moldova la 14 octombrie 1473, Ilca, fata lui Ponici, plăteşte moartea lui Andriţă ucis de tatăl ei, cedând un sat şi primind înapoi 40 zloţi care depăşeau tariful fix al răscumpărării unui cap. Dacă termenul de *cazně*, a munci, din documentele de cancelarie se traduce prin pedeapsă[49], tortura nu este menţionată în documente, deşi nu va fi lipsit în practică.

Ce lege se aplica la judecată? Pluralităţii de jurisdicţii îi corespundea o pluralitate[50] feudală de sisteme juridice, istoric formate în mod diferit, aplicate concurent sau contradictoriu. Acest pluralism juridic este general în feudalismul european.

Obiceiul, primul sistem, este fundamental într-o societate etatică incipientă şi dominată de mistica trecutului, a vechimii, a tradiţiei şi legăturii cu strămoşii: obiceiul vechi, din bătrâni, din veac, de totdeauna, din moşi, strămoşi şi răstrămoşi. El se numeşte uneori şi lege şi îndeosebi legea ţării, ceea ce indică teritorializarea *(Landsrecht)* şi unitatea către care tindea ideologic acest sistem cu o origine istorică destul de complexă. Rezultând din practica îndelungată şi oarecum spontană a corpului social, el avea o forţă obligatorie originară. Mai târziu, pravila bizantină va explica această forţă obligatorie a obiceiului, ca un efect

47 25 aug. 1454, *DRH*, A, II, p. 56–57, nr 40.

48 Vezi *Călători străini despre ţările române*, I, ed. Maria Holban, Bucureşti, 1968, p. 51

49 Vezi de pildă, *DRH*, A, I, nr. 262; M. Costăchescu traduce prin cazně ceea ce ar ridica problema torturei; fără alte amănunte.

50 Acest pluralism nu este de structură intimă, opus monismului juridic (Gilissen).

al aprobării de a fi aplicat, dată de ea în mod generic sau pentru cazuri particulare. S-a adăugat şi întărirea prin judecăţi domneşti şi o nouă prerogativă a *domniei* şi a *bisericii* de a cenzura şi scoate din uz (a obori, a călca, a pune jos) obiceiurile potrivnice dreptei credinţe, raţiunii, pe cele stricătoare, rele sau nefolositoare, fără ca această cenzură să poată deveni absolută sau arbitrară. La întemeierea lui, statul feudal nu putea să nu preia, receptându-le majoritatea obiceiurilor de obşte existente, înlăturând pe cele care îi contraziceau noile structuri introduse, sau adaptându-le la acestea în mod creator [51] (vezi de pildă, jurătorii sau răspunderea colectivă). Cu un caracter fundamental au intrat noi obiceiuri direct feudale create şi impuse de boieri [52]. Actele domniei, chiar scrise, se puteau transforma de la o vreme şi ele în obicei. Nu erau excluse nici noi creaţii ale maselor populare acceptabile pentru statul feudal sau impuse până la un anumit nivel de împrejurările date. Altă concepţie despre obicei ţine de idealismul tendenţios al şcolilor istoriciste din secolul al XIX-lea, de tendinţă germanică conservatoare.

În secolul al XIV-lea, feudalitatea era în ceea ce priveşte ţările române un sistem european. Lumea feudală nu putea face abstracţie de moştenirea juridică a antichităţii, cu o valoare intrinsecă reală, sub formă de drept iustinian. Moştenire necesară împărăţiei feudale şi ideii de stat în general, cu elemente savante indispensabile (absente din sistemul cutumiar) şi promovată la rangul de sistem juridic pentru toate popoarele *ius gentium*, reflex al unităţii dreptului aşa cum o concepea doctrina creştino-bizantină. Dreptul bizantin în Răsărit şi cel roman de limbă latină în Occident, cu o rădăcină comună în legislaţia lui Iustinian *Corpus iuris civilis* era şi o necesară legătură cu dreptul bisericii, care trăia după dreptul bizantin *(iure byzantino)* sau roman *(iure romano)*. Totodată, acest drept conferea şi o recunoaştere de legitimitate în societatea internaţională a statelor. Ştiinţific se poate dovedi că dreptul imperial romano-bizantin era o mână de modele juridice pentru toate problemele istorice care se puneau rând pe rând. O interpretare ştiinţifică a rolului său istoric duce la concluzia că timp de secole, în feudalism şi în capitalismul ascendent, până la un anumit punct, când noul drept european îşi dobândeşte maturitate şi autonomie, dreptul roman sau cel bizantin n-au apărut ca un drept străin, ci au constituit prin receptarea lor diversă o modalitate logică de dezvoltare istorică a dreptului în Europa. Necesitatea şi legitatea receptării a contribuit şi la generalizarea şi impunerea structurii istoric pluraliste de care am vorbit. Ea n-a putut fi depăşită decât prin unitatea dreptului burghez naţional, întemeiat pe suveranitate naţională laică şi pe o regulă de drept cu structură raţională unică, având însă multiple izvoare formale, ceea ce constituie o problemă necorespunzătoare dreptului feudal. Dreptul bizantin receptat a avut două subsisteme, cel canonic-bisericesc şi cel imperial-laic, la început contopite sub formă monocanonică, persistentă, apoi diferenţiindu-se şi evoluând în mod inegal, cu precăderea celui laic. În secolele XIV şi XV ţările române erau ţări de receptare bizantină nomocanonică consuetudinară.

Biserica aplica masiv dreptul bizantin. Domnia, fără nici o referinţă expresă, îl aplica, de pildă, în Ţara Românească. La 1389—1400 cu privire la efectele pa-

[51] Vezi un tablou al lor la Valentin Al. Georgescu, *La place de la coutume dans le drot des états féodaux roumains de Valachie et de Moldavie jusqu'au milieu du XVIIe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire", VI, 1967, p. 555—556; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, 418—421 şi autorii citaţi.

[52] Cum este obiceiul — în toate ţările — de a nu se opri solii, invocat de Basarab Laiotă faţă de Braşoveni vezi I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 117, nr. 90 (iun. — dec. 1474).

trimoniale ale căsătoriei a doua a soţiei văduve (Nomis Pracheiros, VI şi 4)[53] la 1402—1418 şi 22 iunie 1418[54], cu privire la exceptarea daniilor pioase de la exercitarea protimisisului de neam (novela din 988 atribuită lui Vasile II Bulgaroctonul), iar la 23 noiembrie 1406 şi 2 aprilie 1480, cu privire la oprirea ţăranilor de a intra pe moşia unei mănăstiri fără voia acesteia *(Nomos georgikos)*[55]. Soluţiile fără judecată erau aceleaşi în Moldova. Dreptul de ctitorie clar oglindit în documentele secolelor *X*IV—*X*V în ambele ţări era drept bizantin aplicat cel mult cu referinţe la pilda vechilor împăraţi. Când la 1496—1508[56] în Ţara Românească se spune că „legea nu îngăduie [...] ca omul să aibă două femei", e vorba de dreptul bizantin al bisericii ecumenice, intrat în legea ţării şi folosindu-se termenul de *lege*, nu cel de obicei. Pravila bizantină era mai mult aplicată în penal decât în civil.

De altfel, nici o judecată domnească nu conţine încă motivări în drept amănunţite, iar cele care apar târziu în Moldova vorbesc de drept, lege, obicei, fără nici o altă precizare. Or, asemenea obiceiului, pravila bizantină era valabilă prin ea însăşi, ca drept imperial ecumenic, neavând nevoie de o întărire locală deosebită[57]. Bineînţeles, obiceiul putea determina unele limite ale receptării unor anumite norme. De aceea unii autori au văzut în obicei o mărginire a absolutismului domnesc[58]. Şi pravila, drept exterior domniei dar acceptat de aceasta, îndeplinea acelaşi vast limitativ[59], iar în secolul al XVII-lea boierii se vor sprijini pe ea pentru a încerca să limiteze „arbitrarul" politicii domneşti faţă de facţiunile lor, mai ales prin represiunea aspră a „vicleniei". Cât priveşte pe ţărani, ei se sprijineau pe un vechi obicei, deja echilibrat, pentru a se opune noilor forme legale (scrise sau obiceiuri noi) care veneau să agraveze exploatarea şi asuprirea.

Al treilea sistem de drept era dreptul domnesc. Dreptul nou şi viu, pentru a actualiza şi dezvolta obiceiul şi pravila şi a le uşura aplicarea. El era deci *ius novum*, dreptul nou corespunzător acelor *novelae constitutiones* (nearai diataxeis) din dreptul imperial. Dar era şi placa turnantă de aplicare a celorlalte sisteme de drept „exterioare" domniei. Prin el se confirma şi se cenzura obiceiul şi se întărea limitarea obişnuielnică a pravilei. În perioada studiată, dreptul domnesc nu se manifesta prin acte normative generale ca mai târziu (aşezăminte, legături, tocmeli) ci prin acte cu caracter individual, hrisov, carte, poruncă, nedistincte de cele

[53] N. Smochină, *La Procheiron Nomos de l Empereur Basile (867—869) et son application chez les Roumains*, în „Balkan Studies", 9 (1968), p. 167—208; *DRH*, B, I, p. 30—31, nr. 11.

[54] *DRH*, B, I, p. 60—61; p. 86—88, nr. 42.

[55] Valentin Al. Georgescu, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc*, Bucureşti 1965, nr. 38; idem, *Byzance et les institutions roumaines*, în *Actes du XIVe Congrès des études byzantines* (Bucarest, 1971), Bucarest 1 (1974) 480.

[56] I. Bogdan, *Relaţiile* (1905), p. 236, nr. 196.

[57] Idee exprimată prin declaraţii solemne ca acestea: „râvnind să urmez vechilor împăraţi şi domni care cele lumeşti le-au cârmuit cu pace şi în binefacere" şi care „s-au învrednicit de împărăţia cerurilor", *DRH*, B, I, p. 48—49, nr. 20 (cca. 1400).

[58] Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 1 (1936), p. 343.

[59] Valentin Al. Georgescu, *op. cit.* (1974), p. 472—482; idem şi Petre Strihan, *Judecata domnească*, I, 1 (1979), p. 43—44.

care conţineau măsuri fără caracter legislativ, dar fiind susceptibile de o generalizare ca lege propriu-zisă.

Sinteza românească a acestui pluralism[60] alcătuia dreptul feudal global unitar în sensul acesta, al societăţii şi statului atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească. Pluralismul sistemelor de drept era mai complex în Transilvania din cauza dominaţiei maghiare, a privilegiilor populaţiei săseşti, a dualităţii dreptului canonic ortodox şi catolic şi a largilor autonomii locale, *ius Valachicum* de pildă fiind un sistem cu individualitatea lui istorică, nu un „izvor formal" de drept feudal maghiar.

În realizarea acestei sinteze, a jucat un rol important existenţa unei literaturi juridice. În perioada studiată ea se compunea din culegeri juridice traduse în limba de cultură şi de cult a vremii: slavona (medio-bulgară). Una din cele dintâi ar fi chiar *Manualul de legi (Procheiros Nomos)* în trad. slavă: *Zakon Gradskii* al lui Vasile I aplicată de Mircea cel Bătrân, la finele secolului al XIV-lea, şi regăsită în manuscrisele *Cărţii de cârmuire, Kormoaja Kniga* din secolul al XV-lea. Mircea cel Bătrân şi urmaşul său Mihail au aplicat novela atribuită lui Vasile al II-lea privind scutirea de protimisis a daniilor către biserică. Va domina însă Sintagma alfabetică *(Syntagma kata stoicheion)* a lui Matei Vlastares, copiată de două ori în Ţara Românească şi de trei ori în Moldova.

Astfel, în codexul de la Bistriţa olteană dintre 1449—1454, împreună cu *Zaconicul* lui Duşan şi *Legea de judecată* a lui Iustinian formează *codex tripaartitus* (1349—1354) al lui Ştefan Duşan, fiind vorba de varianta scurtă, iar la 1451 la Târgovişte, grămăticul Dragomir copiază, probabil din porunca domnului, versiunea lărgită care se găseşte şi în copiile moldovene din 1472/74[61] (ieromonahul Gervasie, de la Neamţ), din 1475 (ieromonahul Iacob de la Putna) şi din 1495, copiat şi acesta de un grămătic domnesc, Damian, la Iaşi din porunca lui Ştefan cel Mare. Alte texte mai puţin importante se găsesc în ms. sl. 130 din Biblioteca Academiei (Pandectele lui Nicon Cernogoreţul) cu adause de drept civil, adus din sudul Dunării), în ms. sl. 205 (extras din pravila lui Vasile cel Mare (1345) şi în ms. 306 (capitol din legea dumnezeiască şi duhovnicească).

Pravila românească pe care Alexandru cel Bun ar fi întocmit-o în Moldova cu extrase din *Cărţile împărăteşti (Basilicalele?)* trimise de împăratul din Bizanţ se găseşte menţionată de D. Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, după o tradiţie mai veche sau după o legendă pusă în circulaţie de mitropolitul Gheorghe şi reluată de domnul cărturar din interese politice. Încercările lui S. G. Longinescu de a regăs i această pravilă cel puţin în primele 94 de paragrafe ale *Cărţii româneşti de învăţătură* a lui Vasile Lupu (1646) au rămas desminţite de toate ştirile ce putem avea până acum. Pe lângă nevoia mitică de a atribui unui domn-ctitor ca Alexandru tot felul de mari orânduiri de stat, singurul miez adevărat al tradiţiei legendare poate fi sosirea în Moldova, sub Alexandru sau mai târziu, a exemplarului grecesc din *Syntagma* lui Matei Vlastares[62].

[60] Contra Vl. Hanga, fără expunerea sistemului meu şi fără reflectarea lui critică.

[61] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei*, Bucureşti, 1971, ms. 131.

[62] Ms. gr.

În afara pluralismului de sisteme de drept cristalizate în trecerea de la antichitatea sclavagistă la evul mediu feudal, mai exista un important pluralism după criteriul stării sociale. La noi se poate distinge un drept al domnilor, al boierilor sau dreptul stăpânesc [63], un drept bisericesc, un altul orășenesc, un drept al țăranilor dependeți (legea rumânească, a rumânilor) și unul al robilor (în Moldova al holopilor). Cristalizarea lor n-a fost atât de netedă ca în Apus [64] și n-a fost prelucrată de un drept savant. Se mai poate vorbi de un pluralism ideologic, atunci când se distinge dreptul dumnezeiesc (divin) de cel natural și de cel omenesc, un drept al neamurilor *(ius gentium)*, un drept canonic și altul mirenis sau laic [65].

Pluralismul astfel invederat este o trăsătură comună a dreptului feudal și a celui de tranziție spre dreptul burghez, în întreaga Europă.

[63] Cf. în Apus *libri* sau *consuetudines feudorum*. Termenul stăpânesc apare în secolul XVIII.

[64] Îndeosebi pentru dreptul feudalilor și al orășenilor.

[65] Valentin Al. Georgescu, *Preemțiunea*, p. 31–32; idem, *La place de coutume*, p. 557–559, 583.

RIVALITĂŢI POLITICE ŞI LUPTĂ PENTRU SUPREMAŢIA LA LINIA DUNĂRII (1506—1526)

ILEANA CĂZAN

Moartea lui Matia Corvin, în anul 1490, redeschidea în zona Europei central-răsăritene lupta pentru hegemonie, Habsburgii şi Iagellonii înfruntându-se pentru tronul Ungariei şi al Boemiei şi pentru influenţa politică la Dunărea de Jos, respectiv în ţările române. În lupta pentru tronul Ungariei a câştigat, datorită sprijinului marii nobilimi maghiare, ce îşi dorea un rege slab şi uşor de manevrat, pretendentul cel mai lipsit de autoritate, Vladislav Iagello, fiul lui Cazimir al IV-lea al Poloniei şi al Elisabetei de Habsburg, nepot al lui Ladislau Postumul, calitate în care îşi arogase deja coroana boemă în 1471, ca succesor legitim al lui Ladislau.

Timp de peste două decenii, aflat sub tutela lui Tamás Bákocs, din anul 1500 arhiepiscop de Strigoiu, Vladislav al II-lea a fost obligat să apere interesele marii nobilimi din Ungaria. Aceste interese îl făceau să intre în conflict cu fratele său Ioan Albert, regele Poloniei, candidat şi el la Coroana Sfântului Ştefan, în 1490 [1]. Pe aceeaşi linie politică, Vladislav s-a opus iniţiativei de a ataca Moldova în 1497 [2], sfârşită, de altfel, pentru polonezi, cu bine cunoscuta înfrângere de la Codrul Cosminului [3].

Apărând supremaţia Ungariei în zona Dunării de Jos, regele a mediat pacea în conflictul veneţiano-otoman din 1499—1503, cerând includerea ţărilor române în sfera de influenţă politică a Coroanei Sfântului Ştefan. Negocierile au fost se pare anevoioase. Turcii nu se arătaseră, iniţial, dispuşi să trateze un armistiţiu în condiţiile cerute de Ungaria. Instrucţiunile date de Baiazid al II-lea trimisului său, Kassim-Aga, ce urma a prezenta regelui Ungariei versiunea otomană a armistiţiului pe 7 ani, în vara anului 1503, cuprindeau puncte diferite faţă de conceptul adus în faţa sultanului de banul Martin Csopor. Între aceste diferenţe notăm absenţa ţărilor române dintre semnatarii tratatului, aceştia fiind următorii: Sfântul Scaun, Franţa, Anglia, Portugalia, Polonia, Veneţia şi Neapole [4]. Actul final semnat de Ungaria la 3 noiembrie 1503 consfinţea însă, încă o dată, după tratatele anterioare din 1483 şi 1488, echilibrul de forţe la linia Dunării şi recu-

[1] *Materialy do dziejów diplomacji Polskiej, zlat 1486—1516 (Kodeks Zagrzebski)*, ed. de Jósef Garbacık, Wroclaw, Warszawa, Kraków, 1966, p. 12—14.

[2] *Ibidem*, p. 14—15; vezi şi Ş. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare. Puncte de reper*, în „Revista de istorie", nr. 1/1975, p. 27—28; idem, *Ţelurile campaniei lui Ioan Albert în Moldova (1497). Un nou izvor*, în „Revista de istorie", nr. 2/1974, p. 258—259.

[3] Pentru desfăşurarea campaniei din 1497 vezi şi C. Rezachevici, D. Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia de la Codrul Cosminului*, în „File din istoria militară a poporului român", 1975, p. 40—59.

[4] *Osmanli Imparatorluğu ile Lehistan ⟨Polonya⟩ arasindaki münasebetlerle ilgili tarihi belgeler' (Historical documents concerning relations between the Ottoman Empire and Lehistan ⟨Poland⟩)*, ed. de Nigâr Anafarta, f. a, f. 1, p. 10.

noaşterea ţărilor române, măcar formal, ca fiind în sfera de influenţă politică ungară [5]. De altfel, figura proeminentă a lui Matia Corvin, mare comandant de oşti şi om politic, precum şi prestigiul de care s-a bucurat regatul în epoca sa, i-a făcut pe turci să considere Ungaria, timp de încă un deceniu, o mare putere la linia Dunării. Expediţiile de jaf din ultimul deceniu al secolului al XV-lea şi războiul din 1499—1503 au arătat însă clar turcilor calea declinului militar şi politic pe care se angrenase Ungaria [6]. Doar interesul sporit al lui Baiazid al II-lea pentru lupta cu şiiţii, conduşi de Ismail-Sofi, şahul Persiei, a făcut ca ofensiva europeană să fie amânată până în deceniul al treilea al secolului al XVI-lea [7].

De altfel în lupta pentru supremaţia în zona central-răsăriteană nici Habsburgii nu s-au arătat, în această perioadă, a fi nişte rivali de temut pentru Imperiul otoman, deoarece din 1494 „războaiele italiene" acaparaseră bună parte din efectivele militare şi aşa insuficiente ale împăratului Maximilian I.

Deci la începutul secolului al XVI-lea pericolul otoman şi organizarea cruciadei împotriva necredincioşilor părea a polariza atenţia multora dintre puterile europene, în frunte cu împăratul şi papa. Era numai o impresie superficială, în realitate rivalitatea politică şi lupta pentru hegemonie în centrul şi răsăritul Europei atrăgea implicarea Habsburgilor şi Iagellonilor în conflicte de anvergură şi în alianţe hazardate, ceea ce implicit lăsa pe locul al doilea lupta cu turcii, angrenaţi şi ei, pentru moment, în confruntarea militară de proporţii din Orient. Boemia, Ungaria şi ţările române au fost punctul de sprijin şi miza jocului de alianţe şi interese politice, fiind lăsate însă în permanenţă singure să înfrunte ameninţarea otomană.

În anul 1504 murea Ştefan cel Mare şi aceasta era o primă ocazie pentru Polonia şi Imperiul otoman de a interveni pentru a anihila puternica poziţie internaţională de care se bucura Moldova la începutul secolului al XVI-lea. Cele două puteri încercau să impună un alt domn, adus din afară, 'mpotriva celui desemnat, încă din timpul vieţii, de Ştefan cel Mare şi tocmai această încercare prezintă o anume importanţă. Ungaria lui Vladislav al II-lea, la fel ca şi în 1490 şi 1497, nu a sprijinit pretenţiile polone, statornicind relaţii de prietenie cu Bogdan al III-lea, domn recunoscut, în cele din urmă, şi de Poarta otomană, în urma soliei logofătului Tăutu, prin care probabil noul domn se angaja la o sporire a haraciului. În anul 1504 se consideră că Bogdan al III-lea a primit o primă „capitulaţie" *(ahidname)* din partea sultanului Baiazid, reînnoită după 1521, odată cu

[5] *Documente Hurmuzaki*, vol. III, p. 20—23. În forma finală ratificată în noiembrie 1503 de regele Vladislav al II-lea erau cuprinse şi ambele ţări române, pentru a căror garantare a păcii răspundea, în continuare, Ungaria. Se menţiona explicit *dubla dominaţie* politică la Dunăre. Cele două ţări române, deşi „aparţin de Ungaria, trebuie să plătească tribut ca supuşii sultanului". Aceeaşi situaţie se menţionează şi pentru Raguza, sub suveranitate maghiară, dar tributară Porţii. Forma finală a tratatului cuprindea şi menţionarea minuţioasă a tuturor punctelor şi regiunilor de graniţă, cu jurisdicţia lor trecută şi prezentă. Toate aceste detalii erau absente din instrucţiunile date solului trimis la Buda cu primul concept al tratatului, ceea ce arată că sultanul, deşi era dispus că încheie armistiţiul cu creştinii, dorea să creeze impresia, în interiorul Imperiului otoman, că tratează de pe poziţii de forţă, în timp ce forma externă, ratificată de principii creştini, îl situa alături de aceştia, la egalitate. Dovadă a acestei afirmaţii este ş prevederea, existentă şi în 1483 şi în 1488, prin care turcii nu puteau pătrunde în teritoriile regatului maghiar *sau în ţările vecine*, fără încuviinţarea regelui Ungariei.

[6] Al. Reumont, *Un'ambasciata venetiana in Ungheria 1500—1503*, Firenze, 1879, p. 10.

[7] M. Berza, *Noile etape ale expansiunii otomane şi raporturile politico-militare în Europa centro-răsăriteană în secolul XVI*, în *Românii în istoria universală*, vol. III/1, Iaşi, 1988, p. 291—292.

schimbarea survenită la tronul Imperiului otoman, prin persoana lui Selim I [8]. Prin această recunoaştere a domniei, însoţită şi de acordarea steagului (tuiului) de învestitură [9], Poarta îşi asigura doar plata tributului, pământul Moldovei rămânând în afara posesiunilor teritoriale otomane, cu o poziţie politică bine definită în lumea europeană.

Ţara Românească, la rândul ei, prin Radu cel Mare. urmărea cu consecvenţă politica de alianţă cu Ungaria, inaugurată prin tratatul încheiat în 1501, prin care domnul muntean se recunoştea vasalul lui Vladislav al II-lea [10]. Între regele Ungariei şi Radu cel Mare relaţiile diplomatice, statornicite prin intermediul Sibiului, erau foarte active, deschizându-se o nouă poartă diplomaţiei muntene după ce Braşovul — până în secolul al XVI-lea — fusese principalul mijlocitor al relaţiilor economice şi politice între cele două state.

Relaţiile comerciale ale Sibiului şi existenţa persoanei potrivite care să reprezinte interesele transilvane şi ale regatului maghiar în Ţara Românească au făcut ca prezenţa „cneazului Dumitru din *Sălişte*" să fie aproape permanentă la curtea lui Radu cel Mare. În anul 1504, domnul muntean scria „burgmeşterului şi judeţului crăiesc şi celor 12 pârgari ai Sibiului" dându-le de ştire că toate lucrurile cerute „prin omul domniei voastre Dumitru" [11] erau îndeplinite. Cine era acest Dumitru care, după cum am arătat, devenise o figură familiară la curtea munteană? Acesta era român de vază din comuna Sălişte, probabil urmaş al nobilimii române marginalizate, „cneaz" după cum apare în registrul de socoteli al municipalităţii [12]. La 22 iunie 1504 primea 3 florini pentru solia în Ţara Românească, de unde aducea informaţii de ultimă oră cu privire la călătoria domnului, călătorie făcută evident la Înalta Poartă. La 7 februarie 1506, noua misiune pe lângă Radu cel Mare avea drept scop „*ad sciscitandas novitates*". bineînţeles despre turci. În subsidiar trebuiau rezolvate şi conflicte comerciale („*ratione malefatorum exterminandorum*") [13]. Acei „făcători de rele" erau de altfel aspru pedepsiţi de domnul muntean, dornic să menţină bunele relaţii cu Sibiul.

Soliile se succed la 21 martie, 24 aprilie, 31 mai 1506, toate cu scopul declarat de a afla „noutăţi despre turci". În felul acesta, Vladislav al II-lea putea să cunoască mai bine eventualele pregătiri pentru război la sudul Dunării, dacă acestea ar fi existat.

Importanţa acestor solii tocmai în anul 1506 este deosebită, deoarece era anul în care un nou proiect de cruciadă se schiţa, având să fie unul dintre cele mai minuţioase şi, în acelaşi timp, utopice planuri ale epocii. În toamna anului 1506 (în luna septembrie), papa Iulius al II-lea însărcina pe Aegidius de Viterbo să ţină o primă predică în vederea organizării unei cruciade. Acţiunea lui Viterbo

[8] M. Maxim, *Din istoria relaţiilor româno-otomane. „Capitulaţiile"*, în „Analele de istorie" nr. 6/1982, p. 54—56.

[9] Şt. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii", pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii moldo-otomane*, în «Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol"», XVII, 1980, p. 651: vezi şi N. Beldiceanu, *Problema tratatelor Moldovei cu Poarta în lumina cronicii lui Pecevi*, în „Balcania", nr. 1/V, 1942, p. 392—407. Pentru studiul statutului juridic al ţărilor române la începutul secolului al XVI-lea vezi şi T. Gemil, *Românii şi otomanii în secolele XIV—XVI*, Bucureşti, 1991, p. 157 şi urm.

[10] *Documente Hurmuzaki*, vol. XV/1, p. 156.

[11] I. Lupaş, *Din relaţiile Transilvaniei cu Ţara Românească: activitatea cneazului Dumitru de Sălişte*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", Bucureşti, 1961, extras, p. 1.

[12] *Ibidem*, p. 2.

[13] *Ibidem*.

avea să se intensifice în anul 1507[14], fiind dublată de primele tratative diplomatice ale papalității cu șahul Ismail al Persiei, sperându-se într-o coaliție bicontinentală, care să anihileze definitiv forța de atac a turcilor.

Evident că principalele interesate în acel moment de un eventual război de anvergură cu Imperiul otoman, în care să intre forțe cât mai numeroase și mai ales stabile, erau Polonia și Ungaria. Situația Poloniei era destul de delicată pentru că interregnul de la moartea lui Alexandru Iagello ridicase noi pretenții din partea Moldovei pentru recuperarea Pocuției[15], accentuându-se și conflictul în jurul prințesei Elisabeta, sora celor patru frați Iagello, pe care Bogdan al III-lea o dorea ca soție încă de la urcarea sa pe tron. În legătură cu acest conflict Seimul polon scria lui Vladislav al II-lea, cerându-i sprijinul în reglementarea relațiilor moldo-polone, precum și în raporturile cu Imperiul otoman[16].

Nu numai atacurile de graniță ale lui Bogdan al III-lea creeau probleme Poloniei. În răsărit, situația era și mai gravă. La moartea lui Alexandru, care pentru a aplana întrucâtva conflictul cu Rusia se căsătorise cu fiica lui Ivan al III-lea, marele cneaz Vasile al III-lea spera să câștige de partea sa nobilimea lituaniană pentru a-l alege mare duce[17]. Lovitura dată regatului polon ar fi fost catastrofală. De aceea prima grijă a lui Sigismund a fost de a întări bunele relații cu Moldova, ce putea deveni un vecin incomod. Seimul trimitea știrea alegerii noului rege împreună cu o scrisoare protocolară, prin care se cerea lui Bogdan al III-lea păstrarea relațiilor de bună vecinătate și prietenie „după exemplul părintelui" său. Aluzia era la tratatul din 1499. Se exprima asigurarea că noul rege avea să respecte înțelegerile dintre cele două state și îi „va fi binevoitor și prieten"[18].

O altă inițiativă diplomatică menită să salveze integritatea regatului era cea întreprinsă pe lângă tătarii din Kazan, pe care Sigismund spera să îi poată folosi împotriva lui Vasile al III-lea. Prima solie sosea pe Volga la 8 septembrie 1507. La 14 septembrie, trupele polone soseau în Lituania pentru a apăra teritoriul amenințat de ruși[19]. Acest nou conflict ruso-polon avea să influențeze negativ proiectul de cruciadă inițiat de papalitate în 1506, disperând forțele care urmau să intre în război cu Imperiul otoman.

Rusia intenționa să-l convingă pe Maximilian I să încheie o nouă alianță împotriva Poloniei, în acest scop fiind trimis în imperiu solul Glinski[20]. Se miza pe recentele hotărâri ale Dietei de la Rákos (1505), care înlăturau posibilitățile Habsburgilor de a mai accede la tronul Ungariei și se spera că Maximilian s-ar putea alia Rusiei împotrivă Iagellonilor. Misiunea lui Glinscki sosea însă într-un moment neprielnic pentru implicarea imperiului împotriva Poloniei. În 1506 se încheiase un nou tratat de alianță matrimonială, ce asigura o ipotetică moștenire a Habsburgilor în Ungaria, iar implicarea în „războaiele italiene" făcea imposibilă orice altă participare armată.

Indiferent de răspunsul primit din partea lui Maximilian, Vasile al III-lea se angaja totuși în luptă împotriva Poloniei, campania din 1507—1508 favori-

[14] Barbara von Palombini, *Bündniswerben Abendländdischer Mächte um Persien 1453—1600*, în „Freiburger Islamstudien", I, 1968, p. 50.

[15] Șt. Gorovei, *op. cit.*, p. 71.

[16] *Acta Tomiciana, Epistolae, Legationes, Responsa, Actiones, Res gestae*, Poznan, 1852, vol. I, p. 6.

[17] H. Uebersberger, *Österreich und Russland, seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Leipzig, 1906, p. 71.

[18] *Acta Tomiciana*..., p. 5—6.

[19] H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 71.

[20] *Ibidem*, p. 71-7.

zând pe ruși. Noul tratat de pace din 1508 includea noi teritorii de graniță, care erau menționate ca „*teritorii rusești*", o greșeală diplomatică ce avea să fie ulterior observată de Sigismund și care urma să redeschidă, în scurt timp, problema „teritoriilor rutene" [21].

În acest context politic și militar apare cu atât mai utopic planul minuțios elaborat de diplomatul polon, Ioan Laski, care înainta, în 1508, curiei papale un proiect de cruciadă de o mare amploare, care, din nefericire, venea în momentul în care inițiatorii cruciadei din 1506 își pierduseră practic interesul pentru lupta antiotomană.

În proiectul de cruciadă elaborat de Ioan Laski ceea ce frapează, de la început, este analiza bine documentată asupra situației interne a Imperiului otoman. Conflictele dintre diferitele populații din imperiu și dintre diferitele categorii sociale, lipsa de coeziune și dorința de libertate a creștinilor înglobați în marele stat otoman [22] erau un factor perturbator intern, pe care Laski conta. O răscoală din interior, dublată de un atac de mari proporții, pe mare și pe uscat, ar fi dat lovitura de grație lui Baiazid al II-lea. Diplomatul polon insista asupra dezordinilor din Imperiul otoman, care generaseră haos și superstiția că în timpul domniei celui de-al șaptelea sultan din Casa Osman, care era tocmai Baiazid al II-lea, o mare nenorocire avea să se abată asupra imperiului [23]. Evident, conchidea el, un atac în forță din partea principilor creștini ar întări efectul scontat în sufletul musulmanilor, generând spaimă și ușurând realizarea planului de cruciadă.

Efectivele ce urmau să atace Constantinopolul pe mare, dinspre Mediterană, spre Strâmtori, erau impresionante. Corăbii de mari dimensiuni, cu capacitate mare de transport și rezistență la furtună, aveau să pornească din Neapole, Veneția și insula Rodos [24]. Se miza pe elementul surpriză, accentuându-se necesitatea ca armata cruciată să apară pe neașteptate în fața Constantinopolului, toată acțiunea fiind ținută în secret până în ultima clipă. În același secret, emisari catolici urmau să răscoale provinciile creștine, aprovizionându-le cu arme.

Un alt corp de oaste, ce avea să urmeze pe uscat drumul cel mai scurt spre Constantinopol (Belgrad — Niș — Sofia), tot în taină, trebuia să atace, prin surprindere, capitala Imperiului otoman.

Participanții pe care se miza erau: regele Franței și cel al Angliei, urmați de importante efective de cavalerie și arcași scoțieni, cavaleri și infanteriști unguri, boemi, germani, italieni și spanioli. Pe împăratul Maximilian nu se conta, fiind lipsit de armată proprie și depinzând de bunăvoința principilor. Se înțelege că frontul din Italia, unde Franța, Spania, Veneția, papalitatea și împăratul erau deja angajați, trebuia mutat în Balcani, francezii urmând a face pasul decisiv pentru pacificarea Italiei, prin părăsirea Milanului [25].

Planul de luptă din 1508 era grandios, minuțios organizat, el prevăzând în amănunțime obligațiile fiecărei țări participante, modalitățile de aprovizionare și de menținere a disciplinei, pentru a nu aduce nici un prejudiciu populației creștine din teritoriile ce urmau a fi străbătute de armata terestră. Cu toate acestea planul s-a dovedit a fi utopic. Imposibilitatea realizării era dată de accentul pus pe pregătirile secrete, greu de tăinuit, având în vedere deplasarea unei mari părți

[21] *Ibidem*, p. 73.

[22] Proiectul de cruciadă al lui Ioan Lascaris (Lasky) redat de N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire de croisades au XVIe siècle*, 6e série, București, 1916, p. 45—46.

[23] *Ibidem*, p. 54.

[24] *Ibidem*, p. 47—49.

[25] *Ibidem*, p. 49..

din efectivele armate ale Europei occidentale, pe mare şi pe uscat, cât şi amploarea expediţiei, ce înscria trasee multiple, greu de înfăptuit. Factorul de bază, pacificarea Italiei, era, de asemenea, lipsit de orice perspectivă de realizare. Maximilian care obţinea la 6 februarie 1508 titlul de „împărat roman ales", recunoscut de papă [26], se angaja într-o nouă aventură, aceea de a îngloba, de această dată, Veneţia în posesiunile imperiale [27]. În acest scop, împăratul a căutat să se slujească de *Liga de la Cambrai*, care, la 10 decembrie 1508, reunea noi aliaţi, dintre care unii se aflaseră până atunci în tabere rivale. Din *ligă* făceau parte împăratul, papa, Spania şi Franţa. În timp ce primul îşi rezerva dreptul asupra cetăţii din lagune, ceilalţi aliaţi îşi propuneau să împartă între ei posesiunile Senioriei. Nici o speranţă nu mai rămânea, aşadar, pentru punerea în practică a vreunui proiect de luptă antiotomană.

Singurele state angrenate cu consecvenţă într-o activitate diplomatică, ce viza posibilitatea lansării luptei împotriva turcilor, între 1506—1509, au rămas Ungaria, Ţara Românească şi Moldova, ultima însă hărţuită permanent de conflictul cu Polonia ce nu s-a aplanat până în 1510 [28].

În 1507, prima solie din partea principilor creştini, îndreptată spre şahul Persiei, Ismail, pornea din Ungaria. Scrisoarea papei Iulius al II-lea, din 16 iunie 1508, informa indirect despre această ambasadă, ce îşi propunea, aparent, să îl aducă pe şah „la lumina credinţei adevărate". Papa însă mărturisea, spre sfârşitul scrisorii, scopul real al ambasadei, şi anume o eventuală alianţă cu Ismail. De aceea el cerea lui Vladislav ca unuia ce trimisese „*deja*" în Persia (în 1507) „oamenii săi de încredere" să îl informeze despre „viaţa, obiceiurile, puterea militară şi intenţiile numitului Sofi" [29]. Un amănunt demn de remarcat; această solie trimisă în 1507 de Vladislav al II-lea în Persia se pare că a fost însoţită şi de mesagerii lui Radu cel Mare şi ai lui Bogdan al III-lea. Este încă un argument pentru a releva faptul că doar cele trei state luaseră în serios planul de cruciadă din 1506—1508. Tocmai din această cauză, Vladislav al II-lea manifesta un interes sporit pentru eventualele stări de conflict ce s-ar fi putut ivi între Ţara Românească şi Moldova, între aceasta din urmă şi Polonia.

În anul 1507 teama că, datorită conflictului pentru Pocuţia, Bogdan al III-lea ar fi putut prefera o înţelegere cu turcii îl făcea pe Vladislav al II-lea să accepte propunerea lui Sigismund al Poloniei de a-l înlătura pe domnul Moldovei, dacă acesta ar trece de partea turcilor, în cazul unui atac otoman. Scrisoarea din 28 iulie îl considera pe Radu cel Mare un aliat sigur, dispus să informeze în permanenţă despre mişcările turcilor, în timp ce Bogdan al III-lea era suspectat de lipsă de loialitate [30].

Aşa se explică noua misiune a „cneazului Dumitru din Sălişte", la 14 octombrie 1507, misiune căreia i se acorda o importanţă deosebită, deoarece era plătit mai mult decât de obicei. Scopul era de a informa despre conflictul dintre ce doi

[26] W. Höflechner, *Die Entwicklung österreichischer Diplomatie im Mittelalter und die Aussenpolitik Maximilians I.* în *Diplomatie und Aussenpolitik Österreichs*, Wien, 1977, p.42.

[27] *Deutsche Könige und Kaiser des Mittel-Alters*, Leipzig, Jena, Berlin, 1989, p. 384.

[28] Şt. Gorovei, *op. cit.*, p. 654.

[29] L. Tardy, *Beyond the Ottoman Empire, 14th — 16th century. Hungarian diplomacy in the East*, Szeged, 1978, p. 125—127.

[30] *Materialy do dziejów...*, p. 151—153. „*Id autem nobis pro re certissima dictus wayvoda Moldaviae significavit quod contra nominatum* **wayvodam nostrum Transalpinum** *si cum eo non concordaverit aut si concordaverit contra Transilvaniam aut contra Maiestatem vestram regnoque Maiestatis vestre ipse Turcorum imperator venturus esse*" (subln. — I.C.).

domni („*ad explorandas dissensiones ambarum wayvodarum Moldaviensis et Transalpinensis*")[31]. Informația lui Dumitru era importantă pentru că aflăm că Radu cel Mare susținea cu armată pe pretendentul Roman împotriva lui Bogdan. Cum atitudinea domnului Moldovei nu a devenit favorabilă Porții și, deci, periculoasă pentru vecini, interesul acestora de a-l schimba din domnie a scăzut.

La 6 iunie și 30 iulie 1507, două călătorii în Țara Românească ale lui Dumitru din Săliște adunaseră deja informații despre turci; la 24 noiembrie solia se repeta, Dumitru fiind însoțit și de un anume Lațcu „*ad partes Transalpinas ad explorandas novitates*"[32]. Toate tratativele anului 1507 au sfârșit la data de 3 decembrie cu încheierea unui tratat de alianță defensivă cu Ungaria împotriva necredincioșilor"[33]. Același Dumitru negociase poate și alianța perpetuă cu Sibiul și cu cele „șapte districte săsești", prin care se prevedea colaborarea în cazul unui război cu turcii[34].

Acțiunile multiple prin care în anul 1507 Radu se arătase un opozant fățiș al Imperiului otoman îl făceau pe sultan să îl cheme la Poartă. Boala domnului a fost un pretext binevenit pentru a evita explicațiile, greu de dat, pe care Baiazid al II-lea le pretindea.

În luna mai 1508, domnul Țării Românești murea pe neașteptate, iar turcii convinși că au nevoie de un domn de încredere îl impuneau pe Mihnea cel Rău, care își începea domnia cu un lung șir de pedepse, meritate sau nu, date marilor boieri, pedepse care i-au atras și porecla. Mai mult, se răspândea zvonul că ar urmări chiar să „turcească" țara. Asemenea informații nu făceau decât să-l îngrijoreze pe Vladislav al II-lea și pe transilvăneni. De aceea nu se grăbeau să arate bunăvoința noului domn.

Toate acestea îl obligau pe Mihnea să își clarifice poziția. În scrisoarea din 5 iunie 1508, trimisă sibienilor, insista pe faptul că el este devotat regelui Ungariei și „*cauzei creștine*", iar „din partea turcilor să nu aveți nici o grijă *pentru credința noastră creștină*"[35] (subln. — I.C.).

În același an, scrisoarea către brașoveni conținea o adevărată plângere împotriva neîncrederii cu care era privit, deoarece „m-am silit să nu fac nici un rău domniei voastre sau țării domniei voastre, am dori domnia mea să trăim în bună pace și prietenie"[36]. Într-adevăr sentimentele de atașament față de cauza creștină nu erau doar declarații de conjunctură. În 1509, Mihnea cel Rău recunoștea suzeranitate Ungariei[37], act ce avea ca rezultat, la scurt timp, intervenția otomană, care îl schimba din domnie. Nimeni însă nu a înregistrat această schimbare ca pe un fapt nedorit, deși imixtiunea trupelor otomane, pe timp de pace, într-un teritoriu aflat în afara jurisdicției Porții, ar fi trebuit să fie un semnal de alarmă pentru Ungaria, ca și pentru boierii munteni. Aceștia au răsuflat ușurați la alungarea lui Mihnea cel Rău, pentru că îl consideraseră un domn hapsân cu boierii și pus pe îmbogățire.

[31] I. Lupaș, *op. cit.*, p. 3.
[32] *Ibidem*, p. 3–4.
[33] *Documente Hurmuzaki*, vol. XV/1, p. 177 (tratatul de vasalitate față de Ungaria) și vol. II/2, p. 553 (tratatul cu Sibiul).
[34] A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae, Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapest, 1914, p. 96–97.
[35] *Documente Hurmuzaki*, vol. XV/I, p. 183–184.
[36] I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria...*, București, 1902, p. 139.
[37] *Documente Hurmuzaki*, vol XV/1, p. 186–188.

Acelaşi an 1509 avea să îndepărteze şi Ungaria de planul de luptă împotriva Porţii, mai ales din momentul în care Maximilian I încerca să atragă regatul din centrul Europei în iureşul „războaielor italiene".

La 10 decembrie 1508 constituirea *Ligii de la Cambrai* îi adusese împăratului posibilitatea de a implica Ungaria în conflictul din peninsulă. Aversiunea regatului maghiar faţă de Veneţia data de mai bine de un secol şi doar pericolul otoman apropiase cele două rivale permanente la stăpânirea litoralului dalmat. Proiectul lui Ludovic al XII-lea, regele Franţei, şi al lui Maximilian I de a împărţi posesiunile veneţiene urma să atragă şi participarea Ungariei, care şi-ar fi recuperat astfel teritoriile dalmate. Ameninţarea politică şi militară ce o reprezenta *liga* făcea ca şi Veneţia să caute să anihileze forţa aliaţilor, atrăgând de partea sa Ungaria, de la care aştepta mai mult un ajutor moral decât unul militar.

Solii ambelor tabere soseau, la începutul anului 1509, încercând să convingă şi chiar să corupă o parte a marii nobilimi, care să le susţină cauza. Se contura cu destulă forţă partida politică prohabsburgică şi cea aşa zis „naţională" (care în cazul de faţă sprijinea Veneţia), partide ce aveau să se înfrunte până în 1541, contribuind din plin la destrămarea regatului. Ambele facţiuni au încercat să îl atragă de partea lor pe veşnic nehotărâtul Vladislav al II-lea, neobţinând până în 1511, anul în care *liga* practic se dezmembra, nici o decizie fermă din partea regelui.

Interesele Veneţiei erau apărate cu cea mai mare ardoare de primatul Ungariei, Tamás Bákocs, care primise pălăria de cardinal şi titlul onorific de patriarh al Constantinopolului prin sprijinul Senioriei, ce nu se sfia să îi trezească speranţa că l-ar putea ajuta să ocupe chiar Sfântul Scaun[38]. Interesele de moment ale regatului făceau şi ele ca bunăvoinţa Veneţiei să fie în continuare cultivată. Din anul 1500, Ungaria primea anual ajutorul de 100 000 de ducaţi, stipendiu pentru întreţinerea armatei[39], sumă pe care cancelarul regelui, Filip More, se ducea să o ceară la Veneţia în 1508.

La 23 martie 1509, papa dădea bula de excomunicare împotriva Veneţiei, care, indignată, cerea, prin cardinalul Tamás Bákocs, judecata conciliului. Pe câmpul de luptă înfrângerea de la Agnadello demonstra „Republicii Lagunelor" că nu va putea câştiga războiul prin forţa armelor, ci doar prin diplomaţie[40]. În luna iulie 1509, învingătorii de la Agnadello trimiteau emisari în Ungaria pentru a-l hotărî pe Vladislav să pornească imediat atacul în scopul de a recuceri teritoriile dalmate. Conducătorul partidei nobiliare, adversară intereselor Veneţiei şi prohabsburgică, era palatinul Emeric Pérényi[41]. Sub presiunea nobilimii şi a ambasadorilor imperiali şi veneţieni, până la sfârşitul anului 1509, Vladislav nu lua nici o decizie, preferând o politică duplicitară, care să îi slujească, indiferent de cursul evenimentelor din Italia. Tratativele cu Veneţia urmăreau obţinerea Dalmaţiei, dacă Veneţia ar fi fost înfrântă. Situaţia era atât de critică pentru Seniorie, încât aceasta se întreba dacă nu ar fi cazul să facă regelui Vladislav „cadou" Dalmaţia, pentru a-l separa definitiv de tabăra adversă. Politica de şantaj dusă de regele Ungariei, aflat şi el sub influenţa şi focul concentrat al facţiunilor pro- şi contraveneţiene, a urmărit practic obţinerea Dalmaţiei fără implicare militară, păstrând chiar relaţii de bună vecinătate cu Veneţia.

[38] V. Fráknoi, *Ungarns und die Liga von Cambrais*, Budapest, 1883, p. 6.

[39] Al. Reumont, *op. cit.*, p. 11.

[40] G. Rázsó, *Buda, Vienna, Venezia ; i problemi militari e politici tra Europa ei Turc a (1521—1532)*, în *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapest, 1975, p. 273.

[41] V. Fráknoi, *op. cit.*, p. 11.

Iulius al II-lea pentru a aplana conflictul din ce în ce mai periculos pentru situația întregii Italii, devenea din anul 1510 apărătorul Veneției și căuta să mobilizeze forțele creștine într-un plan de luptă antiotomană, cu scopul de a le îndepărta din peninsulă. Vladislav al II-lea subscria primul la demersurile papalității, dornic de a scăpa de presiunile tot mai puțin comode făcute de ambasadorii lui Maximilian și ai Franței. La 23 iunie, Luigi Eliano, solul francez de origine piemonteză, ținea cu ocazia audienței oficiale un discurs plin de emfază, în care învinuia Veneția de toate nenorocirile ce se abătuseră asupra creștinătății, de la căderea Constantinopolului și până în momentul respectiv. Tonul violent, lipsit de protocol, prin care sfârșea, numind pe venețieni „bestii" și „adunătură" și prin care afirma cu tărie că „două nenorociri amenință creștinătatea: Poarta și Veneția, ambele trebuie nimicite"[42], l-a făcut pe palatinul curții regale să intervină cu multă vehemență, cerând ambasadorului francez să nu uite unde se află. Chiar partenerii lui Eliano, ambasadorii imperiali, au încercat să-l tempereze, fără rezultat însă, pentru că furibundul sol a început să strige, spre uimirea și indignarea adunării, „lăsați-mă să vorbesc, știu foarte bine ce trebuie să spun"[43].

Evident o asemenea ieșire nu a fost de natură să îl convingă pe Vladislav de o alianță rapidă cu *Liga de la Cambrai*. Tamás Bákocz afirma chiar ambasadorului venețian că „nu are nimic de făcut", datorită izbucnirii necontrolate a lui Luigi Eliano cauza francezilor fusese compromisă.

Tatonările venețienilor prin Pasqualigo, aveau să continue, după cum nici partida prohabsburgică nu s-a lăsat impresionată de nemulțumirea regelui față de desfășurarea audienței din 10 iunie. Tratativele aveau să fie reluate de către Vladislav al II-lea cu ambele tabere la 24 iunie, când același Luigi Eliano continua cu invectivele la adresa venețienilor (numiți de această dată „tirani, comedianți, vulpi, trădători, vânzători de mărunțișuri dornici de câștig")[44]. Ca răspuns ambasadorul venețian, prezent la întrevedere, cu mult calm, rostea un discurs impresionant, prin care arăta că niciodată interesele Franței nu pot fi aceleași cu cele ale Ungariei în timp ce Veneția și Coroana Sfântului Ștefan aveau de înfruntat, de decenii, un dușman periculos, în această alianță „Republica Lagunelor" rămânând un partener loail și de nădejde.

La 5 iulie, în ciuda avertismentelor legatului papal, ce apăra, de această dată, cauza Veneției, partida prohabsburgică își impunea punctul de vedere, în Dietă hotărându-se alianța Ungariei cu Maximilian și Ludovic al XII-lea. Pe fundalul acestei noi angajări militare la care urma să fie supusă Ungaria, ce ar fi trebuit să furnizeze bani și soldați pentru recuperarea Dalmației, la 7 iulie nunțiul papal, episcopul de Modrussa, celebra o ceremonie plină de fast, prin care Vladislav al II-lea era numit „căpitan general" al armatei cruciate, la care, alături de Ungaria, urmau să participe împăratul, regele Poloniei și Franța, precum și Moldova și Țara Românească, unde deja fuseseră trimiși soli din partea papei[45].

Din nou situația politică existentă împiedică să se contureze o mare alianță europeană antiotomană, singurele efective obligate să se înscrie în lupta cu turcii rămânând cele ale Ungariei, Veneției și ale țărilor române. Țara Românească și mai ales Moldova, supusă în permanență presiunii tătarilor, cereau ajutor in-

[42] *Ibidem*, p. 38–39.

[43] Le Glay, *Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche*, vol. I, Paris, 1845, p. XCVI–XCVII.

[44] V. Fráknoi, *op. cit.*, p. 40 41.

[45] *Ibidem*, p. 53 54.

sistent Ungariei în vara anului 1510[46]. Preocuparea regatului vecin de a contribui la capacitatea de rezistență a celor două principate este evidentă din instrucțiunile trimise de Vladislav Iagello vicevoievodului Transilvaniei, sibienilor și brașovenilor, la 28 septembrie, 11 octombrie, 9 noiembrie, 7 și 8 decembrie 1510, prin care se cerea imperios să fie onorate ajutoarele bănești necesare lui Bogdan al III-lea și lui Vlad-Vodă cel Tânăr[47].

Pregătirea unui război cu turcii făcea imposibilă onorarea obligațiilor militare pe care regele Ungariei și le asumase ca proaspăt aliat al *Ligii de la Cambrai*, și anume: înarmarea a 6 000 soldați și participarea la recuperarea Dalmației. În plus, vechii aliați, papa, împăratul, Franța, Spania și Ferrara nu se mai înțelegeau, fapt folosit de Veneția, ce revenea cu noi propuneri de pace, prezentând cu abilitate recentele sale succese militare din Italia. În *ligă* rămăsese doar Maximilian și Ludovic al XII-lea, ceilalți semnatari ai înțelegerii retrăgându-se pe rând, la instigațiile papei Iulius al II-lea. În luna august, Maximilian făcuse noi demersuri pe lângă Ferdinand de Aragon, pentru a obține ajutor militar, terestru și naval, pentru recuperarea Dalmației, ajutor prin care spera să îl atragă definitiv pe Vladislav al II-lea de partea Habsburgilor. Scrisoarea din 5 august 1510, adresată regelui Spaniei, amintea acestuia că este de datoria sa să contribuie la consolidarea Habsburgilor în Ungaria[48], căsătoria dublă plănuită în 1506 între fiul și fiica lui Vladislav Iagello cu infanta și infantele Spaniei angaja în egală măsură interesele celor doi bunici, Maximilian și Ferdinand. Încercările lui Maximilian rămâneau fără rezultat, Vladislav al II-lea preferând chiar, în fața pericolului otoman, reluarea bunelor relații cu Veneția, cu care restabilea pacea la 10 septembrie 1510, lăsând, la insistențele marilor baroni, deschisă problema Dalmației.

Paralel cu reluarea legăturilor cu Veneția, în luna octombrie, o ambasadă ungară se prezenta la Konstantz pentru a stabili coordonatele colaborării cu imperialii, Vladislav al II-lea continuând politica duplicitară, care să îi asigure, în orice eventualitate, fie recuperarea Dalmației, fie ajutorul militar împotriva turcilor. Condițiile înțelegerii cu Maximilian prevedeau să se furnizeze lui Vladislav 1 000 de soldați, 12 tunuri, 6 nave de transport și 24 ambarcațiuni ușoare pentru ofensivă în Dalmația, precum și ajutor militar nedefinit precis, în cazul unui atac otoman. La rândul său, regele Ungariei, era obligat la un ajutor similar, dacă turcii ar fi intrat în teritoriile lui Maximilian[49].

În a doua jumătate a lunii noiembrie, ambasada imperială, formată din Leonhard Nogarola, Johannes Cuspinianus și dr. Georg Breitenauer, sosea la Buda cu misiunea clară de a veghea la respectarea condițiilor înțelegerii de la Konstantz și, mai ales, de a împiedica orice tratative separate cu Veneția. De asemenea, Maximilian era convins că sosise vremea încheierii preliminariilor dublei căsătorii, proiectate în 1506[50].

Dieta de la Vészprém demonstra că entuziasmul războinic al marii nobilimi scăzuse simțitor, în ianuarie 1511 folosindu-se pretexte mărunte pentru a nu se ratifica tratatul cu imperialii. Era invocată lipsa semnăturii regelui Franței, apoi, după ce acesta ratificase tratatul, ce aducea în discuție o adăugire în formularea

[46] *Documente Hurmuzaki*, vol. XV/1, p. 202.
[47] *Ibidem*, p. 203–209.
[48] V.. Fráknoi *op. cit.*, p. 67.
[49] *Ibidem*, p. 68–69.
[50] J. Cuspinianus, *Tagebuch*, Wien, 1855, p. 403–404.

textului francez pentru a nu se recunoaşte valabilitatea înţelegerii cu Maximilian. Veneţia, la rândul ei, cu numeroase daruri încerca să atragă de partea sa bunăvoinţa partidei prohabsburgice.

Expediţia turcilor din Croaţia, în primăvara anului 1511, alerta marea nobilime, care întrunită la 3 mai pe câmpul de la Rákos, aducea în discuţie „adevăratele probleme şi nevoi ale regatului''. Între acestea trezea cea mai mare îngrijorare posibilitatea ca domnul Moldovei să fie nevoit să intre sub ascultarea sultanului şi să se ridice împotriva Ungariei[51]. Această îngrijorare era justificată de întârzierea tratativelor de pace, începute de Ungaria cu Înalta Poartă. În 1510, Barnabás Beley, ambasadorul lui Vladislav al II-lea, sosea la curtea sultanului pentru a reînnoi, pe încă trei ani, tratatul de pace din 1503. Ungaria se angaja să *plătească răscumpărarea păcii printr-un tribut anual*, ceea ce denotă o schimbare clară de atitudine a Imperiului otoman faţă de Ungaria, dar şi o deplasare a echilibrului de forţe, la Dunăre, în favoarea turcilor. Vladislav nu voia să renunţe însă definitiv la poziţia de hegemonie cucerită cu greu de secole de confruntări militare şi cerea, în continuare, includerea ţărilor române, a Veneţiei şi Poloniei în clauzele păcii, pentru ţările române dorind înglobarea lor în sfera de influenţă politică maghiară. Ambasadorul Ungariei era practic făcut prizonier de Baiazid al II-lea, care în 1510 nu era dispus să încheie pace în condiţiile impuse de Vladislav. Prizonieratul lui Beley s-a prelungit şi în timpul lui Selim I, vreme de 7 ani fiind folosit ca un element de intimidare în marile campanii din Orient, dintre anii 1510—1517. Numit „rege al Ungariei'', însoţit de soldaţi sârbi şi bosniaci, îmbrăcaţi ca ostaşii unguri[52], trebuia să lase impresia că Ungaria s-a aliat Imperiului otoman în lupta cu duşmanii săi din Asia, şiiţi, conduşi de Ismail-Şah. De aceea, când, în iulie 1511, sosea la Buda ştirea reţinerii ambasadorului maghiar, ştire adusă, împreună cu conceptul păcii, de către solii sultanului, îngrijorarea marii nobilimi era justificată. Sultanul Baiazid al II-lea nu manifesta prea mare bunăvoinţă, respingând includerea Veneţiei şi a ţărilor române în tratatul de armistiţiu.

Motivele de alertă erau întărite şi de pregătirile de asediu împotriva Belgradului şi de iminenta campanie ce se întrevedea în Moldova.

Scrisoarea trimisă lui Bogdan Vodă, la 27 mai 1511, de către regele Ungariei anunţa cu teamă posibilitatea invaziei în Moldova a turcilor şi a tătarilor, precum şi cea a cuceririi Belgradului, de aceea Bogdan era sfătuit să facă pregătirile de luptă necesare şi să trimită jumătate din oastea sa la Oradea, punctul de întâlnire al armatei ungare şi transilvane. Conştient de scăderea forţei de apărare a regatului, Vladislav considera că pierderea Moldovei ar duce în mod inevitabil la intrarea turcilor în Transilvania şi la atacul asupra Ungariei[53], dar nu se putea lipsi de efectivele lui Bogdan.

Confruntarea din Asia, precum şi situaţia neclară din familia lui Baiazid al II-lea, aflat în conflict cu fiul său Selim, care controla situaţia militară din zona Dunării[54], l-au făcut pe sultan să accepte, în cele din urmă, în toamna anului 1511, reînnoirea tratatului de pace cu Ungaria, cu clauzele prevăzute de aceasta. Darurile bogate risipite de veneţieni, prin intermediul ambasadei ungare, dar şi direct marilor dregători otomani, contribuiseră şi ele hotărâtor la schimbarea dispoziţiei sultanului, ce accepta noul armistiţiu pe trei ani, încheiat cu Ungaria,

[51] V. Fráknoi, *op. cit.*, p. 79—80.
[52] L. Tardy, *op. cit.*, p. 117.
[53] A. Veress, *op. cit.*, p. 102—103.
[54] La 25 ianuarie 1512, Selim, atunci prinţ rebel, întărea lui Bogdan stăpânirea gârlelor da la Dunăre vezi şi Şt. Gorovei, *op. cit.*, p. 25.

Veneţia, Polonia, şi *ţările române, rămase încă formal în sfera de influenţă politică ungară.*

Situaţia militară permanent schimbătoare pe frontul din Italia făcea ca la 4 octombrie 1511 semnarea tratatului de constituire a *Sfintei Alianţe*, în care intrau foştii rivali: papa, Veneţia şi Spania, să fie practic actul de dezmembrare a *Ligii de la Cambrai*[55]. Noua ofensivă fulgerătoare lansată de tânărul general francez Gaston de Foix, în iarna anului 1512, împotriva ligii, aducea strălucite victorii Franţei şi supremaţia în Italia, în acelaşi timp Maximilian devenea de acum încolo un adversar al Franţei împotriva căreia căuta acum aliaţi.

Moartea lui Iulius al II-lea şi alegerea noului papă Leon al X-lea, fervent apărător al ideii de cruciadă, aducea în prim plan lupta cu turcii. La 27 aprilie 1513, al VIII-lea Conciciliu de la Lateran, emitea bula de proclamare a cruciadei antiotomane, plănuită ca un ajutor al ţărilor creştine direct ameninţate: Ungaria, Polonia şi ţările române. Leon al X-lea şi-a propus de la început obiective politice care îl diferenţiau de atitudinea adoptată de predecesorul său. Noul papă viza întâi instaurarea păcii în Europa, după care principii creştini urmau să se unească în lupta împotriva turcilor[56].

Intensa activitate diplomatică dusă de papă a fost inaugurată de bula amintită, *Superna illius ordinatione*, urmată de scrisori către împărat, regii Danemarcei, Angliei şi Poloniei, prin care îi ruga să înceteze orice diferend cu vechii rivali, concentrându-şi atenţia doar asupra luptei cu necredincioşii[57].

Hotărârea conciliului de convocare a cruciadei viza ca rolul principal să revină ţărilor din estul Europei, mai puţin angrenate în rivalităţi şi direct ameninţate de pericolul otoman. Se considera că Polonia, unită cu Ungaria şi Rusia, trebuie să atace Imperiul otoman, cucerind Constantinopolul[58]. Evident că ridicarea la luptă a Răsăritului implica şi participarea ţărilor române. Acestea treceau însă în acel moment printr-o nouă cumpănă a raporturilor cu Imperiul otoman şi cu greu s-ar fi putut angaja în luptă. Încă din ianuarie 1512, când Selim era doar prinţ rebel, Bogdan al III-lea încheia „o carte de hotar" *(sânurname)*, pentru stăpânirea gârlelor de la Dunăre, act ce dorea să îi asigure bunăvoinţa celui pe care-l bănuia a fi viitorul sultan. Era firesc deci ca în vara anului 1512, când, în urma unui şir de asasinate, Selim, prelua puterea, înlăturându-şi tatăl şi fraţii, solii din Moldova, să se fi prezentat „cu haraciuri şi peşcheşuri:" pentru a reînnoi „prietenia şi dragostea avute cu răposatul meu tată"[59]. Reînnoirea acestor tratate s-a putut face şi în anul 1513, când, după o expediţie de jaf pustiitoare a tătarilor asupra Moldovei, Bogdan al III-lea era silit să ceară pacea şi protecţia Înaltei Porţi. La fel, noul domn al Ţării Româneşti, Neagoe Basarab, considerat a fi domn devotat sultanului, încheia, în acelaşi an 1513, o reînnoire a aşa-numitelor „capitulaţii"[60]. În 1513, Veneţia şi Polonia semnau şi ele tratate de pace cu turcii, ideea unei cruciade rămânând vie doar în mintea papei.

[55] Arh. Stat. Buc., microfilme Serbia, r. 23, c. 491.

[56] K. M. Setton, *Pope Leo X and the Turkish peril*, în „American Philosophical Society", vol. 113, nr. 6 dec. 1969, p. 369–370.

[57] *Petri Bembo epistolarum Leonis decimi Pontificis Max. nomine scriptorum libri sexdecim., Ad Paulum Tertiarum Pont. Max. Romam missi*, 1535, p. 40, 110–111, 136.

[58] I. Marinescu, *Bogdan al III-lea cel Orb*, Bucureşti, 1910, p. 80–81.

[59] M. Maxim, citând opinia istoricilor turci Tayib Gökbilgin şi T. Danişmed, consideră ca raporturile dintre ţarile române şi Înalta Poartă, în anul 1512, au fost asemănătoare cu cele menţinute de Veneţia, vezi M. Maxim, *op. cit.*, p. 54.

[60] Condiţiile în care a ajuns la tron Neagoe Basarab şi raporturile cu Imperiul otoman redate de T. Gemil, *op. cit.*, p. 161–162.

Anul 1514 aducea alte două evenimente care au împiedicat încă o dată mobilizarea reală a cruciaţilor la luptă. În ciuda entuziasmului cu care împăratul Maximilian îmbrăca haina de cruciat, considerând că a venit vremea împlinirii idealului său cavaleresc de o viaţă, forţele creştine nu au putut fi puse în situaţie de luptă datorită derutei produse de vestea victoriei de la Çaldâran, obţinute de Selim I la 23 august 1514. Sultanul însuşi se aflase pe câmpul de luptă dezorganizând, înfrângând şi nimicind efectivele aliniate de marele conducător al forţelor şiite reunite, Ismail-Şah, care reuşise să scape fugind la Hamadan [61]. Doar venirea iernii şi imposibilitatea trupelor otomane de a se aproviziona a amânat pentru încă un an confruntarea decisivă în Orient.

Vara aceluiaşi an 1514, pe fondul gravelor contradicţii din Ungaria, aducea în locul mobilizării generale prevăzute pentru cruciadă, un război civil pustiitor, ce avea să lipsească Ungaria de orice capacitate eficientă de apărare pentru viitor. Divergenţele latente între mica nobilime şi marii baroni, între aceştia şi iobagi, au făcut ca în faţa pericolului ce ameninţa ţara forţele sociale să fie dezbinate, izbucnind una dintre cele mai sângeroase lupte intestine.

Însăşi opinia publică europeană a receptat răscoala lui Gheorghe Doja ca având un mobil politic, naţional, dincolo de motivele sociale, care erau dificil să fie cunoscute în afara ţării. Un anume negustor veneţian, Giovanni Moro, sosit în insula Veglia, informa că regele şi baronii au considerat prea costisitor un război cu turcii şi au preferat pacea, fapt ce a „nemulţumit poporul", 30 000 de ţărani ridicându-se împotriva regelui, încercând să îl asedieze la Buda [62]. Aceeaşi informaţie o dă şi Gaspar Heltai care spune în cronica sa: „ţăranii s-au ridicat împotriva nobililor zicând: ei au fost cei care ne-au supt atâta timp sudoarea şi sângele, dar *acum ei se ascund şi nu îndrăznesc să lupte împotriva turcilor pentru a apăra ţara*" [63]. (subln. — I.C.).

Răscoala ţăranilor şi represiunea sângeroasă ce i-a urmat au avut urmări dezastruoase din punct de vedere militar pentru regatul ungar, deoarece ţăranii au fost definitiv excluşi din efectivele armatei şi astfel s-a pierdut ultima forţă combativă eficientă, apărarea rămânând la bunul plac al efectivelor militare nobiliare. Numai interesele de moment ce îl angrenau pe Selim I în Orient au făcut ca Ungaria să mai reziste încă 12 ani între marile state europene.

Anul 1515 găsea din nou Europa în febra pregătirilor de cruciadă, principala preocupare a lui Leon al X-lea fiind aceea de a împiedica Ungaria, ajunsă în pragul dezastrului, de a încheia o nouă pace cu turcii, în condiţii *de supunere* faţă de Imperiul otoman [64]. Tocmai de aceea puterile creştine trebuiau mobilizate la luptă împotriva turcilor, ocupaţi de ofensiva din Asia. Spania, Ungaria şi Polonia împreună cu Maximilian I încheiaseră un „sfânt jurământ" de alianţă împotriva turcilor [65].

Lupta antiotomană presupunea însă, în conformitate cu planurile papei Leon al X-lea, atragerea ţărilor Răsăritului. Rusia apărea ca element militar esenţial. Conflictul ruso-polon împiedica însă cooperarea din estul continentului. Maximilian preocupat, în primul rând, de finalizarea dublei alianţe matrimoniale proiectate în Ungaria, căuta să neutralizeze sau să atragă de partea sa bunăvoinţa

[61] G. Székeli, *La Hongrie et la domination ottomane, XV—XVIIe siècles*, în „Studia Turco-Hungarica", 1975, p. 32.
[62] *Ibidem.*
[63] *Ibidem*, p. 30.
[64] *Petri Bembi epistolarum...*, p. 190.
[65] *Documents concerning Rumanian history* (1427—1601), *collected from British Archives by E. D. Tappe*, London, 1964, p. 20.

lui Sigismund al Poloniei, care își exercita în Ungaria influența nu doar ca frate al regelui Vladislav al II-lea, ci mai ales ca susținător al partidei „naționale", antihabsurgice, fiind căsătorit cu Barbara Zápolya.

Prima intenție, aceea de a neurtaliza influența regelui polon, se putea realiza printr-o alianță antipolonă încheiată cu marele cneaz Vasile al III-lea. Primele tratative pentru noua convenție le deschidea în iunie 1514 Georg Schnitzenpaumer, căpitanul cetății Petlau, ambasadorul lui Maximilian la Moscova [66]. Clauzele tratatului erau diferite de acelea din 1490—1491, vizând doar Polonia, nu întreaga dinastie Iagello, interesele în Ungaria cerând nu o intervenție în forță ci câștigarea bunăvoinței marii nobilimi. Pentru a nu-l nemulțumi pe Vasile al III-lea se prevedea și ajutorul militar cerut de acesta pentru ocuparea Kievului.

Interesant este faptul că marele cneaz încerca pentru prima dată să impună într-un act oficial extern titulatura imperială, pe care, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, Ivan al III-lea o folosise în plan religios. Conceptul adus împăratului Maximilian de către Schnitzenpaumer se încheia cu formula „Vasilij împărat și stăpânitor al întregii Rusii" [67].

Pretențiile imperiale ale marelui cneaz al Moscovei îl impresionau neplăcut pe Maximilian, care, prin noii săi ambasadori, dr. Jakob Ösler și Moritz Burgstaller, cerea ca Vasile să renunțe la titlul arogat, pe care doar învestitura papei și recunoașterea principilor creștini i l-ar putea legitima. Solii imperiali aduceau un nou concept prin care ajutorul împotriva Poloniei era formulat în termeni echivoci [68].

Din 1515 orientarea politică a lui Maximilian spre bune relații cu Polonia avea să precumpănească, jertfind fără reticențe alianța cu marele cneaz Vasile. Războiul cu Polonia, dus doar cu ajutorul rusesc i se părea împăratului hazardat; în schimb de bunăvoința lui Sigismund depindea atât angajarea Poloniei în lupta antiotomană, cât și aprobarea căsătoriei atât de mult așteptată între Iagelloni și Habsburgi. La începutul anului 1515 între Maximilian și Sigismund încep tratativele, duse prin intermediul lui Cuspinianus și a vicecancelarului Poloniei, Szydlowiecki [69].

În luna august 1515 începea Congresul de la Viena, care reprezenta pentru Habsburgi încununarea păcii de la Pressburg din 1491. În sfârșit, se oficia dubla logodnă, țelul pentru care Maximilian luptase de-a lungul anilor. Se realiza aducerea Boemiei și Ungariei sub influența Habsburgilor și se sfârșea rivalitatea cu Polonia, Sigismund fiind chiar girantul alianței matrimoniale și politice ce se încheiase.

Congresul de la Viena a însemnat o strângere a raporturilor între Maximilian și Polonia, împăratul, încrezător în autoritatea politică de care se bucura, se angaja să medieze chiar pacea între Rusia și Polonia. Fără nici un fel de bază se angaja că Rusia avea să retrocedeze nu doar Smolenskul, ci și teritoriile cucerite de Ivan al III-lea și nominalizate în tratatul de pace din 1508 ca „ținuturi rusești", după cum cneazul avea să plătească și despăgubirile de război cerute de Sigismund; în încheiere considera că era de la sine înțeles că marele cneaz să „ajute principii catolici în lupta împotriva turcilor cu sfatul și fapta sa" [70].

[66] H. Benedikt, *Die Monarchie des Hauses Österreich. Ein historisches Essay*, München, 1968, p. 16.

[67] H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 79—80.

[68] *Ibidem*, p. 83—85.

[69] *Ibidem*, p. 93—95.

[70] *Ibidem*, p. 97.

Ambasada rusă ce sosea la Viena, în 1515, cu scopul de a cere ajutor militar împotriva Poloniei, rămânea stupefiată de strânsa prietenie afişată de Maximilian faţă de Sigismund al Poloniei. La încercarea de a impune celor doi trimişi ai cneazului, Alexei Zabolockij şi diacul Šcečin, condiţiile deja discutate, ambasadorii ruşi îl făceau să înţeleagă cât de mare fusese naivitatea sa de a crede că politica Rusiei se poate hotărî la curtea imperială. Împăratul trimitea, totuşi, trei ambasade, una după alta, pentru a media pacea polono-rusă şi pentru a obţine sprijinul lui Vasile al III-lea în lupta antiotomană. Soliile trimise, în egală măsură şi de Polonia, nu au avut nici un rezultat, conflictul pentru „teritoriile rutene" continuând până în anul 1516. Mai mult, în 1515 o ambasadă rusă era primită cu multă bunăvoinţă de Selim I. Vasile al III-lea alesese, se pare, în dilema ce se născuse încă din vremea lui Ivan al III-lea: să se erijeze în moştenitor al Imperiului bizantin şi ocrotitor al Bisericii ortodoxe, preluând şi piaţa genoveză, prin bunăvoinţa Imperiului otoman (suzeran al hanatelor tătare) *sau* să se integreze intereselor politice occidentale, veneţiene şi ale papalităţii, intrând astfel în ierarhia recunoscută a principilor creştini [71].

În Ungaria, moartea lui Vladislav al II-lea, în 1516, lăsa pe umerii nevârstnicului său fiu. Ludovic, o sarcină mult prea grea. În vârstă de numai 10 ani, Ludovic intra sub tutela împăratului şi a lui Sigismund al Poloniei. De teama imixtiunilor externe Dieta îl declara, în ciuda vârstei fragede, major, numind un consiliu regal, ce era în realitate o adevărată regenţă colectivă (6 prelaţi, 6 baroni, 16 membrii ai nobilimii mici). Autoritatea slabă a acestui consiliu a sporit anarhia, luptele pentru putere acaparând toată atenţia nobilimii, ce avea să neglijeze definitiv înarmarea ţării [72].

Îngrijorarea lui Leon al X-lea pentru soarta Ungariei era mare şi tocmai de aceea, în iunie 1516, papa dădea încă o bulă de proclamare a cruciadei, care însă nu avea să fie urmată de nimeni. Lipsa capacităţii de apărare a regatului ungar era acum din ce mai bine cunoscută în Europa şi bineînţeles şi în Imperiul otoman.

Antonio Surian, ambasadorul veneţian aflat la Buda până la sfârşitul anului 1516, prezenta la 18 decembrie 1516 un raport amănunţit privind scăderea capacităţii de apărare a ţării în epoca lui Vladislav. Sunt menţionate bogăţiile regatului care bine exploatate de Matia aduceau rezerve însemnate, în timp ce în epoca lui Vladislav abia se puteau strânge 36 000 de ducaţi, din extragerea aurului [73].

Dacă în 1514 speranţele puse de creştini în şahul Ismail erau încă mari, după cum scria doctorul consulatului veneţian din Alep, Giovanni Rotta, dogelui Leonardo Loredano, mai multe ţări, *inclusiv ţările române*, trimiţându-şi solii în Persia [74], în anii 1516 şi 1517 după victoriile strălucitoare ale lui Selim I, ce îi aduceau Damascul şi întregul Egipt, creştinii erau conştienţi că noua direcţie a ofensivei otomane avea să fie Europa, cu punctul de intrare obligatoriu Ungaria.

Neobositul Leon al X-lea proclama, într-un nou conciliu întrunit la Lateran, la 7 martie 1517, cruciada concomitent cu pacea pe 5 ani între principii creştini [75]. La apelul papei au răspuns regii Spaniei, Angliei, Scoţiei, Portugaliei, Ungariei, Poloniei şi Danemarcei. Curia romană elabora un prim-plan al campaniei, ce

[71] *Ibidem*, p. 113.

[72] A. Endrey, *Hungarian History frcm 1301 to 1686*, Melbourne, 1980, p. 71.

[73] I. Balogh, *Velenczei diplomaták Magyarországrol (1500—1526)*, Széged, 1929, Anexa cu relatările ambasadorilor veneţieni, p. XVI.

[74] G. Székely, *op. cit.*, p. 32.

[75] E. Charière, *Négociations de la France dans Levant, ou correspondace, mémoires, et actes diplomatiques*, vol. I, Paris, 1849, p. 63—68.

prevedea ca atacul să fie intreprins de trei coloane: prin Germania, Ungaria şi Peninsula Balcanică, prin Dalmaţia şi Iliricum şi prin Italia, până la Ancona şi Brundisi, spre Egipt şi Grecia. Ţelul final era cucerirea şi împărţirea Greciei, precum şi ocuparea Constantinopolului [76].

Planul papal a fost urmat de cel al lui Francisc I, ce tindea să îşi aroge rolul de conducător şi să mute principalul teatru al pregătirilor de luptă în Italia, fapt ce avea să-i atragă suspiciunea lui Maximilian [77].

Interesant este însă planul elaborat de Maximilian care, pentru a contrabalansa influenţa politică pe care Francisc I tindea să o obţină, miza, din nou, pe forţele Răsăritului: polonezii, valahii, moldovenii, rutenii şi tătarii. Se urmărea deschiderea a trei fronturi, în Marea Neagră, prin ocuparea Chiliei şi Cetăţii Albe, în Croaţia şi în Balcani şi, în fine, ultimul, în Marea Mediterană [78].

În vederea aderării la acest plan cei doi domni români, Stefăniţă şi Neagoe Basarab, încheiaseră în anul 1517 tratate, primul cu Polonia, cel de-al doilea cu Ungaria, prin care se afirma dorinţa expresă a celor doi de a lupta cu turcii [79].

În Ungaria reacţia la noul plan de cruciadă elaborat de suveranii creştini a fost dintre cele mai vehemente. Scrisorile din 19 şi 26 iunie 1518 arată că baronii regatului respingeau ideea unei cruciade, care să dea posibilitatea înarmării ţărănimii [80]. O cantilenă ironică arată clar că opinia marii nobilimi era bine cunoscută în ţară: „Voi ceilalţi, Mari seniori — vă spun —/Paziţi-vă să vă atingeţi de frumoasele voastre săbii argintate şi împodobite/Păziţi-vă să-i loviţi pe turci şi să-i răniţi" [81].

Lipsa de interes pentru războiul cu turcii era dublată şi de sosirea ambasadorului ungur reţinut 7 ani de Selim I. Era vorba despre acel Barnábás Beley, plecat în 1510, care se întorcea în 1517 cu un nou armistiţiu pe 8 ani [82], care dădea mari speranţe nobilimii ungare pentru asigurarea securităţii regatului.

În Ungaria singurul ce manifesta interes pentru planul papei, care viza începerea ostilităţilor din Africa de nord în anul 1518 şi continuarea campaniei în 1519, cu implicarea Angliei, Portugaliei, Franţei şi a şahului Persiei, era regele copil Ludovic. La 1 iulie 1518, Ludovic al II-lea, cu entuziasmul specific vârstei, scria lui Balaco Balachi că este nerăbdător „să şteargă cu desăvârşire numele de turc" [83]. Încrezător în planul final de cruciadă rămânea şi Maximilian, care cerea ca Moldova şi Ţara Românească să înceteze să mai plătească tribut Porţii „şi să intre în slujba creştinătăţii; tot aşa să facă şi Valahia Mică ⟨Oltenia⟩" [84].

Planul amplu a eşuat şi de această dată. După ce, la 1 august 1518, Maximilian primise din nou de la papa Leon al X-lea însemnele de cruciat, nemulţumirea principilor germani părea că avea să împiedice strângerea impozitelor şi mobilizarea armatei [85]. Dezamăgit, la 10 decembrie 1518, în drum spre Innsbruck, împăratul era lovit de boală, sfârşind din viaţă la 31 decembrie 1518. Moartea sa lăsa deschisă lupta pentru tronul imperial.

[76] J. Ursu, *La politique orientale de François Ier (1515—1547)*, Paris, 1908, p. 12.
[77] E. Charière, *op cit.*, p. 53—63.
[78] *Documents concerning Rumanian history...*, p. 21.
[79] H. Ursu, *Moldova în contextul politic european (1517—1527)*, Bucureşti, 1972, p. 21, 23; vezi şi I. Bogdan, *op. cit.*, p. 151; *Documente Hurmuzaki*, vol. II/3, p. 261.
[80] G. Székely, *op. cit.*, p. 34.
[81] *Ibidem*, p. 35.
[82] L. Tardy, *op. cit.*, p. 117.
[83] *Ibidem*, p. 35.
[84] N. Iorga, *op. cit.*, p. 96.
[85] *Deutsche Könige...*, p. 387.

Țările române, direct interesate de evoluția raporturilor între puterile europene și Poartă, rămâneau cu consecvență alături de principii creștini, hotărâte să urmeze politica acestora indiferent dacă ar fi fost vorba despre un conflict armat sau de semnarea păcii. Solia comună trimisă la Roma (la 24 iunie 1519) de Ștefăniță și de Neagoe Basarab, reprezentanți de Anton Paicalas [86], avea drept scop aderarea la cruciadă în condiții egale cu ceilalți principi creștini. Leon al X-lea se angaja „să vă includem la fel ca pe aliații noștri în toate tratativele, în toate tratatele și înțelegerile, dacă vreodată s-ar întâmpla să se facă prin noi ⟨pace⟩ cu numitul turc tiran și să fiți părtași la toate teritoriile pe care victoriile ulterioare le-ar recupera din mâinile turcilor" [87].

Moartea împăratului, lipsa de entuziasm a suveranilor europeni pentru lupta cu turcii, precum și consolidarea Imperiului otoman, devenit o mare putere mediteraneană, au făcut ca proiectul de cruciadă să fie abandonat. După anexarea Siriei, Ciliciei și Egiptului Selim I intrase și în stăpânirea „orașelor sfinte", Mecca și Medina, arogându-și titlul de *calif* [88]. Se întărea astfel caracterul universal al stăpânirii otomane, prin reîntoarcerea la tradiția arabă a unificării puterii temporale cu autoritatea religioasă. Tocmai de aceea forțele europene ce s-ar fi putut angrena în luptă erau insuficiente, așa că ambasadorul Sfântului Scaun, Ieronim Matievici, era trimis la sultan pentru a trata încheierea unui armistițiu general pe 3 ani. Alături de papă, regii Poloniei, Ungariei, Spaniei, al Neapolelui și de ducele Burgundiei (ultimele trei titluri fiind deținute de una și aceeași persoană: Carol I al Spaniei, viitorul împărat Carol Quintul), la egalitate erau înscrise și țările române [89], a căror poziție internațională era astfel recunoscută și consfințită.

Informații despre acest armistițiu, care interesa în primul rând țările de la linia Dunării și Veneția, apar în raportul făcut, la 18 iulie 1519, de ambasadorul Aluise Bon în fața „Consiliului celor zece". Interesant este faptul că poziția de independență relativă a țărilor române (în raport cu Imperiul otoman) este relevată prin includerea constantă a celor două principate în sfera de influență politică a Ungariei, specificându-se și obligațiile față de turci și dificultățile tot mai mari de a se apăra de imixtiunile acestora. Aluise Bon spunea că „voievodul Țării Românești" după ce este ales de țară este „confirmat de regele Ungariei". Se numește „baron al Ungariei" și trimite periodic pentru diferite înștiințări soli la Buda, „după cum face și domnul moldovean" [90].

Problemele centrului și sud-estului Europei au fost însă abandonate de principii creștini, inclusiv de papalitatea după alegerea noului „împărat roman de națiune germană", în 1519, în persoana lui Carol Quintul și în timpul papei Adrian al VI-lea. Planurile ambițioase ale lui Carol l-au făcut să vadă problemele imperiului și ale Casei de Austria, constituită cu atâta trudă și migală de predecesorii săi ca o puternică dinastie imperială a Europei, în ansamblul unor interese politice generale, axate pe interesele Spaniei și pe lupta pentru supremație în Mediterană. De aceea în Dieta de la Worms, în aprilie 1521, numea pe fratele său Ferdi-

[86] G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *Țările române și Italia până la 1600*, București, 1972, p. 99.

[87] *Documente Hurmuzaki*, vol. II/3, p. 215–216.

[88] T. Gemil, *op. cit.*, p. 164; vezi și M. Maxim, *Cristalizarea instituției sultanale în Imperiul otoman în secolele XIV–XVI*, în „Studii și articole de istorie", 1988, p. 180–185.

[89] G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 97.

[90] I. Balogh, *op. cit.*, p. XXXV.

nand locțiitorul său în Germania și Austria [91]. Aceasta însă s-a dovedit a fi adevăratul succesor al politicii lui Maximilian de Habsburg și a urmărit mai departe întărirea Casei de Austria, prin sporirea și mai buna organizare a teritoriilor patrimoniale din centrul Europei, fapt pentru care a considerat indispensabilă mutarea nucleului politic al Imperiului german la linia Dunării de Jos.

Noile probleme de politică externă, generate de vastitatea teritoriilor și de complexitatea intereselor, au făcut imposibilă concentrarea forțelor Habsburgilor doar spre lupta antiotomană și aspectele central-europene. Prin Ferdinand și Carol al V-lea monarhia austriacă se scindează, având de făcut față unor tendințe contrare, ce au dus la nașterea unui sistem diplomatic dublu: spre est, dirijat și controlat de la Viena, iar spre vest dominat de burgunzi și dirijat de la Madrid [92].

În 1520 se producea o schimbare și la tronul Imperiului otoman. Timp de aproape o jumătate de veac un alt mare sultan, Soliman Magnificul, avea să aducă în centrul politicii internaționale pretențiile de supremație universală ale padișahului musulman. Victoriile predecesorilor săi îi aduseseră atât baza teritorială și ideologică necesară, cât și o relativă pacificare a Orientului, de aceea Soliman a avut răgazul de a se întoarce împotriva Europei. În acest scop nu a ezitat să se proclame succesorul „cezarilor romani'' [93], folosindu-se de argumentația politică a rivalului său, Carol Quintul. Poarta Europei centrale și punctul său vulnerabil avea să fie regatul ungar, a cărui cheie de intrare era cetatea Belgrad.

Pretextul campaniei otomane din 1521 era furnizat de arestarea, cu un an în urmă, în 1520, a solului turc trimis la Buda [94]. Atacul fulger declanșat de Soliman se sfârșea cu cucerirea Belgradului (în 1521) și cu căderea primei linii de fortificații a regatului maghiar. Ineficiența sistemului de apărare, a cărei cauză a fost în primul rând lipsa unei armate permanente și a trupelor disciplinate și bine antrenate, a fost accentuată și de șovăiala banderiilor nobiliare. Cele două armate, conduse de Ștefan Báthory și Ioan Zápolya, au urmărit pasiv, din taberele de la Petrovaradin și Lipova, distrugerea fortificațiilor Belgradului. Un contemporan al evenimentelor, călugăr franciscan din Löcse, nota „din cauza inconștienței arătate de seniorii ⟨baronii⟩ noștri și de rege față de nevoia de ajutor a celor asediați de turci s-a ajuns la ocuparea fortăreței Belgrad și Sabács'' [95].

Cucerirea Rhodosului, în 1522, deschidea sultanului o altă importantă cale de acces spre occidentul Europei, anume Mediterana. Amenințarea asupra Ungariei era dublată de pericolul din sud, ceea ce ducea, inevitabil, la disperarea și scindarea forțelor creștine. Printr-o campanie abilă Ungaria era izolată, din punct de vedere diplomatic. Soliman avea să încheie pace cu aliații firești ai regatului maghiar, Polonia și Veneția [96]; ambele simțindu-se amenințate preferau să își apere poziția politică de moment.

Înaintarea lui Soliman părea inexorabilă și tocmai de aceea noul papă Adrian al VI-lea încerca, fără sorți de izbândă, să revină la planurile de cruciadă. Mo-

[91] P. Lahnstein, *Auf den Spuren von Karl V.*, München, 1979, p. 104.

[92] H. Lutz, *Die europäische Politik des Hauses Östereich zeitalter Karl V. und Ferdinands I.*, în *Diplomatie und Aussenpolitik...*, p. 46.

[93] M. Guboglu, *Inscripția lui Soliman Magnificul de la Bender*, în „Studii", nr. 2—3/1956, p. 110—119.

[94] A. Kubinyi, *The road to defeat ; Hungarian politics and defense in Jagellonian period*, în *War and Society in Eastern—Central Europe*, vol. III, Brooklyn, 1982, p. 171.

[95] G. Székely, *op. cit.*, p. 36.

[96] G. Szekfü, *Le quatrième centenaire de la bataille de Mohács*, Paris, 1926, p. 2—3.

mentul ales era anul 1523, când, de fapt, inițiativa luptei antiotomane venea din Orient.

Șahul Ismail al Persiei trimitea în 1523 la Ludovic al II-lea pe călugărul maronit libanez Petrus Cavallarius (fratele Petru) cu o scrisoare prin care îl informa de amplele pregătiri de război ale sultanului, ce urmărea ocuparea Ungariei [97]. Ismail cerea inițierea unei coaliții bicontinentale, motivând aceasta prin dorința sa de a-l ajuta pe regele Ungariei („dimpotrivă pe tine vreau să te ajut, mereu şi vreau să împart soarta ta, fie în pace, fie în război. Sunt gata să te ajut împotriva regelui turcilor, ca și împotriva oricărui dușman, *dacă* în luna aprilie vei începe război împotriva duşmanului, dinspre partea ta îndepărtată, după cum o vom face noi din partea noastră. Mai mult am aflat că un oraş, chiar un oraş bogat din țara ta, a fost de asemenea asediat și capturat, ceea ce este dureros şi greu de îndurat") [98].

Aceeași misiune îndeplinea Petru Libanezul la Roma, ca și în fața Dietei de la Nürnberg și, apoi, în fața împăratului, aflat la Burgos, în decursul anului 1524 [99]. Carol al V-lea, în ciuda entuziasmului papei, nu s-a angajat cu nimic concret, considerând scrisoarea drept o înșelăciune bine ticluită. Rezerva sa a fost însă fatală atât forțelor din Orient (în 1525 şahul Ismail murea), cât, mai ales, Ungariei. De altfel, neîncrederea în solul libanez a fost cu siguranță dictată în primul rând de lipsa posibilității concrete de a se angaja în luptă cu turcii, armatele imperiale fiind din nou angrenate în Italia. Să nu uităm că anul 1525 este anul celebrei sale victorii repurtate la Pavia, împotriva francezilor, victorie soldată cu prizonieratul lui Francisc I.

În ciuda misiunii secrete a călugărului maronit, ambasadorul venețian la Buda, în 1523, afla despre conținutul soliei acestuia și judeca cu proprii săi ochi situația din Ungaria. Raportul trimis la Veneția de secretarul ambasadorului Laurenzo Ori, pe nume Francesco Massaro, informa că de teama şahului Persiei *(„signor Saphis")* turcii vor să își asigure un nou armistițiu cu Ungaria și Veneția. Ungurii însă „din avariție" nu vor să încheie pace cu turcii înainte de a primi de la Seniorie ajutorul anual de 80 000 de ducați [100]. Mai mult, venețianul îl acuza pe trimisul Ungariei, Filip More, că aducea în fața „Consiliului celor zece" ştiri false, prin care se pretindea că regele cu o armată numeroasă este gata de luptă, când el a putut vedea, la 8 august că, după o lună de la mobilizarea generală, abia se adunaseră 4 000 de soldați. De aceea cerea suspendarea ajutorului financiar [101]. Concluzia sa era tristă dar adevărată: Ungaria, altădată o mare putere, deşi bogată şi bine populată, din cauza proastei guvernări și a incapacității de a se apăra, datorată neînțelegerilor interne, nu poate să facă față unui atac otoman. Mai grav era, după părerea ambasadorului venețian, şi faptul că, dacă turcii nu porneau imediat o campanie, Ungaria nu ar fi în stare să folosească răgazul pentru a se înarma și pregăti de luptă, ci „ungurii s-ar mulțumi să stea ⟨să aştepte⟩ și nu vor face pregătiri de luptă" [102].

[97] L. Tardy, *Ungarns antiosmanische Bündnisse mit Staaten des Nahen Ostens und deren Vorgeschichte*, în „Anatolica", nr. IV/1971–72.

[98] Idem, *Beyond the Ottoman Empire...*, p. 130–131. Scrisoarea a fost tradusă de autor în limba engleză.

[99] *Ibidem*, p. 134–135.

[100] Fr. Firnhaber, *Vicenzo Guidoto's Gesandschaft am Hofe K. Ludwig's von Ungarn*, Wien, 1848, p. 10.

[101] *Ibidem*, p. 11.

[102] *Ibidem*, p. 17.

Conştient de dezastrul militar şi politic ce ameninţa Ungaria papa Adrian al VI-lea trimitea, în vara anului 1523, pe cardinalul Thomas Vio ca legat apostolic în regatul maghiar, pentru a pune la punct planul coaliţiei antiotomane. Antonio Burgio, descendent al unei glorioase familii franceze, stabilită în secolul al XI-lea în Sicilia, dornic de a face carieră diplomatică, îşi punea în slujba papalităţii calităţile sale de excepţie şi îl însoţea pe cardinalul Vio în această primă misiune [103]. Cum în septembrie 1523 Adrian al VI-lea murea, planurile de luptă împotriva turcilor erau, din nou, amânate.

Succesorul lui Adrian al VI-lea, Clement al VII-lea (numele său adevărat fiind Giulio Medici), îl trimitea pe Burgio, la sfârşitul lui februarie 1524, la Buda pentru a-l convinge pe Ludovic al II-lea, *să nu încheie pacea cu turcii, pe care aceştia doreau să o negocieze din 1523.*

Planul lui Clement al VII-lea de a reface forţa de apărare şi de ofensivă a regatului maghiar se baza pe câteva coordonate: restabilirea ordinii interne şi a autorităţii regale, garanţie a întăririi capacităţii militare; alianţa cu Polonia, ce urma să fie un punct-cheie al menţinerii echilibrului european şi pentru ca acest plan să poată deveni realitate Burgio trebuia să aducă însemnate subsidii pentru a se putea înrola trupe de mercenari [104].

Convins că aşa-numita „partidă a curţii", antihabsburgică, manevrată de Zápolya şi devenită foarte activă după 1521, când se înfăptuise dubla căsătorie pentru care luptase aproape două decenii Maximilian, nu era cu nimic mai ataşată intereselor ţării ca cea adversă, a lui Báthory, legatul papal încerca să obţină ajutor militar de la Sigismund al Poloniei. Bineînţeles misiunea sa la curtea polonă a fost primită cu răceală, deoarece regele polon avea de făcut faţă dificultăţilor propriei ţări. În august 1525, Antonio Burgio, sincer ataşat cauzei ungare şi adus la disperare de nepăsarea marilor baroni, făcea un apel patetic în Dieta întrunită la Rákos ca nobilimea să îşi unească forţele pentru a salva patria. Promitea, în schimb, ajutorul băncii Fuggerilor pentru subsidiile necesare [105].

Cu toate demersurile făcute mobilizarea şi înarmarea generală nu progresa, Antonio Burgio avertizându-l pe papă la 18 ianuarie 1526 că Ungaria nu se poate apăra, fiind la discreţia inamicului. Regelui îi lipsesc banii chiar şi pentru masa zilnică, de aceea nu poate fi vorba de a-şi înarma oamenii. Fortificaţiile au căzut şi nu mai există nici un loc „unde să îţi tragi sufletul şi să aştepţi ajutor". De altfel, Burgio, realist, considera că nici nu avea cine să ajute Ungaria: imperiul era el însuşi sfâşiat de lupte interne, iar Polonia semnase deja pacea cu turcii pe 5 ani. Pesimist conchidea „am puţină experienţă în ceea ce priveşte războiul, dar atâta câtă am eu nu văd nici un mijloc prin care ar putea fi salvat acest regat, dacă turcul vine" [106]. Singurul remediu la această situaţie disperată nu putea fi decât „pacea între principi".

[103] V. Fráknoi, *Le baron Burgio, nonce de Clement VII en Hongrie*, Florence, 1884, p. 6–7.

[104] *Ibidem*, p. 12.

[105] Ibidem, p. 17.

[106] *Monumenta Vaticana, Relationes Oratorium pontificorum 1524–1526*, vol II/1, Budapest, 1884, p. 305. „... *Che sia certa sua Santitá che questo Regna non si puo difendere, et che campa a discretione de lo inimico, zoé tanto quanto vol lasarreo campere. Quanno non puó questa Maestá né li signori far tanto, che le gente che é in li confini sia pegata, como é possbile, che sustegnino la guerra contra tutta la potentia del Turco? La Maestá del Re é in spesso li manca per la cocina. Li Signori discordi la nobilita divisa; ma se ben foser concordi, che mai potrian far loro senza uno minimo apparato de la querra. Li potrian dare una giornata et perdere;* **non hano uno solo loco forte, ove possiano reclinare il capo per respirare un poco et aspetare**

Pacea între principii creştini era însă departe. Anul 1525 cunoscuse, deja, un adevărat scandal european, datorat dezvăluirii tratativelor începute de regele „preacreştin", Francisc I, cu Soliman Magnificul. Prizonier la Madrid, după lupta de la Pavia, regele Franţei căuta aliaţi. Turcii, gata să lovească pe Habsburgi în Mediterană şi prin Ungaria, în posesiunile patrimoniale austriece, păreau cei mai potriviţi parteneri. Prin intermediul mamei sale, Luiza de Savoia, Francisc trimitea emisari la Soliman. La începutul anului 1526, sultanul răspundea cu o scrisoare, care, deşi evazivă, se vădea a fi deosebit de prietenoasă. Traducerea textului adus din partea sultanului în franceza epocii era următoarea: „*[...] il n'est pas étonnant que des empereurs soitent défaits e deviennent prisonniers. Prenez donc courage et ne vous laissez pas abattre. Nos glorieux ancêtres et nos illustres aieux [...] n'ont jamais cessé de faire guerre pour repousser l'ennemi et conquérir du pays. Nous aussi nous avons marché sur leur traces [...]. Nuit et jour notre cheval est sellé et notre sabre est ceint. Que Dieu Très-Haut facilite le bien[...] Du reste, en interrogent votre susdit agent sur les affaires et les nouvelles vous en serez informé*"[107]. Cum răspunsul sosea în momentul în care Francisc I era eliberat şi cum existenţa acestor tratative devenise publică, regele Franţei amâna pentru încă doi ani, până în 1528, semnarea tratatului de pace cu turcii.

Dincolo de teatrul de operaţiuni din Italia, nici papa nici împăratul nu se grăbeau să se angajeze în luptă. Ferdinand de Austria, interesat de soarta Ungariei, din multiple motive, generate de dubla înrudire (fiind căsătorit cu Ana, sora regelui Ludovic al II-lea, care, la rândul său, se căsătorise cu Maria de Austria, sora lui Ferdinand), dar şi de apropierea periculoasă a înaintării turcilor, încerca în van să atragă atenţia lui Carol al V-lea asupra regatului maghiar[108].

La 25 aprilie 1526, scrisoarea lui Burgio era mai disperată ca oricând: „dacă sultanul vine într-adevăr nu pot decât să repet ce v-am scris deja de atâtea ori. Sanctitatea voastră să considere *acest regat ca şi pierdut*. Dezordinea a ajuns la culme şi lipseşte tot ce este necesar pentru a duce războiul. Printre nobili nu se vede decât ură şi invidie. Dacă sultanul ar promite iobagilor ⟨şerbilor⟩ că-i va elibera ar putea ridica o răscoală mult mai sângeroasă decât cea din 1514. Dacă regele le-ar promite că-i eliberează şi-ar îndepărta nobilimea"[109].

Regele încerca, cu eforturi supraomeneşti, să asigure o mobilizare generală. La 29 martie 1526 dorea înarmarea unei cincimi din iobagii din regiunile sudice. La 31 iulie cerea banului Croaţiei şi Dietei să elibereze o jumătate din ţărănimea aservită din zonă[110]. Cererile sale erau fără rezultat, nobilimea temându-se de o nouă ridicare la luptă a ţărănimii.

În primăvara anului 1526, dieta stabilea planul de operaţiuni. Ioan Zápolya primea ordin să intre în Transilvania şi de aici, prin Ţara Românească, să atace turcii din flancul drept şi din spate[111]. Bineînţeles nici acest ordin nu a fost executat.

aiuto. *Ma se ben l'havesero donde aspetterano aiuto loro? Da terra tedesca che è pian de dissensione et senza una obedientia a li suoi superiori, et naturalmente inimica de questa natione? O da Polonia che have fermata gia la treuga, con lo turco per cinque anni?* **Io ha poca experientia de la cose de la querra ma per quella poca che ho; io vedo nixuno rimedio di poter salvare questo Regnio**, se le Turco viene gagliando como verra, si haverra a venire" (subln.—I. C.).

107 G. Szekfü, *op. cit.*, p. 1–2.

108 Aceste amănunte apar şi în relatarea ambasadorului veneţian la Buda, Laurenzo Orio, în Fr. Firnhaber, *op, cit.*, p. 9.

109 *Mon. Vaticana...*, vol II/1, p. 368.

110 G. Székely, *op. cit.*, p. 368.

111 L. M. Alföldi, *The Battle of Mohács (1526)*, în *War and Society....* p. 193–194.

Nici celelalte contigente nobiliare nu se grăbeau să facă joncţiunea în punctul de întâlnire hotărât, Tolna. La 30 iunie, sultanul era în faţa Belgradului, dar trupele nobiliare nu se întâlniseră încă.

Pretextul tergiversării pornirii campaniei a fost dorinţa nobililor ca regele să îi însoţească. În timp ce baronii aşteptau sosirea regelui, turcii treceau Sava şi asediau cetatea Petrovaradin. Ultimul ordin de luptă dat lui Zápolya era acela de a apăra Drava, singurul obstacol rămas în calea înaintării otomane fiind un râu de circa 250 m lăţime. Nici de această dată dispoziţia nu era respectată. La 28 august, Soliman ajungea la Mohács. Ungurii cantonaţi, deja, aici se întâlneau în consilii de război interminabile. Cea mai mare parte a nobilimii, în frunte cu Tomori Pál, considera că trupele turceşti sunt prost înarmate şi cerea atacul neîntârziat[112].

Lupta ce s-a dat a fost însă atât de crâncenă şi sângeroasă încât turcii înşişi s-au oprit de a urmări trupele maghiare, după căderea nopţii. Regele murea pe câmpul de luptă, trupul său dispărând pe veci în mlaştinile de la Mohács. Pe 30 august, la miezul nopţii, Antonio Burgio, care rămăsese la Buda în ciuda ordinului de rechemare la Roma, primit la 19 august, afla vestea zguduitoare a înfrângerii şi a morţii regelui[113].

Izolarea totală în care se aflase Ungaria, în 1526, când toate statele europene, inclusiv papalitatea, din dorinţa de a-i vedea pe Habsburgi zdrobiţi, încheiaseră pacea cu turcii, sacrificând cu bună ştiinţă soarta Europei centrale, dezorganizarea şi panica din regat au dat acestei înfrângeri proporţiile unei catastrofe naţionale.

Concluzia marelui umanist Erasmus din Rotterdam era clară şi înfiera întreaga politică europeană din primul sfert al veacului al XVI-lea, când războaiele italiene polarizaseră toate dispozitivele armate disponibile în Occident, făcând imposibilă apărarea liniei Dunării şi oprirea înaintării otomane. „Acum această luptă între principi a mijlocit turcilor deschiderea drumului astfel că întâi Rhodosul, apoi Ungaria au căzut"[114].

Ideea ce se poate desprinde este clară. Lupta pentru supremaţie în Europa central-răsăriteană între Habsburgi şi Iagelloni a abătut atenţia de la adevăratul pericol ce ameninţa sud-estul continentului, Imperiul otoman. Conflictul pentru preluarea „moştenirii" ungare şi a rolului de hegemon în zona Dunării a provocat dezinteres pentru lupta cu turcii, care ar fi fost mai uşor de anihilat de o coaliţie europeană în momentul în care se aflau pe frontul din Asia. De asemenea, conflictele interne din Ungaria şi slăbirea autorităţii centrale au fost cauza principală a înfrângerii de la Mohács, care, deşi a fost doar o luptă pierdută într-o confruntare militară, a luat proporţiile unei catastrofe naţionale, pentru că a împărţit definitiv Ungaria în două zone de influenţă politică exercitată de puteri străine. Totodată, s-a deschis un nou episod al luptei pentru hegemonie la Dunărea de Jos, de data aceasta într-o confruntare mai strânsă şi directă între Habsburgi şi Imperiul otoman, ramificaţii ale acestui conflict fiind şi cauza confruntărilor din Mediterană cu spaniolii şi în Oceanul Indian cu portughezii.

[112] *Ibidem*, p. 194.

[113] V. Fráknoi, *op. cit.*, p. 42–43.

[114] L. Nyikos, *Erasmus und der böhmisch-ungarische Königshof*, în „Sonderabdruck aus Zwingliane", Band VI, Heft 7, 1/1937, p. 1–2, extras.

UN „MEMORIU" AL LUI MIHAI VITEAZUL PUȚIN CUNOSCUT

ȘTEFAN ANDREESCU

Silit să părăsească temporar scena politico-militară a spațiului carpato-danubian, Mihai Viteazul a sosit la Viena în data de 12 ianuarie 1601 [1]. Dar aici a fost oprit și obligat să zăbovească mai bine de o lună, în temeiul unui ordin al curții imperiale habsburgice [2]. Numai deteriorarea gravă a situației din Transilvania, unde dieta convocată la Cluj de nobilul Ștefan Csáky l-a proclamat principe, în 3 februarie — pentru a treia oară! —, pe Sigismund Báthory, a făcut posibilă deplasarea voievodului român și la Praga, unde el a intrat în ziua de 23 februarie 1601 [3].

Cea dintâi audiență a lui Mihai Viteazul la împăratul Rudolf II a avut loc în după-amiaza zilei de 1 martie 1601 [4]. Dar, după cât se pare, domnul român a mai beneficiat de încă o audiență, în 4 martie, care de astă dată a durat nu mai puțin de două ore [5]. Cele două întrevederi au fost de o însemnătate capitală, deoarece ele au adus, în sfârșit, dezlegarea pentru ajutor, mult așteptată de voievod. Ulterior, în 10 martie, el a fost invitat să participe a reuniunea consiliului imperial, în care trebuiau să se stabilească modalitățile practice de furnizare a ajutorului și să se analizeze planul său de acțiune [6].

[1] Știre consemnată la Viena în 13 ianuarie 1601: „Ieri a sosit aici voievodul valah cu o suită transportată de 40 de cai, care, în cea mai mare parte provin de la tătari, cu arcuri cu săgeți și patru sabii aurite, conduși cu 12 trăsuri" (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, IV, București, 1986, nr. 235, p. 315. Mai departe această culegere de documente va fi citată prescurtat: *MVCE*). Vezi și P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 238 239.

[2] Despre acest ordin vorbește nunțiul papal la Praga, Spinelli: „Il Valacco arrivò poi a Vienna et hebbe audienza dall'Arciduca Mathias ma intendo haver' havuto ordine di fermarsi in questa Città, sin'che si pigli qualche risolutione intorno alle cose di Transilvania" (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, București, 1894, nr. CCC, p. 206).

[3] Vezi Alex. Lăpedatu, *Din zilele de cădere ale lui Mihai Viteazul*, București, 1908, p. 27—28; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 240. În 17 februarie 1601, din Viena se raporta: Mihai „va fi *lăsat* să plece mâine la Praga" (s.n. — Șt. A.). (*MVCE*, IV, nr. 239, p. 318). Și, într-adevăr, domnul a părăsit Viena în 18 februarie (*ibidem*, nr. 241, p. 319). Pentru data sosirii la Praga, vezi A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VI, București, 1933, nr. 305, p. 328; Nicolae Buta, *I paesi romeni in una serie di «avvisi» della fine del Cinquecento*, în „Diplomatarium Italicum", II, Roma, 1930, nr. CCLXIV, p. 195. Un alt raport din Praga, din 26 februarie, pune și el în legătură permisiunea dată lui Mihai de a veni la curte cu evenimentele din Transilvania (ultima ediție: *MVCE*, V. București, 1990, nr. 287, p. 422).

[4] Vezi Hurmuzaki, *Documente*..., XII, București, 1903, nr. MDCLXXVIII, p. 1157; nr. MDCLXXIX, p. 1158; VIII, nr. CCCV, p. 209. Ultimul act citat, un raport venețian din 5 martie, ca și cel, din aceeași zi, al ambasadorului spaniol Don Guillen de San Clemente, atestă că această audiență a fost „foarte scurtă" (Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, nr. CCCLXXXIV, p. 182: „[...] le dió audencia, aunque muy breve").

[5] A. Veress, *op. cit.*, VI, nr. 309, p. 333: „Der Michael Weyda hat bey Ihrer Mayestät 2 Studenlang Audienz gehabt, und solle täglich wieder verrücken". Cel ce a formulat părerea că au existat două audiențe la împărat a fost P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 240. În schimb, A. Veress a susținut că „întâia și unica audiență" a lui Mihai a fost cea din 1 martie 1601 (*op. cit.*, VI, p. 329, nota 1).

[6] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, nr. CCCVI, p. 210; izvor folosit de A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, ed. a IV-a, vol. III, București, 1988, p. 278—279.

„Studii și materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 195—200, 1995

În legătură cu cele două audienţe la împărat, în istoriografia noastră predomină până în ziua de astăzi următoarea opinie a lui P. P. Panaitescu, formulată în paginile monografiei sale închinate lui Mihai Viteazul, apărută în 1936: „Nu ştim ce şi cum va fi vorbit Mihai în aceste înalte locuri, dar izbânda lui a fost deplină, toate pârile se dovediră mincinoase, el dobândi încrederea împăratului şi fu însărcinat să ridice o nouă oaste de mercenari ca să recucerească Ardealul"[7]. Peste mai bine de trei decenii, în 1972 Constantin Rezachevici adopta această părere fără nici un fel de rezervă: „Primirea altor ambasadori în ziua aceea a fost suspendată. Convorbirea lui Mihai cu Rudolf a durat două ore. Nefiind vreun diplomat străin de faţă, nu s-a păstrat nici un raport asupra celor discutate atunci. Curând, însă, Mihai a fost primit din nou de împărat şi în cursul lunii martie 1601 devine o personalitate foarte cunoscută la curtea din Praga"[8]. În fine, în 1976, în încercarea lui de monografie asupra voievodului, Manole Neagoe scria la rândul lui: „ [...] la 1 martie Mihai apărea pentru prima dată în faţa împăratului, peste câteva zile avea loc o nouă întrevedere, care dură două ore. Nu avem nici o însemnare despre cele discutate de cei doi oameni"[9]. Lucrurile par aşadar limpezi: nu dispunem de nici o mărturie despre conţinutul discuţiilor de la Praga între Rudolf II şi Mihai Viteazul.

Totuşi, există un izvor de primă mână, care ne poate lumina, cel puţin parţial, în această privinţă. Este vorba de un text în limba italiană, nedatat şi nesemnat, care a fost tipărit încă din anul 1903, în cuprinsul volumului XII al colecţiei Hurmuzaki. Editorul acestui masiv volum, dedicat în întregime epocii lui Mihai Viteazul, a fost — cum se ştie — Nicolae Iorga. În momentul când a clasat materialul documentar pentru tipar, marele istoric nu şi-a dat nici el seama despre ce fel de text are în faţă. El l-a atribuit, însă, corect voievodului, rezumându-l în aceşti termeni vagi: „Îndreptăţirea lui Mihai-Vodă faţă de împărat". Cât priveşte data redactării lui, Iorga l-a plasat atunci în lunile „ianuar-mart." 1601, de fapt inserându-l între un act din 29 ianuarie şi un altul din 3 februarie 1601[10]. Peste un lung şir de ani, când şi-a pregătit propria sinteză asupra biografiei şi personalităţii lui Mihai Viteazul — monografie apărută în două volume, în anul 1935 —, acelaşi Iorga a sesizat totuşi exact natura reală a acestui izvor. Căci în volumul al II-lea al *Istoriei lui Mihai Viteazul*, la p. 126, ne întâmpină următoarele fraze: „primit în audienţă la 14 mart 〈*sic !*〉, 〈Mihai〉 *n-avea decât un sfat: să se lucreze răpede până la Paşti, cu dânsul împreună.* Nu cerea decât locurile de refugiu în Ungaria de Sus: Skt.-Georg şi Pösing, un adăpost ardelean. Nemeşii încă să fie aduşi în robie, numai secuii rămâind liberi, pentru meritele lor". Toate acestea sunt elemente spicuite de Iorga tocmai din documentul care ne preocupă şi, de altminteri, în notă, el trimite la pagina şi numărul de ordine sub care a fost publicat în vol. XII al colecţiei Hurmuzaki[11]. Cum se vede, marele istoric a pus lucrurile la punct în treacăt — ca în atâtea alte împrejurări! —, fără să insite în vreun fel. Dar acest fapt a rămas neobservat, iar actul în cauză a fost în continuare pur şi simplu ignorat...

În ediţia Hurmuzaki, documentul respectiv poartă, la sfârşit, indicaţia fondului arhivistic din care a fost cules: Viena, *Haus-, Hof- u. Staatsarchiv, Hungarica*, 1601, 1° 84 şi urm. Am avut ocazia, de curând, să examinez originalul pe un microfilm păstrat la Arhivele Statului din Budapesta[12]. Am remarcat astfel, mai întâi, o notă arhivistică modernă, în limba germană, din care rezultă că, iniţial, documentul s-a aflat rătăcit printre cele din luna septembrie 1600[13]. Imprecizia plasării lui în arhivele vieneze s-a datorat, cu siguranţă, absenţei datei. Dar acelaşi examen direct mi-a vădit un lucru mult mai însemnat: textul, care însumează şapte pagini

[7] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 240—241.

[8] C. Rezachevici, *Glorioasa pribegie a lui Mihai Viteazul*, în „Magazin istoric", an. VI (1972), 3, p. 64. Cum se observă, spre deosebire de Panaitescu, autorul citat crede că cea dintâi audienţă ar fi durat două ore, ceea ce ni se pare puţin probabil, dacă citim cu atenţie mărturiile existente (vezi mai sus n. 4).

[9] Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, Craiova, 1976, p. 210; idem, *Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1994, p. 272.

[10] Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. MDCLVI, p. 1 143—1 145. Acest extraordinar volum de documente, care acoperă răstimpul 1594—1602, este chiar subintitulat *Acte relative la războaiele şi cuceririle lui Mihai-Vodă Viteazul.*

[11] N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, Bucureşti, 1935, p. 126; vezi şi ed. îngrijită de N. Gheran şi V. Iova, Bucureşti, 1968, p. 388. Dintr-o probabilă scăpare de corectură a lui Iorga, din frazele citate rezultă că Mihai ar fi fost primit la curte în 14 martie. Dar, în notă, Iorga trimite la unul din actele care vorbesc de cea dintâi audienţă, din 1 martie (primul citat şi de noi mai sus, n. 4).

[12] Arh. Stat. Budapesta, microfilm W. 717, Fasz. 141, Hungarica, c. 61—64.

[13] „eingelegt in das Jahr *1600* zum Schlusse des Monates *September*".

de manuscris, a fost așternut pe hârtie dintr-o „suflare", adică *sub dictarea voievodului!* Numai așa se explică de ce scrisul devine, de la o filă la alta, din ce în ce mai urât și, în consecință, greu descifrabil. Ținând seamă de această observație, dar și de absența datei, a mențiunii locului de redactare, precum și a semnăturii lui Mihai, m-am întrebat apoi ce semnificație poate avea prezența acestui act în arhivele imperiale din Viena? Căci o „ciornă" a unui memoriu al voievodului — așa cum are aspectul la prima vedere — în nici un caz nu-și avea rostul acolo. Este logic de presupus că, dacă ar fi fost vorba de un *memoriu scris*, ce trebuia înaintat împăratului Rudolf II, textul ar fi fost mai întâi transcris pe curat și ar fi fost prevăzut cu toate elementele absente, amintite mai sus, inclusiv semnătura domnului.

Meditând încă odată și asupra conținutului, am ajuns la concluzia că Nicolae Iorga a avut perfectă dreptate: acest document privește nemijlocit una din cele două întrevederi ale lui Mihai Viteazul cu împăratul Rudolf II, foarte probabil ce-a de a doua, din 4 martie 1601, care a durat ceva mai mult, preț de două ore (întâia audiență, din 1 martie, a avut, desigur, în principal un caracter protocolar). Prin urmare, în ajunul acestei audiențe, adică în chip cât se poate de plauzibil în ziua de 3 martie 1601, Mihai Viteazul a dictat cele ce avea de spus, în esență, împăratului. Așa credem că a luat naștere acest text, căruia a doua zi, la începutul audienței, i s-a dat citire în prezența celor doi. În treacăt fie zis, știm că la cea dintâi audiență Mihai Viteazul a fost însoțit de un tălmaci *(un Dragomano)*, care va fi semnalat alături de el și câteva zile mai târziu, în cursul întâlnirii avute de domn cu ambasadorul venețian la Praga[14]. Acest tălmaci a fost cel ce a dat citire și textului discutat, care a slujit drept introducere pentru dialogul care, neîndoielnic, a urmat. Ulterior, poate la cerere, textul respectiv a fost lăsat unuia din secretarii imperiali, care au asistat la audiență. Așa ne închipuim că s-au desfășurat lucrurile în legătură cu acest document.

„Memoriul" în cauză — practic, a fost vorba de cuvântarea domnului român în fața împăratului Rudolf II! — este, în ordine cronologică, cel din urmă text de analiză politică mai amplu rămas de la Mihai Viteazul din răstimpul pribegiei la Viena și Praga. Vom încerca acum să-l raportăm, succint, la celelalte două, care l-au precedat și care sunt demult bine cunoscute. Cel dintâi tot în ordine cronologică a fost memoriul din 17 ianuarie 1601, tălmăcit în latină și trimis din Viena împăratului. Cum se știe, Nicolae Iorga a găsit potrivit să-l transpună din nou în românește și să-l introducă în antologia întocmită de el, *Scrisori de boieri — Scrisori de domni*[15]. Aici Mihai explică răsturnarea sa ca un episod din șirul trădărilor nobilimii ardelene, din ultimii ani, față de cauza imperială, dar și a „purtării fără socoteală" a generalului George Basta, care în loc să-l ajute pe el, a trecut de partea nobililor răsculați împotrivă-i. Pe seama gestului lui Basta este pusă consecința cea mai gravă a evenimentelor de la sfârșitul verii și din toamna anului 1600: „[...] ai scăpat Măria ta din mână Moldova și Țara Românească și Kanisza"; iar „din Țara Românească și din Moldova, Ardealul se poate lua ușor". Pe de altă parte, domnul avertiza că nobilii ardeleni nu „din credință au ascultat și s-au unit cu Basta", ci din pricina „întârzierii lui Sigismund Báthory, pe care-l așteptau". Perspectiva era deci ca Transilvania să intre din nou în obediența coroanei polone, iar turcii în viitor să profite de această situație și să năvălească „în părțile ungurești și în alte ținuturi învecinate, spre marele rău al Măriei tale și a toată Casa de Austria"[16]. Între timp, avertismentul lui Mihai cu privire la atitudinea nobilimii ardelene își găsise deplina confirmare prin proclamarea încă odată ca principe a lui Sigismund Báthory, care va reveni din Polonia — prin Moldova lui Ieremia Movilă — și-și va ocupa tronul în 27 martie 1601[17].

Al doilea memoriu al lui Mihai Viteazul, cel mai cuprinzător — păstrat în limba italiană —, a fost pe drept cuvânt numit de Iorga, care l-a semnalat în anul 1925, printr-o comunicare

[14] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 209 și 210. Interpretul lui Mihai pare să fi fost un ragusan, Giovanni di Marco (E. Turdeanu, *Quelques Ragusains auprès de Michel le Brave*, în *Trois mémoires sur Michel le Bravue*, Bucarest, 1938, p. 68—69).

[15] Vezi ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932, nr. XLIX, p. 233—249 (de fapt, Iorga arată că a preluat, îndreptându-o, tălmăcirea publicată încă din secolul trecut, de Al. Papiu-Ilarian, *Tesaur*, I, 1862, p. 253—270).

[16] *Ibidem*, p. 240.

[17] În 23 martie, Sigismund a sosit la Bistrița, venind din Moldova (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1901, p. 29). Pentru trecerea lui prin Botoșani, în ajunul datei de 18 martie, vezi scrisoarea lui Ieremia Movilă către cancelarul Zamoyski, din Iași, 23 martie 1601 (Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II-2, București, 1895, nr. XIII, p. 23). Este de reținut că, încă aflat la Viena, în 10 februarie 1601, Mihai era deja informat despre schimbarea de orientare politică a Transilvaniei, produsă prin proclamarea lui Sigismund ca principe (*MVCE*, I, București, 1982, nr. 229, p. 646).

rostită la Academia Română: *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuş*[18]. Într-adevăr, acest text oferă o autobiografie politică de un interes excepţional, în măsura în care, pe lângă elemente care au fost preluate din cronica oficială a domniei lui Mihai, de mai multe ori răsar întregiri şi accente ce poartă în chip vădit amprenta stilului propriu al voievodului. Ultimul exeget al acestui text fundamental, care l-a editat în tălmăcire românească în antologia *Literatura română veche*, apărută în anul 1969, regretatul Aurel Decei, l-a datat după 16 februarie 1601[19]. Dar oricum, memoriul acesta, în forma sa definitivă, a fost expediat la Florenţa marelui duce de Toscana, Ferdinando I de'Medici — căruia îi era destinat —, înainte de 18 februarie 1601, când Mihai a părăsit Viena spre a merge la Praga[20]. *Memoriul II*, cum l-a denumit pe scurt A. Decei, conţine deci o imagine de ansamblu a domniei lui Mihai, o explicare şi justificare a faptelor sale în calitate de prinţ aparţinând lumii creştine, până în clipa în care, aşa cum încheie domnul: „[...] am pierdut tot, şi ţări şi bogăţii şi soţie şi copilaşi şi, în sfârşit, tot ce am avut pe lume"[21].

Faţă de *Memoriul I* şi *Memoriul II*, textul discutat acum — şi pe care-l putem denumi, în chip provizoriu, *Memoriul III* — se deosebeşte net prin faptul că nu mai are un caracter retrospectiv. Mihai Viteazul face o succintă analiză a situaţiei prezente din răsăritul Europei, din unghi de vedere geopolitic şi strategic. De astă dată, domnul pune cu tărie în evidenţă cauza profundă a refluxului autorităţii Casei de Austria în această zonă, precum şi, implicit, a căderii lui — Polonia! Or, cercetările moderne şi contemporane asupra istoriei lui Mihai Viteazul au ajuns, în esenţă, la exact aceeaşi concluzie: nu puterea otomană, ci rivalitatea polono-habsburgică a constituit principala cauză a scoaterii voievodului român de pe scena politică a spaţiului carpato-danubian. Căci, într-adevăr, în toamna anului 1600, forţele polone, comandate de cancelarul Jan Zamoyski au fost cele care — după ce l-au reinstalat pe tronul Moldovei pe Ieremia Movilă — au dat ultimele lovituri, hotărâtoare, lui Mihai Viteazul, obligându-l să părăsească până şi Ţara Românească, unde se retrăsese...

Atrage atenţia apoi, în textul discutat, insistenţa cu care domnul, în chip repetat, cere să se pună numaidecât în mişcare şi să intre în acţiune, nelăsând răgaz inamicilor — identificaţi în „turci, tătari şi poloni", ei având acum la dispoziţie şi resurse din „Moldova, Ţara Românească şi Transilvania" — să se organizeze şi să-şi unească forţele, odată cu venirea anotimpurilor prielnice campaniilor militare. Totodată, Mihai se arată convins că oriunde se va ivi el, va atrage asupra sa pe duşmani, năruind astfel orice plan vor fi făcut în legătură cu o ofensivă dirijată spre Ungaria de Sus. În sfârşit, cu toate că aflat într-o poziţie extrem de dificilă — el solicita pentru sine numai ajutorul ca să-şi redobândească „moşia", adică scaunul domnesc al Ţării Româneşti! —, Mihai nu ezită, totuşi, să ceară de la împărat, în plus, să-i conceadă şi în Transilvania „ceva bunuri". Şi asta sub cuvânt că ar fi o dreaptă compensaţie pentru marile cheltuieli făcute de el, precum şi pentru sângele vărsat de oamenii săi la vremea când a cucerit-o. Întrezărim aici dorinţa domnului, care se împăca greu cu această pierdere, ca măcar în acest chip să păstreze legătura cu ţinuturile de dincolo de munţi! Şi asta, negreşit, cu gândul ascuns al aşteptării unor alte împrejurări, din nou prielnice lui...

ANEXĂ

Preasfântă Maiestate imperială, stăpânul meu preamilostiv,

Rog pe Maiestatea voastră imperială, după ce va fi socotit lunga şi necontenita şi credincioasa mea slujbă, să binevoiască a asculta la prea umilele mele rugăminţi şi să le privească cu ochii milostivirii sale; pe care prea supus le voi explica Maiestăţii voastre imperiale.

Mai întâi rog pe M.V.I. ca acea favoare, pe care milostivirea sa va vrea să o uzeze faţă de mine în a mă întoarce îndărăt, să fie iute, fără a pune nici o amânare, căci între timp

[18] Comunicarea a fost citită în ziua de 13 noiembrie 1925 („Analele Academiei Române", *Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, t. V, Bucureşti, 1925, p. 339—349).

[19] *Literatura română veche* (*1402—1647*), introd., ed. îngrijită şi note de G. Mihăilă şi Dan Zamfirescu, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 16—18.

[20] Vezi mai sus n. 3. Cf. A. Decei, *op. cit.*, II, p. 18, care crede că Mihai ar fi plecat din Viena numai în 20 februarie, parcurgând distanţa până la Praga în „trei zile".

[21] Trad. A. Decei, p. 56.

dușmanii se vor putea rândui și face puternici, astfel încât cu mai mare greutate îi vom putea înfrunta; și, pierzând eu totul *(ogni cosa)* pentru a sluji Creștinătatea, rog pe M.V.I. ca prin milostivirea sa să binevoiască a da poruncă să-mi fie pregătiți bani, ca să pot înrola oaste, cu care — nefiind încă luată Transilvania pe seama M.V.I. — să pot merge împreună cu altă oaste a M.V.I. din Ungaria de Sus la asemenea faptă; și, neavând, va fi nevoie ca M.V.I. să dea poruncă ca toată Ungaria de Sus să se ridice și să mergem împreună la dobândirea aceleia ⟨Transilvaniei⟩.

Rog pe M.V.I. ca, despre chipul în care M.V.I. dorește să mă întoarcă și să se slujească de persoana mea, despre toate milostivirea voastră să-mi dea instrucțiune, ca să mă pot conduce după aceea — căci doresc să fac numai cât va fi porunca și voința M.V.I.

Nu mă îndoiesc ca M.V.I. să nu fi regretat nenorocirile care mi s-au întâmplat; care s-au petrecut numai din pricina Coroanei Poloniei, și pentru că nu am vrut să țin seamă de acea Coroană în vremea când ei ⟨polonii⟩ vroiau să mă facă să mă unesc cu ei și să mă îndepărtez de M.V.I.; lucru pe care niciodată nu l-au putut face, nici să-mi întoarcă sufletul către ei, nevrând să am și nici să cunosc drept stăpân al meu pe alții decât pe M.V.I., capul întregii Creștinătăți. Și din această cauză, și pentru a mă rușina *(scorno e vergogna)*, l-au înălțat pe Ieremia voievod — dintr-un loc aproape foarte de jos — și cu brațul lor fu pus în Moldova, spre foarte marea pagubă a Creștinătății și marea neplăcere a M.V.S.I.; și, la fel apoi, pe fratele său l-au pus în Țara Românească, moșia mea *(mia patria)*, spre atâta ocară și rușine a mea. Pentru care rușinare făcută mie, rog pe M.V.I. să-și vădească sufletul preamilostiv, ca eu să nu rămân cu atâta rușine și ofensă căpătată de la ei; astfel încât să pot zice iarăși că eu am slujit un împărat prea puternic, care se grijește de cei ce-l slujesc, și că ofensa primită de la ei ⟨polonii⟩ le poate fi înapoiată printr-una mai mare; ⟨lucru⟩ pentru care sper să preamăresc pe M.V.I.

Sunt sigur că va fi știut de către M.V.I. cum de nenorocirea mea dușmanii M.V.I. și ai mei împreună foarte s-au bucurat și mult s-au înveselit, mai cu seamă turcii, tătarii și polonii, împreună; și acum, că sunt scăpat sub prea sfintele aripi ale M.V.I., toți împreună foarte vor avea de gândit și vor avea mare frică, deoarece văzând ei lunga și credincioasa mea slujbă făcută M.V.I., vor crede că M.V.I. îmi va da atâtea și atâtea forțe, încât să pot cu ele nu numai să-i înfrunt, dar și să rezist la toți; și astfel, din pricina necontenitei frici pe care totdeauna au avut-o de mine, toți au dorit ca să nu pot scăpa pentru a veni la picioarele M.V.I.; fiindcă pe lângă ei lunga și credincioasa mea slujbă făcută M.V.I. era în mare prețuire, crezând că M.V.I. va trebui să țină seama de aceasta, mai ales la vremea acestei nenorociri a mea; și încă credeau că în această privință M.V.I. pentru slujba mea își va vădi milostivirea față de mine. Și astfel nădăjduiesc în ceea ce ⟨împăratul⟩ nu va lipsi să facă, căci eu întotdeauna am preamărit pe M.V.I., cu acea speranță de a fi cu toate acestea înălțat la o condiție mai însemnată de către dânsul și nu scoborât. Nădăjduiesc că încă și acum M.V.I. va putea să mă întoarcă la aceeași stare și cinste de dinainte; pentru care ⟨lucru⟩ voi fi apoi pildă la toate căpeteniile din lume *(a tutti li principali del mondo)*, care-l slujesc și doresc să-l slujească pe M.V.I.

Rog pe M.V.I. ca prin mila sa să binevoiască a chibzui la foarte marile cheltuieli făcute spre a avea și a putea supune Transilvania M.V.I. și marea pagubă avută așijderea în numita Transilvanie; și toate acestea fiindcă vrui s-o subjug, ca să răzbun rușinea și răul făcut pe nedrept de mai multe ori M.V.I., ⟨de aceea⟩ mi s-a întâmplat totul. Cât privește ajutorul în bani avut de la M.V.I., milostivirea voastră cred că știe că, în afară de aceia, foarte mari cheltuieli mi-au trebuit atunci când am intrat în Transilvania, deoarece doream mai mult să dobândesc biruința, și o țineam mai de preț decât orice alt lucru pe lume. Așadar în acea vreme am dat cazacilor 3 mii ⟨de taleri⟩, care erau plăți pe trei luni, astfel încât și ei să pună inimă și să aspire la biruință, având eu 31 de mii de oaste toată plătită și rămasă iarna adunată; pentru care, în afară de ceea ce am cheltuit din al meu, m-am îndatorat mult și încă astăzi sunt datornic; și cu aceia am slujit M.V.I. și la întreaga Creștinătate, și acum am rămas așa precum m-a văzut M.V.I. Dar cu toate acestea nădăjduiesc în mila M.V.I., întrucât ea va fi aceea care poate îndrepta *(refar)* toate pagubele mele și repune la loc, ori de câte ori M.V.I. va fi mulțumită să mă retrimită cu bună rânduială; căci eu toată viața mea doresc să o petrec în slujba M.V.I. spre a împlini în întregime jurământul făcut și credința făgăduită M.V.I.

Și, dacă M.V.I. nu va vroi să mă zăbovească aici, nădăjduiesc în prezent — între aceste zvonuri care umblă —, să fac slujbă care va fi foarte cu mulțumire și spre satisfacția M.V.I.; și tot ceea ce are importanță este ca lucrurile să nu întârzie, fiindcă dacă până la Paști lucrurile nu se pun la punct, să știe M.V.I. că tătarii la 23 aprilie vor fi în campanie; Moldova, Țara Românească, care sunt vecine cu Transilvania, împreună cu polonii, vor da ajutor lui Sigismund ⟨Báthory⟩, deoarece numiții poloni sunt plecați sultanului pentru el; și din aceasta

și din alte diferite cauze nu trebuie lăsați să se întemeieze *(far bon fundamento)* ; căci, dacă vrem să-i lăsăm până la vară, turcii se vor pune în mișcare. ‹Și› încă tătarii, cu Moldova, Țara Românească și Transilvania împreună, se vor uni. Să se gândească M.V.I. atunci în ce chip li se va putea rezista. Și de aceea sunt de părere că, fără a mai zăbovi, trebuie să mergem asupra lor, și în rest, pe cât sunt eu de bun și în ce voi putea, voi fi gata să slujesc pe M.V.I.; dar asta când va veni vremea.

Pentru că, dacă planul lor — Domnul să nu vrea să izbutească! —, așa cum ar voi, ‹este› să aibă în mână aceste trei țări, Dumnezeu știe ce gând la va veni mai târziu. Dacă prin voința Domnului Transilvania va ajunge în mâinile M.V.I. înainte ca noi să putem fi de ajutor cu acea oaste pe care o voi înrola cu banii pe care M.V.I. va binevoi să-mi acorde, atunci eu de-a lungul ‹Transilvaniei› mă voi duce în Țara Românească, cu o altă oaste care-mi va fi dată de M.V.I. Pentru care ‹lucru› M.V.I. va consimți să poruncească să mi se dea atât cât va fi de trebuință și îndestul spre a merge cu mine în expediția *(impresa)* din Țara Românească: nu numai la acea expediție, ci oriunde se va ivi prilejul. Și dacă M.V.I. va consimți să-mi dea ajutor suficient, lesne, cu ajutorul Domnului, nu voi lăsa ca dușmanul să se poată împreuna, fiindcă cred că dușmanii vor lăsa ‹deoparte› orice altceva pentru a veni asupra mea unde mă vor simți, și tot ce vor fi plănuit cu privire la părțile de sus ‹Ungaria Superioară› se va risipi.

Armele și artileria câtă am dobândit de la turci, cu care am păzit acea țară — acea țară este toată netedă și câmpie, fără cetăți sau vreo fortăreață —, așa, cu atâtea și atâtea încăierări făcute de turci împreună cu tătarii cu noi, iarnă și vară; care arme acum îmi sunt de trebuință, deoarece toate acele fortărețe pe care le-am cucerit de la turc au ajuns iarăși în mâna lor. De aceea rog pe M.V.I. ca pomenita artilerie să-mi fie restituită. Încă va fi trebuitor să-mi fie dată pulbere și ghiulele și plumb, căci eu aveam destule, cât să nu am ce face ‹cu ele› în șapte ani.

M.V.I. trebuie să știe că în prezent Țara Românească distrusă este ca și de tot pustie, mai mult acum decât era pe vremea lui Sinan Pașa, încât nu trag nădejde să scot decât cu mare greutate atât cât să ajungă pentru cheltuielile celui ce-i va fi stăpân. Rog pe M.V.I. ca prin blânda sa milostivire să fie bună să-mi conceadă în Transilvania, când cu ajutorul Domnului va fi cucerită, anume bunuri în ea căci eu am cheltuit atâta pentru numita Transilvanie și pierdut apoi restul. Să pot ‹deci› să mă bucur de ceva bunuri întrânsa — și pentru mine și pentru oamenii mei care și-au vărsat sângele împreună cu mine pentru acea Transilvanie și pierdut totul.

M.V.I. știe multele trădări și sperjururi pe care le-au făcut transilvănenii M.V.I.; îmi pare că pentru cei ce o merită, la toți baronii și altor nobili să le fie luate libertățile, numai secuilor să le fie lăsate libertățile, așa cum am făcut și eu, în numele M.V.I., când am intrat în Transilvania (căci va fi nevoie, deoarece sunt oameni de război).

Încă rog pe M.V.I. să-și amintească de lunga mea slujbă, și să-mi facă mila a două cetăți lângă Pojon ‹Bratislava›; una numită Sankt Georg *(Sangiorgio)* și Pösing *(Basin)* cealaltă, care erau ținute de Illésházy, sau orice alt loc unde voi putea să-mi așez fiul și familia mea, dacă Domnul va face să o am din nou, sau, întâmplându-mi-se mie ceva potrivnic, să aibă refugiu fiul și familia mea. Astfel prea umil rog în această privință pe M.V.I. sau acolo, sau altundeva, unde mila M.V.I. va fi bună să-mi conceadă.

În sfârșit, va fi trebuitor ca, atunci când va vrea Dumnezeu ca Țara Românească și Transilvania să încapă iarăși în mâinile M.V.I., să se țină împreună cu Ungaria de Sus și să se înțeleagă împreună.

Și astfel nădăjduiesc întru Domnul că anul acesta se va face lucru ce va fi pe placul M.V.I.

Ediție: Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, *1594 — 1602*, București, 1903, nr. MDCLVI, p. 1 143—1 145.

SATUL NANOV ŞI CRUCILE SALE*

† pr. ION SPIRU
(Alexandria)

Satul Nanov este atestat într-un document din 1542, alături de alte localităţi din judeţ, făcând comerţ cu Braşovul[1].

Până în preajma anilor 1818—1820 satul şi-a avut vatra în valea pârâului Nanov, care curge la 5 km vest de actualul sat, fiind mutat forţat în lunca râului Vedea de către boierii Nanoveni[2].

La mutarea lor locuitorii şi-au luat cu ei biserica de lemn precum şi: „două cruci de piatră cu inscripţiile de pe ele, una îngropată în cimitirul actualului sat Nanov iar cealaltă este crucea lui Chiriţă ridicată pe timpuri de Ioniţă Nanoveanu deasupra unei gropi cu nenumărate cadavre, aflată şi azi ca piatră de hotar"[3].

Aceste cruci există şi azi în sat, cea mare în cimitirul satului, iar cealaltă mai mică, crucea lui Chiriţă, în partea de sud a satului, cătunul Baloseni.

Afirmaţiile autorului citat sunt numai în parte corecte, întrucât doar crucea cea mare a fost adusă de locuitori când s-au mutat, dar „crucea lui Chiriţă" nu a putut să fie adusă de ei, deoarece a fost ridicată după 1826, deci când satul era deja mutat. În schimb, I. M. Staicu afirmă corect că a fost ridicată deasupra unei gropi cu cadavre. Într-adevăr această groapă există şi azi sub forma unei mici movile în curtea locuitorului Fane Olteanu în care s-au găsit prin 1959 mai multe oseminte umane, precum şi circa 20 monede de argint, din secolul al XVI-lea. Am reuşit să recuperez doar 3 dinari emişi de împăratul german Ferdinand I de Habsburg (1556—1564)[4].

Cruci de piatră datând din primele decenii ale secolului trecut se păstrează în incinta catedralei — biserica Sf. Alexandru, din Alexandria, pe latura de la sud. Pe una din ele se distinge inscripţia: „Leat 1826/ Cărstia, Niagu,/ Mariia..." ce aminteşte pe cca 19 rânduri şi alte nume, de pildă ale lui Călin, D⟨u⟩mitra, Tănase, Ioan erei, Maria ereiţa sau al unei monahii. Pe o alta, asemănătoare ca factură monumentelor lapidare de pomenire din zona Dunării, este săpat — sub formula obişnuită „I(isu)s H(ristos)s Ţ(ar)u" — textul „Pom(eni), G(ospo)di — *adică, pomeneşte, Doamne* — Nica, Ru... / inu, Stanca, Nic/a, Păuna, Rada, / Vlada...".

Crucea cea mare din Cimitirul Nou din Alexandria este săpată în tuf calcaros şi este caracteristică epocii brâncoveneşti. Se află în stare încă bună, dar inscripţia este greu de citit fiind în parte deteriorată de-a lungul vremii. Dimensiunile ei sunt: înălţimea 2,5 m; lăţimea braţelor 0,94 m; lăţimea 0,40 m şi grosimea 0,27 m şi ea este scrisă cu litere chirilice de 5 cm în relief pe două laturi ale ei.

Crucea are pe partea dinainte a braţului longitudinal în spaţiul superior, iniţialele INŢ IU, iar la intersecţia celor două braţe, în patru mici cercuri, siglele: IS HS NI KA.

Textul este înscris pe 21 de rânduri pe braţul longitudinal şi pe 5 rânduri pe latura de la sud a aceluiaşi braţ, având următorul conţinut:

Cu ajutoriu lu D/umnezeu şi al D(u)hul/ui Sf(â)ntu şi al Sf(â)/ntului Duh. Această / sf(â)ntă cruce se-au râdi/catu în zilele lui Co/standinu voivod. / Şi această Sf(ân)/tă[5] cruce au

* Mulţumesc călduros cercetătorilor Constantin Bălan şi Paul Cernovodeanu pentru sprijinul acordat în alcătuirea acestui studiu.

[1] Radu Manolescu, *Schimbul de mărfuri dintre Ţara Românească şi Braşov, în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. II, 1957, p. 200.

[2] Petre Stroiescu, *Teleormănenii prin veacuri*, Roşiorii de Vede, 1935, p. 3.

[3] I. M. Staicu, *Aşezările judeţului Teleorman*, Turnu Măgurele, 1939, p. 124—125.

[4] Ioan Spiru, *Descoperiri monetare din raionul Alexandria*, în „Studii şi cercetări de numismatică", vol. III, 1960, p. 554.

[5] Inscripţia de pe cel de-al optulea rând deteriorată; întregirea făcută cu probabilitate.

„Studii şi materiale de istorie medie, vol. XIII, p. 201—204, 1995

făcut/tu Radul logofăt/[u]l i jup(aniţa) Mariia.../... v... ne cum de p/... [6] a m d u a s [7].../ ...a [8], Radu.../na Voica, Păuna, Mari/ca, Dumitrana văr cu/Liiana, văr cu Crâs/tea, Dobra; † naşul Licsa⟨ndru ?⟩ [9],/Mihul, Barbul, Nica, Cap/lea; vă leat 7217,/measiţa d(e)che(mvrie) 7".

Pe latura de la sud a braţului longitudinal:

„Şi Anca, Tud(o)ru (?),/Marin, Savol şi cu Lu/sandra, Polina (?),/Vasilasi [10](?), A na".

Inscripţia crucii de la Nanov — atât cât am putut restitui lectura — reflectă prezenţa unui număr de moşneni, boiernaşi de ţară, înrudiţi sau legaţi prin alte raporturi.

Menţiunea din inscripţie *„ne cum de p..."* reflectă o anumită stare de lucruri în rândul celor care se vor a fi ctitorii monumentului lapidar de la Nanov!

Citind documentele ce privesc satele existente odinioară în zona Alexandriei de astăzi sau în preajma ei şi anume: Balosinul, Bâcâienii, Chivereştii, Bucureştii, Nanov ş.a.[11], am remarcat unele indicii care, pe de o parte, ne ajută să aşezăm cu probabilitate, unele onomastice din inscripţie, în directă legătură cu familia lui Radu Chiveriţă logofătul şi a fratelui său Mihnea Chiveriţă, de asemenea în legătură cu Cârstea şi cu fraţii săi Ion şi Nica s.a. cum se desprinde din rezumatele unor acte, pe care le anexez prezentei note, iar, pe de altă parte, să facem unele consideraţii legate de numele acelui *Radul logofătul*, cel ce a ridicat crucea din 1708!

Referitor la Radul logofătul, ctitorul crucii din Nanov, putem observa că în actele vremii am găsit de la *1660 mai 31*, atestat ca martor la o vânzare pe „Radu logofăt din Nanov" [12].

Ulterior, la *1687 aprilie 13*, în actul prin care Alexandra, fiica lui Chirca Grecu din Balosin, şi fiul ei Măinea vând lui Cârstea Popescu mare vistier moşie în Balota de Sus, Teleorman, afară de partea lui Cârstea, fiul jupânesei Ilinca, sora lui Cârstea Popescu vistier, se arată că pe aceasta a vândut-o lui „Radu logofăt din Nanov".Dând actele moşiei vândute lui Cârstea Popescu mare vistier, jupâneasa Alexandra a dat şi zapisul fraţilor ei Dumitraşco şi Pană, de răscumpărare a moşiei, precum şi cartea din vremea Ducăi vodă, când „s-a pârât cu Nanoveanul". Moşia ţine din hotarul aceleia a lui „Radu Nanoveanu". Între martorii actului figurează şi „Radu logof⟨ăt⟩ din Nanov" [13].

La *1689 iunie 1*, Radu din Nanov ş.a. megieşi dau zapis lui Barbu Urdăreanu mare paharnic, pentru partea de moşie din Adămeşti, care a fost a lui Toader, şi pe care ei au vândut-o acestuia [14].

În *1690 mai 30*, Radu logofăt din Nanov figurează ca martor în respectivul zapis [15].

La *1692 aprilie 26*, Radu logofăt din Nanov ş.a. hotarnici aleg hotarele de la Nenciuleşti, Teleorman ş.a. ale moşiilor mănăstirii Cotmeana[16]. Acelaşi este atestat şi în actele din *1692 mai 12* [17], *1692 mai 13* [18] şi *1693 aprilie 25* — aici în cartea domnească de întărire m-rii Cotmeana [19].

Totodată, la *1696 aprilie 5*, Radu Nanoveanu şi fratele său Vâlcu, fiii lui Vâlcu logofătul din Nanov, vând lui Bunea Grădişteanu, mare armaş, 200 stânjeni din moşia Bâcâieni-Teleorman, pe apa Vezii, *cumpărată de la Mihu şi de la fratele său Nica, fiii lu Radu Chiveriţă ⟨logofătul⟩ şi de la Ilca şi Ilina, fiicele lui Mihnea Chiveriţă* [20].

Interesant şi actul din *1696 iunie 20*, prin care Radu (acelaşi Radu Nanoveanu) şi Vâlcu, fratele său, fiii lui Vâlcu logofăt din Nanov, vând moşia cumpărată de la nepotul lor Măinea,

[6] Litere deteriorate, ilizibile.

[7] Literele acum lizibile nu permit o lectură coerentă, nemaiputând fi descifrate cele care erau suprascrise, deteriorate, ilizibile.

[8] Litere deteriorate, ilizibile.

[9] Omis; întregirea ne aparţine.

[10] Lectură incertă.

[11] Cf. vol. *Documente referitoare la istoria judeţului Teleorman, 1441—1700. Catalog*, ed. de Maria Georgescu şi Gheorghe Potra, I, Bucureşti, 1989 (în continuare *Catalog*); de asemenea, vol. *Alexandria pe treptele istoriei*, ed. de Ion Bâlă şi Ion Moraru, Bucureşti, 1984.

[12] *Catalog*, p. 194, nr. 432.

[13] *Ibidem*, p. 267—268, nr. 648.

[14] *Ibidem*, p. 273—274, nr. 664.

[15] *Ibidem*, p. 276, nr. 673.

[16] *Ibidem*, p. 280—281, nr. 688.

[17] *Ibidem*, p. 281—282, nr. 690.

[18] *Ibidem*, p. 282, nr. 691.

[19] *Ibidem*, p. 283—284, nr. 696.

[20] *Ibidem*, p. 287, nr.705 (copie în ms. 129 de la Arh. St. Buc., Condica Mitropoliei pentru moşiile din judeţul Teleorman, f. 3).

fiul verişoarei lor Alexandra, lui Bunea Grădişteanu mare armaş, 240 stânjeni, în hotarul Balosinului [21].

La *1696 octombrie 26*, un Radu din Nanov este martor la vânzarea unei moşii din Netoţi, Teleorman [22]. Radu logofăt ot Nanov este martor printre megişeşii luaţi la 1697 mai 18 de jupâneasa Ilina şi de Lomotă cu alţi moşneni din Băbueşti-Teleorman [23].

„Az Radul ot Nanov" se semnează la *1697 mai 23*, într-un zapis al lui Toader, fiul lui Radu portarul din Nămoşteni-Teleorman, pe apa Vezii, prin care vinde moşie de acolo lui Bunea Grădişteanu [24]. Aceeaşi semnătură a lui şi la *1699 august 6*, la o vânzare pentru Aldeşti [25].

În hotarnica de la *1700 iunie 12*, privind cumpărăturile lui Bunea Grădişteanu marele armaş, la Balosinul şi Bâcâiani, de la Radu Nanoveanu, la Bâcâiani, se aminteşte de hotarul Nemoştenilor de Jos, până în acela al Bucureştilor, moşie cumpărată de Radu Nanoveanu de la Mihu Chiveriţă şi de la fratele său Nica şi de la vara lor Ilca, fiica lui Mihnea Chiveriţă, din Băcăieni [26].

La *1701 martie 4*, semnează ca „Az Radul ot Nanov martor" [27]. Aceeaşi semnătură a lui şi la *1703 decembrie 8*, în actul prin care Tudoran şi fratele său Iordache, fiii Barbului logofăt ot Chivereşti, vând lui Bunea Grădişteanu mare comis moşie la Bucureşti-Teleorman [28].

La *1707 aprilie 20*, Cârstea cu fraţii lui, Ion şi Nica paharnic, fiii lui Cârstea Popescu fost mare vistier, vând lui Matei spătar, fiul lui Cornea Brăiloiu, fost mare ban, moşiile lor din Nanoveni şi Balota (Bolota) — Teleorman, 222 stânjeni cu 111 taleri, cumpărături de la femeia Boba, a lui Cărstea logofătul Bădicescu [29]. Actul se referă şi la o altă cumpărătură la Balota de către acelaşi Matei care o deţine de la jupâneasa Alexandra, fiica lui Nica Grecu (de fapt Chirca Grecu) şi de la fiul ei Măinea, moşii aflate pe lângă Şovărăşti, satul lui Matei [30].

Acum, un act din *1709 iunie 3*, care se referă la Radu Nanoveanu! La această dată i se întărea lui Vâlcul postelnic, fiul lui Vâlcu vornicul (în text fost mare vornic!), şi fraţilor lui, Bunea paharnicul şi Matei Paharnicul cu moştenii din Ulmeni, tot hotarul satului de la apa Călmăţuiului Săpăţii, lângă hotarul Crângenilor. Se arată că s-a sculat cu pâră Radu Nanoveanu pentru hotarul Ulmenilor spunând că acesta merge numai până în matca Săpăţii şi de acolo în câmp până la Movila Flocoşava cea mare, pe baza unei hotărnicii cu 24 boieri făcute la moşia sa de la Vedea, în domnia lui Antonie vodă. Constantin Brâncoveanu voievod le dă şase boieri, care verificând hotarele dau dreptate lui Vâlcu postelnicul şi moştenilor din Ulmeni. Venind iarăşi la Divan, ca să-şi reclame dreptul, Radu Nanoveanu este scos cu mare ruşine din Divan. Vâlcul paharnic cere domnului încuviinţarea pentru a aduce 48 boieri adeveritori. Văzând aceasta, şi înţelegând că „va să ajungă la rău", căci pusese şi „o peatră ficlenă între movile" el vine la Vâlcul postelnicul şi-l roagă să nu mai ridice pe nici unul din boierii adeveritori şi să ţină moşia pe unde a ţinut la Ulmeni. Şi s-a scos cu chinovar cele spuse greşit în actul dat de cei 24 boieri pentru Radu Nanoveanul referitor la moşia de la Vedea şi de la Târnava, care călcau hotarul Ulmenilor [31]. Actul pune în lumină conflictul lui Radu Nanoveanu cu unii dintre stăpânitorii locali — Ulmenii sunt la sud de Alexandria — , şi faptul că el *punea pietre ficlene* poate că l-a dus şi la alte conflicte cu megieşii din satele ce se aflau în preajma actualului oraş. Conflicte de acest gen puteau genera şi rivalităţi în ce priveşte dreptul de ctitorie asupra crucii de piatră de la Nanov, deoarece formulări precum crucea a fost ridicată de Radul logofătul cu jupâniţa Mariia... „ne cum de p...", pare să sugereze o atare situaţie!

Investigând actele vremii am găsit la *1712 februarie 20*, atestată o Caplea jupâneasa, fiica lui Radu logofăt Chiveriţă — menţionat mai înainte —, care vinde acum postelnicului Matei Brăiloiu, fiul lui Cornea banul, moşia ei din Aldeşti, Teleorman, pe apa Vezii, însumând 300 stânjeni cu 150 taleri, moşie de zestre de la fraţii ei. Actul scris de Stroe logofătul Râmniceanul este semnat de Caplea şi Mihul Chivăriţă [32].

[21] *Catalog*, p. 287, nr. 707.
[22] *Ibidem*, p. 288, nr. 709.
[23] Arh. St. Buc., ms. 184, f. 152 v— 153.
[24] *Catalog*, p. 289, nr. 713.
[25] *Ibidem*, p. 292—293, nr. 722.
[26] *Ibidem*, p. 294—295, nr. 726; actul Ilcăi cu aceeaşi dată, 1700 iunie 12, la Arh. St. Buc., ms. 129, f. 5 v—6.
[27] Arh. St. Buc., ms. 129, f. 6 v—7.
[28] Ibidem, ms. 129, f. 7 — 7 v.
[29] Ibidem, ms. 129, f. 8.
[30] Ibidem.
[31] Ibidem, ms. 705, f. 442—442 v.
[32] Ibidem, ms. 129, f. 6 v — 7.

Dintre ultimele menţiuni privind dregători sau slujitori de la Nanov sunt şi actele din 1714 august 30 şi septembrie 19, prin care Radu căpitanul din Nanov vinde 150 de stânjeni de moşie la Mirceştii de Jos, Vlaşca[38]. Din numele locuitorilor — dregători şi megieşi menţionaţi pe crucea de la Nanov, din 1708—avem atestaţi omonimi ai lor, în actele relevate de mine, mai înainte, pe:

1 *Radul logofăt*, posibil acelaşi cu Radu Nanoveanul şi cu cei care apar ca martori sub numele Radu din Nanov sau Radu logofăt din Nanov.
2 *Radu...*, nume ce-şi găseşte analogie în acela al lui Radu Chiveriţă logofătul, frate cu Mihnea Chiveriţă şi tatăl lui Mihul, Nica şi Caplea.
3 *Cârstea* (Crăstea), unul este omonimul fiului jupâniţei Ilinca, sora lui Cârstea Popescu mare vistier, acela care îşi vânduse moşia lui Radu logofăt din Nanov la 1687 aprilie 13; un alt Cârstea Bădiceanu soţul Bobei, femeia care vânduse moşii ale ei de la Nanoveni şi Balota lui Cârstea şi fraţilor lui, fiii vistierului Cârstea Popescu, care le-au vândut în 1707 aprilie 20 lui Matei Brăiloiu spătarul; Cârstea este deci reîntâlnit în familia marelui vistier Popescu!
4 *Mihul*, posibil Mihul Chiveriţă, fiul lui Radu Chiveriţă logofătul şi frate cu Nica şi cu Caplea.
5 *Nica*, posibil Nica Chiveriţă, fiul lui Radu logofătul Chiveriţă şi frate cu Mihul şi cu Caplea; menţionez că un Nica paharnic este frate cu Cârstea Popescu, fiii lui Cârstea marele vistier Popescu, cei ce cumpără moşii la Nanoveni şi Balota, de la Boba, femeia Cârstei Bădiceanu.
6 *Caplea*, posibil fiica lui Radu logofăt Chiveriţă, sora lui Mihul şi Nica.
7 *Barbul*, un omonim al său Barbu logofăt ot Chivereşti este amintit ca tatăl lui Tudoran şi al lui Iordache, cei care vând la 1703 decembrie 8, lui Bunea Grădişteanu mare comis, moşie la Bucureşti.
8 *Tudoru* (?), un Tudoran, fiul lui Barbu logofăt din Chivereşti figurează la 1703 decembrie 8, ca vânzător al moşiei din Bucureşti, Teleorman, alături de fratele său Iordache.

Pentru aceştia din urmă, de precizat doar analogia de nume. Rămâne ca deplina identificare a persoanelor întâlnite de noi în textul inscripţiei de pe crucea brâncovenească din Nanov al cărui caracter, de hotărnicie sau comemorativ, încă indeterminat (din pricina descifrării lacunare a inscripţiei) să fie confirmată sau nu, rostul notei de faţă fiind acela de a atrage atenţia cercetătorilor asupra acestui interesant monument epigrafic.

[38] *Indicele cronologic nr. 1. Arhiva Mitropoliei Ţării Româneşti (1365—1890)*, vol. I, ed. de Ion Şucu şi Maria Rănoiu, Bucureşti, 1961, p. 354 şi 355.

*** *Korai magyar történeti lexikon (9.—14. század)* (Lexiconul istoriei maghiare timpurii, Secolele 9—14). Redactor principal Gyula Kristó, redactori Pál Engel şi Ferenc Makk, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 756 p.

Trei dintre cei mai eminenţi medievişti din Ungaria, anume Gyula Kristó, Ferenc Makk şi Pál Engel, primii doi profesori universitari din Seghedin, iar ultimul şef de sector la Institutul de istorie al Academiei Maghiare de Ştiinţe şi care, în acelaşi timp, predă şi la Universitatea József Attila din Seghedin, au conceput şi au realizat, cu concursul aproape a tuturor medieviştilor din Ungaria, un interesant şi valoros instrument de lucru, un dicţionar enciclopedic de instituţii, personalităţi, de termeni şi noţiuni referitoare la istoria Ungariei secolelor IX—XIV, instrument de lucru ce se intitulează *Lexiconul istoriei maghiare timpurii.* Lista lungă a colaboratorilor şi autorilor de glose cuprinde aproape 170 de cadre didactice universitare, cercetători ştiinţifici, bibliotecari, arhivişti şi muzeografi. Lucrarea este însoţită de 58 de hărţi, schiţe şi reconstituiri.

Profesorul Gyula Kristó înfăţişează în prefaţă istoricul naşterii acestui instrument de lucru. El aminteşte că iniţial se preconizase o enciclopedie a Ungariei începând cu stabilirea hunilor în Bazinul dunărean până la 895, anul descălecării maghiare şi apoi până la anul 1387. Ca început, în 1987 a fost publicat un caiet de probă cu 26 de glose. Cauze diverse au împiedicat însă realizarea acestui grandios program, care — după spusele autorului — depăşise forţele şi posibilităţile actuale ale ştiinţei maghiare. În acelaşi timp, însă, termenii redactaţi şi glosele elaborate ulterior au făcut posibilă publicarea *Lexiconului istoriei maghiare timpurii.*

Titlul nou ales necesită explicaţii, se subliniază în prefaţă. Cuvântul *timpuriu* precizează că au fost incluse în lucrare întâmplări, fenomene, noţiuni, procese, instituţii, personalităţi şi localităţi mai importante din perioada cuprinsă între începutul secolului al IX-lea şi sfârşitul veacului al XIV-lea. Anul 1387 ca dată de încheiere a fost ales nu numai pe motivul urcării pe tron a lui Sigismund de Luxemburg, ci şi pentru că această dată a semnificat şi încheierea unor mutaţii majore în viaţa economică şi socială a Ungariei. Desigur, că anul 1387 nu a fost luat în mod rigid, mai ales în ce priveşte unele procese, fenomene şi întâmplări care au continuat până la sfârşitul secolului al XIV-lea sau chiar începutul veacului al XV-lea. Alegerea anului 800 ca dată de început este motivată după Gyula Kristó de apariţia maghiarilor în stepele ruseşti, însoţită de apariţia lor în izvoarele scrise ale timpului. Totodată, anul 800 a constituit un hotar în istoria Bazinului carpatic, unde după prăbuşirea imperiului avar, au avut loc schimbări geopolitice şi chiar etnice importante. Cu toate acestea glosa referitoare la istoria de până la 895 cu referiri şi la perioada de dinainte de 800 cuprinde o coerentă expunere asupra Bazinului carpatic până la descălecarea maghiară aici.

Cu toate că în cazul de faţă cuvântul *maghiar* la prima vedere nu ar impune explicaţii, autorul aminteşte, totuşi, că noţiunea nu a fost luată în mod rigid şi exclusivist, căci se fac ample referiri la Bazinul carpatic până la 895, deci din perioada când istoria maghiară nu a avut legături nemijlocite cu aceste teritorii. În acelaşi timp, în lucrare se fac ample referiri sau există glose privitoare la istoria popoarelor vecine şi cu care ungurii au intrat în contact direct.

Lucrarea are în titlu expresia de lexicon *istoric* pe motivul că pune în centrul atenţiei fenomenele istorice, cu toate că se fac referiri în ea şi la aspecte de arheologie, de istoria artei sau a tehnicii ori de ordin etnografic. Toate acestea sunt însă abordate din punctul de vedere al istoricului. Astfel, scrie autorul prefeţei, lucrarea noastră nu este un repertoriu arheologic sau o bancă de date din domeniul istoriei artei şi nici un arsenal de istorie militară, necum un catalog de istoria tehnicii.

Cu tot caracterul său enciclopedic, lucrarea la care ne referim nu poartă amprenta unei veritabile enciclopedii. Ea nu are caracteristicile unei enciclopedii, cu fixarea unor cunoştinţe certe. Dimpotrivă, ea, pe lângă glose ample, cum ar fi, de exemplu cea, referitoare la istoria Ungariei, încearcă să sintetizeze informaţiile noi pe domenii mai restrânse cum ar fi problema tipurilor de aşezări, urmând ca şi acestea să fie detaliate în glose mai mici ca: *satul* sau *oraşul.* În cazul celui din urmă detalierea se face în glose ca: dreptul orăşenesc, judele oraşului etc. Apoi, în cadrul dreptului orăşenesc există, de exemplu, glose de genul *Dreptul de Alba Regia.*

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIII, p. 205—214, 1995

Lexiconul istoriei maghiare timpurii cuprinde peste două mii de glose, redactate de specialişti, în unele cazuri chiar de medievişti care trăiesc şi îşi desfăşoară activitatea ştiinţifică în alte ţări.

Fiind vorba de o perioadă pentru care sursele scrise sunt relativ puţine la număr, autorii s-au străduit ca, pe lângă prezentarea faptelor, să se oprească şi asupra diferenţelor de interpretare acolo unde ele au un caracter principial. Redactorul şef şi redactorii volumului s-au abţinut de la încercarea de a reduce la numitor comun diferenţele de opinii şi păreri, să elimine pe acestea din urmă. Prin urmare, ne aflăm în faţa unui lexicon care să străduieşte să reflecte cât mai plenar stadiul actual al cercetărilor. Dacă ar fi să punctăm problemele în care cercetarea a rămas în urmă — ne spune autorul prefeţei — ar trebui să înşirăm multe domenii. În loc de această enumerare Gyula Kristó reţine în prefaţă doar domeniul arhontologiei, domeniu în care medievistica maghiară are — după părerea lui — serioase lacune şi rămâneri în urmă. Lipsesc chiar şi rezultatele unei cercetări fundamentale. Toate acestea explică faptul că lucrarea nu este ferită de contradicţii ce nu pot fi eliminate, cel puţin în stadiul actual al investigaţiilor.

Titlurile gloselor se dau în genere după nomenclator maghiar, fiind vorba de o lucrare care se adresează întâi de toate cunoscătorilor de limbă maghiară. Excepţie fac doar cazurile în care traducerea maghiară ar fi fost dificilă sau chiar dătătoare de confuzii. După noţiunile maghiare în toate cazurile unde se reclama acest lucru s-au indicat şi termenii cu precădere latini. În cazul numelor de localităţi şi chiar al râurilor s-au reţinut toate denumirile din toate limbile etniilor din Bazinul carpatic, care locuiau aici, denumiri care apar cu trimiteri la glosele respective în limba maghiară. Exemplul ne este oferit în cazul râului *Maros*, în româneşte Mureş, în antichitate Maris, Marisos, sau Marisus, Marisia; *Kolozsvár* în româneşte Cluj-Napoca, în germană Klausenburg. Pe lângă denumirile actuale oficiale se indică şi ţara în care se află localitatea respectivă. Variantele, altele decât cea maghiară, figurează ca termeni şi ele cu trimiterea la glosa de bază: Cluj-Napoca → *Kolozsvár*.

Glosele au la sfârşit o blibliografie selectivă, cu indicarea lucrărilor de bază, atât cele maghiare, cât şi cele româneşti sau altele. Excepţie fac doar sintezele de istorie, de istoria artei, de filologie şi intrumentele de lucru considerate fundamentale.

În privinţa termenilor autorul prefeţei ne informează că s-a adoptat în cazul cuvintelor din limbi orientale uzanţele internaţionale, exceptând prepoziţia *al*, la care s-a renunţat, pentru a nu perturba ordinea alfabetică a gloselor. Numele scrise cu caracter cirilic (cu excepţia celor sârbeşti) au fost transcrise fonetic în cadrul gloselor, dar la indicarea bibliografiei s-au adoptat principiile folosite în slavistica internaţională. Numele greceşti (bizantine) au fost redate conform uzanţelor internaţionale.

Lucrarea conţine şi o listă de prescurtări de termeni des folosiţi şi o altă listă amplă de abrevieri de titluri şi publicaţii. Reţinem aici faptul că în această listă de abrevieri figurează următoarele publicaţii periodice şi lucrări de specialitate româneşti: Acta Musei Napocensis; Acta Musei Porolissensis; Anuarul Institutului de istorie şi arheologie — Cluj-Napoca; Aluta (Sfântu Gheorghe); Gh. Anghel, *Cetăţi medievale din Transilvania*, Bucureşti 1972; Gh. Anghel, *Fortificaţii medievale de piatră din secolele XIII—XVI*, Cluj-Napoca 1986; Apulum. Acta Musei Apulensis; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti 1972; Banatica (Reşiţa), Cercetări arheologice din Bucureşti; Crisia (Oradea); Cumidava (Braşov), *Documente privind istoria României*, C, Transilvania, vol. I—XII, Bucureşti, 1951—1985; File de istorie (Bistriţa); Materiale arheologice privind istoria veche (Bucureşti); Materiale şi cercetări arheologice (Bucureşti); Revue des études Sud-Est européennes (Bucureşti); Revue roumaine d'histoire (Bucureşti); Sargetia. Acta Musei Devensis (Deva); Studii şi cercetări de istorie veche (Bucureşti); Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj-Napoca); Tibiscum (Timişoara); Ziridava (Arad). Acestea pe lângă publicaţiile apărute în România în limbile germană şi maghiară.

Pentru a oferi o imagine mai concludentă despre lexicon reţinem aici termenii care figurează la litera *C*. Am ales această literă pentru motivul că ea este mai mică ca întindere. În cazul de termeni de la care se fac trimiteri la glose în limba maghiară, după cuvântul indicat figurează semnul: —. Deci la litera *C* apar următorii termeni şi glose: Cabradský Vrbovok —, Cachtice —, Cacovec —, calumnia —, camera salium —, cancellaria —, cancellaria secreta —, cancellarius —, Candela (Cârţa) —, capella regiá —, Capet Margit —, capitulum —, Caransebeş —, Caraş —, Caraşova —, Carpaţi —, *cartula sigillata*, Casta —, castellanus —, castrensis —, Caznia —, *céh* (breaslă), Celldömölk —, Cenad —, census —, centurio —, Cepin —, *Cerbanus* (cleric de origine, probabil, veneţian, care la mijlocul secolului al XII-lea a stat mai mult timp în Ungaria), Cerova —, Cervený Kameň —, Cervený Klaštor —, Cetatea de Baltă —, Châtillon Ágnes —, Cheud (Arieş) —, Chezilo —, Chioar —, *chirographum*, Chozil —, *Chronicon Aulae Regiae*, chybrio — şi cibrio (gen de dare) —, Ciceu —, Ciceu-Corabia —, Cicir —, *Cikádor* (mănăstire), *cimer* (blason), Cirill —, Cârţa —, *cisz-*

terciek (Ordo Cisterciensis), civilis —, civis —, civitas montana —, Cladova —, *Clari, Robert de* (Cléry), Cluj-Mănăştur —, Cluj-Napoca —, *Codex Albensis*, Codlea —, *coelibatus, comes, comes capellae regiae*, comes comitatus —, comes confini —, comes marcae —, comes palatinus —, comes parochiae —, comes parochialis —, comes provinciae —, comes Siculorum —, comitatus —, comitatus confinii—, concilium —, *conditionarius, congregatio generalis*, congregatio generalis palatinalis —, Continuatio Georgii Monachi —, contrasigillum —, *Conversio Bagoariorum et Carantanarum* (convertirea bavarezilor şi a carintienilor), Corona (Braşov) —, Corona Graeca — şi Corona Latina (Sfânta coroană a lui Ştefan) —, *Cosmas Pragensis*, Crasna —, Crimen laesae maiestatis —, Criş —, *Cudar Péter* (persoană cu funcţii înalte în a doua jumătate a secolului al XIV-lea), Cumania, curia-, curia regia — şi curtis —.

Litera *C* este, într-un fel, nesemnificativă, dacă avem în vedere numărul gloselor propriu-zise, căci numărul trimiterilor la glose este mult mai mare decât la alte litere. Cu toate acestea se poate constata preponderenţa gloselor privitoare la instituţii, personalităţi, locuri cu vestigii, la monumente şi la ocupaţii.

Cât priveşte glosele referitoare la români, la istoria românilor, printre acestea reţinem următoarele: *dáko-romai continuitás* (continuitatea dacă-romană), *Havasalföld* (Ţara Românească), *Gyalu* (Gelu), *kenéz* (cneaz), *Moldva* (Moldova), *románok* (românii) şi *román-magyar kapcsolatok* (legături româno-maghiare).

Lexiconul istoriei maghiare timpurii este — după părerea noastră — un util instrument de lucru.

L. Demény

PAVEL CHIHAIA, *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească*, Edit.Sf. Arhiepiscopii a Bucureştilor, 1993, 262 p.

Ultima culegere de studii istorice dedicate evului mediu din Ţara Românească de către Pavel Chihaia constituie, după *Cuvântul înainte* (nesemnat, probabil al autorului), ediţia a doua a volumului publicat la München în 1983 la editura lui Ion Dumitru. Însă numai în parte, căci conţine şi referiri la lucrări apărute după această dată. Prin aceasta publicul românesc a putut lua cunoştinţă de o interesantă carte a exilului românesc, interzisă în ţară până în decembrie 1989. Carte care completează, adânceşte (dar răspunde şi unor critici), studiile cuprinse de autor în precedentele trei volume închinate evului mediu românesc [1]. Numai că aşa cum istoricilor români nu le-a fost accesibilă ediţia de la München a lucrării, nici autorul nu a cunoscut decât parţial bibliografia istorică apărută în ţară înainte de 1983. Dacă aceasta este explicabil, mai greu de înţeles este faptul că în ediţia a doua, apărută la Bucureşti după zece ani de la publicarea celei dintâi, autorul nu încearcă o oarecare aducere la zi a informaţiei bibliografice. Chiar şi aşa lucrarea aduce contribuţii interesante la istoria culturii muntene din veacurile XIV—XVII, accentul căzând asupra epocilor lui Vlad Dracul, Neagoe Basarab— Radu de la Afumaţi şi Matei Basarab. Totul privit prin prisma influenţelor culturale şi artistice occidentale asupra fondului local împletit cu elemente răsăritene postbizantine.

Structurată cronologic, lucrarea debutează printr-un studiu despre cele *Trei miniaturi din Chronicon Pictum* (p. 9—17) privitoare la campania din 1330 a regelui Ungariei Carol Robert în Ţara Românească, împotriva lui Basarab I. Lucrarea publicată pentru întâia dată în 1977 [2], am analizat-o încă din 1984, sub aspectul plasării bătăliei pe drumul de la Curtea de Argeş la Bran (cetate încă neconstruită la acea dată!), prin reluarea în fapt a unei ipoteze neverificabilă a lui N. Iorga [3]. Dincolo de faptul că bătălia s-a dat în realitate în banatul de Severin, după chiar

[1] *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1974; *De la «Negru Vodă» la Neagoe Basarab. Interferenţe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Bucureşti, 1976; *Sfârşit şi început de ev. Reprezentări de cavaleri la începuturile Renaşterii*, Bucureşti, 1977.

[2] P. Chihaia, *Lupta de independenţă a lui Basarab I oglindită în miniaturile din Chronicon Pictum*, în „Glasul bisericii", XXXVI (1977), nr. 7—9, p. 716 şi urm.

[3] Constantin Rezachevici, *Localizarea bătăliei dintre Basarab I şi Carol Robert (1330) : în banatul de Severin* (I), în «Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol"», Iaşi, XXI (1984), p. 73—74, nota 1.

documentul regelui Carol Robert din 26 noiembrie 1332 [4], autorul se lasă înşelat de cele două miniatri ale *Cronicii pictate* care ilustrează bătălia din 1330, scriind categoric: „Prin urmare, putem afirma că cele două miniaturi din cronică ilustrează un peisaj real al luptei care a dus la independenţa de stat a Ţării Româneşti" (p. 14).

Numai că autorul nu a cunoscut temeinicul studiu de specialitate referitor la sursele miniaturilor din *Cronica pictată*, datorat cercetătoarei maghiare Agnes Szigethi [5], pe care l-am semnalat istoriografiei româneşti încă din 1985 [6]. În acest studiu Agnes Szigethi arată că miniaturile cronicii, create în preajma anului 1370, sunt un produs exclusiv al şcolii de miniaturistică din Bologna, care a preluat elemente de teren din miniaturile bizantine, încă la modă în Italia veacului al XIV-lea, combinându-le cu elemente toscane. Minaturistul ungur a vizitat un atelier bolognez preluând un model azi pierdut, din care s-a inspirat şi autorul francez al *Psaltirii* de la Paris. Astfel că nici un element al miniaturilor cronicii nu se leagă de pictura maghiară, ci de cea italiană [7]. În lumina acestor constatări, concluzia la care ajunsesem în 1985 îşi păstrează întreaga valabilitate: „Cele două miniaturi, care nu sunt nici măcar identice sub aspectul reliefului, nu reprezintă evident forme reale de teren, tocmai din Carpaţii româneşti, iar încercările de localizare făcute pe baza lor, mai ales în ultimul timp, dovedesc în cel mai bun caz lipsa de informare a cercetătorilor respectivi" [8].

Totuşi un element original apare în cele două miniaturi: ţăranii români, cu înfăţişarea lor din veacul al XIV-lea. Aceasta însă pentru a ilustra ideea cronicii că nu oastea de cavaleri şi alte categorii militare a lui Basarab I, socotită de altfel încă de la 1325 mai puternică decât cea a lui Carol Robert [9], a înfrânt-o pe aceasta din urmă într-o luptă corp la corp, după cum mărturisesc chiar actele regale [10], ci a fost vorba, după zvonul lansat în 1330 de cercurile conducătoare maghiare, de „pedeapsa lui Dumnezeu", care a sancţionat trufia regelui, pedeapsă al cărui instrument au fost ţăranii lui Basarb I, înarmaţi ca atare doar cu bolovani şi arcuri [11]. În acest fel demnitatea regelui era salvată. Nu Basarab I ci Dumnezeu l-a învins pe Carol Robert. Că este aşa o dovedeşte şi capitolul respectiv despre bătălia din 1330 din cronica atribuită lui Petru de Dusburg, mult anterioară celei pictate, care se intitulează semnificativ chiar „Pedeapsa lui Dumnezeu" *(De vindicta Domini)*, creând după amintitul zvon contrastul evident între oastea cea mare regală *(maximus exercitus)* şi ţăranii din acele părţi *(rustici illius regionis)* [12].

De altfel, cele două miniaturi care ne interesează supralicitează chiar textul *Cronicii pictate*, de vreme ce în aceasta nici măcar nu e vorba de ţărani cu bolovani şi arcuri, ci de „mulţimea nenumărată a românilor", lansând asupra oastei regale doar „suliţe" *(iacula)* [13]. Vreme de peste 600 de ani textul respectiv al *Cronicii pictate* şi mai ales cele două miniaturi referitoare la bătălia din 1330 au reuşit să înşele pe cei care le-au receptat şi, din nefericire cum vedem în cazul de faţă, continuă să o facă şi în prezent. Este deci cazul ca măcar în istoriografia românească acest lanţ al dezinformării naivilor şi al celor mai puţin documentaţi să fie curmat. *Exit rustici!* E cazul ca aramta de nivel european a lui Basarab I, care a reuşit să înfrângă cu totul oastea cea mare a lui Carol Robert şi să-l arunce pe acesta de două ori din şea, punându-i viaţa în primejdie, cum o recunosc chiar actele ulterioare ale acestuia [14], să-şi ocupe locul cuvenit în cunoştinţele şi conştiinţa neamului.

Sub forma unei recenzii ample la lucrarea lui Daniel Barbu, *Pictura murală din Ţara Românească în secolul al XIV-lea*, Bucureşti, 1986, combinată cu critica lucrării lui Nicolae Constantinescu, *Curtea de Argeş (1200—1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1984, pe care cel dintâi se bazează adesea, autorul scrie *Despre biserica domnească din*

[4] *Ibidem* (II), în XXII² (1985), p. 404.

[5] Agnes Szigethi, *À propos de quelques sources de composition de la Chronique enluminée*, în „Acta Historiae Artium", Budapesta, XIV (1968), nr. 3—4, p. 177—214.

[6] Constantin Rezachevici, *op. cit.* (II), p. 402—403. Cf. şi idem, *Patru zile de aprigă înfruntare*, în „Magazin istoric", XIV (1980), nr. 12, p. 7—10.

[7] Agnes Szigethi, *op. cit.*, p. 179, 186—189, 199—200, 210—211.

[8] Constantin Rezachevici, *Localizarea* (II), p. 403.

[9] *Documenta Romaniae Historica*, D. I, Bucureşti, 1977, p. 38.

[10] *Ibidem*, p. 47—48, 50—52, 57, 58, 65—66, 67—73.

[11] Cf. şi I. Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol Robert (noiembrie 1330)*, în „Cercetări istorice", Iaşi, V—VII (1929—1931), p. 338. Constantin Rezachevici, *Patru zile de aprigă înfruntare*, p. 10.

[12] Em. C. Lăzărescu, *Despre lupta din 1330 a lui Basarab Voevod cu Carol Robert*, în „Revista istorică", XXI (1935), nr. 7—9, p. 244.

[13] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XI, Bucureşti, 1937, p. 110, 235.

[14] Constantin Rezachevici, *Localizarea* (II), p. 402—403, nota 154; idem, *Patru zile*, p. 9—10.

Curtea de Argeş şi confesiunea primilor voievozi ai Ţării Româneşti (p. 18—41). Reia astfel o mai veche preocupare pentru biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş[15], menţinându-şi concluziile anterioare referitoare la situarea mitropoliei Ţării Româneşti în acest lăcaş până în vremea lui Vlad Dracul, care mută mitropolia în biserica ctitorită de el lângă Curtea de Argeş, pe care o va reclădi ulterior Neagoe Basarab[16]. Totodată, apărându-şi punctul de vedere privitor la construirea bisericii Sf. Nicolae la 1351/1352, iar nu de către Vladislav I (Vlaicu) între aproximativ 1365—1369, cum afirmă N. Constantinescu.

Încă şi mai vehementă este critica lucrării lui Daniel Barbu, îndeosebi a teoriei acestuia despre trecerea la catolicism a lui Basarb I şi a fiului său Nicolae Alexandru, considerând că „Daniel Barbu face o gravă confuzie între formulele de ceremonial (catolic), care erau prevăzute prin însăşi calitatea de vasali ai coroanei ungare şi confesiunea lor propriu-zisă", care era cea ortodoxă (p. 37). Atragem atenţia că peste veacuri, la 1 iunie 1586, papa Sixt V recomanda regelui Poloniei pe Petru Cercel, numindu-l „*Dilectus filius Petrus Valachiae Princeps vir Catholicus*"[17], deşi acesta a fost un bun ortodox, ctitor ca şi Basarab I, al unei biserici de curte domnească, de data aceasta la Târgovişte.

Următorul studiu, *Cetăţile lui Mircea cel Bătrân* (p. 42—62) şi el publicat încă din 1977[18] (autorul ar fi trebuit să menţioneze când este cazul acesta, fie şi numai în legătură cu problema priorităţilor), realizează un tablou neaşteptat de cuprinzător al fortificaţiilor din vremea lui Mircea, putem spune cu nimic mai prejos decât cel al fortificaţiilor moldovene din aceeaşi vreme. Informaţia bibliografică a primei ediţii nefiind însă adusă la zi în volumul de faţă apărut în 1993, nu e de mirare că autorul mai vorbeşte de „afirmarea clară a calităţii despotale" a lui Mircea cel Bătrân, deşi am dovedit limpede încă din 1986 că domnul muntean nu a purtat niciodată acest titlu aulic bizantin[19].

Foarte interesant şi în bună măsură original este articolul despre *Vlad Dracul voievod al Ţării Româneşti şi cavaler al ordinului Dragonului* (p. 63—101). Încadrând rezistenţa antiotomană a lui Vlad Dracul în „cruciada târzie", autorul pune în legătură aceasta cu relaţia dintre Vlad şi Sigismund de Luxemburg. Fapt materializat între altele şi prin acordarea de către acesta din urmă lui Vlad a ordinului Dragonului înainte de 8 februarie 1431. Semnificaţia şi scopurile acestui ordin cavaleresc, reprezentarea simbolului său, devenit stemă a lui Vlad Dracul, transformarea semnificaţiei negative a dragonului (balaurului cu aripi şi patru picioare) într-o reprezentare pozitivă corespunzătoare unui ordin cavaleresc creştin, cu toate că în mod obişnuit, *drac* avea înţelesul de diavol, demon, deşi era reprezentat printr-un şarpe sau un balaur[20], constituie aspecte interesante pe care le studiază autorul. La acestea se adaugă studiul stemei cu „dragon" a lui Vlad Dracul, descifrarea limbajului ei heraldic pe baza versetului 13 din psalmul XC.

Întreaga activitate a lui Vlad Dracul e privită prin prisma cruciadei, chiar şi reluarea discuţiei despre lăcaşul mitropoliei de la Curtea de Argeş. Să nu uităm însă, cum am subliniat şi în alte rânduri, că deşi unii domni români au participat la cruciade, ei nu s-au referit niciodată la această noţiune catolică (autorul foloseşte însă şi sintagma imposibilă: „ortodoxie de cruciadă", p. 83), ci la aceea mai cuprinzătoare de „Creştinătate".

Stema de piatră a voievodului Radul cel Mare (p. 102—105) de la mănăstirea Dealul îi serveşte autorului pentru a încerca să demonstreze că prima tipografie a Ţării Româneşti s-a aflat în această mănăstire.

Cu studiul *Despre pronaosul bisericii voievodului Neagoe Basarab din Curtea de Argeş* (p. 106—119), care ar fi avut funcţia nu de necropolă dinastică, ci de cameră a mormintelor aparţinând domniei ca instituţie, autorul ne introduce într-un domeniu în care şi-a familiarizat cititorii din studiile precedente referitoare la epoca lui Neagoe Basarab şi Radu de la Afumaţi,

[15] Pavel Chihaia, *Cele două lăcaşuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeş deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab*, în *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, p. 46—65.

[16] Cf. *ibidem*, p. 63.

[17] Hrmuzaki, III², p. 23.

[18] Pavel Chihaia, *Cetăţile lui Mircea cel Bătrân, monumente ale independenţei şi ale luptei de cruciadă*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Seria arta plastică, XXIV (1977), p. 53—69.

[19] Constantin Rezachevici, *„Despotia" lui Mircea cel Bătrân — o problemă de titulatură: între realitate şi ficţiune*, în „Revista arhivelor", LXIII (1986), nr. 1, p. 12—32.

[20] Cf. Vasile Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, în *Studii de istoria culturii antice*, Bucureşti, 1992, p. 228—230; Jacques Le Goff, *Pentru un alt ev mediu*, II, Bucureşti, 1986, p. 24—83.

la geneza mitului lui „Negru Vodă", aflat în cronica din 1525 a lui Radu de la Afumaţi, şi la aspecte istorice şi culturale legate de *Învăţăturile* lui Neagoe [21].

Romanul „Varlaam şi Ioasaf" în epoca voievodului Neagoe Basarab (p. 120–140), relevă unul din izvoarele *Învăţăturilor* lui Neagoe şi chiar implicarea acestui roman ascetic de sorginte budistă în arta iconografică a epocii autorului *Învăţăturilor*.

„Spiritul istorist născut — după părerea autorului — în timpul domniei lui Radu de la Afumaţi, altul decât cel al tradiţiei bizantine din vremea predecesorului său Neagoe" (p. 115), a prilejuit lui Pavel Chihaia următoarele două studii: *Cronica scrisă şi cronica sculptată a voievodului Radu de la Afumaţi* (p. 141–155) şi *„Negru Vodă" creaţie cărturărească a epocii lui Radu de la Afumaţi* (p. 156–165), ultimul fiind mărturisit (p. 155, nota 31) un răspuns la articolul lui Nicolae Stoicescu, *„Descălecat" sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei româneşti, Legendă şi adevăr istoric*, în vol. *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 97–164. În vreme ce acesta din urmă consideră că Negru Vodă ar fi porecla contemporană a lui Basarab I, care ar fi întemeiat din interior Ţara Românească, Pavel Chihaia îl socotea „o invenţie cărturărească, cu substrat heraldic, a unui cronicar din această vreme" a lui Radu de la Afumaţi, modelul „descălecatului" fiind luat dintr-o cronică moldovenească contemporană. Între timp însă au apărut şi alte păreri despre Negru Vodă, introdus chipurile în cronica internă în vremea lui Alexandru II Mircea [22], păreri ce nu au fost luate în seamă de autor în volumul de faţă, apărut la peste un deceniu de la formularea lor.

Un alt grup de articole au valenţe în deosebi în domeniul istoriei artei medievale româneşti: *Portaluri din Ţara Românească în secolul al XVI-lea* (p. 166–177; *Tradiţie şi inovaţie la portalurile epocii lui Matei Basarab* (p. 178–197); *Sculptura casei Năstureilor din Herăşti* (p. 198–205).

În sfârşit, ultimele două studii au un caracter de sinteză: *Structură culturală în oraşele Ţării Româneşti la mijlocul secolului al XVII-lea* (p. 206–207) şi *Modele ecumenice şi modele voievodale în Ţara Românească* (p. 228–253). Ele se completează de fapt, intrând în sfera culturii spirituale, discutând problema „modelelor", mai bine-zis a trecerii de la modelele biblice bizantine sau elenistice la cele „voievodale" specifice lumii româneşti, proces care începuse de fapt în prima jumătate a veacului al XVI-lea, amplificându-se însă mult în secolul următor, mai cu seamă în epoca lui Matei Basarab şi Udrişte Năsturel.

Desigur autorul pune în discuţie teze vechi, depăşite, cum ar fi cea a „fărâmiţării feudale" din ţările române (p. 208), sau face apropieri nejustificate îndeajuns, precum cea dintre reprezentarea lui Radu de la Afumaţi de pe piatra sa de mormânt şi scena cavalcadei din biserica de la Pătrăuţi (1475) (p. 237). Totuşi primul său studiu evidenţiază o foarte interesantă viziune a oraşului românesc extracarpatic, ca o reprezentare în mica structurii sociale a statului, iar cel de-al doilea constituie în ultimă instanţă o adevărată trecere în revistă a concepţiilor autorului despre unele mari figuri de voievozi din Ţara Românească de la Vlad Dracul la Matei Basarab.

Volumul nu a beneficiat de prezentarea grafică cu care ne-au obişnuit precedentele trei volume amintite ale autorului. Ilustraţiile sunt puţine, deşi bine alese, planşa I e greşit plasată la p. 44, iar tehnoredactarea computerizată a facilitat apariţia erorilor în text (unele de conţinut: Braşov în loc de Bran la p. 15 etc.). Fireşte însă că aceste mărunte constatări nu ştirbesc cu nimic valoarea ştiinţifică deosebită a volumului în ansamblul său. Singurul lucru pe care l-am aştepta de la autor fiind acela de a ţine seama de cercetările mai noi în domeniile pe care le abordează, indiferent de părerea sa faţă de acestea. Oricum, ultimul volum de studii a lui Pave Chihaia, referitor la evul mediu muntean, constituie o apariţie care trebuie să intre în atenţia oricărui medievist şi nu numai.

Constantin Rezachevici

[21] Pavel Chihaia, *Cine a fost „Negru Vodă" întemeietor de cetăţi şi ctitor de biserici?*, în *Pagini de veche artă românească. De la origini până la sfârşitul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1970, p. 97–167.

[22] Ştefan Andreescu, *Din nou despre prima cronică a Ţării Româneşti*, în „Biserica ortodoxă română", C (1982), nr. 9–10, p. 856–859.

IOAN CIUTA, *Apicultura, străveche îndeletnicire românească. Referiri speciale la Moldova evului mediu*, Edit. Diacon Coresi, Bucureşti, 1994 [176 p. + 1 hartă]

Lucrarea înfăţişează în cuprinsul a *şapte capitole* observaţii asupra unor aspecte importante din sfera apiculturii cu deosebire din spaţiul românesc de la est de Carpaţi [1]. Ea este precedată de o *Prolegomenă* (p. 3—17) şi grupează în partea de sfârşit o (VIII), *Bibliografie* (p.150—160) un *Tabel cuprinzând localităţile şi locurile cu prisăci din Moldova medievală* (IX), (p.161—173) *Harta zonării apicole în Moldova medievală (sec. XIV—mijl. sec...)* (după p. 176) încheindu-se cu un *Epilog* (p. 175). Suntem în faţa unui elaborat care vădeşte stăruinţa autorului de a duce mai departe cercetările sale pe acest tărâm [2], bazate atât pe informaţii desprinse din sursele istorice, cât şi din diferite publicaţii [3].

Importantă îndeletnicire — ca şi alte preocupări specifice ariilor de locuire a populaţiilor sedentare — albinăritul a cunoscut o amplă dezvoltare în ţările române, beneficiare a unei bogate flore, favorizată de climatul temperat, de caracteristicile fizice ale teritoriului lor.

Dacă I. Ciuta şi-a îndreptat atenţia în lucrarea de faţă asupra unei problematici desprinse din practica apicolă, din obligaţiile locuitorilor moldavi — angajaţi în atare preocupări — faţă de administraţia statului, apreciem că trebuiau subliniate încă unele aspecte relevante din procesul deschiderii treptate a economiei domaniale către piaţă, mai ales din spre mijlocul secolului al XVII-lea, care a dus implicit şi la sporirea interesului pentru stupărit, pentru comerţul cu miere, ceară, mied ş.a. produse. Aceasta explică şi atestarea în sursele vremii a cumpărăturilor, tot mai numeroase, a daniilor de prisăci şi stupi [4], ai căror beneficiari au fost boierii [5] şi mănăstirile [6], dar şi alţi localnici [7].

Lectura lucrării ne-a dezvăluit nu numai interesul autorului de a evidenţia atâtea date din trecutul albinăritului, de a readuce în discuţie şi punctele sale de vedere în ce priveşte, de

[1] Capitolele: I. *Vechimea şi răspândirea albinăritului în ţările române cu referire specială la Moldova evului mediu (sec. XIV — mijl. sec. XVIII)*, p. 18—23. *Factorii naturali şi zonarea apiculturii (sec. XIV—XVIII)*, p. 24—51. II. *Regimul proprietăţii şi al produselor apicole. Consideraţii asupra particularităţilor proprietăţii apicole*, p. 52—66. *Obligaţiile Moldovei în produse apicole faţă de Poartă ; impozitele şi dările asupra albinăritului şi derivatele sale ; scutiri de obligaţii apicole ; mierea şi ceara echivalent de schimb ; litigii şi reglementări asupra albinăritului*, p. 67—93. III. *Consideraţii privitoare la tehnica apicolă*, p. 94—106. IV. *Producţia şi valorificarea produselor apicole*, p. 107—121. V. *Meşteşuguri şi îndeletniciri auxiliare legate de apicultură*, p. 122—131. VI. *Locul şi rolul apiculturii în economia Moldovei medievale*, p. 132—140. VII. *Concluzii*, p. 141—149.

[2] Cf., spre pildă, I. Ciuta, *Indeletniciri apicole în Moldova feudală cu privire specială asupra zonei Bacăului (sec. XIV—XVIII)*, în „Carpica", VIII (1976), p. 225—234; idem, *Vechimea, factorii naturali şi zonarea apiculturii în Moldova (sec. XV — mijlocul sec. XVIII)*, în „AIIA «A. D. Xenopol»", Iaşi, XV (1978), p. 131—148; idem, *Consideraţii privind tehnica apicolă în Moldova feudală*, „AIIA «A.D. Xenopol»", XXIV (1987), nr. 2, p. 369—373.

[3] Cf. *Bibliografia, loc. cit.*

[4] Relevăm că până la 1625, utilizarea lucrării lui Alexandru I. Gonţa, *Documente privinp istoria României.* A. Moldova, *veacurile XIV—XVII (1384—1625). Indicele numelor de locuri*, Ediţie îngrijită de I. Caproşu, Bucureşti, 1990, ar fi sporit încă informaţia autorului despre *prisăci*, pe un mai larg areal decât a fost el surprins în studiul supus atenţiei noastre. La aceasta trebuiau alăturate relaţiile desprinse din volumele ce privesc etapa cercetată de I. Ciuta, şi anume: *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, editate din 1957, la Bucureşti; de asemenea, seria *Catalog de documente din Arhivele Statului Iaşi, Moldova*, ed. din 1989; apoi vol. *Tezaur documentar sucevean, 1393—1849*, Bucureşti, 1983, ş.a., spre pildă ed. de acte: *Moldova în epoca feudalismului*, VI. *Cărţi domneşti şi zapise moldoveneşti şi slavo-moldoveneşti 1671—1710*, Chişinău, 1992 etc., etc.

[5] Relevăm spre pildă că la 1658 februarie 11, între bunurile primite prin zestre de Toderaşcu Cantacuzino, de la socrul său Toma Cantacuzino, figurau pe lângă 35 de moşii şi *500 de stupi* (Cf. Arh. St. Buc., Documente Istorice, MCDLXVI/28 — copie).

[6] Cf. spre pildă şi *Catalog...*, III, *1653—1675*, Bucureşti, 1968, p. 78, nr. 270; p. 147, nr. 620; p. 223, nr. 994 ş.a.

[7] Cf. trimiterile, *supra*, nota 4.

pildă, darea *camenei*, a *desetinei*, *berbânței*[8] ş.a., dar şi carenţe în receptarea unor citate din documente sau publicaţii[9], în semnalarea ediţiilor utilizate[10], în indicarea unor onomastice şi alte date[11], lacune care prejudiciază ansamblului cercetării sale.

C. Bălan

IOAN AUREL POP, *Instituţii medievale româneşti, adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV—XVI*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1991 [256 p. +19 foto].

Lucrarea de faţă realizată în urma unor mai îndelungate investigaţii[1] s-a bucurat încă de la apariţia ei de aprecierea specialiştilor, obţinând şi Premiul Academiei Române, pentru strădaniile depuse de autor în cercetarea temeinică a instituţiilor româneşti din Transilvania veacurilor XIV—XVI[2].

Atenţia lui I. Aurel Pop a fost îndreptată cu deosebire asupra comunităţii cnezilor dintr-un larg areal, din Banat, Crişana, Maramureş, în special spre autonomiile din Haţeg, Făgăraş — Ţara Oltului, Hunedoara, spre locuitorii autohtoni ai zonei Crişurilor ş.a., o adevărată geografie politică românească, ce a dăinuit după pătrunderea şi extinderea dominaţiei regatului Ungariei feudale în spaţiul transilvan.

Păstrarea atâtor forme specifice, tradiţionale, de viaţă, de organizare şi de conducere în „ţările" şi districtele *valachales*, călăuzite după un *ius valachicum* şi care îşi găsesc analogii în realităţile româneşti din statele de la sud-est de Carpaţi, au făcut posibilă chiar conturarea unei *forma mentis*, specifică populaţiei majoritare din Transilvania, cum remarcă autorul, în efortul de a fixa coordonatele temei. Complexitatea studiului, trebuinţa de a deschide o mai largă perspectivă asupra problematicii sale[3] a impus nu numai discuţia despre adunările cne-

[8] Pentru acestea cf. şi cele amintite în vol. *Instituţii feudale din ţările române. Dicţionar*, coordonatori O. Sachelarie şi N. Stoicescu, Bucureşti, 1988 (sub voce).

[9] Practică mai des întâlnită în prezentul studiu, în unele situaţii, datorită şi carenţelor de corectură tipografică, sensul informaţiilor comunicate este deformat. Astfel la p. 19, în relaţia consemnată după Priscus din Panion se arată că „[...] se aducea de mâncare şi anume în loc de grâu, *miei*, iar în loc de vin mied [...]", este desigur vorba de *meiul* oferit în loc de grâu. La p. 31, unde I. Ciuta, redă după Dimitrie Cantemir, pasajul „vei găsi nu livezi de pomi fructiferi, ci păduri", în *Descriptio Moldavie* (p. 31, nota 109), informaţia este „vei găsi nu livezi, ci păduri de pomi fructiferi". De aceea, observaţia lui Cantemir că polonii, când aveau de gând să treacă prin Moldova", ziceau că n-au nevoie de nici un fel de provizii" etc., etc.

[10] În afară de faptul că unele studii şi lucrări nu sunt menţionate după ultimele ediţii, autorul lucrării de faţă a indicat uneori greşit publicaţiile sau articolele folosite. La p. 19, nota 22, este — spre pildă — trimiterea „*Loc. cit.*, vol. II, p. 261". La nota precedentă însă figurează lucrarea lui G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. VIII, Bucureşti, 1936, p. 25, referirea de la nota 22 privind de fapt vol. II din *Fontes Historiae Dacoromanae*, p. 261, ce cuprinde relaţia lui Priscus din Panion. În alt caz, din atâtea altele, şi anume la p. 119, nota 490, este citat ca autor al articolului, *Contribuţii*... „RI", XIX (1933), p. 119—126, „Puque-ville" şi nu Valeriu Papahagi!, Pouqueville, fiind relevat în studiul respectiv pentru relaţia despre comerţul cu ceară la Ianina, în alte situaţii, mai ales în *Bibliografie*, o parte din titluri sunt citate defectos.

[11] Astfel, la p. 28, în loc de „Stanciul Sinescul", este amintit „Panciul Sinescul", iar la p. 121, este citat „Spiro Paru", în loc de „Spiro Pano" etc.

[1] Aşa cum rezultă şi din bibliografia indicată de autor în prezentul volum, p. 229—230 şi 231.

[2] Să se vadă şi cele observate de Ioan Lumperdean, referitor la studiul lui Ioan Aurel Pop, în „Anuarul Institutului de istorie", din Cluj, XXXI (1992), p. 253—255.

[3] Lucrarea de faţă are o *Introducere*, p. 5—8, rezultatele cercetărilor lui I. A. Pop, fiind încorporate în cinci capitole: I. *Românii din Transilvania şi adunările de stări*, p. 9—26; II. *Autonomii româneşti şi instituţii româneşti în Transilvania în evul mediu*, p. 27—35; cf. şi nota următoare.

-ziale şi nobiliare, pe durate mai lungi de timp, ci şi în legătură cu condiţiile sociopolitice din spaţiul etnic de vieţuire al românilor sau referitor la statutul diferitelor regiuni în care feudalii maghiari au ajuns să deţină întinse şi rodnice moşii, în dauna locuitorilor autohtoni[4].

Sursele folosite de I. Aurel Pop, pentru a restitui o imagine mai amplă asupra prezenţei cnezilor, a adunărilor lor sau ale altor forme de solidaritate românească în viaţa districtelor valahe, a ţărilor cu o atât de veche tradiţie, evidenţiază nu numai fiinţarea unor structuri administrativ-teritoriale ale românilor, dar şi impactul stăpânirii maghiare asupra lor şi consecinţele ei. Cu toate acestea, documentele stau mărturie în zone — cum este aceea a Făgăraşului — reglementărilor făcute *in lege Valachorum*, de acei *bojarones*, puternici ai locurilor, despre care ni s-au păstrat şi relaţii preţioase privind ascendeţele lor familiale. Sub influenţa exercitată în timp de voievodatul de la sud de Carpaţi, în Ţara Oltului, adunările cneziale aveau să se transforme în comunităţi ale boierimii, care pun deci în lumină caracteristici proprii instituţiilor din autonomiile româneşti transilvănene.

Atribuţiile adunărilor cneziale şi nobiliare ale valahilor sunt atestate în special în scaunele de judecată, în rezolvarea unor litigii dintre români, în adeverirea de tranzacţii ş.a., spre pildă la strângerea dărilor, la îndeplinirea obligaţiilor specifice lumii feudale.

Prospectând realităţile de dincolo de munţi, în contextul adâncirii procesului de feudalizare, tot mai puternic după mijlocul secolului al XIV-lea şi în veacul următor, autorul va observa că pe măsură ce nobilimea maghiară îşi afirma prezenţa în rândul stărilor privilegiate şi în plan confesional, ca factori de autoritate în viaţa voievodatului, stăvilind pătrunderea fruntaşilor districtelor valahe în congregaţii şi alte funcţii oficiale în cadrul comitatelor, rostul adunărilor cneziale a sporit în beneficiul autonomiilor româneşti. Prin păstrarea statutului lor de-a lungul timpului s-au temeinicit de fapt bazele solidarităţii românilor din Transilvania evului de mijloc, cum remarcă I. Aurel Pop.

Lucrarea de faţă învederează aşadar aspecte definitorii, nu numai din istoria instituţiilor româneşti ale ţărilor şi districtelor voievodatului de la nord de Carpaţi, ci din însăşi existenţa populaţiei majoritare, care a putut vieţui neîntrerupt în străvechile ei vetre de locuire.

Demersuri ulterioare vor putea lărgi spaţiul informaţional şi cadrul abordării unor atare probleme, pentru a cunoaşte în mai bună măsură şi alte laturi ale activităţii instituţionale în autonomiile româneşti, în raport cu evoluţia în ansamblu a vieţii socio-politice, a clasei nobiliare şi a structurilor statului în arealul transilvan.

C. Bălan

MIGUEL ÁNGEL LADERO QUESADA, *Castilla y la conquista del reino de Granada*, Granada, 1993, 456 p.

Reconquista a fost unul din procesele istorice de cea mai mare importanţă din întreaga istorie a Peninsulei Iberice şi, în special, a Spaniei. Întinzându-se pe o durată ce depăşeşte şapte secole (718—1492), ea a înglobat o serie impresionantă de evoluţii istorice. În primul rând este vorba de formarea poporului spaniol şi a limbii spaniole, apoi de dezvoltarea, strălucirea şi decăderea civilizaţiei islamice din Peninsulă, care s-a manifestat în timpul emiratului, al califatului, al regatelor taifas şi al ultimului regat al Granadei şi, în fine, dar nu în ultimul rând, de simbioza care s-a realizat pe parcursul acestor şapte secole între civilizaţiile creştină, islamică şi ebraică, simbioză care a dat grandoarea şi farmecul de neegalat istoriei medievale spaniole.

Despre ultima fază a reconquistei, aceea a războiului Granadei (1481—1492) s-au scris numeroase cărţi, studii şi articole ştiinţifice, toate la un loc putând să alcătuiască o adevărată bibliotecă. Cu toate acestea, lucrarea istoricului Ladero Quesada, unul dintre cei mai renumiţi istorici spanioli contemporani, nu numai că nu este un simplu nou titlu adăugat la această vastă bibliografie, dar reprezintă o contribuţie de cea mai mare importanţă la elucidarea unor pro-

[4] Cf. Capitolele: III. *Statutul social-economic şi juridic al cnezilor din ţările române în secolele XIV—XVI*, p. 36—57; IV. *Structura şi organizarea adunărilor cneziale şi nobiliare româneşti*, p. 58—83; V. *Competenţele, atribuţiile şi activitatea adunărilor cneziale şi nobiliare româneşti*, p. 84—210; lucrarea se încheie cu *Consideraţii generale*, p. 211—217; urmează un *Resumé*, p. 218—221; o *Bibliografie şi prescurtări bibliografice*, p. 222—232; *Indici*, p. 233—255; de asemenea, planşe cu 19 fotografii.

bleme rămase încă în suspensie şi aduce elemente de noutate absolută prin metoda modernă de cercetare pe care o foloseşte.

Astfel, prima parte a lucrării abordează, de o manieră clasică dar absolut necesară, războiul de cucerire a regatului Granadei, antecedentele şi desfăşurarea sa. Sunt aduse în discuţie concepţiile despre război, strategia şi mijloacele de purtare a sa, fazele războiului, capitulaţiile încheiate între cele două părţi.

Cea de-a doua parte a lucrării aduce în discuţie acele aspecte nevăzute, de profunzime, care au făcut posibilă purtarea şi câştigarea războiului de către Castilia. Aici apare în evidenţă contribuţia înnoitoare a istoricului spaniol, contribuţie bazată pe o minuţioasă cercetare a izvoarelor, dar şi pe o metodă modernă de valorificare a lor.

Primul aspect analizat îl constituie acela al mijloacelor de război de care dispunea Castilia. În primul rând este luat în discuţie potenţialul uman al ţării. Este analizată structura armatei, formată din trupele regale, trupele aşa-numitelor gărzi regale, ale frăţiei orăşeneşti (hermandad) şi ale vasalilor regelui. Apoi armele de foc şi de asediu, atât din punct de vedere tehnic, cât şi al evoluţiei artileriei şi a formelor de organizare a celor care o manipulau în Castilia în timpul războiului, contribuţia militară a nobilimii, a oraşelor, a regatului de Aragón, a mercenarilor şi a marinei. Sunt prezentate pe larg formele de organizare ale armatei, maniera de plată şi numărul combatanţilor, modalităţile de apărare a propriei frontiere. La fel de amănunţit sunt prezentate şi formele de organizare a serviciilor administrative şi a transporturilor destinate frontului.

Un capitol deosebit de important este consacrat efortului economic al Castiliei pentru purtarea şi câştigarea războiului. Este analizată în primul rând problema organizării aprovizionării de război şi a organizării şi integrării progresive a teritoriilor cucerite. Apoi se trece la mijloacele financiare care au permis susţinerea efortului de război. Acestea au provenit din beneficiile şi concesiunile acordate Castiliei prin bula papală de cruciadă, din decima eclesiastică, din împrumuturile pe care regalitatea le-a luat de la consiliile municipale, de la persoane particulare, grupuri profesionale, comerciale şi religioase, de la entităţile bancare din străinătate. Sunt menţionate, de asemenea, şi modalităţile de rambursare a acestor împrumuturi, fără a fi trecute cu vederea nici obligaţiile extraordinare la care au fost supuse comunităţile evreieşti şi maure din teritoriul creştin.

Ultima parte a lucrării cuprinde câteva statistici foarte interesante referitoare la armată şi organizarea militară în timp de război, la împrumuturile de război şi la evoluţia preţurilor în Andaluzia în intervalul 1481—1491, şi bibliografia de care s-a folosit autorul, bibliografie formată din izvoare inedite, izvoare edite, studii, articole şi cărţi.

În ansamblu putem spune că este vorba de o lucrare interesantă, atât prin conţinut, cât şi prin metodele noi de cercetare şi stilul plăcut în care este scrisă, o lucrare care are darul de a îmbogăţi substanţial tematica pe care o abordează.

Eugen Denize

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările, precum şi materialele ce se încadrează în celelalte rubrici dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate. Ilustraţiile vor fi plasate la sfârşitul textului. Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii se va trimite pe adresa redacţiei, B-dul Aviatorilor, nr. 1, Bucureşti, 71261, tel. 6509045.

LUCRĂRI APĂRUTE RECENT ÎN EDITURA ACADEMIEI

PAUL MIHAIL, ZAMFIRA MIHAIL, **Acte în limba română tipărite în Basarabia**, vol. I **(1812–1830)**, 1993, 412 p., 450 lei.

M. MACREA, NICOLAE GUDEA, IANCU MOȚU, **Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia**, 1993, 216 p., 390 lei.

MIHAI IACOBESCU, **Din istoria Bucovinei**, vol. I **(1774–1862). De la administrația militară la autonomia provincială**, 1993, 550 p., 600 lei.

AL. ZUB (sub red.), **Victor Slăvescu, 1891–1977**, 1993, 114 p., 316 lei.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p., 1 200 lei.

ELIZA CAMPUS, **Ideea federală în perioada interbelică**, 1993, 150 p. 216 lei.

CONSTANTIN BĂLAN, **Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul Argeș (sec. XIV–1848)**, 1994, 648 p., 1 900 lei.

VENIAMIN CIOBANU, **Politică și diplomație în secolul al XVII-lea. Țările române în raporturile polono-otomane-habsburgice (1601–1634)**, 1994, 248 p., 1 800 lei.

APOSTOL STAN, **Agricultura românească în faza finală a clăcășiei, 1831–1864**, 1994, 192 p., 1 100 lei.

PETRE ȚURLEA, **Școala română din Franța**, 1994, 124 p., 1 100 lei.

INSTITUTUL DE ISTORIE DIN CLUJ-NAPOCA, **Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania**, vol. XIII, **1366–1370**, 1994, 934 p., 3 850 lei.

NICOLAE LIU, **Revoluția franceză, moment de răscruce în istoria umanității**, 1994, 448 p., 2 800 lei.

ISSN 1222 – 4766

S.C. „UNIVERSUL" S.A. – c. 1264

Lei 3000